50 ГОДИНИ ПОЛОНИСТИКА ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

50 LAT POLONISTYKI NA UNIWERSYTECIE IM. ŚWIĘTYCH CYRYLA I METODEGO W WIELKIM TYRNOWIE

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК

с материали от конференцията
„Езици, култури, комуникации“
Велико Търново, 6 – 8 юни 2024 г.

© Авторски колектив, 2026
© Издателство „Фабер“, 2026

ISBN 978-619-00-2045-5

Научни редактори и съставители

Проф. дн Маргрета Григорова
Доц. д-р Станка Бонова
Доц. д-р Виргиния Мирославска
Гл. ас. д-р Галина Деведжиева
(редактор на текстовете на английски език)

Международна редакционна колегия

Проф. дн Калина Бахнева *(Софийски университет)*
Проф. д-р Ценка Иванова *(Великотърновски университет)*
Проф. д-р Анна Марта Шчепан-Войнарска *(Университет „Кардинал Стефан Вишински“ във Варшава)*
Проф. д-р Ярослав Лавски *(Университет в Бялисток, Полша)*
Проф. д-р Ромуалд Цудак (*Шльонски университет в Катовице, Полша)*
Проф. д-р Пьотр Борек (*Краковски педагогически университет, Полша)*
Доц. д-р Даниела Константинова *(Великотърновски университет)*

Дизайн на предната корица: Станка Бонова
На задната корица: курпиевска вичинанка с мотив дървото на живота (лелуя). Фот. Павел Водзински. Публичен домейн.

50

ГОДИНИ ПОЛОНИСТИКА ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

50 LAT POLONISTYKI NA UNIWERSYTECIE IM. ŚWIĘTYCH CYRYLA I METODEGO W WIELKIM TYRNOWIE

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК

с материали от конференцията
„Езици, култури, комуникации“
Велико Търново, 6 – 8 юни 2024 г.

Издателство „Фабер“
Велико Търново, 2026

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ / PRZEDSŁOWIE 9

СТРАНИЦИ ОТ ИСТОРИЯТА НА ПОЛОНИСТИКАТА ВЪВ ВТУ
STRONY Z HISTORII POLONISTYKI NA UNIWERSYTECIE WIELKOTYRNOWSKIM

Маргрета Григорова
50 ГОДИНИ ПОЛОНИСТИКА ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ. ЛЕТОПИС С ПОГЛЕД КЪМ БЪДЕЩЕТО 13

ГАЛЕРИЯ 34

ЛИТЕРАТУРА И КУЛТУРА
LITERATURA I KULTURA

Ryszard Nycz
„КАЙРОС“: ЗА ВРЕМЕТО, КОЕТО НАСТЪПВА ЗА ЛИТЕРАТУРНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ЗА НУЖДАТА ОТ ОБЩЕСТВЕНА ХУМАНИТАРИСТИКА 47

Wiera Meniok
UKRAIŃSKO-POLSKA WSPÓLNOTA LITERACKA W OBLICZU WOJNY. KILKA REFLEKSJI Z DROHOBYCZA 64

Krystyna Krawiec-Złotkowska
JEZUS Z NAZARETU I DUCHOWOŚĆ CHRZEŚCIJAŃSKA W LITERATURZE I KULTURZE ZACHODNIEJ EUROPY. GŁOSA DO TEMATU 93

Wojciech Browarny
TADEUSZ RÓŻEWICZ'S EXPERIENCE OF MODERNIZATION IN THE COMMUNIST BLOC AFTER WORLD WAR 112

Димитрина Хамзе
PODRÓŻ JAKO EGZYSTENCJA W TWÓRCZOŚCI OLGI TOKARCZUK 121

Мария Жирова-Лубневская

KOMPOZYCYJNA METAFORA KLĄCZA W POWIEŚCI "PRAWIEK I INNE CZASY" OLGI TOKARCZUK.....136

Dorota Kielak

POETYCKI DEBIUT STANISŁAWA ROSSOWSKIEGO.....146

Iwona E. Rusek

OBRAZ BUŁGARII W POWIEŚCI LESŁAWA M. BARTELSKIEGO *ZŁOTA MAHMUDIA. MOTYWY ORIENTALNE*.....161

Laura Saks

TRANSLATION ANALYSIS OF ONOMATOPOEIA IN THE SELECTED POEMS OF JULIAN TUWIM, BOLESŁAW LEŚMIAN AND KONSTANTY ILDEFONS GAŁCZYŃSKI INTO ENGLISH.....173

Kateryna Harpuła

O BARDACH I PIEŚNI AUTORSKIEJ NA PRZYKŁADZIE TWÓRCZOŚCI ALEKSANDRA GALICZA.....182

ЕЗИК И КУЛТУРА
JĘZYK I KULTURA

Jolanta Tambor

JĘZYK PIERWSZY, DRUGI, ODZIEDZICZONY – JĘZYK SWÓJ. POWRÓT DO KWESTII TERMINOLOGICZNYCH.....195

Диляна Денчева

АНАТОМИЧНАТА МЕТАФОРА В ПОЛСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК.....210

Жана Станчева

КОМПОЗИЦИЯТА В ПРАВНАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ НА ЕС (СЪПОСТАВКА НА БЪЛГАРСКИ, ПОЛСКИ И АНГЛИЙСКИ ЗДРАВНИ ТЕРМИНИ).....224

Станка Бонова, Виргиния Мирославска

POLSKA I BUŁGARSKA LEKSYKA ZWIĄZANA Z PICIEM ALKOHOLU.....242

Васил Гешев

КЛАСИФИКАЦИЯ НА ВИДОВЕТЕ ПУРИЗЪМ
И ТЯХНОТО ПРОЯВЛЕНИЕ В ПОЛША 253

Витка Делева

КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ГОВОРЕЩИЯ ЧОВЕК В ПАРАДИГМАТА
НА СЪВРЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО (ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЧЕН
БЪЛГАРСКО-ПОЛСКИ ПРОЧИТ) 262

Jolanta Kur-Kononowicz

THE RESEARCH ISSUES AND SPECIFICITY OF POETIC TEXT –
SELECTED ISSUES (LINGUISTIC ASPECT) 274

Michał Szeliga

РОЛЬ ЗВАТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА В РУССКОМ И ПОЛЬСКОМ
РЕЧЕВЫХ ЭТИКЕТАХ 280

Łukasz Trzeciak

IMIONA POPULARNE W BUŁGARII I POLSCE
NA POCZĄTKU XXI WIEKU 292

СТУДЕНТСКО УЧАСТИЕ
UDZIAŁ STUDENCKI

Katarzyna Sułkowska

KIM SĄ KASZUBI.....307

Sylwester Rodak

TRADYCJE LUDOWE I HISTORIA POLSKIEJ WSI
PRZEZ PRYZMAT LUBELSZCZYZNY.....319

Kamil Białowąs

ZBÓJNICY KARPACCY – CHARAKTERYSTYKA, MIEJSCE
I CZAS DZIAŁANIA, WIELCY HARNASIE 329

АВТОРИ НА АНОНИМНИ РЕЦЕНЗИИ КЪМ ИЗДАНИЕТО 339

ПРЕДИСЛОВИЕ
PRZEDSŁOWIE

Настоящият сборник съдържа материали от международната научна конференция „50 години полонистика във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ (6 – 8 юни 2024 г.), проведена по проекта „Международни академични мрежи – традиции и иновации“, в рамките на ежегодната конферентна серия на Филологическия факултет „Езици, култури, комуникации“.

На откриването на конференцията присъстваха директорът на Полския институт в София г-н Карол Желински и представители на института, сближени с историята на нашата полонистика, а в културната ѝ рамка се вписаха представяне на национален научен проект с полонистична част и среща с изтъкнатите преводачки на полска литература Силвия Борисова и Правда Спасова[1].

Конференцията се осъществи в хибриден вариант (с онлайн участие) като мащабно юбилейно събитие и задълбочена полонистична рефлексия. Включиха се полонисти от общо 17 университета в Полша, Украйна, Русия и България. Бяха представени разнообразни полонистични теми, които отразяват актуални научни търсения, с мисъл за историческите традиции, днешния и утрешния ден на полонистиката.

Сборникът от конференцията съдържа част от представените доклади, които онагледяват разнообразния спектър от лингвистични, литературни, културни и интердисиплинарни теми, представени на конференцията. Започва с въвеждаща студия за историята на полонистиката във ВТУ и разпределя текстовете в три части: „Литература и култура“, „Език и култура“ и „Студентско участие“ (текстове на участници от кръжока на д-р Йоланта Кур-Конович от Университета в Жешув). Всички текстове са преминали през двойно рецензиране.

Благодарим сърдечно на участниците, пожелаваме успех на всички и до нови плодотворни полонистични срещи!

От съставителите

[1] Вж. репортажа за конференцията на сайта на ВТУ „50 години полонистика във ВТУ“ (https://www.uni-vt.bg/bul/pages/?page=7272 и програмата на конферентната серия „Езици, култури, комуникации 2024“ https://www.uni-vt.bg/bul/pages/?zid=3&page=6856.

СТРАНИЦИ ОТ ИСТОРИЯТА НА ПОЛОНИСТИКАТА ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

STRONY Z HISTORII POLONISTYKI NA UNIWERSYTECIE WIELKOTYRNOWSKIM

Маргрета Григорова

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

Margreta Grigorova

St Cyril and St Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
ORCID: 0000-0003-4416-371X
m.grigorova@ts.uni.vt.bg

50 ГОДИНИ ПОЛОНИСТИКА ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ ЛЕТОПИС С ПОГЛЕД КЪМ БЪДЕЩЕТО

50 YEARS OF POLISH STUDIES AT THE UNIVERSITY OF VELIKO TARNOVO. A CHRONICLE WITH A LOOK TOWARDS THE FUTURE

Резюме: *Настоящият текст представя историята на полонистиката във Великотърновския университет от началото на лектората по полски език (през учебната 1973 – 1974 г.) досега. Разгледани са: образователният, научният, културният и творческият ѝ аспект, международното сътрудничество, връзките с Полския институт в София. Текстът е представен като въвеждаща презентация при откриването на конференцията „50 години полонистика във Великотърновския университет“.*

Ключови думи: *полонистика във Великотърновския университет, хроника, юбилей*

Abstract: *The text tells the history of Polish studies at the University of Veliko Tarnovo from the opening of the Polish language lecturer (during the academic year 1973 – 1974) to the present day. The following are considered its educational, scientific, cultural and creative aspects, international cooperation, relations with the Polish Institute in Sofia. The text was presented as an introductory presentation at the opening of the conference „50 Years of Polish Language, Literature and Culture at the University of Veliko Tarnovo“.*

Keywords: *Polish studies at the University of Veliko Tarnovo, chronicle, anniversary*

Уводни думи

Настоящият текст представя накратко историята на полонистиката във Великотърновския университет. Поводът е 50-годишният ѝ юбилей. Половин век не е малко за нейното развитие, в което могат да се отбележат етапи и промени, приемственост между поколения, натрупване на опит и нови начинания. Полонистиката е интегрална част от славистиката, чиито традиции са фундаментални за университета, но тя се развива в диалог и съчетаемост с всички останали образователни и научни области. Тя е присъствието на Полша с нейния език, богата култура и вълнуваща история – в университетски, национален и международен план.

За това присъствие разказват следващите страници с памет за вече осъщественото и мисъл за настоящите и бъдещите задачи пред всички, които приемат полонистиката като важно поприще и кауза.

Под знака на началото[2]

В историята на полонистиката във Великотърновския университет присъства не едно начало. Всяко по-важно събитие, което цели нейното развитие, утвърждаване и обновяване, може да бъде видяно като ново начало.

Счита се, че основите са положени през учебната 1973 – 1974 г. (10 години след създаването на университета), когато е разкрит лекторат по полски език. Лекторатът дава възможност за факултативно изучаване на езика (респективно и на културата) и е първата форма на обучение, която продължава и до днес, успоредно с изучаването му в рамките на специалности с полски език. Трябва да се отбележи, че факултативният полски език и досега привлича истински ентусиасти, за които Полша и полският език и култура са не само интерес, но и призвание. Студентите от факултативните групи се включват във всички извънаудиторни полонистични инициативи, в културни събития и конкурси.

Носителят на езика е незаменим тип преподавател, който по най-автентичен начин обучава в матерния си език, посвещава „отвътре“ в родната си история и култура, прилага научните си и образователни

[2] Изказвам благодарност на проф. д-р Ценка Иванова (дългогодишен ръководител на катедра „Славистика“) за летописни данни и съдържателни уточнения в историята на полонистиката и славистиката във ВТУ.

квалификации при всички преподавани предмети. До този момент във ВТУ са преподавали общо 11 полски лектори, като всеки от тях е оставил своя следа и е допринесъл с възможностите, дадени от лектората и с личната си енергия и познания за полонистичното обучение. В летописа на лекторите това са в хронологичен ред: Мария Йохелсон, Веслава Литворня, Ядвига Майхровска, Данута Зандберг, Антони Александрович[3], Мария Шанца, Мариола Мостовска, Анна Киевска, Анна Кишел, Кинга Вавжиняк, Виргиния Мирославска. Първият лектор, който преподава полски език при специалността „Славянска филология" е д-р Мария Шанца, а най-дълго преподаващият (и до днес) е доц. д-р Виргиния Мирославска[4].

Академичната 1973 – 1974 г. е важна за началото и основите на полонистиката и с това, че през тази година е сключен договор с Ягелонския университет – първият двустранен международен договор за ВТУ, който прокарва мост между университетите в двете стари столици на Полша и България. Дълго време, до активирането на други международни програми (ЦЕЕПУС, Еразъм), този договор предоставя основната преподавателска мобилност за целия университет и дава възможност за едноседмичен и двуседмичен научен и преподавателски обмен – възможност, особено ценна за полонистите, които работят върху научни трудове и лекционни курсове и имат нужда от библиотеки, архиви и научни консултации. В Ягелонския университет са осъществени и четири лектората по български език на преподаватели от ВТУ – проф. Людвиг Селимски, проф. Мария Илиева, доц. Станка Бонова и д-р Павел Петров, докторант към катедра Славистика.

Положеното начало се стабилизира и обогатява през следващата 1974 – 1975 г., когато полският език и полската литература влизат в сравнителни и общи славистични дисциплини: „Сравнителна граматика на

---

[3] В личната ми памет сред всички благодарствени спомени за нашите полски лектори, най-старият ми спомен е за д-р Антони Александрович, специалист по съвременна полска литература, теория на литературата и любител художник. Изучавах в докторантските си години полски език във водените от него факултативни занятия между 1991 и 1993 г. и извън тях. Получих множество консултации и материали в помощ на докторския си труд за Болеслав Прус. Преподаваше полски език във времето, когато нямаше достатъчно учебници, а всеки урок се разпечатваше с тогавашната техника „циклостил". Няма да забравя индивидуалните му задачи и публичните му лекции, свързани с новаторството в полския театър и специално тези за Тадеуш Кантор.

[4] Доц. д-р Виргиния Мирославска застъпва лектората след Анна Киевска през 2006 – 2007 г. и двукратно се връща при нас след едногодишните лекторати на Анна Кишел и Кинга Вавжиняк.

славянските езици“ и „Славянски литератури“. Показателен е и фактът, че за първите преподаватели, които водят тези дисциплини, полонистиката е доминираща, което става ясно от представените по-долу щрихи към техните портрети.

Проф. Людвиг Селимски, първият преподавател по сравнителна граматика на славянските езици, поема преподаването на предмета след тригодишен лекторат в Ягелонския университет (1970 – 1973), по-късно е гостуващ преподавател там и в Шльонския университет, а от 1998 г. се прехвърля на редовна преподавателска длъжност в Института по славянска филология в Шльонския университет, където инициира създаването на специалност „Българистика“. Десет години по-късно (през 2008 г.) получава научното звание „професор“ (тогава *profesor zwyczajny*, което според полските правила се връчва от президента) от тогавашния президент на Полша Лех Качински. Преподава старобългарски език и историческа граматика на българския език в Познанския университет „Адам Мицкевич“, а „познанията му по славянски, чужди и древни езици са толкова развити, че позволяват „неговите научни постижения, особено свързани с етимологията и ономастиката да са толкова точни, старателни, изчерпателни, че да привличат интереса на много езиковеди (и не само) от цял свят“ (Borowiak 2022) като продължава да поддържа контактите и сътрудничеството си с ВТУ.

От 1974 – 1975 г. полската литература присъства в задължителния общ курс по Славянски литератури, чийто първи титуляр е проф. дн Николай Даскалов. Славянските литератури са изучавани при специалностите „Българска филология“, „Руска филология“, „Славянска филология“, „Библиотекознание“, „Книгоиздаване“ и са предмет, който съдейства много за интереса към Полша през нейната литература. Николай Даскалов е истински вдъхновител на полонистичното знание, на интереса към Полша и нейната култура и история. Той разширява полето на полската литература чрез избираеми специализирани дисциплини, свързани с полския исторически роман, а в контекста на науката се утвърждава като автор на приносни полонистични трудове. Като един от основателите на катедра „Славистика“ и неин пръв ръководител, полага в основите ѝ фундамента на полонистиката и разработва първите подробни курсове по „История на полската литература“. Негова заслуга е и създаването на Полонистичен център през 2001 г. (повече за това по-долу в текста). За целокупните си заслуги към полонистиката, полската литература и култура през 1998 г. е удостоен с „Орден за заслуги към полската култура“, а през 2014 г. – с „Кавалерски кръст“ – едно от

най-високите полски правителствени отличия. През 2022 г. документален филм за него заснема режисьорът и киноведът проф. д-р Станимир Трифонов.

Една от решаващите стъпки за утвърждаването на полския език е направена през учебната 1989 – 1990 г., когато е въведен като един от задължителните славянски езици за специалностите „Българска филология“ и „Руска филология“. Тук заслугата е на проф. Мария Илиева, един от българистите с особена почит към полонистиката, лектор по български език в Ягелонския университет (2012 – 2015 г.), координатор на програма ЦЕЕПУС и на първите договори по програма Еразъм (от 2006 г. с Ягелонския и Шльонския университет).

Образователелни аспекти на полонистиката – традиции и динамика

През 1993 – 1994 г. е направена една от най-важните стъпки в образователен аспект – въвеждането на специалността „Славянска филология“ (с петгодишна интегрална магистърска програма до 2004 г.), в която първите два випуска са с полски език. Така полонистиката се легитимира чрез една от новите класически специалности във ВТУ, което води към нейното засилено присъствие и укрепване. Тази специалност поддържа авторитетното академично присъствие на славянските езици и култури. Първоначално нейният учебен план съчетава славистичен профил с българистична педагогическа квалификация, която дава възможност на студентите да се реализират и като учители по български език и литература. Въвеждането на специалността е и първата крачка към създаването на катедра „Славистика“ през следващата учебна година (1994 – 1995).

Едно от успешните решения в образователната динамика на полонистиката е въведената през 2000 г. специалност „Приложна лингвистика“ с полски език като втори. Тя дава възможност за съчетаване с един от „големите“ езици като първи, което е търсена и приложима комбинация. Трябва да се отбележи, че специалността „Приложна лингвистика“ е въведена за пръв път в България във Великотърновския университет. Тази специалност е гъвкава, адаптивна и динамична спрямо променящата се връзка между университета и професионалната сфера на реализация, зависима от пазара на труда. В нея са заложени много добри възможности за развитие, както в образователен план, така и в плана на професионалната реализация.

През учебната 2004 – 2005 г. петгодишната интегрална магистърска програма по Славянска филология е заместена от схемата: четиригодишна бакалавърска програма плюс една година магистърска, която дава възможност за по-ясно специализиране. Три години по ред са предлагани две магистърски програми: „Транслатология със славянски езици“ и „Литература и култура“ – от тях остава само първата, но в нея присъства базисно литературата. Магистърската програма „Литература и култура на славянските народи“ е завършена от Павел Петров и Вероника Шведек, които по-късно стават успешни докторанти в областта на полската литература. Завършилите програмата „Транслатология със славянски език“ (полски) се изграждат като преводачи и защитават магистърски тези, съдържащи превод и анализ на превода на творби от Станислав Лем, Ханна Крал, Ришард Капушчински, Цезари Лазаревич, Яцек Денел, Пьотр Пажински, Януш Рудницки, Мариола Миколайчак и др. За мнозина от тях практическия аспект на превода остава водещ в реализацията им. И двете магистърски програми имат удължен вариант, подходящ за чуждестранни студенти, които са завършили в Полша или другаде по схемата на болонската конвенция три бакалавърски години плюс две магистърски.

Трябва да се подчертае, че бакалавърската специалност „Приложна лингвистика“ и магистърската „Транслатология“ са един от брандовете на Филологическия факултет във ВТУ, който залага на многообразието на езиците и преводаческата подготовка и реализация. В подкрепа на това действа мащабният преводачески конкурс за студенти и ученици „Трансформации“[5] за художествен превод от/на чужди езици (наследник на по-стария конкурс „Пре/сътворение“), в който преводите от/на полски език заемат достойно място. В конкурса се включват както български студенти и ученици, изучаващи и владеещи полски език, така и студенти от полски университети и ученици от български училища в Полша.

Пазарната (маркетингова) стратегия повлиява и върху двукратните решения за преименуване на специалността „Славянска филология“, съпроводено с промени и актуализации на учебното съдържание, свързани със засиленото изучаване на езика и практико-приложната страна на образованието. През 2013 – 2014 г. специалността „Славянска филология“ е преименувана в „Славистика“, като подобни трансформации са

[5] Подробна информация за конкурса от 2016 г. досега, на страницата на Филологическия факултет, вж. Конкурс за превод „Трансформации“, https://www.uni-vt.bg/bul/pages/?page=115&zid=3

въведени и при други филологически специалности във ВТУ (германистика, романистика, русистика). През 2022 – 2023 г. влиза в ход специалността „Славянски езици и култури“, като наследник на специалността Славянска филология. В нея полският език може да бъде изучаван като първи и като втори.

От 2016 – 2017 г. (по инициатива на проф. Ценка Иванова като декан) в приложна лингвистика са въвеждани различни комбинации с трети елемент на обучение, даващ допълнителна професионална квалификация. Предоставена е добра палитра от възможности: преводачески профил, информатика, туризъм, бизнес и комуникации, международни отношения.

Всички тези промени, както в специалностите и техните учебни планове, така и в самото провеждане на обучението са отговор на променящия се обществен и пазарен контекст на полонистичното и славистичното образование[6], на т. нар. „криза в хуманитаристиката“ и хуманитарните специалности, на новите брандове: повишената роля на технологиите и производствения сектор, нарастването на значението на културния туризъм, сферите на международните отношения и бизнеса – именно тези доминиращи сфери са приложени в успеваемата специалност „Приложна лингвистика“.

Въпреки нуждата от такава адаптивност и гъвкавост, често напомнят за себе си и изискват да бъдат поддържани класическите модели на университетските филологии и на самите стандарти на обучение, в които научният и академичен аспект не е заплашен от компромис и е необходим адекватен отговор на въпроса „Защо и как е нужна литературата?“[7].

От голямо значение за образователния спектър в присъствието на полонистиката са избираемите дисциплини с полонистичен компонент. Такива дисциплини са: „Специализиран превод и международни

[6] Образователната динамика в отговор на социокултурни, геополитически и икономически фактори представя Ценка Иванова в студията „Преподаване на славянски езици и култури в университетите“ (Иванова 2025: 9 – 23). Студията е публикувана в сборник с материали от организираната от нея (като член на Международния славистичен комитет) конференция, разискваща въпросите на съвременното славистично образование. Проф. Иванова инициира, разработва и прилага на практика идеите за динамично и адаптивно развитие на университетската славистика във Великотърновския университет.

[7] Въпросът за съгласуването на литературното обучение с променящия се контекст е разгледан в статията под заглавие „Защо и как е нужна литературата или за славистичното литературно образование през 21. Век“, публикувана в цитирания погоре сборник (Григорова 2025: 23 – 35)

институции“ и „Превод и протокол“, водени от доц. Станка Бонова и „Писатели нобелисти (Славянски литератури)“ и „Литературни шедьоври и кинематография“, водени от М. Григорова. Всяка от тях включва по подходящ начин полонистичен опит и знания в глобалния аспект на дисциплините. Така полският език и култура стават видими и значими в международен контекст.

Полонистичният колегиум в катедра Славистика

Полонистичният колегиум е един от трите колегиума (заедно със сръбския и словашкия) в създадената през 1994 – 1995 г. катедра „Славистика“, която в края на 2025 г. се обединява с катедра „Русистика“[8]. Нейни първостроители са проф. дн Николай Даскалов (ръководител през 1995 – 2005, декан – 1997 – 2004), проф. д-р Ценка Иванова (ръководител 2005 – 2023, декан 2015 – 2023), проф. д-р Христо Бонджолов (декан 2011 – 2015, ректор 2015 – 2023) и гл. асистент Мира Костова. Първите полонисти в колегиума проф. Николай Даскалов (полска литература) и гл. асистент Мира Костова (лингвистични и преводачески дисциплини) са абсолвенти на Софийския университет. В началото полонистичното образование и неговото високо ниво се обезпечава със съдействието на външни преподаватели – изявени полонисти също от Софийския университет – проф. дн Искра Ликоманова, проф. дн Вяра Малджиева.

Постепенно в колегиума се вграждат и абсолвенти на Великотърновския университет. В годината на основаването на катедрата защитава докторския си труд, посветен на творчеството на Болеслав Прус в контекста на полския позитивизъм[9] проф. дн Маргрета Григорова, която от следващата, 1996 – 1997 г. е редовен преподавател (главен асистент) по славянски литератури и полска литература. Тя поема заедно с проф. Николай Даскалов отговорността за литературоведската посока на великотърновската полонистика, като във времето обогатява тази посока с преводачески аспекти.

В полонистичния колегиум се вграждат като докторанти и преподаватели абсолвенти на специалността Славянска филология (с полски език), завършена във ВТУ. Абсолвент на първия випуск е доц. д-р Станка Бонова (от 2000 г. хоноруван преподавател по полски език, от

[8] В края на 2025 г. настъпи обединение на катедра „Славистика“ с катедра „Русистика“ под наименованието „Русистика и обща славистика“.

[9] Тема на доктората „Два метафорични модела на реалността в романа на Болеслав Прус „Кукла“, научен ръководител проф. дн Николай Даскалов.

2004 г. – редовен), която през 2006 г. защитава докторат в областта на сравнителното изучаване на полската и българската фразеология[10]. Тя преподава лингвистични, преводачески и културологични дисциплини и заема основно място в полонистичния колегиум.

Друг абсолвент, който се вгражда като редовен асистент (и главен асистент) по лингвистични и преводачески дисциплини в катедрата за 5 години (2010 – 2015) е Стелиана Александрова, по настоящем редовен преподавател по български език в Лодзкия университет (след години на лекторат). Една от областите на нейните научни интереси е проблематиката на стихосложението при стихотворния превод.

Решаваща роля в развоя на колегиума и специалностите с полски език изпълняват полските лектори. Както бе отбелязано, първият полски лектор, който отговаря за езиковото обучение на студентите от началните випуски с полски език е д-р Мария Шанца, българист, фолклорист и теолог. След нея поема лектората доц. д-р Мариола Мостовска, българист и лингвист, заклет преводач от/на български, носител на почетен знак на Ректора на ВТУ за принос към популяризирането на българския език и култура в чужбина и работата ѝ на преподавател по полски език в катедра „Славистика“ на ВТУ. Тя инициира и договор с Люблинския университет по програма „Еразъм“. Д-р Анна Киевска е българист и етнолог, абсолвент на българистиката в Лодзкия университет, който съдейства за сключването на договор по програма „Еразъм“ с Лодзкия университет и интензифициране на връзките между двата университета. Краткосрочните лекторати на Анна Кишел и Кинга Вавжиняк също са време на интензивен континюитет в развоя на полонистиката.

От близо десет години полонистичният колегиум е представляван основно от трите полонистки, представени в по-горните фрагменти от текста: проф. дн Маргрета Григорова, доц. д-р Станка Бонова и полската лекторка доц. д-р Виргиния Мирославска, която поема основна част от езиковото обучение и влага в него много знания за полската история и култура, традиции и съвременност. Тя има богат преподавателски опит в чуждоезикова среда, издава учебници и помагала, участва в научни форуми и издания, образователни и културни инициативи и сама инициира такива, грижи се за учебната и библиотечна база.

Трябва да се подчертае, че полонистиката като част от славистиката присъства и в преподавателската, публикационна и административна

[10] Тема на доктората „Фразеологични единици в българския и в полския език, свързани с християнството“, научен ръководител проф. дн Искра Ликоманова.

дейност на колеги, специалисти по други славянски езици и литератури – в ареала на сравнителното славянско езикознание и лингвокултурология при проф. д-р Ценка Иванова, в областта на славянските литератури – при проф. д-р Христо Бонджолов (специалист по руска и по южнославянски литератури и доц. д-р Валерия Живова (словакист). Доц. д-р Даниела Константинова (словакист), ръководител на катедра „Славистика“ (2023 – 2025) съдейства активно за всички полонистични инициативи с национален и международен характер, включително за Юбилейната конференция през 2024 г. Полонистиката е обект на доказан в публикации и инициативи научен и културен интерес и от страна на много колеги от други катедри на Филологическия факултет.

Поводи за гордост откриваме при наши докторанти и абсолвенти. Павел Пл. Петров, защитава през 2014 г. литературоведски докторат върху писмата на Бруно Шулц (с тема „Епистоларният свят на Бруно Шулц. Мит, екзистенция, палимпсест“) под ръководството на проф. дн М. Григорова и се утвърждава като редовен преподавател по български език в Ягелонския университет (след години на лекторат). Реализациите на Павел Петров и Стелиана Александрова в полето на полската университетска българистика са доказателство за техните качества, проявени първо в областта на великотърновската университетска полонистика. Успешно защитили докторанти към катедрата, но неостанали като редовни преподаватели, са Вероника Шведек с докторат на тема „Блага Димитрова и Вислава Шимборска: творчески мост и рецепционен диалог (защитен през 2021 г., с научен ръководител М. Григорова) и Милен Митев с докторат на тема „Семантичен и транслатологичен аспект на деепричастието в българския и полския език“ (защитен през 2022 г., с научен ръководител С. Бонова). По настоящем докторант към катедрата, който работи по сравнителна езиковедска тема, свързана с полския език, е Юфет Кахраман с тема: „Деминутивите в българския и в западнославянските езици“ (с ръководител доц. д-р С. Бонова).

Като директор на българското училище „Дора Габе“ във Варшава се утвърждава Маринела (Димитрова) Порчинска, една от най-добрите абсолвентки на специалността „Транслатология с полски език“, заклет преводач и преводач на художествена литература, носител на Академичната награда на община Велико Търново за 2011 г. През 2024 г. носител на наградата „Проф. Ванда Смоховска-Петрова“ (категория превод) стана Преслава Петкова, също магистър по транслатология с полски език. В програмния отдел на Полския институт се утвърждава Марина

Огнянова, абсолвент на първия випуск на специалността „Приложна лингвистика с полски език".

Нашите научни, учебни и преводни книги

Всеки от полонистите в катедрата има собствено приносно поле, с което обогатява националната и международната полонистика.

Най-значимата монография на проф. Николай Даскалов е полонистична и присъства в две издания: „Оспорвани шедьоври" (УИ „Св. Климент Охридски", София, 1994 г) и „Сюжетите на историята и реваншът на духа" (УИ „Св. св. Кирил и Методий", 2001). Тя представя полската епопейна ос в триптиха на три непреходни исторически романа, определени от автора като оспорвани и всъщност неоспорими шедьоври: „Фараон" на Болеслав Прус, „*Quo vadis*" на Хенрик Сенкевич и „Пепелища" на Стефан Жеромски. Книгата получава своевременно признание в България и в Полша и е преведена от значимия полски българист д-р Войчех Галонзка, публикувана на сайта му за преводи на българска литература[11]. Проф. Николай Даскалов е и компаративист, изследовател на междуславянските литературни взаимоотношения и рецептивни връзки (*Славянски литературни взаимоотношения*, УИ „Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново, 1999). Неговите заслуги като славист и полонист, първостроител на катедрата, са почетени с два юбилейни сборника – научния сборник „Светът на словото" (УИ „Св. св. Кирил и Методий", 2011) и есеистичния „В паметта на сърцето" („Фабер", Велико Търново, 2010).

Гл. ас. Мира Костова, един от първостроителите на катедра „Славистика", е изтъкнат преводач и автор на помагала по полски език („Jeśli chcesz wiedzieć więcej..." със Стелиана Данкова, УИ „Св. св. Кирил и Методий", 2005). Преводните ѝ книги са принос към българската рецепция на полската литература. Превела е: „Разказ за Ева" на Збигнев Бжозовски (1989), две религиозно-философски книги на папа Йоан Павел – „Да прекрачиш прага на надеждата" (1997) и „Дар и тайна" (заедно с Мария Шанца, 2002), „Последни истории" на Олга Токарчук (2008, 2024), „Родната Европа" на Чеслав Милош (заедно с М. Григорова, 2012). С нейното активно участие (заедно с М. Григорова, С. Данкова, В. Мирославска) е

[11] Вж. превода на книгата на сайта „Literatura bułgarska w przekładach Wojciecha Gałązki": Nikołaj Daskałow, Wątki historyczne i ryposty ducha, https://literaturabulgarska.vilnet.pl/category/polonistyka-bulgarska/nikolay-daskalov-polonistyka-bulgarska/

издадена и студентската преводна двуезична антология „Любими полски автори и творби. Ulubieni polscy autorzy i dzieła" („Фабер", Велико Търново, 2014), представена на предходната юбилейна конференция.

Научните интереси на проф. дн М. Григорова обхващат разнообразна литературна и културна проблематика от всички периоди на полската литература – от средновековието до най-новата литература: проблематика на полския позитивизъм, мигрантски и номадски мотиви, обредно-митични кодове, релации между литературата и изкуствата, мотивът за ересите в полската литература след Втората световна война, рецепция на полската литература в България и на българската в Полша, полско-български културни връзки, прогностични и катастрофични мотиви в междувоенния период и по време на войната. Във фокуса на интересите ѝ са автори като Болеслав Прус, полските романтици, Джоузеф Конрад, Антони Слонимски, Густав Херлинг-Груджински, Ришард Капушчински, Олга Токарчук, Ванда Смоховска-Петрова. Споменатата проблематика се оглежда в научните монографии: „Хоризонти и пътища на полската идентичност" (Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново, 2002), „Литературни посвещения. Ритуални зони на словото" („Фабер", Велико Търново, 2003), „Джоузеф Конрад Коженьовски. Творецът като мореплавател" (Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново, 2011), „Очите на словото. Полонистични студии" „Фабер", Велико Търново, 2015). Автор е на издадената като книжка лекция „Polsko-bułgarskie relacje historyczno-kulturowe" от серията „Prelekcje mistrzów" на Университета в Бялисток (2021). Участва със съавторска полонистична монография (с д-р Венеса Начева) в тома, издаден по проекта на БАН „Светът от вчера", видян през катастрофата от 1939 г. Усещанията за застрашена Европа в литературата и културата на България, Украйна, Полша и Чехословакия. Т. 1" (Изд. център „Боян Пенев", София, 2023). Превела е „Родната Европа" на Чеслав Милош (заедно с Мира Костова), „Книга на лицето" на Марек Биенчик, „Пианистът" на Владислав Шпилман, „Крилата на олтара. Разкази, дневници, есета" на Густав Херлинг-Груджински (заедно с Десислава Недялкова), „Двата края на света" на Антони Слонимски (в сборното издание „Лудият диктатор", реализирано заедно с Венеса Начева (Елиас Канети, Русе, 2025), а в литературни антологии и в полските броеве на „Литературен вестник" публикува множество публицистични текстове, преводи на поезия, проза и критика. За заслугите си към полската култура е удосто-

ена с „Орден за заслуги“ (1914), наградата „Полоникум“ (2018) и „Златен кръст“(2019).

Научните интереси на доц. д-р Станка Бонова Дойчинова са в областта на фразеологията, фразематиката, специализирания превод, консекутивния превод, речевия етикет, превода и институциите, методиката на преподаване на полски език като чужд, визуалната култура. Издала е научните монографии „Фразеологични единици, свързани с християнството. Българско-полски паралели“ (Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, 2009) и „Специализиран превод: теоретически аспекти и преводачески практики“ („Фабер“, Велико Търново, 2025), „Помагало по специализиран превод. Превод на документация – български и полски език“ (Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2016). Многократно осъществява устния превод при официални срещи с полски гости, научни форуми, лекции, аудио-визуални предавания. Публикувала е множество преводи на текстове с литературна и историческа тематика в научна и литературна периодика.

Доц. д-р Виргиния Мирославска, както споменахме, е най-дълго свързаният с великотърновската полонистика полски лектор. Тя е полонист и славист с голям опит в преподаването на полски език за чужденци, който професионално владее няколко славянски езика (словашки, руски и български). Научните ѝ интереси и компетентности са в областта на описателната и историческа граматика на полския език, речевия етикет, сравнителното славянско езикознание, глотодидактиката и преподаването на полския език като чужд. Защитила е дисертация в областта на историческата граматика на полския език. Автор е на учебниците „Fleksja polska – wzory odmiany” (Калининград, 2005) и „ABC fleksji polskiej“ (заедно със Стелиана Данкова, Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, 2016) и помагалата „Ćwiczenia fonetyczne z języka polskiego“ (Калининград, 2002), и „O Polsce po polsku” („Фабер“, Велико Търново, 2012 (заедно със Стелиана Данкова и Маринела (Димитрова) Порчинска).

Детайли за научните ни и преводни публикации и участия в научни форуми и проекти могат да бъдат намерени в профила на всеки от нас на сайта на Филологическия факултет (катедра „Русистика и обща славистика“)[12].

[12] Линк към профилите, Катедра „Русистика и обща славистика“, https://www.uni-vt.bg/bul/pages/?page=7936&zid=210

Полонистичният център

За университетската база на полонистиката във ВТУ и за нейната национална и международна представителност голямо значение има и споменатият по-горе Полонистичен център – библиотечно-информационен и културен. Той е създаден в първата година на новото хилядолетие по проект, ръководен от проф. Николай Даскалов, със съдействието на Полския институт и фондациите *Semper Polonia* и *Pomoc polakom na wschodzie*. Голямо съдействие за изграждане на първоначалната му база оказва и тогавашната лекторка по полски език Мариола Мостовска. През годините центърът непрекъснато се обогатява. Първоначално се намира в зала 313 в Ректората. Според мнозина това е най-красивият и представителен център във ВТУ, с масивните си резбовани мебели и библиотеки и церемониална обстановка. В него е удоволствие да се посрещат гости, да се водят лекции на гостуващи преподаватели, да се провеждат защити и културни събития, да се водят семестриалните занятия. Идеята на неговото обзавеждане е да излъчва атмосферата на една висока световна култура, белязана от духовен аристократизъм. Днес Полонистичният център се намира в Корпус 2, където по проект на проф. Ценка Иванова е изграден цялостен Славистичен комплекс. През годините расте библиотечната му база, обогатявана чрез дарения, идващи от институции и личности, промотиращи полонистиката.

Партньорства, сътрудничества, приятелства – в международен и национален контекст

От времето на първия двустранен договор с Ягелонския университет досега спектърът на двустранните сътрудничества на полонистиката се е разраснал значително. Най-вече благодарение на европейската програма „Еразъм“, чиито договори за обмен на мобилности се развиха като съвкупност от възможности за допълнително развитие на двустранните връзки в научен, образователен, издателски план. Постъпателно нарасна броя на университетите в Полша, които дават възможност за мобилност на полонисти – преподаватели и студенти. Първите два договора по програма „Еразъм“ са сключени, както беше споменато, през 2006 – 2007 г., след тях с все по-забързан темп броят на договорите нараства, а днес разполагаме с Еразъм договори със следните университети: Варшавски университет, Университет „Кардинал Стефан Вишински“ във Варшава, Ягелонски, Краковски педагогически, Шльонски университет в Катови-

це, Университет в Бялисток, Торунски университет „Николай Коперник“, Хуманитарно-техническа академия в Белско-Бяла, Познански университет „Аадам Мицкевич“, Университет „Ян Кохановски“ в Келце, Люблински университет „Мария Склодовска Кюри“, Университетите в Рачибуж и Слупск. С всеки от тези университети протичат освен преподавателски и студентски обмен, разнообразни форми на сътрудничество в научен и образователен, колективен и индивидуален план. Лекциите, които слушаме или изнасяме, са незаменим елемент от международния аспект на полонистиката и обмяната на опит. При нас са гостували много учени и преподаватели с разнообразни и много интересни и полезни лекции и практически занятия, последвани от продуктивни и приятни разговори и идеи за съвместни инициативи. Много често отваряме гостуващите лекции (в зависимост от темите) за по-широка аудитория, като ги превеждаме, а понякога включваме в превода и напреднали студенти. От няколко години полски колеги осъществяват при нас лекции и научни стажове, с подкрепата на NAWA (Национална агенция за академичен обмен). Извън споменатите университети, поддържаме контакти и с университетите в Жешув, Ополе, Гданск, Ченстохова и др.

Студентите, идващи при нас за обучение и практика по програма „Еразъм“ и други програми се включват в полонистичните занятия и в културните събития – една много продуктивна и интересна форма на взаимодействие. Създават се контакти и приятелства, които съдействат за обучението по езика, за опознаването на съвременна Полша. Незаменим фактор е и обучението на нашите студенти в партньорските полски университети. Попадайки в естествената езикова и културна среда, те много бързо и активно развиват както езиковите си умения, така и познанията си за Полша и нейната история и култура, природни и културни забележителности. Много плодотворни са летните школи (Краков, Катовице, Вроцлав, Гданск) и стажовете по програма „Еразъм“ (в Лятната школа в Катовице, в Университет „Кардинал Стефан Вишински“ във Варшава, в университетите в Лодз, Бялисток и Белско-Бяла). Неведнъж полски студенти са осъществявали стажове при нас в Славистичния комплекс. По време на един от тях беше създаден малък полско-български речник на младежкия сленг.

Връх в полонистичната активност отбеляза стационарно проведената Международната славистична конференция „Диалогични пространства“ от 2014 г., посветена на 40-годишнината на Лектората по полски език и култура, 20-годишнината на специалността Славянска филология и на *полонистиката* като славистична специалност във ВТУ. Конференцията,

в която участваха учени от 6 страни бе „една от дейностите по проекта „Компаративистиката в епохата на глобализацията: перспективи и предизвикателства“ и се проведе с любезното съдействие на Посолството на Република Полша и на Полския институт в София“, а сборникът с материалите от конференцията (макар и публикуван 6 години по-късно) съдържа „58 доклада на 4 славянски езика и представлява съвместна съставителска работа на филолози от Велико Търново, София, Пловдив, Шумен, Варшава, Париж, Москва, Загреб, Кутаиси, Краков, Катовице, Торун, Люблин, Бялисток, Лодз и Познан.“ (Диалогични пространства 2020: 2)

С някои от университетите партньори бяха предприети оживени двустранни форми на сътрудничество, които доведоха до следващи съвместни форуми и издания. Тези резултати бяха повлияни благоприятно от стратегията и възможностите на международната полонистика в тях и от тяхната отвореност към България и конкретно към Великотърновския университет.

Фактор от такова естество е Катедрата „Международна полонистика“ в Шльонския университет в Катовице, която провежда периодични конференции от цикъла „Полската литература по света“, издава списание „Postscriptum Polonistyczne” и функционира в пряка връзка с Лятната школа за чужденци. Всеки от тези компоненти има значение. Споменатото списание издава поредица от броеве, посветени на полонистиката по света, организирани по държави. Така се стигна и до български брой, иницииран от нашата полонистика. През 2013 г. излезе специализираният брой „Полонистиката в България – вчера и днес“ (Polonistyka w Bułgarii – wczoraj i dziś 2013), в който е публикувана обзорна статия за полонистиката и публикации на полонистите от катедрата, включително и тогавашни докторанти.

Поредица от две конференции (2021, 2022), посветени на полско-българските културни връзки по проект на Университета в Бялисток, където от 2011 г. функционира катедра „Запад-Изток“ за филологически изследвания, с която поддържаме топло и плодотворно сътрудничество. (Bułgaria i Polska – paralele literackie i kulturowe. Studia 2022; Bułgaria i Polska: rezonanse literackie i kulturowe 2024). В същия университет функционира и катедра „Филологически изследвания над цензурата в ПНР“, която бе заинтригувана от сътрудничество с нашата катедра и с Филологическия факултет.

Креативно и водещо до съвместна продукция е сътрудничеството ни с Университет „Кардинал Стефан Вишински“ във Варшава, с който имаме сключени два типа договор – по програма „Еразъм“ и двустранен

договор. Освен ежегодните лекции, участия в конференции и публикации в изданията на всеки от двата университета, беше инициирана серия полско-български тематични сборници, от които през 2022 г. излиза първият том „Гостоприемството в полската и българската култура“/*Gościnność w literaturze i kulturze polskiej i bułgarskiej* (Gościnność w literaturze i kulturze polskiej i bułgarskiej), а през 2026 г. е вторият том „Танцът в полската и българската литература и култура“/*Taniec w literaturze i kulturze polskiej i bułgarskiej*.

Всяка от тези продукции, всяко от тези сътрудничества е плод на съзидателната енергия, отвореност и диалогичност на личности, институции и общности, за които международната полонистика е важна кауза. Немалка роля играе елементът на приятелството и топлата връзка като човешки и междучовешки фактор. Сред личностите, представители на университети партньори, вложили много енергия и отвореност към нашата полонистика са проф. Йоланта Тамбор, проф. Ромуалд Цудак, проф. Данута Опацка-Валясек и проф. Дариуш Павелец от Шльонския университет, проф. Анна Марта Шчепан-Войнарска, проф. Малгожата Бурта, проф. Анна Домбровска от UKSW, проф. Ярослав Лавски, проф. Анна Яницка, проф. Виктор Гардоцки, д-р Лукаш Забелски от Университета в Бялисток и Библиотека Подляска, д-р Ванда Минчева от Ягелонския университет, проф. Едуард Касперски, проф. Жанета Павлович и проф. Олаф Крисовски от Варшавския университет, проф. Пьотр Борек и проф. Роман Мазуркевич от Краковския педагогически университет, проф. Анна Венгжиняк и проф. Йоланта Шарлей от Хуманитарно-техническата академия в Белско-Бяла, д-р Анна Клейн от Лодзкия университет, проф. Агнешка Мерник от Университет „Ян Кохановски“ в Келце. И още много други.

Важни за нас са участията в световните конгреси на международната полонистика, където полонисти от нашия колегиум от 2006 г. досега отбелязват редовни участия, както и в много други международни и национални полонистични форуми, участието в които може да бъде видяно в профила на всеки от нас на сайта на ВТУ.

В годината на нашия юбилей във Вроцлав се проведе Шести конгрес на полонистичната дидактика, в който нашият малък, но активен полонистичен колегиум участва със съвместен доклад-равносметка за историята и съвременната ситуация на полонистичните специалности, под заглавие *Studia polonistyczne na Uniwersytecie Wielkotyrnowskim (Bułgaria). Między tradycją i wyzwaniami czasu*[13].

[13] Вж. програмата на конгреса на сайта на Университета.

Полският институт в София – подкрепа и сътрудничество

Незаменима подкрепа оказва на великотърновската полонистика Полският институт в София, главен промотор на полската култура в България и мост във връзките с Полското посолство. Връзките с тази централна институция са постоянни и значими. Ежегодно при нас гостуват събития, чиито организатор е Полският институт – лекции, срещи с учени, творци и преводачи, изложби, филмови прожекции. Полският институт подкрепя нашите научни и преводни издания и инициативи и участва в техните промоции, обогатява с дарения библиотечния ни фонд, съорганизира студентски конкурси, обучителни курсове и преводачески работилници. Всеки от директорите на института е внасял нещо ново в инициативите на институцията и във включването на нашата полонистика в тях.

През 1999 г. бе избран за доктор хонорис кауза на ВТУ известният българист, преводач на българска литература д-р Войчех Галонзка, за своите заслуги към полската българистика и подкрепата на българската полонистика във ВТУ, директор на института по време на създаването на специалността Славянска филология и катедра Славистика. Всеки от неговите наследници оттогава досега: Анджей Новосад, Анджей Папеж, Анна Пахла, Агнешка Кошчушко, Ярослав Годун, Ивона Якушко-Дудка, Карол Желински и Малгожата Хейдук-Громек е инициатор и съинициатор на незабравими културни събития. Сред тях са честването на 200-годишнината от рождението на Адам Мицкевич през 1998 г., изложбата и форумът, посветени на Ришард Капушчински с участието на Божена Дудко и преводачката Благовеста Лингорска (2007), представянето на книгата с преводни стихове на Карол Войтила в присъствието на преводачката Димитрина Лау-Буковска, срещите с Марек Биенчик, Вера Меньок, Ирена Груджинска-Грос, Анджей Франашек, Кшищоф Чижевски, Марек Милер, срещите с преводачките Вера Деянова, Правда Спасова, Силвия Борисова по повод на издадени от тях книги, всички промоции на наши книги, излезли с подкрепата на Полския институт.

През 2014 г. със съдействието на Полския институт бе издадена двуезичната антология със студентски преводи „Любими полски автори и творби. Избрани студентски преводи/ *Ulubieni polscy autorzy i dzieła. Wybrane tłumaczenia studenckie* (Ред. М. Григорова, В. Мирославска, С. Дойчинова, М. Костова, С. Данкова. В. Търново: Фабер, 2014). Антологията е жанрово многообразна и включва полски легенди, разкази,

прозаически фрагменти от класически и съвременни писатели, интервюта, откъси от литературна критика от близо трийсет автора. Макар и това да са контролирани от преподавателите и редакторите преводи и в тях да са оставени някои автентични грапавини, все пак те успяват да заслужат оценката, че „по отношение на качеството двадесет и петимата млади преводачи, представители на няколко поколения полонисти, отбелязват забележителни постижения“ (Рикев 2014: 145). Изданието е посветено на предишния кръгъл юбилей на полонистиката от 2014 г. и е стимул за преводаческите, литературните и културните интереси на студентите.

Троен дар за нашата полонистика за нейната 50-годишнина беше изложбата на Йежи Новошелски, музикалното изпълнение на Шопен от три великотърновски студентки на откриването на конференцията (спонсорирано от института) и първото издание на студентския конкурс „Цветовете на Полша“ (по предложение на директора на института Г-н Карол Желински).

Основна роля в сътрудничеството с Полския институт изпълняват културните организатори на Института: Халина Кръстева, Памела Качмарек, Светла Каранешева и от 2023 г. Марина Огнянова, която, трябва да подчертаем, е абсолвент на първия випуск Приложна лингвистика с полски език във ВТУ.

С подкрепата на Полския институт до 2025 г. включително са издадени вече 20 специални полонистични броя на „Литературен вестник“, чиито тематични редактори и преводачи на много от текстовете са полонисти литературоведи от двете институции: гл. ас. д-р Кристиян Янев от Софийския университет и проф. дн Маргрета Григорова. В броевете участват с преводи Станка Бонова, Стелиана Данкова, а също и наши абсолвенти: Преслава Петкова, Маринела Порчинска, Марина Братанова, Мария Генчева-Чокани и др.

Трябва да се подчертае, че Великотърновската полонистика е в постоянно сътрудничество с полонистите от Софийския и Пловдивския университет в много свои начинания (форуми, публикации и др. инициативи). Незаменими са през годините контактите с проф. дн Калина Бахнева, проф. дн Боян Биолчев, проф. дн Панайот Карагьозов, проф. д-р Камен Рикев (по настоящем преподавател в Люблинския университет), доц. д-р Диляна Денчева, гл. ас. д-р Кристиян Янев, гл.ас. д-р Венеса Начева, доц. д-р Димитрина Хамзе и др.

Заключителни думи

Животът на полонистиката във ВТУ е по-богат от представените дотук хроникални данни и аспекти на присъствие. Той включва редица празнични моменти, към които принадлежат нашите полски и славянски празненства, свързани с Коледа и Нова година, Великден и др. календарни и национални празници, Дни на Полша и полската култура, защити на дипломни работи, разнообразни културни събития. Свързан е с цялостното присъствие на полския език и култура във Великотърновския университет и в живота на всеки, за когото тя е кауза, професия, призвание, вдъхновение, част от начина на живот.

Смисълът на всеки един юбилей е да отбележи изминатия през годините път и да отправи благопожелание-благослов към бъдещето. С мисъл за бъдещето е започнат и пристъпва към заключението си този текст. А думата „бъдеще", както казва нобеловата лауреатка поетесата Вислава Шимборска в „Трите най-странни думи" е една от тях, защото докато я изречеш и „първата ѝ сричка потъва в миналото". Подвластен на нашите действия е настоящият момент. А той означава да бъде отстоявана и постоянно актуализирана полонистиката в образователен, научен и културен план: да привлича интереса на кандидат студентите и да поддържа старанията и мотивацията на студентите, да продължава да бъде сфера на интригуващи научни трудове и преводачески книги, а безспорно високата и богата полска култура да продължава да вдъхновява почитателите си – стари и нови. Завършваме настоящия текст с това благопожелание, с поглед към бъдещето.

БИБЛИОГРАФИЯ

Григорова 2025: Григорова, М. *Защо и как е нужна литературата, или за славистичното литературно образование в 21. век*, В: Актуални теоретико-методологически проблеми на изучаването и преподаването на славянски езици, литератури и култури. Доклади от научната конференция, състояла се на 27 и 28 юни 2019 г., Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново, с. 23 – 35.// Grigorova, M. *Zashto i kak e nuzhna literaturata ili za slavistichnoto literaturno obrazowanie v 21. vek*, V: *Aktualni teoretiko-metodologicheski problemi v izuchavaneto i prepodavaneto na slavyanski ezici, literaturi i kultury. Dokladi ot nauchnata konferenciya, sastoyala se na 27 i 28 yuni 2029 g.*, Veliko Tarnovo Universitetsko iydatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodiy", s. 23 – 35.

Диалогични пространства 2014: *Диалогични пространства. Сборник от Юбилейна славистична международна конференция, 13 – 14 май 2024 г,* Велико Търново: Фабер.// *Dialogichni prostranstva. Sbornik ot Yubileyna slavistichna mezhdunarodna konferenciya, 13 – 14 may 2014 g., Veliko Tarnovo: Faber.*

Иванова 2025: Иванова, Ц. *Преподаването на славянски езици и култури в университетите*, В: *Актуални теоретико-методологически проблеми на изучаването и преподаването на славянски езици, литератури и култури. Доклади от научната конференция, състояла се на 27 и 28 юни 2019 г.*, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново, с. 9 – 21. // Ivanova, c. *Prepodavaneto na slavyanski ezici i kulturi v universitetite*, V: *Aktualni teoretiko-metodologicheski problemi v izuchavaneto i prepodavaneto na slavyanski ezici, literaturi i kultury. Dokladi ot nauchnata konferenciya, sastoyala se na 27 i 28 yuni 2029 g*., Veliko Tarnovo: Universitetsko iydatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodiy", s. 9 – 21.

Рикев 2014: Рикев, К. *Двуезична антология на великотърновската полонистика //* Rikev, K. *Dvueyichna antologiya na velikotarnovskata polonistika*, Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie, nr 3, s. 145 – 148, Rikev,https://journals.umcs.pl/zcm/article/view/479/482/

Borowiak 2022: Borowiak, P. *Profesor Ludwig Selimski (1939–2022)*, Onomastica, LXVI, 2022, s. 31 – 36, https://www.academia.edu/117517011/Profesor_Ludwig_Selimski_1939_2022_

Bułgaria i Polska – paralele literackie i kulturowe. Studia 2022: Bułgaria i Polska: paralele literackie i kulturowe (red. M.Grigorova, J. Ławski), Białystok – Wielkie Tyrnowo, 2022

Bułgaria i Polska: rezonanse literackie i kulturowe 2024: Bibliotekarz Podlaski, nr 1, 2024 (LXII), https://bibliotekarzpodlaski.pl/index.php/bp/issue/view/38

Gościnność w kulturze polskiej i bułgarskiej 2022: Гостоприемството в полската и българската култура. Gościnność w kulturze polskiej i bułgarskiej", 255 s., Veliko Tarnovo-Warszawa: ВТУ, UKSW, https://wydawnictwo.uksw.edu.pl/ksiegarnia/865--e-book-goscinnosc-w-kulturze-polskiej-i-bulgarskiej-1.html

Polonistyka w Bułgarii – wczoraj i dziś 2013: *Polonistyka w Bułgarii: wczoraj i dziś* (red. numerru K. Bachnewa, M. Grigorowa, G. Symeonowa-Konach, J. Tambor, Tom 12 Nr 2 (2013), https://journals.us.edu.pl/index.php/PPol/issue/view/991

Zabielski 2025: Zabielski, L. *Międzynarodowa konferencja naukowa „Języki, kultury, komunikacje*", Uniwersytet Wielkotyrnowski im. św. św. Cyryla i Metodego, 6–7 czerwca 2024 r. Sprawozdanie, Bibliotekarz Podlaski Ogólnopolskie Naukowe Pismo Bibliotekoznawcze i Bibliologiczne 63(2), s. 391 – 417, https://bibliotekarzpodlaski.pl/index.php/bp/article/view/936

ГАЛЕРИЯ

Празнични моменти от живота на първите два випуска „Славянска филология“ с полски език и първият випуск „Приложна лингвистика с полски език“ (в новооткритията Полски център). На снимките: проф. дн Николай Даскалов, д-р Войчех Галонзка, д-р Мария Шанца (с бялото сако), проф. д-р Ценка Иванова , гл.ас. д-р Мирка Костова, проф. дн Маргрета Григорова

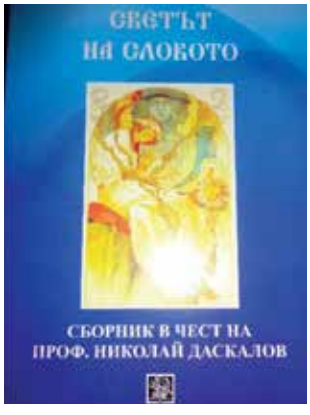

Проф. дн Николай Даскалов на церемонията по удостояването му с „Кавалерски кръст за заслуги към полската култура", Посолство на Република Полша, 2014 г. До него (от ляво надясно): проф. дн Боян Биолчев, проф. дн Калина Бахнева, проф. дн. Панайот Карагьозов

Юбилейни сборници, посветени на 70-годишнината от рождението на проф. Николай Даскалов (р. 1939) и афиш за филма „За Николай Даскалов" на реж. Станимир Трифонов (2022).

Полските лекторки: сн. 1. Мариола Мостовска (с дъщеря си); сн. 2. Виргиния Мирославска и Анна Кийевска (заедно); сн. 3. Анна Кишел (втората от дясно наляво); сн. 4. Кинга Вавжиняк (втората от ляво надясно)

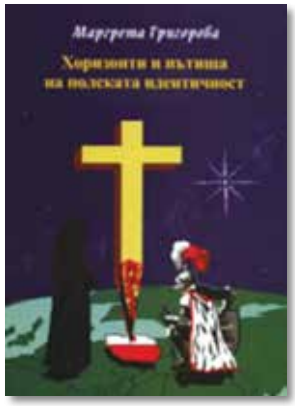

Литературоведски полонистични и славистични монографии (с полски теми)

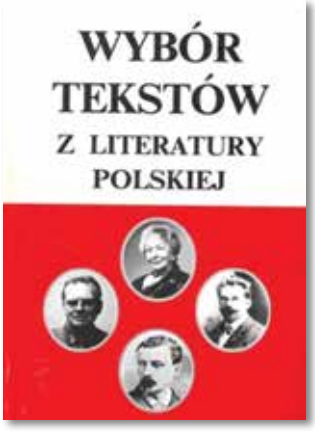

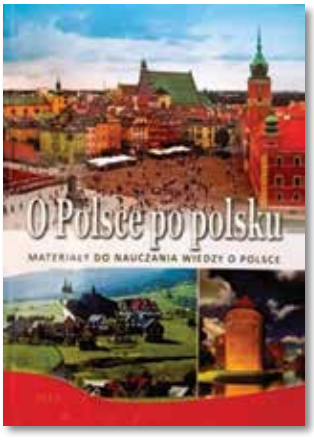

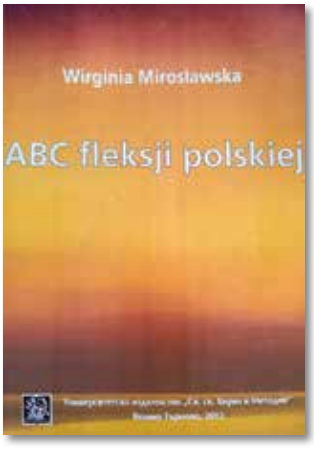

Лингвистични полонистични учебници, помагала и монографии

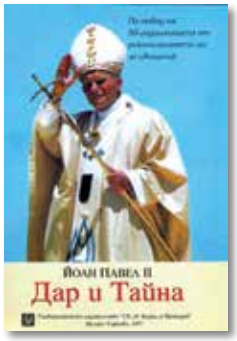

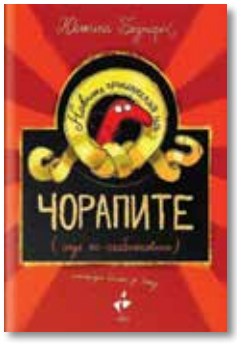

Книги, преведени от наши полонисти. Студентската преводна антология „Любими полски автори и творби“

Научни издания, плод на полско-българско сътрудничество

С Полския институт в София и наше участие. На снимките: директорите на Полския институт Анджей Папеж, Ярослав Годун, Агнешка Кошчушко, Карол Желински, Ивона Якушко-Дудка, Малгожата Хейдук-Громек; представителките на Програмния отдел Халина Кръстева и Марина Огнянова, гостуващите Марек Биенчик, Кщищоф Чижевски, Ирена Груджинска-Грос, Анджей Франашек, преводачките Димитрина Лау-Буковска и Вера Деянова

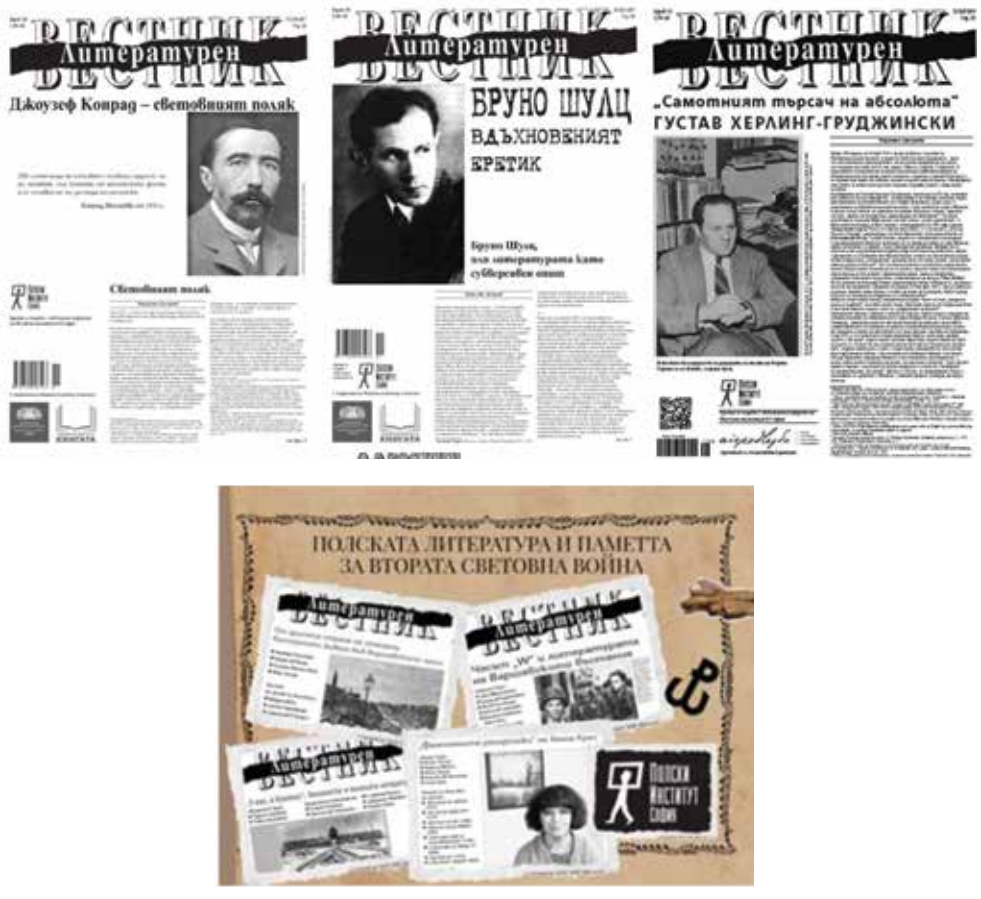

Избрани полонистични броеве на „Литературен вестник" с наше редакторско и преводаческо участие

Кадри от живота на полонистиката. С наши и гостуващи студенти и докторанти.

ЛИТЕРАТУРА И КУЛТУРА

LITERATURA I KULTURA

Ryszard Nycz

Uniwersytet Jagielloński, Polska akademia nauk, Polska/
Jagiellonian University, Polish Academy of Scienses, Poland
ORCID: 0000-0003-2736-4675
ryszard.nycz@uj.edu.pl

„КАЙРОС“: ЗА ВРЕМЕТО, КОЕТО НАСТЪПВА ЗА ЛИТЕРАТУРНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ЗА НУЖДАТА ОТ ОБЩЕСТВЕНА ХУМАНИТАРИСТИКА[1]

KAIROS: ON THE TIME THAT HAS COME FOR LITERARY STUDIES AND THE NEED FOR PUBLIC HUMANITIES

Резюме: *Съвременното доминиране на бизнес-корпоративния модел на университета (и други академични институции) подчини висшето образование и научните изследвания на водещата икономическата рентабилност. В случая с хуманитарните науки това доведе до подкопаване на традиционните разбирания за присъщата стойност на образованието и научните изследвания, които са ценни сами по себе си. Друг резултат е подчиняването на хуманитарните науки на инструменталните цели и критерии, възприети в точните и естествените науки, или до тяхната маргинализация и дори елиминиране. Тези промени са съпроводени с безразличие от страна на обществото и намаляващ интерес сред потенциалните студенти, които се страхуват за бъдещето си и се боят от безработица. Тези обстоятелства доведоха до ситуация, в която хуманитарните науки са изправени пред радикално предизвикателство: да предефинират своята raison d'être и стойност в социален, икономически, научен и културен план.*

Настоящият текст диагностицира тази ситуация, като анализира ползите и опасностите от избора на един от двата основни изхода от кризата. Първият от тях е консервативна революция (под лозунга „трябва да се промени много, за да си остане всичко все същото“), докато вторият изход е еманци-

[1] Текстът е представен като пленарен доклад на Юбилейната конференция „50 години полонистика във Великотърновския университет“ (6 – 8 юни 2024) и в разширена версия на Шестия конгрес на полонистичната дидактика във Вроцлав (23 – 25 септември 2024). Със съгласието на автора е публикуван в превод на български език. (Бел. ред)

пираща революция (под лозунга „хуманитарните науки ще бъдат обществени или изобщо няма да съществуват“). Според автора, в настоящите условия, при които трябва да се отчитат както природните и климатичните промени, така и технологичните и дигиталните промени (включително ролята на изкуствения интелект), хуманитарните науки имат шанс да постигнат полагащото им се социално положение, културен капитал и значим статус на научното знание, преди всичко под знака на обществената хуманиаристика.

Ключови думи: *Кайрос, бизнес-корпоративна хуманитаристика, автономна хуманитаристика, обществена хуманитаристика*

Abstract: *The contemporary dominance of the business-corporate model of the university (and other academic institutions) has subordinated higher education and scientific research to the primacy of economic profitability. In the case of the humanities, this has led to the undermining of their traditional assumptions about the intrinsic value of education and research, which are valuable in themselves. Another result is the subordination of the humanities to the instrumental goals and criteria adopted in the exact and natural sciences, or to their marginalization or even elimination. These changes have been accompanied by indifference on the part of society and declining interest among potential students who fear for their future and fear joining the ranks of the precariat. These circumstances have led to a situation in which the humanities are faced with a radical challenge: to redefine their raison d'être and value in social, economic, scientific, and cultural terms.*

The lecture diagnoses this situation by analyzing the benefits and dangers of choosing one of two main ways out of the crisis. The first is a kind of conservative revolution (under the slogan "much needs to be changed so that everything remains the same"), while the second is a kind of emancipatory revolution (under the slogan "the humanities will be public or they will not exist at all"). In the author's opinion, in the current conditions, which must also take into account, at least, natural and climatic changes as well as technological and digital changes (with the role of artificial intelligence), the humanities have a chance to achieve their rightful social standing, cultural capital, and the important status of scientific knowledge primarily under the banner of public humanities

Keywords: *Kairos, business-corporate humanities, autonomous humanities, public humanities*

Полонистиката във Великотърновския университет отбелязва 50 години от своето съществуване и аз благодаря сърдечно за любезната покана да присъствам на тази среща. Това е юбилей на интензивна и богата на ценни научни проучвания работа на български слависти, които са успели да разгърнат полонистичните си изследвания (език-литература-култура) в „тройния“ режим на своята активност, т. е. университетско

обучение, научни изследвания и популяризация (включително чрез преводи) на полската култура и хуманитаристика във и отвъд пространството на университета.

Половин век научна дейност е наистина немалко време, това мога да потвърдя и от собствения си опит – защото и при мен през тази година се навършват 50 години труд (считано от първата публикация). Помня много добре, че през 1974 г. българската литературоведска хуманитаристика беше като че ли на върха на своята популярност в света и особено в Европа, главно благодарение на много активните и творчески изследвания на Цветан Тодоров и Юлия Кръстева по онова време, които до ден днешен не само се помнят, но и се четат и оценяват в Полша. А тяхната постепенна еволюция от „твърдия“ структурализъм през психоанализата и антропологията на литературата към трудове, близки до съвременната нова хуманитаристика – създаде образец, който следваха много от най-забележителните умове от онова време.

Този чудесен юбилей може същевременно да бъде (така мисля) – не само добър повод за спомени и оценки на миналите постижения на великотърновската полонистика, но възможност за поставяне на диагноза на сегашната ситуация, а може би и за формиране на визии за бъдещето. Имам предвид вече не само полонистичните дисциплини, а литературните изследвания като цяло и дори самата хуманитаристика. Няма съмнения, че условията за развитие, ограниченията или опасностите за отделните дисциплини имат не само своя специфика, но и общи черти, които впрочем дават тон – особено отчетлив през последното десетилетие – на дискусията и критично-корективния дебат за ситуацията, а и за несигурното бъдеще на хуманитаристиката в света.

В заглавието на моето изложение призовах името на Кайрос, гръцкото божество на решаващия миг, бременен с последици, на щастливия случай или обратно – на лошата перспектива. Гърците са го представяли като крилато момче, което ни дава неповторим шанс, когато го срещнем, при условие, че усетим навреме тази възможност (хванем Кайрос за кичура, който виси над челото му). Това е особен вид време. Не това, което управлява Хронос и което измерва с ритъма на часовниците протичането на събитията от миналото през сегашното към бъдещето. Това е време, което можем само да усетим, но не да предвидим, и то само тогава, когато е на „една ръка разстояние“, когато е почти осезаемо, когато усещаме как наближава (и както се казва „задава се“, напр. за буря).

Не се съмнявам, че за полонистиката – и в по-широк план за литературните изследвания и за хуманитаристиката въобще – настъпва точно

такова кайротично време, в което нежеланото бъдеще може да стане настояще. Затова трябва да се действа решително, с въображение и с чувство за индивидуална отговорност. Така, че обучаваните да не трябва предварително да приемат какво ще е добро за тях, а благодарение на образованието сами да узряват до свободата да решават своята съдба и да намират в рамките на хуманитарните дисциплини благоприятно пространство за своето развитие, за генериране на собствено креативно действие. Да се действа така, че резултатите от нашите специализирани изследвания да откриват нови познавателни полета и ново пространство за рефлексия, а не само да бъдат отделяни на рафта на високо точкуваните публикации в архива на нашите дисциплини. Трябва да се действа така, че общественото обкръжение на университета да не продължава да разбира тези изследвания като откъснати от неговите нужди, търсения и грижи – като труд, сублимирал в „кулата от слонова кост", а като работа, ангажирана с проблемите на средата, в която се упражнява всяка хуманитарна дейност, носеща не само ментална помощ в тяхното разрешаване.

Джорджо Агамбен на страниците на своята рубрика в интернет 'una voce', преди по-малко от година усети това кайротично време и отбеляза: „В едно от своите първи стихотворения Кавафис преписва като цитат фраза от Филострат, която звучи така: <Боговете предчувстват бъдещето, хората – това, което се случва, мъдреците – това, което наближава >. […] Точно за това става дума в живота, в нашето мислене, а също и в политиката: да можеш да забележиш това, което настъпва, което не е вече време, а шанс, да видиш това, което е спешно и близко, което изисква решителен жест или действие. Истинската политика е сфера именно на такава грижа, тя улавя това, което наближава." (Agamben 2023).

2. Нека се попитаме тогава за тази – така разбирана – актуална „политическа" ситуация на хуманитаристиката, за нейното право на живот, за заплахите, за стратегията на коригиращо действие. В Полша форум за такава рефлексия представляват преди всичко поредните полонистични срещи и конгреси и периодично провежданите – между другото често и на страниците на „Тексти другие" – публични дискусии за кризата на хуманитаристиката. Единственият по-голям труд от тази гледна точка (доколкото съм ориентиран) е пионерската, оригинална и вдъхновяваща монография на Юстина Табашевска „Служебна хуманитаристтика. Договаряне на поле и изграждане на автономия по време на криза" (*Humanistyka służebna. Negocjowanie pola i budowanie autonomii w dobie kryzysu)*. (Tabaszewska 2022) Най-рано в света – защото е най-малко

отпреди четвърт век – повдигат този въпрос американците, дискутирайки ситуациите на своите университети, където кризисният синдром е засегнал бележити личности[2] и където постиндустриалната корпоративна култура на труда, базирана на знанието, а също и на критериите за икономическа печалба и технологичен развой на обществото става все по-сериозно предизвикателство за институционалните литературни изследвания. В тези две полета се ограничава моето разследване по темата, допускам, че тази ситуация има вече глобални измерения. А това значи, че, както съдя, ситуацията на англицистиката в англосаксонските страни, на българистиката в България, на други национални филологии в техните страни, на малцинствените филологии и т. н. има своята локална специфика, но също така и несъмнени общи черти, които са последица от глобалната детерминанта на функционирането и преобразяването на университетите през XXI в.

Изглежда, че един от източниците на кризисната ситуация е разпространеното и силно аргументирано обществено мнение, което може да се резюмира в убеждението, сполучливо изразено от Б. Ибанга Икпе: „Бъдещето на хуманитарните науки като академични дисциплини, съществени за потребностите на обществото, е описвано разнородно: като мрачно, безнадеждно или депресиращо. Тази диагноза произтича главно от отслабващия интерес към хуманитарните науки както сред студентите, така и сред обществото като цяло. Докато все повече фаворизирани дисциплини в областта на бизнеса и технологиите се радват на обществено възхищение и с това привличат средства за обучение и изследвания, обществена ангажираност, то дисциплините, които се базират преди всичко на хуманитарни науки от ден на ден все повече

[2] Богатата библиотека от публикации на тема „бъдеще на литературните изследвания“ ограничавам до няколко позиции – най-важни – от моя гледна точка: E. Goodheart, *Does Literary Studies Have a Future?* Univ of Wisconsin Press 1999; *The Future of Scientific Studies of Literature*, :Scientific Study of Literature" Special Issue 1:1 2011; P. Jay, *The Humanities "Crisis" and the Future of Literary Studies*, "College Literature" 42 (2) 2015; *The Future of Literary Studies,* ed. By J. Lothe, Oslo 2017; R. Klein, *The Future of Literary Criticism*, Cambridge Univ. Press 2020; D. Zhang, *Is there a future for Literary Studies?* "The Chronicle of Higher Education" March 14 2022; N. Wang, *The rise of a new paradigm of literary studies : the challenge of digital humanities,* "New Techno Humanities" vol. 2, issue 1, June 2022; A. Calinescu, The Future of Culture Studies and the Humanities, "New Litteraria" vol. 3 issue 1 2022; "Daedalus" Special Issue 151 (3) 2022; "Textual Practice" Special Issue, vol. 37, issue 2, February 2023; S. Mintz, *Rethinking the Future of the Humanities*, "Insider Higher Education" February 9, 2023; A. Dean, *AI and the Future of Literary Studies* "Sydney Review of Books" March 9 2023; S. Sivatsava, *From Page to Pixel: The Past, Present, and Future of Literature in Different Eras* "Medium" Aug 31 2023;

се борят със заплахата да бъдат изпратени на сметището на историята, подобно на съдбата на алхимията. Поводът за това тъжно състояние на нещата не е преувеличен, говори се, че хуманитарните науки не са еволюирали заедно с обществото и затова са загубили своето значение" (Ibanga Ikpe 2022: 1).

Не са еволюирали, защото култивирането на университетската автономия в областта на хуманитаристиката показа също и негативни черти: водеше често до репродуциране на традиционно-филологическата програма и изследователски цели, изолирани от нуждите и предизвикателствата, стоящи пред обществото. Последиците от това са: нисък ранг в йерархията на академичното знание, чиито стандарти са определени от STEM (група от ключови научни, технологични, инженерни и математически дисциплини), които поставят акцент върху професионалното образование за сметка на общото, отслабващ интерес на студентите (не виждат за себе си перспективи за бъдещето), смаляващи се студентски групи и във връзка с това и намаляващо финансиране, липса на работа по специалността (редукция на конкурсите за работа), а също и призракът на несигурната реализация за абсолвентите.

Преглеждайки важни и все по-многобройни трудове, диагностициращи и прогнозиращи това състояние на нещата, сред които са Марта Нюсбаум *Not for Profit* (Nussbaum 2010), Михаил Епщайн *The Transformative Humanities* (Epstein 2012), Джон Гилъри *Professing Criticism (Guillory 2022)*[3], Петар Рамаданович *Interdiscipline. A Future for Literary Studies and the Humanities* (Ramadanovic 2022), Джонатан Крамник *Criticism and Truth* (Kramnick 2023: 100) – бих искал да сигнализирам важността на един нов и комплексен проект за редефиниция на статуса на хуманитаристиката: под заглавието обществена хуманитаристика. През изминалото десетилетие тя спечели институционална легитимност в резултат от задвижването на специални програми за обучение и изследвания под названието „Хуманитаристика за всички" (*Humanities for All)* – в многобройни американски университети (между които Браун, Харвард, Джон Хопкинс, Ню Йорк, Станфорд, Йейл) и канадски (сред

[3] Вж също и някои коментари за тази книга: S. Collini, *Exaggerated Ambitious: the Case for Studying Literature*, "London Review of Books" December 1 2022; M. Emre, *Has Academia Ruined Literary Criticism*, „The New Yorker" January 16 2023; J. Schuessler, *What Is Literary Criticism For?* "The New York Times" 3.02 2023; N. Danes, *A Profession! What has become of Litearary Studies?* "The Nation" February 21 2023; E. Kindley, *Departments on the Defence*, "The New York Review of Books" 9 march 2023; N. Danes, J. Plotz, Interpret or Judge? John Guillory on the Future of Literary Criticism "Public Magazine" vo. 5, issue 2, 2024

тях Британ Колумбия, Торонто), а също така и благодарение на гласа на Джудит Бътлър, личност с безспорен авторитет в публичния живот, която изпълнява функцията президент на Modern Language Association през 2020 – 21 (ключова американска организация по хуманитарни науки) (Butler 2021).

Изказването на Джудит Бътлър е важно преди всичко като изявление на личност с неоспорим авторитет (не само в конкретното средище, но и обществен), то призовава към решителни действия хуманитаристите, но във взаимодействие с хора от непосредствената обществена среда на университета и в полза на фундаменталната промяна в статуса и значението на хуманитаристиката за общественото съзнание. Ако е вярно това, че ниската репутация и критичните оценки на ценността на хуманитаристиката (като академична дисциплина) в очите на обществото е извор на проблемите ѝ (в областта на финансирането, недостатъчното инвестиране, призраците на безполезността, липсата на професионални перспективи за абсолвентите и др.), то несъмнено за да се поправи нейния статус и обществен ранг, трябва първо да се променят възгледите на хората за това, какво е тя, каква е нейната полезност, на какво се базира нейната ценност за хората и обществата. Обществената хуманитаристика трябва да бъде лек за този дефицит на обществено значение.

Според Бътлър представянето на ценността на хуманитаристиката не може да се базира на нейната полза за други дисциплини, защото това автоматично я поставя във второстепенна позиция, чрез показване на стойността ѝ единствено като инструмент. Същевременно нейната „най-важна задача“ се опира на това „да покаже отличителния принос, който хуманитаристиката може да внесе във всички области на знание, запазвайки живи ценности, които не са редуцирани, както в инструментален план, така и като икономическа рентабилност. Обществената хуманитаристика има най-големи шансове да реализира тази задача, понеже не само показва какво хуманитаристиката може да предложи в публичната сфера, но също и по какъв начин различните обществени групи формират това, което хуманитаристиката прави в университета (…) защо обществото има нужда от хуманитарни науки и е ангажирано в тяхната практика.“ (Butler 2022)[4].

3. Това не са нито революционни, нито изцяло нови действия. Според моето разбиране, става дума за пускане в обществено обращение на

[4] Историята на термина разисква Р. Шрьодер в *The Rise of the Public Humanities*, В: *Doing Public Humanities*, ed. by S. Smulyan, Routledge London 2020. Вж. също новото списание “Public Humanities”, посветено на тази проблематика.

нов бранд, който свързва в себе си наново дефинираните мисия, професия и специалност – под наименованието обществена хуманитаристика. Без да бъде натоварена с негативни асоциации, тя би могла да разчита на благосклонен обществен интерес, който да подготви като последица промяната на нейния обществен ранг (а също и потенциални студенти, и администратори на науката). Така разбирана, обществената хуманитаристика преодолява опозицията „автономия срещу ангажираност", като дефинира отново задачите, целите и мисията на университета. Това е, разбира се, общата рамка, която можем и сме длъжни да изпълним с най-необходимите за хуманитаристиката програми на действие.

Тази програма за активизация на привидно „външния" обществен контекст в неговата функция да обосновава вътрешната необходимост и ценност на хуманитаристиката със сигурност заслужава да бъде въведена в нашите географски ширини и дължини. В по-широкия фронт на стратегията за „коригиращи действия", легитимираща съвременната хуманитаристика, тя непосредствено се свързва с втората програма, твърде критично оценена от Бътлър: да се покаже сериозния съдържателен принос на хуманитарните изследвания (разнородните нови „теоретични практики") в другите науки. В най-висша степен до това водят преди всичко изследванията и обратите в новата хуманитаристика, сред които: постколониалните изследвания, наративната медицина (и медицинската хуманитаристика), изследванията на хората с увреждания, gender и LGBT, изследвания на афектите, и на паметта, цифровата хуманитаристика, психогеографията, темпоралните изследвания, изследванията на животните, на околната среда, постхуманитаристиката и трансхуманитаристиката...[5]

Те променят съществено не само досегашното разбиране на професионалните резултати, техники и стандарти на работа в тези науки, но също и общественото им разбиране и практическо приложение. Може обобщено да се каже, че навсякъде, където внедрените програми на „твърдите" науки – технологични, финансово-икономически, политически – не носят решение на дадени проблеми на обществото,

[5] Много от тях са обсъдени от Юстина Табашевска в посочената по-горе книга „Служебна хуманитаристика" (*Humanistyka służebna)*. Използвам „обществена хуманитаристика" като термин „шапка", с убеждението че използваният от Табашевска термин „служебна хуманитаристика" експонира инструменталните ценности на хуманитарните изследвания (макар и авторката да пише ясно, че не свежда хуманитаристиката до тях), докато обществената хуманитаристика поставя акцент върху обществения опит и въпросите с планетарно значение за човешката общност. По същество това са близкозначни термини.

околната среда, а също и ментално-културни проблеми, там ролята на хуманитаристиката е незаменима. Това се отнася например за климатичната криза и надеждите за помощ от страна на хуманитарните науки при менталните промени, готовността за действие, културните трансформации от страна на личности и общности, които да доведат до спиране и промяна на катастрофалните тенденции.

В този контекст литературознанието (литературното обучение) приема облика на литературна хуманитаристика с разширен обхват на предметните възможности и интереси, съгласувани с нуждите и предизвикателствата на съвременната обществена хуманитаристика. А това значи, че тя отива отвъд езиковите, националните, тясно специализираните граници (без да ги пренебрегва) и намира своето място и ценност както в локалната, така и в планетарната сфера. В рамките на актуалната традиция на новото хуманитарно образование формулата на литературната хуманитаристика, а дори и на обществената литературна хуманитаристика, изглежда добро решение.

Всеки, който се заеме с това рекултивиращо действие осъзнава остро, че съвременна хуманитарна политика не може да бъде успешно проведена без да бъдат отчетливо определени собственият предмет, цел и методи на изследване – различни от други научни области и дисциплини. Тази легитимираща програма е истинска „ахилесова пета“, защото не може да се разчита на единодушие в приемането на индивидуалния замисъл, нито да има отказ от концепция. Без разработката на такава, макар и работна концепция, нямаме никакъв шанс за успех в тази игра за признание на дисциплината. Този голям проблем изисква специално разглеждане, тук единствено мога да сигнализирам важността и наложителността на тази задача. И така, литературното и полонистичното обучение имат пред себе си две неотложни задачи: да определят съвременния си предмет и методи и да се легитимират „обществено“, което значи да съгласуват своите преференции и йерархия по важност към нуждите на обществената среда, на която това обучение е еманация и благодарение на което тя може да се развива.

4. И така, излиза, че днес, в процеса на мотивация на правото на съществуване на хуманитаристиката, трябва да влезе в ход нещо друго, много по-фундаментално, свързано с концепцията за програмното предефиниране на целта и предмета на целия този проект. Убеден съм, че става дума преди всичко и окончателно за реактивиране на обществената сфера като пространство на субекта, което организира опита на личности и общности. В нейните рамки обществената хуманитаристика

не само се заема с въпроси, важни за обществото, но също и реализира съвместно съществени за нея задачи и изследователски програми (нещо, на което Джудит Бътлър решително набляга). Така разбирана, хуманитаристиката изследва (казано просто и най-общо) природата на човешкия опит, в цялата му разнородност и специфика, в отношението му към другите и към извънчовешкия свят (а също и изделията, артефактите, инструментите, резултатите от активности, натрупващи опит). Ако признаем, че опитът е вид знание – понятийно и извънпонятийно, практично и въплътено, проявление на тези релации, то човекът в тази перспектива се проявява като същество с релационна природа, чрез своята въвлеченост и заангажираност с релациите, а не като автономно съществуваща единица извън тях или преди да влезе в тях. В тази перспектива обществената хуманитаристика би била изследване и откриване на знанието за „обществения" човек, но въвлечен и потопен в релациите, за неговите задачи и застрашеност, възможности и отговорности.

5. В ситуации, в които бъдещето (политическо, икономическо, обществено, културно, технологично) е непредвидимо, изглежда разумно да се инвестира в хуманитарно образование и хуманитарни изследвания с такъв формат, който да развива нова, компетентна, действаща и отговорна креативност на личността като субект, зависим от релациите спрямо обществото, природата, технологиите и други детерминанти на съвременния живот, защото именно тази креативност най-вероятно ще остане нашето оръжие срещу силите на опредметяването и недееспособността. Като демаскирам тук своята некомпетентност, бих могъл да кажа, че в тази перспектива най-голямото предизвикателство към нашето съвремие е изкуственият интелект.

От една страна той е епохално, революционно, превратно изобретение, което тотално променя нашето управление на релациите със средата, а също и получаването и развиването на знание за себе си и света. От друга страна той става все по-нарастваща, а не се знае и доколко податлива на контрол – заплаха от маргинализация на ключови досега черти от хабитуса на човека. Много от тях засягат хуманитаристиката, а дори и конкретни литературни дисциплини и специалности, за чието съществуване и обществено признание, според доминиращия досега възглед на литературоведите, продължават да са решаващи умението за творческо писане и критическо четене. В тази светлина сме длъжни с най-повишено внимание да се вслушаме в гласовете на такива специалисти по AI, като неотдавнашната прогноза на Александра Пшегалинска, която най-напред поставя „въпроса дали изобщо хората ще четат и пишат?" и веднага

отговаря: „Изглежда не и тези две умения за четене и писане ще започнат да чезнат. И това ще упражни фундаментално влияние върху обществото“ (Przegalińska 2025)[6]. Не трябва също и да пренебрегваме гласовете на творци, чиято креативност звучи като защита срещу подвластността на действията на AI. Но Збигнев Прайснер, световно признат от няколко десетилетия творец на филмова музика, няма илюзии: „Ако не започнем да владеем изкуствения интелект, съвсем скоро такива професии, като тази на композитора, ще спрат да съществуват – отбелязва той и допълва в обобщение: „за първи път в историята на човечеството технологията изпреварва философите, поетите, писателите“ (Preisner, Witwicki 2025).

Моите спорадични контакти с AI чрез Sider[7] ми дадоха възможност да осъзная веднага несравнимия с нищо отпреди мащаб и холистичен характер на предизвикателството, което AI представлява за хуманитаристиката (въздържам се от това да отида по-далеч, извън хуманитаристиката) и по-специално за образователното и изследователско измерение на литературното обучение. Този инструмент променя радикално възможностите на студентите и изследователите в областта на писането, превода, достъпа до чуждоезични публикации, четене и коментиране на текстове (литературни и нелитературни), подготовката на библиографски трудове и прегледи, и др., а също така разкрива съмнителната полезност на антиплагиатски системи (които не стигат до базите данни на AI), и т. н., и т. н. От една страна принуждава към възможно най-бърза промяна в модела на образованието, от друга – към също бърза промяна в модела на писане и изследване. Образно казано, в интерес на всеки изследовател хуманитарист е от днес (а всъщност от вчера) необходимата проверка дали текстът, който иска да напише и публикува, не е вече написан (т. е., че може за няколко секунди да е генериран от AI).

Потвърждавам това и със собствения си опит по отношение на този текст. Макар че отговорите, които получих от AI на въпросите за бъдещите перспективи пред хуманистиката и за нуждите от трансформация на досегашната хуманитаристика ми позволяват да кажа, че не повтарям това, което узнах от AI – от друга страна – за мен нямаше никакво съмнение, че тези отговори бяха не само смислени и логични, но и ценни като съдържание, вдъхновяващи и очертаващи многоаспектен обзор на явлението.

---

[6] Вж. също и: Y. N. Harari, *Nexus. Krótka historia informacji od epoki kamienia do sztucznej inteligencji*, przeł. J. Hunia, Krakow 2024.

[7] Sider.AI, https://www.sider.ai

Не съм сигурен дали това трябва да е повод за маргинализация и впоследствие за заник на компетентностите четене и писане – наречени някога от Кажимеж Вика, „жив въглен на нашата професия“, който според Берковиц и Гибсън се озовава в период на преход към „обновени източници на енергия“ (творческа)… Но със сигурност е повод за основен и цялостен размисъл върху неговата еволюция, новия му облик и съобразените с него промени в методологията на новото литературознание, или не-само-литературо-знание. Мисля, че литературознанието, а също и цялата хуманитаристика, ще продължават да се занимават със света на значенията, само че няма да е нужно да имат единствено понятийно-езиков характер, но също така и афективен, образен, свързан с други сетива, действен или телесно-материален – затова ще могат да се реализират и в извън езиково-дискурсивната сфера.

Разбира се, тук само сигнализирам за този голям и преломен момент. Но в крайна сметка, ако той наистина е такъв (и може би във все по-реална и популярна степен), това означава, че изгледите за бъдещето не само на литературознанието, но и на хуманитаристиката и изкуството изобщо, ще зависят и от нещо друго (имайки предвид темпото и растящата сфера на действие на инструментите на AI). А именно от: това да се справяме с тази нова, технологична заплаха и в същото време ключова функционална сфера. Следвайки очертаните три детерминанти, определящи възможностите ни за действие, тя се вписва в четвъртата: (a) обществото, (b) капиталистическата икономика, (c) колонизацията на научните стандарти за оценка, (d) технологичната среда на XXI век. Като такава, тя също изисква от хуманитаристиката и изкуството необходимостта „да бъдат измислени отново“ в най-близко време. Защото ако хуманитаристиката и изкуството не успеят да се справят с тази нова технологична заплаха (от страна на AI), то обществото, капиталистическият корпоративизъм, стандартите STEM, ще ги изключат от пазара на съвременното знание.

За мен най-добрият фигуративен израз (много ироничен и малко депресиращ) на тази двустранна релация и зависимост между човека и неговата природо-техно-културна среда остава някогашният (от технологично „предледниковата“ епоха) пърформанс на Тадеуш Кантор под заглавие „Морски концерт“ (*Koncert morski)* от 1967 г. На висок стол насред морето е стъпил в ролята на диригент известният художник Едвард Крашински, облечен във фрак, следва с движенията на ръцете си ритъма на морските вълни и се прави, че дирижира. Очевидно, това е преди всичко артистична деконструкция на хуманитарния мит за висшата

позиция и властта на човека над неговата телесност и среда….Но тук се крие и още нещо и в моето убеждение това е, което показва пърформансът, това е, което и ние правим. Понякога изглежда, че всичко, на което държим, е някаква мимикрия и отчуждена агентност: човешките изобретения и творчески активности (по отношение на природата и технологиите, напр. климатични или технологични) се отчуждават от човека, който бива доведен до ролята чирак на магьосника. Призовават се към съществуване сили, които излизат от контрол и водят до непредвидими последици. Те създават цяла среда (творят за нас нов свят и стават медиатори за достъпа ни *in crudo*), в която човекът участва (а не управлява) и в която тепърва открива своето участие. И това има, нека да отбележим, онтологични последствия, а не само инструментално-познавателни.

Така или иначе, ако нашата професионална активност би могла да се форматира в гореспоменатия „обществен“ дух, то мисля, че бихме могли да разполагаме с добра хуманитаристика. А това означава – с такава, която се характеризира, най-общо казано с три черти. На първо място, да въплъщава най-високите професионални, дисциплинни компетентности, водещи до обогатяване на досегашното знание за предмета. На второ място, да бъде разбираема и интересна, четивна и за неспециалисти (във всеки случай да би могла да се перифразира или трансформира в четивен и интригуващ дискурс). На трето място, независимо от това, колко отдалечени в пространството и времето могат да бъдат непосредствените предмети на изследване, да засяга важни за обществото, тук и сега, въпроси, в рамките на които се практикува и развива. Тези въпроси да бъдат разпознавани от обществото като негови, важни за него тук и сега, или дори да бъдат постулирани от обществото като предмет на изследване. Мисля, че програмата на обществената хуманитаристика се стреми към именно такива резултати.

6. Може обобщено да се каже, че винаги там, където въведените програми на „твърдите“ науки (технологични, икономическо-финансови, политически) не водят до разрешаване на обществени, екологични, ментално-културни проблеми, ролята на хуманитаристиката се оказва незаменима. В този контекст литературознанието (литературните изследвания) влиза в образа на обществена хуманитаристика (или хуманитарно литературознание), а полонистиката – на хуманитарна полонистика като разширява обхвата на предметните си правомощия и интереси, отговаряйки на потребностите и предизвикателствата. Това означава че се осъществява дифузия отвъд езиковите, национални, тясно специализирани граници, без да се омаловажава тяхното значение, за

да се намери собственото място и ценност в обсега на хуманитаристиката, по отношение на това, което е локално и местно, а също и в нейния планетарен обхват.

Затова заемам позиция в защита на спешното въвеждане на обществената хуманитаристика в структурата на съвременния университетски модел на преподаване, изследване и обществено функциониране, в нашите географски ширини и дължини. Защото тя идентифицира успешно главните причини за слабостта на собствените си области както в обществения, така и в университетския живот.

Действителните и потенциални критични аргументи, отправени към обществената хуманитаристика, изтъкват, че тя не е нищо ново в програмната и образователна практика, че е загуба на време и пари, а също и подражание на Запада, без да се оценява достатъчно полската ситуация и специфика. И недовиждат ключовите стратегични цели на това действие. А то е насочено основно срещу петте главни опасности, заплашващи днешното развитие, а дори и продължение на полската хуманитаристика. Казвайки направо (и със съвсем малко преувеличение): първо, хуманитаристиката е подценявана от обществото като неразбираема, безполезна и в същото време затворена в своята височайша „кула от слонова кост". Второ, хуманитаристиката е подценявана от „точните науки" (STEM) – понеже не е в състояние да спази научните (т.е. техните) стандарти, а също и за това, че не умножава знанието за човека и света и не води до разрешение на проблемите на нашия живот. Трето, хуманитаристиката е подценявана от икономическия корпоративизъм на продуциране на знание като област със самодостатъчен и съответно не обменен културен капитал, затова с ниска пазарна стойност. Четвърто, хуманитаристиката е пренебрегвана от технологичната власт, която управлява изкуствения интелект, като заменима от постхуманистичните инструменти на днешния все по-саморефлексивен и автопоетичен AI. Пето, новата хуманитаристика е подценявана от „старата" хуманитаристика, която според своите защитници е единствено истинна, традиционна (в случая с литературните изследвания: филология), а новата се е отрекла от добродетелите на автономията и безпристрастната обективност, също и от реализацията на ценностите и модела на действие, иманентни за литературните изследвания.

В обобщение можем да кажем, че тези пет типа релации, които се основават на противопоставяне и на мислене в категориите на опозициите университет -общество, хуманитарни науки – природно-математически науки, култура – икономика, култура – техника, класическа хуманита-

ристика – нова хуманитаристика, са преобразувани от обществената хуманитаристика във възел или сплит, който се базира на взаимодействие и взаимосвързаност. Обществената хуманитаристика реализира цели и решава проблеми, посочени от самата обществена среда. Занимава се с предмети, които изискват обособена методология и внася в нашето знание незаменим принос, формирайки при това компетентности, които моделират хабитус, съобразен с шансовете и опасностите на прогресиращото темпо на културните, цивилизационни и климатично-природни промени. Формирайки широк фронт от разнообразни действия, базирани на взаимодействието с обществената, творческата, технологично-научната среда, а също и от ангажираността с промените и постигането на обществена равноправие, тя утвърждава сигурно пространство само за заинтересованите от управлението на собствен дисциплинен център като равноправна част от своите задачи.

Но това трансдисциплинно хуманитарно движение заслужава да бъде промотирано и по друг повод. А именно, поради ключовия страничен ефект, който може би на пръв поглед не се забелязва добре. А той е, че ефективното въвеждане на програмата на обществената хуманитаристика не оставя вече никакви съмнения (нито в обществото, нито у властта), че хуманитаристиката се свързва мисията, със съзвездието от професии и специализации, които преди всичко трябва да потвърждават своята ценност и локално значение в мястото, където са развивани, по отношение на проблемите, които създава тяхната среда, а също и на легитимиращото ги право на съществуване. И накрая, нещо, което е не по-малко важно по начин комуникативен и разбираем за тази среда, следователно и на нейния език, а не само в категориите на стриктно научната ценност на нейните изследователски резултати, които се измерват с мястото на издаване на професионалните публикации, писани на планетарния английски език и отличаващи се с висока цитируемост.

И така, дефинирането на полонистиката, литературната хуманитаристика и генерално на цялата хуманитаристика като еманация на потребностите на обществената среда, в която се развива, като непрекъснато усилие за разрешаване на стоящи пред нея проблеми, като практикувана разбираемо и убедително наука, това е иманентната черта на хуманитаристиката в света (като винаги локална, винаги конкретна, винаги чувствителна към важните за общността проблеми и винаги използваща езика на своята аудитория). Или ако си послужим с днешния „техничен“ език: глобалната хуманитаристика е същевременно инхерентно индигенична.

7. Да обобщим: аргументи в защита на завръщането на заслужения ранг на този „мек“ клон на науката „под шапката“ на обществената наука не липсват днес. На това убеждение междувременно дава израз колективният том *The Routledge Companion to Public Humanities*, публикуван през май 2024 и още повече авторската книга на Филип Левис *The Public Humanities Turn: the University as an Instrument of Cultural Transformation*, публикувана през юни 2024 година (Fischer-Livni, May-Curry 2024; Levis 2025)[8]. Обществената хуманитаристика извършва тук действено-изследователски обрат, който съществено се включва заедно с точните, технологични, инженерни, математически науки (т. е. STEM), а също и с изкуството в завръщането на равновесието в природокултурата и в осигуряването на климатичната безопасност на живота на земята. Заглавието на книгата на Левис припомня известното издание *Cultural Turns* на Бахман-Медик от 2006 г.; книга, която картографира най-важните изследвания и изследователски обрати от последните 50 години. И така, този нов обрат е може би последният досега, който дава начало на нова формула за съществуването и по-доброто бъдеще на хуманитарните науки. Свидетелство за това е новото списание *Public Humanities,* издание на Cambridge University Press, което подготвя за есента/зимата на 2025 специален брой, посветен на задачите и целите на форматираната по нов начин литературна хуманитаристика – *Special issue: Towards Global Public Literary Humanities*.

Някога Вислава Шимборска отбеляза сполучливо, че ни липсва „сетиво за участие“ („zmysł udziału”) за принадлежността към и участието в не-само-човешката действителност. Имам чувството, че ние, като полонисти, литературоведи и хуманитаристи сме длъжни да се постараем възможно най-бързо да активираме нашето „сетиво за участие“; чувството за принадлежност и включване в това, което е важно не само за науката, но и за обществото, за хората извън университета, т. е. в крайна сметка за нас самите. Може би настъпва точно това кайротично време, в което хуманитаристиката, която в класическия си модел (антично-хумболтовски) се развива до средата на XX век, а после влиза в режима на съвременния корпоративен университет, започва да приема облика на публична хуманитаристика. Много са показателите за това, че или ще приеме този образ, или може не след дълго да я няма като цяло.

[8] На това измерение на ролята на хуманитаристиката като противодействие на климатичната заплаха по-рано обръща внимание Д. Чакрабарти (Chakrabarty 2022; Chakrabarty 2023).

Затова нека да уловим Кайрос за кичура, защото настъпва това кратко, прелитащо време, което може да не се повтори.

Превод от полски:
Маргрета Григорова

БИБЛИОГРАФИЯ

Agamben 2023: Agamben, G. *Su cio che si avvicina*, https://www.quodlibet.it/una-voce-giorgio-agamben (25.09.2023)

Butler 2021: Butler, J. *The Future of the Humanities Can Be Found in Its Public Forms*, "Humanites Commons", 6.01.2021.

Butler 2022: Butler, J. *The Public Futures of the Humanities*, "Daedalus" 2022 no 3, vol 151.

Chakrabarty 2022: Chakrabarty, D. *Planetary Humanities: Straddling the Decolonial and/or Postcolonial Divide*, "Daedalus 3, 2022.

Chakrabarty 2023: Chakrabarty D. *Humanistyka w czasach antropocenu*, tłum. różni, pod red. E. Domańskiej I M. Sugiery, Kraków 2023.

Epstein 2012: Epstein, M. The Transformative Humanities: A Manifesto, transl. by I. Klyukanov, Bloomsbury 2012.

Fischer-Livne, May-Curry 2024: The Routledge Companion to Public Humanities, ed. by D. Fischer-Livne and M. May-Curry, Routledge 2024

Lewis 2024: Lewis, Ph. *The Public Humanities Turn: the University as an instrument of Cultural Transformation*, Johns Hopkins Univ. Press 2024.

Ibanga Ikpe 2022: Ibanga Ikpe, B, *The Decline of the Humanities and the Decline of Society*, "Theoria: A journal of Social and Political Theory", vo. 62 no 142, March 2015 s. 51, cyt za: K. K. Kunhammad, Introduction: Theory and the Transformative Humanities, w tomie: Theory and the Transformative Humanities, ed. by K.K. Kunhammad and M. Rafseeny, Cambridge Scholars Publishing 2022.

Kramnik 2023: Kramnick, J. *Criticisms and Truth: On Method in Litearary Studies*, University of Chicago Press 2023, s. 100.

Nussbaum 2010: M. Nussbaum, *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*, Princeton 2010.

Preisner, Witwicki 2025: Preisner, Z., Wiwicki, P. *My jesteśmy od kształtowania gustów, nie publiczność. Ze Z. Preisnerem rozmawia P. Witwicki*, „Interia. Tygodnik", 1.02. 2025.

Przegalińska 2025: Przegalińska, A. *Cyber®ewolucja. Rozmowa z B. Breczko*, wyborcza.pl z 12.01.2025.

Ramadanovic 2022: P. Ramadanovic, *Interdiscipline. A Future for Literary Studies and the Humanities*, Routledge 2022.

Tabaszewska 2022: J. Tabaszewska, *Humanistyka służebna. Negocjowanie pola i budowanie autonomii w dobie kryzysu*, Warszawa 2022

Wiera Meniok

Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Iwana Franki w Drohobyczu, Ukraina

Vira Meniok

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ukraine
ORCID: 0000-0003-2573-3078
polcentrum@gmail.com

UKRAIŃSKO-POLSKA WSPÓLNOTA LITERACKA W OBLICZU WOJNY. KILKA REFLEKSJI Z DROHOBYCZA

THE UKRAINIAN-POLISH LITERARY COMMUNITY IN THE FACE OF WAR. SOME REFLECTIONS FROM DROHOBYCH

Streszczenie: *Pełnoskalowa wojna rosyjsko-ukraińska spowodowała szereg zjawisk, które pobudziły kolosalny impuls dla ukraińskiego procesu kulturalnego. Autorka eseju skupia się na intensyfikacji ukraińsko-polskich związków literackich w czasie wojny, także z perspektywy Drohobycza. Dwie „wojenne” edycje Międzynarodowego Festiwalu Brunona Schulza, które odbyły się w Drohobyczu w latach 2022 i 2024, stały się mocnym wyrazem wspólnych ukraińsko-polskich działań na kulturowych polach trwającej walki, a jednocześnie przypomniały o niezawinionej ofierze Brunona Schulza, która w obliczu niszczycielskiej siły wojny odzywa się szczególnie bolesnym echem. Miejsce kluczowe w dociekaniach autorki zajmuje najnowsza poezja Serhija Żadana, Maksyma Krywcowa, Dmytra Łazutkina, Jaryny Czornohuz, Lubow Jakymczuk oraz jej odbiór zarówno w Ukrainie, jak i w Polsce. Nowa jakość polsko-ukraińskiego dialogu literackiego postrzegana jest również na tle polskich przekładów najnowszej literatury ukraińskiej oraz jej wchodzenia do kanonu kształcenia polonistycznego.*

Słowa kluczowe: *ukraińsko-polskie związki literackie, Serhij Żadan, Maksym Krywcow, Dmytro Łazutkin, Jaryna Czornohuz, Lubow Jakymczuk, Bruno Schulz, SchulzFest.*

Abstract: *The full-scale Russian-Ukrainian war has caused a number of phenomena that have stimulated a colossal impetus for the Ukrainian cultural process. The author of the essay focuses on the intensification of Ukrainian-Polish literary ties during the war from the perspective of Drohobych. The two “war” editions of the International Bruno Schulz Festival held in Drohobych in 2022 and 2024 have become a powerful expression*

of joint Ukrainian-Polish activities in the cultural fields of the ongoing struggle, and at the same time have reminded us of the innocent sacrifice of Bruno Schulz, which, in the face of the destructive power of war, resonates with a particularly painful echo. The author's research places particular emphasis on the latest poetry by Serhiy Zhadan, Maksym Kryvtsov, Dmytro Lazutkin, Yaryna Chornohuz,and Lyubov Yakymchuk, as well as its reception in both Ukraine and Poland. The new quality of Polish-Ukrainian literary dialogue is also seen against the background of Polish translations of the latest Ukrainian literature and its entry into the canon of Polish language education.

Keywords: *Ukrainian-Polish literary connections, Serhiy Zhadan, Maksym Kryvtsov, Dmytro Lazutkin, Yaryna Chornohuz, Lyubov Yakymchuk, Bruno Schulz, SchulzFest.*

Groza wojny: oparcie w poezji

Pełnoskalowa rosyjska agresja na Ukrainę spowodowała szereg zjawisk, które pobudziły potężny impuls dla ukraińskiego procesu kulturalnego, w tym dla literatury, a może i przede wszystkim dla literatury. Po 24 lutego 2022 roku twórcy literatury ukraińskiej często wyznawali bezradność własnego języka, nieprzygotowanie do mówienia i pisania o wojnie, a nawet bunt egzystencjalno-metafizyczny oraz żal, że poezja nie potrafi zabijać[1]. Powszechnie dostrzegalne stawały się objawy „szoku semantycznego"[2], który przeżywali ukraińscy poeci i pisarze, a poezja zamieniała się w krzyk rozpaczy lub klątwę

[1] „Szkoda, że poezja nie zabija" powiedziała ukraińska poetka Hałyna Kruk na zakończenie swojego wystąpienia podczas otwarcia Berlińskiego Festiwalu Poetyckiego w czerwcu 2022 roku, tekst jej wystąpienia pod takim tytułem został opublikowany w antologii *Поміж сирен* (*Wśród syren*) – ułożony przez Ostapa Sływynskiego wybór wierszy, napisanych przez ukraińskich poetów w ciągu pierwszego roku pełnoskalowej rosyjskiej inwazji na Ukrainę (Slyvyns'kyy 2023: 481 – 484).

[2] Określenia „szok semantyczny" użył Ostap Sływynski w swoim eseju mówionym, wygłoszonym w ramach projektu Druga Jesień, który od 2001 roku corocznie organizujemy w Drohobyczu w rocznicę zamordowania Brunona Schulza i który już czterokrotnie odbył się podczas wojny (19 – 20 listopada 2022, 2023, 2024 i 2025 roku). Esej Sływynskiego został opublikowany w czasopiśmie „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa" (nr 3/2024), w którym czytamy: „Obecnie, w trzecim już roku pełnoskalowej wojny z Rosją, poezja ukraińska – podobnie jak cała ukraińska kultura – przeżywa dalsze zmiany. «Szok semantyczny» pierwszego roku inwazji z konieczności mija, powoli ustępując miejsca spokojniejszej refleksji, poszukiwaniu nowych sposobów mówienia o brutalnej wojennej rzeczywistości. «Stan wojenny» języka jednak najprawdopodobniej potrwa znacznie dłużej niż faktyczny stan wojenny w państwie lub wojna jako taka. Leczenie ran języka, podobne do tego, które trwało po drugiej wojnie światowej, to jedno z najważniejszych zadań, które będzie miała do wykonania poezja ukraińska w następnych dziesięcioleciach" (Sływynski 2024: 262).

rzuconą na wroga[3]. Niemniej w drugim i trzecim roku toczącej się wojny literatura odzyskuje pewność głosu oraz nowe mocne sposoby mówienia o grozie i traumie wojennej. W ciągu dwóch ostatnich lat skala zainteresowania literaturą i kulturą znacznie wzrasta, ponieważ zwiększa się waga i wymowa zjawisk i procesów kultury, określanych ostatnio jako front kulturowy. Na ukraińskim portalu Suspilne. Kultura czytamy:

> Dziś, w aktywnej fazie pełnowymiarowej wojny z Rosją, mimo ciągłych ataków, Ukraina przeżywa niesłychany rozkwit kulturowy – po bilety na spektakle teatralne ustawiają się długie kolejki [np. na spektakl *Czarownica z Konotopu* wg powieści ukraińskiego klasyka Hryhorija Kwitki-Osnowjanenko w reżyserii Iwana Urwyńskiego – W.M.], Serhij Żadan zbiera największą widownię koncertową na swój wieczór poetycki, a wystawę obrazów Ałły Gorskiej [artystka i dysydentka, zamordowana przez KGB w 1970 roku – W.M.] odwiedza ponad 50 tysięcy osób. Tematy ukraińskiej historii i kultury stają się popularne, a nawet mainstreamowe wśród młodych ludzi […] Ponadto pojawiają się dyskursy o „dawno wtajemniczonych" i „neofitach" czy „nowo nawróconych" na kulturę ukraińską. Dlaczego ten wzrost zainteresowania następuje teraz właśnie?[4] (Kotubey-Heruts'ka 2024).

Reżyser Iwan Urywski tak odpowiada na to pytanie:

> Ludzie potrzebują ukraińskiej sztuki i kultury, a że dzieje się tak w czasie wojny, to naturalne, ponieważ ludzie potrzebują dialogu, emocji, komunikacji. To kapitalne, że ukraińska kultura właśnie teraz potrafi wyprodukować coś nowego, a właściwie dialog, emocje. (Kotubey-Heruts'ka 2024).

25 maja 2024 roku w Kijowskim Pałacu Sportu poeta Serhij Żadan zaprezentował swoją książkę *Wiersze wszystkie*[5]. Skala i atmosfera wydarzenia

[3] Przytaczam fragment jednego z moich wcześniejszych tekstów na temat wojny w poezji: „Poetka Ludmyła Horowa, żona Rusłana Horowego [poeta, muzyk i żołnierz walczący na froncie – W.M.], jest teraz w USA razem z córką – pisze wyjątkowe wiersze-zaklęcia-klątwy Ukraińców dla wroga. Jeden jej wiersz odniósł sukcesy w sieci i został wykorzystany jako punkt kulminacyjny w spektaklu teatru drohobyckiego *Smak Słońca* (autor sztuki Ołeksandr Viter, reżyser Ołeksandr Korol). To wiersz *Буде тобі, враже, так, як відьма скаже…* (*Będzie tobie, wrogu, tak, jak wiedźma powie*)" (Meniok 2022: 263). Zob. czytanie tego wiersza Ludmyły Horowej oraz jego wykonanie, jako kultowej już piosenki, przez zespół Angy Kreyda: https://www.youtube.com/watch?v=nbycGRMiFBA; https://www.youtube.com/watch?v=cdEEffF7_rU (dostęp: 25.01.2025).

[4] Tu i dalej tłumaczenia z języka ukraińskiego moje, W.M.

[5] Oryginalne wydanie książki: Сергій Жадан, *Усі вірші. 1993–2023*, Чернівці: Meridian Czernowitz 2024.

przypominały koncert rockowy, choć poeta tylko czytał wiersze. Na wydarzenie przybyło około czterech tysięcy osób, widownia chórem skandowała niektóre wersy. Wieczór poetycki na stadionie stał się unikalnym wydarzeniem w ukraińskiej literaturze. Menedżerka kultury Switłana Stretowycz nazwała ten wieczór „wydarzeniem historycznym, na które czekaliśmy od dziesięcioleci", dodając, że „właśnie wielka wojna spowodowała bardzo wiele procesów, które pobudziły taki kolosalny impuls dla ukraińskiego procesu kulturalnego" (Kotubey-Heruts'ka 2024).

Być może to paradoks, że podobny impuls jest postrzegany teraz właśnie, kiedy w Ukrainie toczy się wojna, a być może to nie paradoks, tylko prawidłowość. Przypominam sobie, jak po dwutygodniowej przerwie w zajęciach, jaka nastąpiła po 24 lutego 2022 roku, zupełnie nie wiedziałam, o czym mam mówić moim studentom-polonistom, zastanawiałam się nad tym, czy mówienie o literaturze klasycznej ma jakikolwiek sens wtedy, gdy wszystkie dotychczasowe ideały uległy zachwianiu, jak kiedyś z goryczą stwierdził Tadeusz Boy-Żeleński[6]. Jednak zaczęłam od literatury klasycznej, choć i nie polskiej, bo od wiersza Tarasa Szewczenki *Zapowit* (*Testament*) – w oryginale i w polskim tłumaczeniu Pawła Próchniaka jako *Ostatnia wola*. W momencie poczucia całkowitej bezradności w obliczu grozy ten wiersz odruchowo przyszedł mi do głowy, w jego oryginalnej wersji oraz w tym polskim przekładzie. 5 marca 2022 roku Paweł Próchniak opublikował w „Gazecie Wyborczej" esej pt. *Bez słowa poety nie zostanie nam nic* (Próchniak 2022: 18) o wierszu *Ostatnia wola* Szewczenki, wraz z jego przekładem. Wówczas przetłumaczyłam ten esej na język ukraiński, został on opublikowany na portalu Zbrucz[7]. Przytoczę jeden z czternastu jego ustępów:

> Przed laty – w styczniu i lutym 2014 r. – powtarzałem słowa Szewczenki w poczuciu, że w ten symboliczny sposób wspieram ukraińską Rewolucję Godności, że biorę sobie do serca testament spisany krwią Serhija Nihojana[8]. Dzisiaj – w

[6] W czasie II wojny światowej, będąc we Lwowie, Boy-Żeleński mówił ukraińskiemu pisarzowi Mychajłowi Rudnyckiemu, że każdy reżim totalitarny to zagłada wszystkiego, co ludzkie: hitleryzm był dla niego wcieleniem kompletnej makabry, a rosyjski komunizm, w który, jak wiadomo, w okresie międzywojennym uwierzyło sporo polskich i ukraińskich twórców literackiej awangardy, stopniowo staje się dlań całkowitym rozczarowaniem, z kolei literatura klasyczna, przede wszystkim francuska, której był wierny do końca, zamienia się w „zachwiany ideał" (zob.: Michał Rudnicki, *Zachwiany ideał*, „Kamena", 1961, nr 13 – 14, s. 5).

[7] Павел Прухняк, *Без слова поета нам не залишиться нічого. „Заповіт" Тараса Шевченка*, переклад з польської Віри Меньок, „Збруч", 09.03.2022, https://zbruc.eu/node/111032 (dostęp: 25.01.2025).

[8] Serhij Nihojan (2.08.1993 – 22.01.2014), Ormianin, obywatel Ukrainy, aktywista Rewolucji Godności, jeden z bojowników Samoobrony Majdanu, zginął podczas starcia na

> obliczu kolejnej odsłony rosyjskiej agresji wobec wolnej Ukrainy – ponawiam tamten akt. Raz jeszcze wpisuję słowa ukraińskiego poety w polszczyznę – wsłuchując się w wybrzmiewającą za ich sprawą zapowiedź, w głos nadziei, która szuka w nich oparcia. (Próchniak 2022: 18).

Nadzieja szuka oparcia w słowach poety. Jednym z donośnych przekazów tej nadziei wiosną 2022 roku była wymowa ukraińsko-polskiego dialogu, nowy język wspólnoty życia literackiego – zarówno ukraińskiego, jak i polskiego.

Wówczas moje studentki polonistki nagrały filmik z czytaniem *Ostatniej woli* Szewczenki, w oryginale i w polskim tłumaczeniu Pawła Próchniaka. Na drugim studenckim nagraniu video zabrzmiał wiersz-pieśń Serhija Żadana *Ptak*[9] – również w oryginale i w polskim przekładzie Pawła Próchniaka. W taki sposób próbowaliśmy szukać nadziei w słowach poety – klasycznego i współczesnego, i robiliśmy to dzięki żywej ukraińsko-polskiej komunikacji literackiej, która wydawała się ważniejsza i skuteczniejsza w kształceniu polonistycznym niż rozmowy o odległych epokach i arcydziełach literackich. Szewczenko jednak nie wydawał się odległy – był bliski tak bardzo jak nigdy przedtem. Właśnie wtedy niespodziewanie zrozumiałam, co miał na myśli w tych oto słowach *Ostatniej woli*:

> I jak z Ukrainy niesie
> Do sinego morza
> Krew jej wrogów… Wtedy wstanę,
> Porzucę step, wzgórza…
> Wszystko rzucę i ulecę
> Do samego Boga,
> By się modlić… Lecz nie wcześniej,
> Wcześniej nie znam Boga.
> (Próchniak 2022: 18)

---

ulicy Hruszewskiego w Kijowie, jedna z pierwszych ofiar Majdanu, Bohater Ukrainy (2014, pośmiertnie). Paweł Próchniak odwołuje się do czytania przez Serhija Nihojana fragmentu poematu *Kaukaz* Tarasa Szewczenki, na Majdanie w Kijowie, w grudniu 2013 roku, zob.: https://www.youtube.com/watch?v=2UQkeUaTVs0 (dostęp: 25.01.2025).

[9] Zob. premierę wiersza Serhija Żadana *Ptak* we wspólnym wykonaniu poety z ukraińskim zespołem muzycznym DachaBracha, 26.03.2021: https://www.youtube.com/watch?v=KlSa8J8rOlw (dostęp: 25.01.2025). W nocie do premierowego nagrania czytamy: „Specjalnie dla projektu «Arka Ukraina: muzyka» najwybitniejszy poeta współczesnej Ukrainy Serhij Żadan opowiedział historię Noego na ukraiński ład, a DachaBracha stworzyła muzykę do tego symbolicznego tekstu – i powstał nowy alternatywny hymn Ukrainy. Tego wiersza należy nauczyć się na pamięć i codziennie powtarzać jak modlitwę".

„Wcześniej nie znam Boga"… Mówiłam studentom, że podobnie myśleli i pisali polscy poeci-romantycy. Wspominaliśmy słowa Konrada z trzeciej części *Dziadów*: „Tak! zemsta, zemsta, zemsta na wroga / Z Bogiem i choćby mimo Boga!".

Pamięć i miłość: Żadan – Schulz

Tak teraz myśli i pisze ukraiński poeta Serhij Żadan, a jednak wciąż pisze o miłości, jego język nie zamienia się w alfabet wojny. 14 marca 2023 roku opublikował na swoim portalu facebookowym składający się z czterech wierszy cykl *Schulz. Psalmy*, który wszedł do jego najnowszego tomu *Skrypnykówka* (*Скрипниківка*)[10]. Ten cykl odsłania bunt poety przeciwko Bogu milczącemu i obojętnemu. Bunt, który jednak nie staje się pułapką nienawiści. Mottem do cyklu posłużyły słowa ze zbioru Brunona Schulza *Sanatorium pod Klepsydrą*, fragment opowiadania *Księga*:

> Z Siedmiogrodu, z Sławonii, z Bukowiny przychodzili ozdrowieńcy pełni zapału, by przyświadczyć, gorącym i wzruszonym słowem opowiedzieć swe dzieje. Szli obandażowani i zgarbieni, potrząsając już niepotrzebnym szczudłem, odrzucali plastry z oczu i opaski ze skrofuł. (Schulz 1989: 111).

Ozdrowieńcy przychodzili, aby złożyć świadectwo, opowiedzieć swe dzieje. Być może wracali po wielkiej katastrofie. Chcieli jednak świadczyć z zapałem i wzruszeniem, nie z nienawiścią. W cyklu dedykowanym Schulzowi – również w imieniu Schulza – Żadan mówi: „Świadczę o tym, o czym wszyscy milczą…" (Żadan 2025: 81).

Przytoczę czwarty wiersz z cyklu *Schulz. Psalmy* w tłumaczeniu Bohdana Zadury:

> Nawet jeśli to nie jest o miłości – to jednak jest o miłości.
> Nawet jeśli ciebie nie ma – twoja nieobecność
> daje nadzieję tym, którzy w ogóle nie mają niczego,
> którzy wśród ruin znajdują stare szkolne podręczniki.

[10] Oryginalny tom wierszy Serhija Żadana *Skrypnykówka* (*Скрипниківка*) ukazał się w 2023 roku w Czerniowcach w wydawnictwie Meridian Czernowitz, polskie wydanie książki w przekładzie Bohdana Zadury ujrzało światło dzienne 20 stycznia 2025 roku w wydawnictwie Biuro Literackie, co jest niewątpliwym sukcesem ukraińskiego poety w kontekście polskiej recepcji jego twórczości oraz kolejnym osiągnięciem Bohdana Zadury, który od ponad dwudziestu lat przyjaźni się z Serhijem Żadanem i wysoko ceni jego poezję.

Nawet ciemność twoja składa się ze sprasowanego,
owiniętego w czerń światła – tego światła,
które bije z rozerwanych kopert i kieszeni,
które wkłada się między kartki jak liście babki.

Nawet jeśli to nie jest o wierze, to jednak jest o tym,
że wychodzimy poza granice swojej bezsilności,
oślepieni tym nieprzerwanym światłem.

Lepieni ciężko i namiętnie, tworzeni z ciemności,
wyjęci z wieczności, pełni pamięci i miłości,
również wyrażeni przez pamięć i miłość.
(Żadan 2025: 82)

Za pamięć i miłość, którą poeta potrafi chronić w czasie wojny i powiedzieć o niej w swoich wierszach, jestem mu wdzięczna. Napisałam o mojej wdzięczności we wstępie do kroniki Żadana z pierwszego roku wojny, która ukazała się nakładem wydawnictwa Czarne pod tytułem *W mieście wojna*:

> Mamy w sobie wiele światła. Na niebie nad Charkowem wciąż górują ukraińskie flagi. Światło i niebo. Tego wystarczy, by nieustannie myśleć o zwycięstwie. I za to jestem wdzięczna Serhijowi Żadanowi. Za jego charkowską pisownię, za jego kronikę wojny pisaną wbrew wojnie. (Meniok 2024: 13).

Tytuł książki *W mieście wojna* został zaczerpnięty z wpisu poety, jaki zrobił na swoim portalu facebookowym 6 marca 2022 roku, w jedenastym dniu wojny:

> Dzisiaj niebo nad Charkowem było wysokie i przejrzyste, a chmury jakieś lekkomyślnie lekkie. Z dachów zsuwają się ciężkie czapy śniegu. W samym mieście jest cicho, dlatego kiedy spada śnieg, ludzie oglądają się na ten dźwięk. W mieście wiosna. I w mieście wojna. W centrum pusto, gdzieś dalej widać więcej ludzi. […] Bardzo wielu naszych wojskowych, mnóstwo mężczyzn z obrony terytorialnej. Jednym słowem, miasto-forteca. Bardzo piękne, wiosenne, słoneczne… (Żadan 2024: 27).

Wschodni krajobraz: pisownia charkowska

Co znaczy „charkowska pisownia" Serhija Żadana oraz tytuł jego najnowszego tomu wierszy *Skrypnykówka*? Tytułowa „skrypnykówka" to nazwa pisowni języka ukraińskiego, wprowadzonej w 1928 roku przez Komisję Or-

tograficzną po obradach Ogólnoukraińskiej Konferencji Ortograficznej, która odbyła się w 1927 roku w Charkowie, ówczesnej stolicy USRR, z udziałem ukraińskich językoznawców i poetów. Wielu z nich było potem prześladowanych przez reżim stalinowski za ukrainizację. Poeta Mykoła Chwyłowy popełnił samobójstwo w legendarnym Domu „Słowo" w Charkowie w maju 1933 roku. Śmiercią samobójczą, nie czekając na nieuchronną likwidację, zginął również w lipcu 1933 roku ludowy komisarz oświaty Mykoła Skrypnyk (od jego nazwiska pochodzi określenie „skrypnykówka", inaczej: pisownia charkowska).

W tomie wierszy Żadana *Skrypnykówka* symbolicznie powraca ukraińska pisownia, która powstała kiedyś w Charkowie i teraz, również w Charkowie, w obliczu wojny, w szczególny sposób jest przypominana przez poetę. Także w formie prozatorskiej, m.in. w jego najnowszej książce – zbiorze opowiadań *Arabeski* (Meridian Czernowitz 2024) obejmującym dwanaście historii ludzi z różną przeszłością, zrujnowaną przez wojnę teraźniejszością i nieznaną przyszłością. Tytuł książki celowo przywołuje nazwę opowiadania Mykoły Chwyłowego *Arabeski*, które, napisane sto lat temu, zapoczątkowało kształtowanie się tekstu miejskiego ukraińskiego Charkowa. *Arabeski* Żadana są dziś dowodem na to, że tekst Charkowa się nie kończy, że „pisownia charkowska" ma wielką siłę i jest kontynuowana wbrew wojnie. Nakładem wydawnictwa Czarne ukazało się polskie wydanie tej poruszającej książki, będącej autentycznym świadectwem wojny i równocześnie stawiającej jej autora obok mistrzów światowej nowelistyki.

W posłowiu do tomu wierszy *Skrypnykówka* Żadan pisze:

> Ta książka zaczęła mi się pisać wiosną 2021 roku. Co było tamtej wiosny? Było odczucie wschodniego krajobrazu, który przygotowywał się do przyjęcia na siebie całego ciężaru światła i ciemności. Było odczucie granicy, nieuchronności i nieuniknioności tego wszystkiego, z czym przyjdzie się zmierzyć, co trzeba będzie nazwać, co tak czy inaczej wpłynie na język. Wszystko to potem pojawi się w rękopisie, który mimo wszystko nie zapowiadał się na książkę o katastrofie, miał tylko świadczyć o śniegach, które się zbliżały, i o głosach, które wyrastały w powietrzu. A jednak język wie o nas znacznie więcej niż my o nim, daje nam znaki i ostrzeżenia, zostawia w naszych tekstach słowa, które wpływają na rymowanie i oddychanie. (Żadan 2025: 96).

Język daje znaki i ostrzeżenia, słowa wpływają na rymowanie i oddychanie. Posłowie do *Skrypnykówki* poeta zatytułował *50 i 1*. W ten sposób oznaczył jeden – inicjalny – wiersz oraz pięćdziesiąt wierszy, które weszły do książki: po dwadzieścia pięć wierszy napisanych przed i po wybuchu wielkiej wojny,

tworzących dwa rozdziały książki – symptom rozłamu, pęknięcia, ale i niezaprzeczalnej spójności. W inicjalnym wierszu są te zbliżające się śniegi, jest wschodni krajobraz, pojawia się ostrze języka – poranionego, krwawiącego, lecz wciąż pozostającego językiem poezji, który nie zamieni się w język nienawiści:

> Może zacznę teraz?
>
> Dotąd słychać było zbliżanie się śniegu,
> słychać było, jak on narasta wzdłuż szwu
> listopada, słychać było zamieranie, z którym
> wschodni pejzaż szykował się do przyjęcia
> tego niewygodnego ciężaru bieli, tego blasku
> spustoszenia, w którym stoją drzewa.
> […]
> Niebo jest niby uczeń, który musi jeszcze najpierw
> przeczytać swoją Odyseję,
> okna – ciepłe jak kobiety, które rodziły w miłości,
> mowa – jak brzytwa:
> najbardziej niebezpieczna, najbliższa.
> (Żadan 2025: 7)

„Mowa – jak brzytwa", jest najbardziej niebezpieczna i jest najbliższa. Poeta napisał te słowa 8 grudnia 2021 roku. Brzytwa jest niebezpieczna, może skaleczyć lub nawet zabić. Mowa jest najbliższa, tylko ona potrafi ocalić. Język poezji chroni nawet wtedy, gdy słowa stają się jak ostrze brzytwy. Język poezji Żadana, jego głos – najbardziej dziś rozpoznawalny w Ukrainie – krwawi i ocala, wciąż jest bliski i staje się coraz bliższy, pomaga wierzyć.

Pęknięcie rękopisu: inne imię miłości

Poeta przystępuje do rękopisu, który nie stanie się blaskiem objawienia, lecz „blaskiem spustoszenia", a jednak w tym blasku wciąż stoją drzewa, nadal trwa życie. Już niedługo drzewa te będą rozstrzelane w lasach pod Charkowem i w ogrodach Charkowa. Już niedługo język poety zostanie przerwany, jego rękopis dozna pęknięcia. Słowa go opuszczą, by potem wrócić – poeta odzyska głos, rękopis będzie dopisany:

> W środku ta książka się przełamuje. To pęknięcie jest zupełnie oczywiste, nie mogło go nie być, od lutego 2022 roku ta głęboka piekąca linia przechodzi przez książki, spektakle, filmy, partie muzyczne. Czas przełamał się na pół, na „przed" i „po" 24.02. Po 24.02 wydawało się, że poezja brzmi niedorzecznie. Mnie też

> się wydawało, że cała ta historia pozostała w przeszłości, że w tym czasie, w tej rzeczywistości wiersze brzmią nieprzekonująco, że język nie nadaje się do przetwarzania, że samą literaturę trzeba wymyślić na nowo i powinien się tym zająć kto inny, kiedyś później, nie teraz, nie tu.
>
> Jednak minęło kilka miesięcy od początku wielkiej wojny i język zaczął wracać. Potrzebował udźwięcznienia czegoś nowego, czegoś ważnego, potrzebował wyjścia. (Żadan 2025: 97–98).

Wyjście zostało znalezione nie od razu. Dopiero w 112 dniu wojny, 15 czerwca 2022 roku, Żadan opublikował na swojej platformie facebookowej pierwszy wiersz napisany w czasie pełnowymiarowej rosyjskiej agresji na Ukrainę. Otwiera on drugi rozdział tomu *Skrypnykówka*, drugą część rękopisu – po jego pęknięciu. Przytoczę fragment wiersza w moim tłumaczeniu, które wykonałam tuż po jego premierowej publikacji przez poetę i które ukazało się, zanim wyszła *Skrypnykówka* oraz na długo przed powstaniem przekładów Bohdana Zadury:

> Może właśnie teraz warto zacząć.
>
> Jak bardzo bym sobie nie wmawiał, że jeszcze nie czas,
> że nie trzeba na oślep wypowiadać słów,
> których nie złożono w głosie,
> których w księgach przeszłego życia nie ma,
>
> jak bardzo bym się nie krztusił pustym i niemym
> powietrzem tej wiosny, palącym, bezgłośnym
> powietrzem lata,
>
> wychodzi na to, że mowa silniejsza jest od lęku milczenia
> […]
> Może właśnie to – nasz strach, nasze zwątpienie
> tłumaczy oszalałe milknięcie i gorycz świadków,
> którzy wszystko widzieli, którzy muszą zaświadczyć,
>
> śpiewem wskazując morderców,
> głosem wołając o prawo.
>
> Dźwięk o północy musi zostać zasiany,
> powstać muszą mary śpiewu o świcie.
>
> Jest w tym wszystkim niepokój. Ponieważ w tym wszystkim jest waga.
> (Meniok 2022: 265)[11]

[11] Fragment tego wiersza w moim przekładzie został opublikowany w polskim podręczniku: *Oblicza epok 2.1. Język polski. Podręcznik. Klasa 2. Część 1. Liceum i technikum. Zakres*

„Mowa silniejsza jest od lęku milczenia": poeta zaczyna mówić. „Śpiewem wskazywać morderców": oto przesłanie poety, na co dzień doświadczającego goryczy bycia świadkiem i jednocześnie potrzebę składania świadectwa – w każdym słowie napisanym, w swoim śpiewie. Zaklina słowem. Po rosyjskiej agresji na Ukrainę w 2014 roku – aneksji Krymu i utworzeniu marionetkowych prorosyjskich republik Donieckiej i Ługańskiej – zaczął pisać swój poetycki rękopis wojny. Wciąż go pisze.

Skrypnykówka to szósty tom wierszy Serhija Żadana, który ukazał się po 2014 roku. Wcześniej zostały wydane: *Życie Maryi* (*Життя Марії* 2015), *Templariusze* (*Тамплієри* 2016), *Antena* (*Антена* 2018), *Lista okrętów* (*Список кораблів* 2020), *Psalm awiacji* (*Псалом авіації* 2021).

Oddzielnie należy wspomnieć o tomiku *Drohobycz*, który ukazał się w 2018 roku w wydawnictwie PIW i który istnieje tylko w języku polskim, w tłumaczeniu Jacka Podsiadły (Żadan 2018)[12]. Ta książka Żadana jest pokłosiem Międzynarodowego Festiwalu Brunona Schulza (inaczej: SchulzFest), który od 2004 roku odbywa się w Drohobyczu w cyklu dwuletnim. W listopadzie 2020 roku, podczas zaostrzenia się pandemii koronawirusa, w trybie fizycznym odbyła się dziewiąta edycja SchulzFestu, w lipcu 2022 i 2024 roku, również w trybie fizycznym, odbyły się jego dziesiąta i jedenasta edycje „wojenne"[13].

Serhij Żadan wspiera nasze drohobyckie inicjatywy schulzowskie i w nich uczestniczy, a Drohobycz – od pierwszego spotkania poety z tym miastem, gdy od razu rozpoznał w nim cień Schulza – wciąż czyta „literami sklepów cynamonowych":

---

podstawowy i rozszerzony. Nowa edycja, oprac. Adam Kalbarczyk, Dariusz Trześniowski, Dariusz Chemperek, Warszawa, WSiP 2023, s. 82–83. Prośba Wydawnictw Szkolnych i Pedagogicznych o zgodę na publikację fragmentu mojego przekładu wiersza Serhija Żadana *Może właśnie teraz warto zacząć…* była dla mnie zupełną niespodzianką, a stało się to możliwe dzięki jego premierowej publikacji w czasopiśmie „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa" (Meniok 2022: 265). W ten sposób Serhij Żadan – najważniejszy dziś ukraiński poeta – stał się „autorem programowym" dla uczniów drugiej klasy polskiego liceum i technikum. Por. przekład wiersza autorstwa Bohdana Zadury (Żadan 2025: 51–52).

[12] O tomie *Drohobycz* Serhija Żadana, zaopatrzonym w słowo wstępne autora pt. *Drohobycz i okolice*, które napisał specjalnie dla tej książki i zadedykował Brunonowi Schulzowi, dzięki któremu po raz pierwszy znalazł się w Drohobyczu w maju 2014 roku – zaproszony na VI Międzynarodowy Festiwal Brunona Schulza, po czym był uczestnikiem wszystkich kolejnych edycji SchulzFestu (do 2024 roku włącznie) – napisałam w kilku esejach, zob. m.in.: Wiera Meniok, *Zmierzch u Schulza i jego (Schulza) cień u Żadana*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa", nr 1–2, 2019, s. 295–302. Premierowa prezentacja książki odbyła się w Drohobyczu podczas VIII Międzynarodowego Festiwalu Brunona Schulza, w czerwcu 2018 roku.

[13] Zob. reportaże TV Kurier Galicyjski o ostatniej „wojennej" edycji SchulzFestu'2024: https://www.youtube.com/watch?v=7RvobnP0iXw; https://www.youtube.com/watch?v=9iKHSUTbanE (dostęp: 25.01.2025).

> Co wiem o tym mieście? To miasto, o którym pisał Bruno Schulz, i ile razy bym tu nie przyjeżdżał, ilu ciekawostek i niesamowitości nie zdarzyłoby mi się tu zobaczyć, poczuć i przeżyć, zawsze czytam je, to miasto, literami sklepów cynamonowych, dziwacznymi chimerycznymi zdaniami, z jakich zbudował swój świat Schulz. (Żadan 2018: 10–11).

Wróćmy do tomu *Skrypnykówka*. 4 czerwca 2023 roku poeta opublikował na swojej platformie facebookowej wiersz *Może coś jeszcze powiem?…* (*Можна я ще скажу?…*) – niejako ciąg dalszy wcześniejszego *Może właśnie teraz warto zacząć…* Oto fragment tego wiersza w przekładzie Bohdana Zadury:

> Może coś jeszcze powiem?
>
> Dość dziwne udawać,
> że właśnie nas ominął ten wybuch
> […]
> Może właśnie teraz warto powiedzieć:
> zmienił się kontur brzmienia
> po pracy ciężkiego przepływu.
>
> Język to inne imię miłości.
> […]
> I nie ma ciszy –
> jest tylko nasz strach przed odezwaniem się.
> I nie ma śmierci –
> jest tylko nasze nieczytelne pismo.
> (Żadan 2025: 94–95)

Wiersz *Może coś jeszcze powiem?…* zamyka drugi rozdział tomu *Skrypnykówka* – po pęknięciu rękopisu – to finalny wiersz książki. Poeta jest gotów powiedzieć więcej, powiedzieć o najważniejszym. Charakter jego pisma wciąż jest czytelny, wciąż inicjuje najistotniejsze przesłanie: język poezji jest drugim imieniem miłości. Mówi o miłości w czasie makabrycznej wojny, której jest świadkiem – od samego początku, codziennie.

Pół roku czasu jest między wersami *Może zacznę teraz?…* i *Może właśnie teraz warto zacząć…* Po upływie kolejnego roku, spopielonego w ogniu wojny, poeta znowu napisze: „Może właśnie teraz warto powiedzieć…". Serhij Żadan zaczyna mówić i mówi. Wbrew wojnie. Nieprzypadkowe są te trzy jego wiersze – inicjalny, kulminacyjny i finalny – w książce wydanej podczas wielkiej wojny.

Może zacznę teraz?… – napisał 8 grudnia 2021, *Może właśnie teraz warto zacząć…* – odnotował 15 czerwca 2022, „Może właśnie teraz warto powiedzieć…" – powtórzył 4 czerwca 2023. Tak wygląda chronologia pęknięcia rękopisu i jego odzyskania przez poetę. Po półtora roku doświadczania wielkiego wybuchu wciąż mówi o składaniu świadectwa, mówi z wdzięcznością za to, że język poezji go nie opuścił, że słowa wracają. Niczego nie deklaruje, o nic nie woła, nie przepowiada – mówi czujnie i z rozwagą, pyta, czy może zacząć teraz, czy teraz właśnie warto powiedzieć o najważniejszym. Najważniejsze nie zagubić się w milczeniu, przezwyciężyć lęk przed mówieniem. I zacząć mówić, „śpiewem wskazując morderców, / głosem wołając o prawo", a więc zaklinać słowem, lecz nigdy nie zapomnieć, że „język to inne imię miłości", że głos poezji nie stanie się głosem nienawiści.

Zakwitnąć fiołkami: Maksym Krywcow

Nie stała się głosem nienawiści również poezja Maksyma Krywcowa (wojskowy pseudonim Dali), pisana podczas wojny, pisana o wojnie. Maksym Krywcow, poeta, fotograf, działacz społeczny, aktywista, żołnierz, strzelec wyborowy i strzelec z granatnika, Kawaler Orderu Zasługi III stopnia (pośmiertnie). Zginął 7 stycznia 2024 roku w pobliżu Kupiańska obwodu charkowskiego, miał 33 lata, razem z nim zginął jego rudy kot Darwin.

Ukraiński PEN Club uznał debiutancką książkę poetycką Krywcowa *Wiersze ze strzelnicy* (*Вірші з бійниці*) za jedną z Książek Roku 2023. Po śmierci poety zbiór jego wierszy *Talk-show Wojna* w polskim tłumaczeniu Anety Kamińskiej (Krywcow 2024) opublikowano w czwartej serii Biblioteki Poezji Ukrainy „W obliczu wojny", która od 2014 roku powstaje w Ośrodku Pogranicze w Sejnach. W nocie wydawcy czytamy:

> Biblioteka Poezji Ukrainy powstaje w obliczu wojny i ma swoje źródło w przekonaniu, że literatura nie jest strefą autonomiczną, lecz głęboko rezonuje z rzeczywistością noszącą piętno wojennej tragedii. Nie chodzi tutaj o „temat wojny" jako jeden z możliwych tematów wierszy, lecz o ukraińskie *poesis* – słowo w działaniu w sytuacji granicznej.[14]

Książkę Maksyma Krywcowa *Talk-show Wojna* zamyka wiersz, napisany przez poetę 5 stycznia 2024 roku, dwa dni przed śmiercią:

[14] Zob.: https://oficyna.pogranicze.sejny.pl/products/biblioteka-poezji-ukrainy-w-obliczu-wojny-seria-iii (dostęp: 25.01.2025).

Moja głowa toczy się od smugi drzew do smugi drzew
jak przetoczypole
lub piłka,
moje ręce oderwane
wyrosną fiołkami na wiosnę,
moje nogi
rozwłóczą psy oraz koty,
moja krew
zafarbuje świat na nowy czerwony
Pantone ludzka krew,
moje kości
zapadną się w ziemię
i utworzą szkielet,
mój przestrzelony automat
zardzewieje,
biedaczek,
moje rzeczy na zmianę i sprzęt
przekażą nowym rekrutom,
żeby już szybciej była wiosna,
żeby wreszcie
zakwitnąć
fiołkami.
(Krywcow 2024: 131)

Na cześć Maksyma Krywcowa nazwano nową odmianę fiołków.

Prezentacja debiutanckiej książki poety *Wiersze ze strzelnicy* odbyła się 15 marca 2024 roku w Kijowie. Bez autora. Przyszli jego rodzice. Ojciec poety Ołeksandr Krywcow powiedział:

> Mój ulubiony wiersz syna krótki – *Czy widzisz deszcz?…* To jeden z jego ostatnich wierszy, śpiewam go, śpiewam także na jego grobie. (Kachkovs'ka 2024).

Oto ten wiersz:

Czy widzisz deszcz?

Być może
to
nie deszcz.

to mantra

placów
to
jęzory śmierci

to
dla ziemi Bóg przygotowuje odpuszczenie
to
zmywanie grzechów z drzew.

Czy widzisz deszcz?
Nie deszcz to już
nie deszcz.[15]

Myśląc o Maksymie Krywcowie, pamiętamy o zamordowanych przez najeźdźców rosyjskich Wołodymyra Wakułenkę[16] i Wiktorię Amelinę[17], pamiętamy o wszystkich ofiarach rosyjskiego terroru, w tym pisarzy, aktorów, reżyserów, muzyków, artystów, dziennikarzy, tłumaczy… Dokładna liczba nie jest znana. Stan na koniec lipca 2024 roku to 114 ludzi kultury, którzy zginęli na wojnie[18]. W 2023 roku Ukraiński PEN Club wspólnie z The Ukrainians Media uruchomiły projekt internetowy „Ludzie kultury, których zabrała wojna"[19].

[15] Ten wiersz nie wszedł do polskiego wydania *Talk-show Wojna* (Krywcow 2024). Podczas prezentacji książki Krywcowa *Wiersze ze strzelnicy* Daniela Zajuszkina, wokalistka ukraińskiego zespołu Vivienne Mort, wykonała piosenkę *Nie przechodź tu, nie przechodź* (*Не ходи ти тут, не ходи*) do słów wiersza poety: https://www.youtube.com/watch?v=FW9h40g-gv9Y (dostęp: 25.01.2025).

[16] Wołodymyr Wakułenko (1 lipca 1972 – między 24 marca a 12 maja 2022, zginął zamordowany przez rosyjskich najeźdźców), działacz społeczny, aktywista, prozaik, poeta, tłumacz, Kawaler Orderu Zasługi III stopnia (2024, pośmiertnie), autor trzynastu książek, m.in. pamiętnika z okupacji, znalezionego i wydanego po śmierci autora.: Володимир Вакуленко-К., *Я перетворююсь… Щоденник окупації. Вибрані вірші*, Харків: Vivat 2023. W listopadzie 2024 roku ukazało się polskie tłumaczenie książki: Wołodymyr Wakułenko-K., *Zmieniam się… Dziennik okupacyjny. Poezje*, tłum. Bohdan Zadura i Marek S. Zadura, Sejny: Pogranicze 2024. Zob. więcej o zamordowaniu Wołodymyra Wakułenki i losach jego pamiętnika: Marharyta Kondratenko, *Pamiętnik z okupacji Wołodymyra Wakułenki*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa", nr 3, 2024, s. 275 – 280, https://czasopisma.ispan.pl/index.php/k/article/view/2640/3027 (dostęp: 25.01.2025).

[17] Wiktoria Amelina (1 stycznia 1986 – 1 lipca 2023), pisarka i poetka, autorka m.in. powieści *Dom dla Doma* (Warstwy 2020), laureatka Nagrody Literackiej im. Józefa Conrada-Korzeniowskiego (2021), zmarła na skutek ran odniesionych podczas rosyjskiego ataku rakietowego na Kramatorsk 27 czerwca 2023 roku. W listopadzie 2024 roku odbyła się premiera zbioru jej wierszy w polskim tłumaczeniu: Wiktoria Amelina, *Świadectwa*, tłum. Aneta Kamińska, Biblioteka Poezji Ukrainy „W obliczu wojny", seria IV, Sejny: Pogranicze 2024.

[18] Zob.: https://chytomo.com/spysok-zahyblykh-literatoriv/ (dostęp: 25.01.2025).

[19] Zob.: https://chytomo.com/zapustyly-onlajn-proiekt-liudy-kultury-iakykh-zabrala-vijna/ (dostęp: 25.01.2025).

Poeci walczą: nagroda Szewczenki

W 2024 roku laureatami najważniejszej ukraińskiej Nagrody Narodowej imienia Tarasa Szewczenki w dziedzinie literatury zostali walczący na froncie poetka Jaryna Czornohuz – za tomik wierszy *[dasein: obrona obecności]* (*[dasein: оборона присутності]* 2023) oraz poeta Dmytro Łazutkin – za zbiór poezji *Zakładka* (*Закладка* 2022).

Polskie wydanie wierszy Jaryny Czornohuz – tomik *Owoce wojny* w przekładach Bohdana Zadury – ukazał się w trzeciej serii Biblioteki Poezji Ukrainy „W obliczu wojny" wydawnictwa Pogranicze (Czornohuz 2023), a tomik poezji Dmytra Łazutkina *Ocean Indyjski* w tłumaczeniu Marcina Gaczkowskiego wyszedł w czwartej serii Biblioteki (Łazutkin 2024).

Intonacje wojny: Dmytro Łazutkin

Dmytro Łazutkin, poeta, dziennikarz telewizyjny, komentator sportowy (komentował m.in. Igrzyska Olimpijskie w Pekinie, Vancouver, Londynie). Od 2023 roku wcielony do Sił Zbrojnych Ukrainy, 10 kwietnia 2024 został rzecznikiem Ministerstwa Obrony Ukrainy. Autor jedenastu zbiorów poezji, najnowszy tomik jego wierszy *Będziemy żyli wiecznie* (*Будемо жити вічно*) ukazał się pod koniec 2024 roku, laureat wielu nagród literackich w Ukrainie i za granicą.

Do tomiku *Zakładka* weszły wiersze napisane przed i po 24 lutego. Autor mówi o swojej książce:

> Teraz jest inna praca ze słowem, z odczuciami. Próbowałem znaleźć intonację zgodną na przykład z intonacją niektórych autorów bałkańskich, którzy pisali w czasie wojny lub tuż po wojnie. Zdałem sobie sprawę, że nawet podejście estetyczne powinno być inne. Nadal piszę poezję rymowaną, ale mniej wyrafinowaną, bardziej reportażową. Wszystkie historie, opisane w tekstach, naprawdę wydarzyły się konkretnym osobom. Jeżeli piszę o tym, jak na moich oczach w punkcie stabilizacyjnym umiera żołnierz przywieziony z Awdijiwki, to opisuję sytuację realną. […] Dla dziennikarza mediów zachodnich to żywy dramat, gotowy scenariusz reportażu telewizyjnego – dla mnie to osobista tragedia. Ponieważ tego człowieka mogłem znać osobiście. (Chyrkova 2024).

Oto jeden z przykładów poezji reportażowej Łazutkina, jak sam ją określa:

Uraz

saper tylko raz się myli
mówi znajomy malarz
nigdy nie drgnęła mi ręka
nie byłoby tej rozmowy

i zaczyna opowiadać
jak rozminował uaza[20]
potrzebowaliśmy transportu
żeby ewakuować rannych przeważnie ciężko

pod ługańskiem
trafiłem pod ostrzał moździerzowy
o krok od szczastia[21]

w nogach utkwiło mi sześć odłamków
a najgorsze że zacząłem tracić wzrok
wysłali mnie do kijowa
miałem już dwie operacje

niektórych z trudem poznaje
ale czasem z dymu i gęstej mgły
wyłaniają się twarze obcych
krzyczą do niego bezgłośnie
mają otwory zamiast ust
i rybie oczy

rano widzi wszystko na czarno-biało
skarży się że nie będzie już malarzem
bo nie rozróżnia kolorów

żona mówi: nie słuchajcie go
on tak wymyśla
znowu chce na wojnę i tyle
ale saper myli się tylko raz
(Łazutkin 2024: 31–33)

[20] Rosyjski samochód terenowy produkowany w mieście Uljanowsk od lat 1950-ch, skrót „uaz" oznacza Uljanowski Automobilowy Zawod (fabryka).

[21] Szczastia (Щастя) – miasto w obwodzie ługańskim, położone na lewym brzegu rzeki Doniec.

Wiersze Dmytra Łazutkina, mimo ich reportażowego, rzeczowego zanurzenia w wojnę, nie są pisane alfabetem wojny. Poeta często stosuje w nich humor, żart, satyrę, niemniej zawsze przestrzega zasad etycznych:

> Dawno już postanowiłem dla siebie, że dehumanizacja, nawet wroga, to nie mój przypadek. Jednocześnie, jeśli umieszczamy w tekście mowę niezależną postaci, nie może to być udawane. Żołnierze czasami są dość surowi i uprawiają czarny humor. Zdarzają się przypadki, o których nie wiem, czy warto je opisywać w literaturze… (Chyrkova 2024).

Obrona obecności: Jaryna Czornohuz

Jaryna Czornohuz, pseudonim wojskowy Jara, absolwentka Wydziału Humanistyki Akademii Kijowsko-Mohylańskiej (kierunek literaturoznawstwo i filozofia), poetka, tłumaczka, wolontariuszka, żołnierka. Przez dłuższy czas była ratowniczką medyczną ochotniczego Batalionu Medycznego „Szpitalnicy", od 2020 roku walczy na pierwszej linii frontu jako sanitariuszka oraz wywiadowczyni w Piechocie Morskiej Sił Zbrojnych Ukrainy. Brała udział w walkach o Siewierodonieck, Łysyczańsk, Popasną, Bachmut. W maju 2022 roku została odznaczona nagrodą „Za uratowane życie". W 2023 roku znalazła się na liście ukraińskiego magazynu „Forbes" wśród 50 najbardziej wpływowych Ukrainek.

W nawiązaniu do swojej książki *[dasein: obrona obecności]* Czornohuz wyznaje, że poezja jest rodzajem jej osobistej medytacji, że jej wiersze nie każdemu są bliskie czy nawet zrozumiałe, ale najważniejsza w nich zawsze jest prawda o śmierci, miłości i granicy poznawalności. Te trzy punkty odniesienia tworzą własny trójkąt wojny poetki.[22]

Ukraiński filozof, fenomenolog Wachtang Kebuładze, nauczyciel Jaryny Czornohuz, napisał we wstępie do tomu jej wierszy *[dasein: obrona obecności]*:

> […] zatytułowanie tomu wierszy „Dasein: obrona obecności" jest nie lada prowokacją, choćby dlatego, że nazwa ta łączy w sobie niemieckojęzyczny oryginał i niejednoznaczne tłumaczenie ukraińskie. Do tego dochodzi jeszcze słowo „obrona". Okazuje się, że w tym niepewnym świecie zawsze powinniśmy bronić naszej kruchej obecności. (Kebuladze 2023: 7 – 8).

[22] Zob.: Олег Коцарев, *Чорногуз і Лазуткін: про що книжки нових шевченківських лауреатів*, https://chytomo.com/chornohuz-i-lazutkin-pro-shcho-knyzhky-novykh-shevchenkivskykh-laureativ/ (dostęp: 25.01.2025).

Kebuładze wpisuje sensy i wątki tej książki Jaryny Czornohuz w konteksty filozofii Hansa Ulricha Gumbrechta, Edwarda Saida, Jeana-Paula Sartre'a, Karla Jaspersa, Sorena Kierkegaarda.

Wszystkie tytuły wierszy Czornohuz, jak i tytuł tomiku *[dasein: obrona obecności]*, są wzięte w kwadratowe nawiasy, co kojarzy się z fragmentem pominiętym, komentarzem, przypisem, uzupełnieniem, wyjaśnieniem znaczenia, odwołaniem do źródła. Inicjalny wiersz książki wyjaśnia jej nazwę:

[kwadratowe nawiasy]
wszyscy filozofowie byli szamanami
którzy śpiewali przy ognisku nędzarzom
pieśni o inicjacji i przetrwaniu

wszystkie filozofie sprawdzają swą siłę
u drzwi rosyjskiego obozu filtracyjnego

w tym stuleciu – wszystkie filozofie
znikają na polu bitwy

wszystko przez nas stworzone
my wszyscy
jesteśmy ujęci w kwadratowe nawiasy
przez miejsce naszego urodzenia
[…]
chcę śpiewać, póki mogę jeszcze
o wolności
dla której pośród długich lat
działań wojennych
wydawałoby się –
miejsca już nie zostało[23]

Kwintesencję osobistego doświadczenia wojny poetka sformułowała w jednym krótkim zdaniu: „Nauczyliśmy się żyć w pokoju z wojną" (Kebuładze 2023: 13). Oto przykład wiersza-medytacji Jaryny Czornohuz w przekładzie Bohdana Zadury:

[zostawione pod okupacją: 2]
taka milcząca
taka milcząca miłość
jak zagubiona w dębowym lesie lornetka

[23] Ten wiersz nie wszedł do polskiego wydania *Owoce wojny* (Czornohuz 2023).

której ukradkiem idziecie szukać we dwoje
znajdujecie
nie mówicie o tym nikomu
[…]
i mówi
nie odpuszczę
mówi nie płacz po mnie
taka milcząca miłość
taka zagubiona
ktoś powinien
za tobą tęsknić
nim wezwiesz mnie do nieba
towarzyszu broni
(Czornohuz 2023: 13 – 15)

Wachtang Kebuładze tak kończy swój wstęp do książki Jaryny Czornohuz:

> Kiedy poprzez surowe i srogie teksty wierszy o wojnie i śmierci tak niesamowicie i uwodzicielsko przemawia samo życie, pozostaje nam tylko uważnie w nie się wsłuchiwać. (Kebuladze 2023: 15).

Pośród wojny i śmierci poetka śpiewa o wolności i mówi o miłości. W swoich wierszach broni swojej i naszej obecności. Jej poezja daje oparcie.

Morele Donbasu: Jakymczuk – Zadura

Oparcie dają również wiersze Lubow Jakymczuk[24], choć są to w większości wiersze o wojnie. O jej książce *Morele Donbasu* (2018) / *Абрикоси Донбасу* (2015) dowiedziałam się od Serhija Żadana: powiedział, że warto tę książkę przeczytać i że Rosja rzeczywiście zaczyna się tam, gdzie nie rosną morele[25].

[24] Lubow Jakymczuk, poetka, dramaturżka, scenarzystka, urodzona w Perwomajsku w obwodzie ługańskim, ukończyła ukrainistykę na Ługańskim Uniwersytecie Narodowym im. Tarasa Szewczenki oraz studia magisterskie w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej. Tom jej wierszy *Morele Donbasu* został przetłumaczony na ponad dwadzieścia języków, otrzymała Międzynarodową Nagrodę Poetycką Fundacji Kowałewych (Nowy York), znalazła się w zestawieniu ukraińskiego magazynu „Forbes" dziesięciu najważniejszych książek o wojnie, recenzja książki ukazała się m.in. w „The New York Times", ukazała się także płyta *Morele Donbasu* nagrana przez autorkę wspólnie z kontrabasistą Markiem Tokarem. W Polsce wyszły dwie jej książki: Lubow Jakymczuk, *Morele Donbasu*, tłum. Aneta Kamińska, Poznań: Wojewódzka Biblioteka Publiczna 2018; Lubow Jakymczuk, *Produkcja czułości*, tłum. Aneta Kamińska, Biblioteka Poezji Ukrainy „W obliczu wojny", seria III, Sejny: Pogranicze 2023.

[25] Motto tomu Lubow Jakymczuk *Morele Donbasu* brzmi: „Tam, gdzie nie rosną morele, zaczyna się Rosja". Według poetki morele kończą się tuż przy granicy z Rosją. W przedziwny

Od początku pełnoskalowej agresji rosyjskiej Żadan niezmiennie pozostaje w Charkowie, broni swego miasta, w czerwcu 2024 roku został wcielony do wojskowej jednostki Chartia, której nazwę sam wymyślił (Charków plus art, czyli sztuka), doskonale zna swe rodzime wschodnie tereny Ukrainy, od początku inwazji rosyjskiej w 2014 roku nieustannie je wspiera. Mam szczególne zaufanie do tego, co mówi i pisze Serhij Żadan – *Morele Donbasu* Lubow Jakymczuk znalazły się wśród najważniejszych książek w moich zbiorach.

Szczególne zaufanie mam również do Bohdana Zadury, którego znaczenie i zasługi w polsko-ukraińskiej wspólnocie literackiej trudno jest przecenić. Od dłuższego czasu jest w tej wspólnocie jedną z najważniejszych i najbardziej czynnych postaci, przyjaźni się z wieloma ukraińskimi pisarzami, tłumaczy ich teksty, jego dorobek translatorski związany z literaturą ukraińską jest przeogromny. Wystarczy wspomnieć wiersz *Hotel Ukraina* z tomu *Kropka nad i* (2014), w którym poeta w przejmujący sposób przywołuje problem ukraińskiego uchodźstwa, wymieniając tylko małą część swoich przyjaciół wśród ukraińskich pisarzy:

czy wpuściłbyś pod swój dach
uchodźcę z Ukrainy? –
pyta internetowy portal

Andrija Bondara i Sofijkę
nawet z dzieckiem
i z teściami
tak

ale czy także
z dwoma psami
tego nie wiem

Bojczenków
całą trójkę

sposób tak jest naprawdę. Aneta Kamińska opowiada: „W poemacie *Morele Donbasu* Lubow przywołuje obrazy kopalni, w której odbija się historia świata, los górników, którzy giną podczas pracy, fabryki Donbasu zionące dymem, opowiastkę babci, która woła do kogoś: «zaczekaj! / ta kopalnia cię połknie». Ojciec Luby pracował w kopalni. W jej wierszach często pojawia się jego pomarańczowy kask górniczy. Luba już podczas Majdanu używała tego kasku – zakładała go, bo Berkut bił uczestników Majdanu po głowach. Kiedy prezentowała *Morele Donbasu* na Ukrainie, pewnego razu właśnie w tym kasku przyniosła morele" (Kamińska 2018).

Hałynę Kruk
nawet z nowym facetem

Katię Babkinę
nawet starszą o dwadzieścia lat

Dmytra Pawłyczkę
nawet osiemdziesięciopięcioletniego[26]

Lubow Jakymczuk
nawet w ciąży

Dzwinkę Matijasz nawet z siostrą Bohdaną
i Bohdanę Matijasz nawet z siostrą Dzwinką

Saszkę Irwancia z Oksaną
Natałkę Biłocerkiweć z Mykołą
Mykołę Riabczuka z Natałką
Pawła Szczyrycię nawet z wrzodami
na żołądku

Wierę Meniok i małą Wierkę
z Drohobycza
i Lonię Golberga również stamtąd
choć niech nie liczy że mu potwierdzę
na Lindekinie że jestem jego znajomym

Serhija Żadana
choć jest z Charkowa

Saszkę Kabanowa
choć pisze rymowane wiersze
i robi to po rosyjsku

Andrija Lubkę
bez zastanowienia

i Neboraka Kijanowską Bełeja
Strongowskiego i Sływynskiego

[26] Wybitny ukraiński poeta Dmytro Pawłyczko, z którym przyjaźnił się i którego wiersze tłumaczył Bohdan Zadura, zamarł 29 stycznia 2023 roku w wieku 94 lat, został pochowany na wiejskim cmentarzu w rodzinnej wsi Stopczatów koło Kosowa na Huculszczyźnie.

Semenczuka i Wynnyczuka
Łyszehę i Danę Pinczewską
i kobietę która się ukrywa pod
nickiem verandabalkonowa
i w księgarni E
w 2010 dostałem od niej
liścik
[…] (Zadura 2014: 68 – 72)[27]

Bohdan Zadura mówi o książce *Morele Donbasu* Lubow Jakymczuk:

> *Morele Donbasu* nie są książką wyłącznie o wojnie. Żadan pisze o niej, że jest pełna ciepła i goryczy, język tych wierszy jest prosty i przekonujący, jaki powinien być, gdy mówi się o rzeczach ważnych, tak ważnych jak morele. To znaczy – pamięć i miłość. Zdaniem Anety Kamińskiej te wiersze atakują, chwytają za gardło i nie chcą puścić. Są i dobre, i prawdziwe. Właśnie w przekładzie Anety Kamińskiej *Morele Donbasu* ukazały się po polsku […] Trochę mi żal, że nie ja je tłumaczyłem, co – gratulując Anecie – piszę, by dać dowód, jak bardzo cenię poezję Lubow Jakymczuk. (Zadura 2018).

Pisać w czasie wojny o rzeczach najważniejszych, jak morele. Liczy się pamięć i miłość, podkreśla Bohdan Zadura. I podkreśla to Serhij Żadan. W czasie wojny przekwitłe morele Donbasu zakładają kaski:

przekwitły morele Donbasu
wszystkimi odcieniami nieba
założyły morele kaski
wiosna minęła
[…]
i teraz babcie wnukom
snują opowiastkę
o morelach
w kaskach
(Yakymchuk 2023: 28–30, tłum. Aneta Kamińska)

Pisząc o wojnie i śmierci, Lubow Jakymczuk, jak i Jaryna Czornohuz, wciąż pisze o życiu. Postanawia, że na jego pogrzeb nie założy czarnej sukienki ani czarnej chusty – założy natomiast jego brwi na swoje brwi, zostanie z nim na zawsze, nie odda go śmierci:

[27] Zob. esej o wierszu Bohdana Zadury *Hotel Ukraina*: Katarzyna Kuczyńska-Koschany, „*Hotel Ukraina*". *Bohdana Zadury wiersz o przyjmowaniu uchodźców*, „Polonistyka. Innowacje", nr 6, 2017, s. 119 – 130.

brwi
nie, nie, nie włożę czarnej sukni
czarnych butów ani czarnej chustki
przyjdę do ciebie na biało –
jeśli trzeba będzie przyjść
i dziewięć białych spódnic[28]
będzie na mnie jedna pod drugą
usiądę przed lustrem
(które będzie zawieszone tkaniną)[29]
potrę zapałką
ona się opali i ja
ją poślinię
i narysuję sobie czarne brwi
nad moimi czarnymi
i będę mieć dwie pary brwi
moje i twoje nad nimi
nie, nie, nie włożę czarnej sukni
włożę czarne brwi
twoje na siebie
(Jakymczuk 2023: 89)

Trudno nie zgodzić się z Serhijem Żadanem, że poezja Lubow Jakymczuk jest pełna goryczy, ale i ciepła. Pełna jest pamięci i miłości.

SchulzFest i Druga Jesień: ukraińsko-polski front kulturowy

Pamięć i miłość przyświecały naszej ukraińsko-polskiej wspólnocie w Drohobyczu, kiedy w czasie wojny, w lipcu 2022 i 2024 roku[30], organizowaliśmy dwie kolejne edycje Międzynarodowego Festiwalu Brunona Schulza. Także w czasie wojny, 19 – 20 listopada 2022, 2023, 2024 i 2025 roku, odbyły się trzy edycje międzynarodowego projektu literacko-artystycznego Druga Jesień,

[28] Nawiązanie do tradycji wspominków (stypy) o zmarłej osobie w dziewiątym dniu po jej odejściu.

[29] Nawiązanie do tradycji zawieszania ciemną tkaniną wszystkich powierzchni wykazujących odbicie lustrzane w domu, gdzie jest nieboszczyk.

[30] Zob. wybrane publikacje o XI Międzynarodowym Festiwalu Brunona Schulza w Drohobyczu (SchulzFest'24): Wiera Meniok, *Bruno Schulz, nasz wspólny skarb* [rozmowa Lesi Wakuluk], „Sestry": https://www.sestry.eu/pl/artykuly/bruno-schulz-nasz-wspolny-skarb (dostęp: 25.01.2025); Kateryna Gladka, *Schulzfest 2024: Bruno Schulz legacy has been uniting global artists in Drohobych for 20 years*, „The Ukrainian Week", 22.06.2024: https://ukrainianweek.com/schulzfest-2024-bruno-schulz-legacy-has-been-uniting-global-artists-in-drohobych-for-20-years/ (dostęp: 25.01.2025).

który corocznie, zaczynając od 2001 roku, dedykujemy Schulzowi w rocznicę jego zamordowania: zawsze zaczynamy 19 listopada o godz. 11:00 od spotkania ekumenicznego w miejscu śmierci autora *Republiki marzeń*.[31]

W programach „wojennych" edycji SchulzFestu szczególny akcent został położony na cykl „Wiersze w schronach", w którego ramach były czytane i komentowane wiersze w drohobyckich schronach przeciwlotniczych. Czyniliśmy tak, bo w naszym przekonaniu to akt symboliczny polegający na przeciwstawianiu siły poezji niszczycielskiej sile wojny. W lipcu 2024 roku w różnych schronach Drohobycza swoje wiersze czytali: Ryszard Krynicki, Jurij Andruchowycz, Jacek Podsiadło, Hryhorij Semenczuk, Alfred Wierzbicki, Ołeksandr Irwaneć, Tomasz Różycki, Ostap Sływynski, Krzysztof Czyżewski, Natalia Tkaczyk, Ołena Rybka, Katarzyna Kuczyńska-Koschany, Natalia Belczenko, Kateryna Hładka.[32] Dziś możemy odsłuchać podkastów z każdego czytania i komentowania wierszy w schronach.[33]

Festiwal dedykowany Schulzowi w Drohobyczu w lipcu 2024 roku, w objętej wojną Ukrainie, tworzyło blisko pięćdziesiąt wydarzeń literackich, naukowych, teatralnych, plastycznych, performerskich oraz muzycznych, ułożonych w kilka dopełniających się pasm. Mocny przekaz miał panel dyskusyjny „Pamięć: obecność, powroty", w którym uczestniczyli ukraińscy i polscy intelektualiści: Jurko Prochaśko i ks. Alfred Wierzbicki (prowadzenie) oraz Myrosław Marynowycz, Bogumiła Berdychowska, Jewhen Nachlik, Ołeksandr Bojczenko, Dariusz Wojakowski, Danyło Ilnycki, Ołesia Nachlik.[34]

Dziesiąta i jedenasta edycje SchulzFestu oraz cztery edycje projektu Druga Jesień, zrealizowane w Drohobyczu podczas pełnoskalowej wojny, stały się wyrazem wspólnoty myślenia Polaków i Ukraińców o wolności i prawdzie, o

[31] Zob. reportaże TV Kurier Galicyjski z Drugiej Jesieni 2024 roku: https://www.youtube.com/watch?v=dlJiqofO1vg; https://www.youtube.com/watch?v=BcVafdSfByk; https://www.youtube.com/watch?v=Qhs9XVV5hyM&t=6s (dostęp: 25.01.2025).

[32] Zob. o cyklu „Wiersze w schronach": Tomasz Dostatni, *Wiersze w schronach. W kraju wojny poezja daje nadzieję*, „Gazeta Wyborcza", 16.07.2024, https://wyborcza.pl/7,75968,31145809,wiersze-w-schronach-w-kraju-wojny-poezja-daje-nadzieje.html (dostęp: 25.01.2025).

[33] Podkasty cyklu „Wiersze w schronach", osiem odcinków: https://li.sten.to/wiersze_w_schronach_episode1; https://li.sten.to/wiersze_w_schronach_episode2; https://li.sten.to/wiersze_w_schronach_episode3; https://li.sten.to/wiersze_w_schronach_episode4; https://li.sten.to/wiersze_w_schronach_episode5; https://li.sten.to/wiersze_w_schronach_episode6; https://li.sten.to/wiersze_w_schronach_episode7; https://li.sten.to/wiersze_w_schronach_episode8 (dostęp: 25.01.2025).

[34] Podkasty panelu dyskusyjnego „Pamięć: obecność, powroty", dwa odcinki: https://li.sten.to/schulz_fest24_podcast_1; https://li.sten.to/chulz_fest24_podcast_2 (dostęp: 25.01.2025).

sile twórczej wyobraźni i wolnego słowa oraz o roli sztuki w podtrzymywaniu i obronie fundamentalnych, głęboko ludzkich wartości. Wydarzenia, dedykowane Schulzowi w Drohobyczu, są dziś szczególnie potrzebną i ważną formą wspólnych ukraińsko-polskich działań na kulturowych polach trwającej walki, a jednocześnie przypominają o niezawinionej ofierze Brunona Schulza, która w obliczu trwającej wojny odzywa się raz jeszcze bolesnym echem i stanowi mocne memento.

W czasie toczącej się wojny myślę o dedykowanych Schulzowi dniach listopadowych jako o misji

> […] wszystkich, którzy uczestniczyli i uczestniczą w Drugiej Jesieni – od jej rozpoczęcia 19 listopada 2001 roku do dziś. Także tych, którzy w 50. rocznicę śmierci Schulza po raz pierwszy zainicjowali spotkanie ekumeniczne w miejscu jego zamordowania – wśród nich Jerzy Ficowski, Władysław Panas, Małgorzata Kitowska-Łysiak, Jerzy Jarzębski. Dla Schulza i dla nich oraz innych – tych, którzy na zawsze są wpisani w horyzonty tej misji – co roku 19 listopada spotykamy się w Drohobyczu na rogu dawnych ulic Mickiewicza i Czackiego. […] Od najsmutniejszego miejsca zamordowania artysty drugojesienne ścieżki rozgałęziają się po całym Drohobyczu – „mieście jedynym na świecie", w którym stawanie się rękopisu Schulza wciąż jest możliwe. Uczestniczymy w tym tajemniczym i jednocześnie bardzo namacalnym procesie. (Meniok 2024a: 253).

Cztery ostatnie nasze spotkania drugojesienne dedykowaliśmy również poległym obrońcom i obrończyniom Ukrainy oraz cywilnym ofiarom rosyjskiej agresji.

* * *

Na zakończenie wrócę do tomu wierszy Serhija Żadana *Skrypnykówka*. Z okazji jego polskiej premiery Bohdan Zadura postanowił przeprowadzić rozmowę z autorem, do której nie doszło. Na stronie wydawnictwa Biuro Literackie ukazał się tekst pt. *Jedno pytanie zamiast rozmowy z Serhijem Żadanem*. Zadura, dzięki któremu ukazał się po polsku ten wyjątkowo ważny tom wierszy Żadana, nie potrafił zadać poecie z Charkowa pytania, które byłoby stosowne, ponieważ – zdaniem niezastąpionego ambasadora współczesnej literatury ukraińskiej w Polsce – „normalny czas minął bezpowrotnie" (Zadura 2025). A tylko w normalnych czasach o wiele rzeczy mógłby zapytać Żadana:

> W normalnych czasach mógłbym go zapytać o tę zupełnie niebywałą umiejętność rymowania tak, że tekst nie traci nic ze swej naturalności i nawet rymy gramatyczne brzmią w nim świeżo. W normalnych czasach mógłbym go zapytać, jak

> łączy deklarowany ateizm z wyraźnie pojawiającym się w wielu wierszach prześwitem metafizycznym […] W normalnych czasach można by zapytać Żadana, skąd ma w sobie tyle siły, że w jego wierszach trudno dopatrzeć się nienawiści. […] W normalnych czasach mógłbym zapytać go o jego związki z Schulzem, o to, jak to się stało, że uczynił organizatorkę drohobyckiego festiwalu Wierę Meniok kimś w rodzaju kustosza swojej twórczości. To Wiera przysłała mi nowe wiersze Serhija, nie wiedziałem wtedy, że wyjdą jako *Skrypnykówka* ani że Biuro Literackie zechce ten tom wydać. […] Ostatnio widziałem Serhija 20 sierpnia 2022 roku w Lublinie, kiedy prowadziłem z nim spotkanie na dziedzińcu klasztoru dominikanów. Ślepy by zauważył, jak bardzo jest zakochany w swojej małej córce i to pewnie jest jakiś powód, że dominantą w jego twórczości poetyckiej stały się ostatnio dokładność i wdzięczność.[35] Wdzięczności jestem pewien, dokładności trochę mniej – chyba że dokładność zawiera w sobie i uważność, i skrupulatność, i sumienność. (Zadura 2025).

Te oraz inne pytania polski poeta mógłby zadać ukraińskiemu poecie tylko w normalnych czasach, nie teraz. Niemniej dzięki niezadanym pytaniom Zadury możemy pomyśleć o prześwitach metafizycznych i ocalającej sile wierszy Żadana, w których nie sposób doszukać się nienawiści.

Rozmowę z Serhijem Żadanem, która się nie odbyła, Bohdan Zadura kończy ciepłym wspomnieniem, jednak fizycznego śladu tego wspomnienia mógłby poszukać tylko w normalnym czasie, nie teraz:

> Wiem, że mam świetne zdjęcie, które zrobiłem Serhijowi dwadzieścia lat temu wiosną w puławskim parku nad Łachą, starym dorzeczem Wisły, w którego wodzie odbijają się wielkie stare drzewa. W normalnym czasie znalazłbym to zdjęcie, ale chyba normalny czas minął bezpowrotnie. (Zadura 2025).

Wielkie stare drzewa, odbijające się w wodzie rzeki, należą do wspomnień z dawnych, normalnych czasów. Teraz te wspomnienia mimowolnie przyjmują formę „tego niewygodnego ciężaru bieli, tego blasku / spustoszenia, w którym stoją drzewa", jak w inicjalnym wierszu *Skrypnykówki* (Żadan 2025: 7).

Niemniej dziś, w czasie nienormalnym, w obliczu wojny, należy trzymać linię obrony naszego wspólnego frontu kulturowego, w naszej ukraińsko-polskiej wspólnocie literackiej działać intensywniej niż zwykle. Robią to doskona-

[35] Bohdan Zadura odwołuje się do wiersza Serhija Żadana *Wszystko jak było…* z tomu *Skrypnykówka*: „Wszystko jak było. / Dokładność jak wdzięczność. / Wagonów towarowych letnia rozpiętość. / Resztki robót i ślady obrony. / Pamiętam to miasto z czerwca / i ten bezkresny pamiętam / piąty tor przy trzecim peronie…" (Żadan 2025: 18).

le Bohdan Zadura, tłumacząc i promując najnowszą literaturę ukraińską, oraz Serhij Żadan, będąc głosem całej Ukrainy, w który wsłuchujemy się także w Drohobyczu, kontynuując nasze działania, spełniając naszą misję.

BIBLIOGRAFIA

Czornohuz 2023: Czornohuz, J. *Owoce wojny*, tłum. Bohdan Zadura, Sejny: Pogranicze.

Jakymczuk 2023: Jakymczuk, L. *Produkcja czułości*, tłum. Aneta Kamińska, Sejny: Pogranicze.

Kamińska 2018: *Pomarańczowy kask górniczy. Rozmowa z Anetą Kamińską*, „Dwutygodnik.com", nr 242 <https://www.dwutygodnik.com/artykul/7933-pomaranczowy-kask-gorniczy.html> [lipiec 2018].

Krywcow 2024: Krywcow, M. *Talk-show Wojna*, tłum. Aneta Kamińska, Sejny: Pogranicze.

Łazutkin 2024: Łazutkin, D. *Ocean Indyjski*, tłum. Marcin Gaczkowski, Sejny: Pogranicze.

Meniok 2022: Meniok, W. *Artyści walczą*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa", nr 1–2, 261–268.

Meniok 2024: Meniok, W. *Charkowska pisownia Serhija Żadana*. – W: Żadan, S. *W mieście wojna*, tłum. Michał Petryk, Wołowiec: Czarne, 5–13.

Meniok 2024a: Meniok, W. *Druga Jesień. Stawanie się rękopisu*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa", nr 3, 253–256.

Próchniak 2022: Próchniak, P. *Bez słowa poety nie zostanie nam nic*, „Gazeta Wyborcza", 5 marca, 18.

Schulz 1989: Schulz, B. *Opowiadania. Wybór esejów i listów*, oprac. Jerzy Jarzębski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.

Sływynski 2024: Sływynski, O. *„Szkoda, że poezja nie zabija". Przemiany poezji ukraińskiej w obliczu wojny*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa", nr 3, 257 – 262.

Zadura 2014: Zadura, B. *Kropka nad i*, Wrocław: Biuro Literackie.

Zadura 2018: Zadura, B. *Morele zamiast wojny*, „Kultura Enter", nr 2 (81 – 82) <https://kulturaenter.pl/article/dzial-wschodni-zamiast-moreli-z-donbasu/>

Zadura 2025: Zadura, B. *Jedno pytanie zamiast rozmowy z Serhijem Żadanem* <https://www.biuroliterackie.pl/biblioteka/wywiady/jedno-pytanie-zamiast-rozmowy-z-serhijem-zadanem/> [22.01.2025].

Żadan 2018: Żadan, S. *Drohobycz*, tłum. Jacek Podsiadło, il. Olga Czyhryk, Warszawa: PIW.

Żadan 2024: Żadan, S. *W mieście wojna*, tłum. Michał Petryk, Wołowiec: Czarne.

Żadan 2025: Żadan, S. *Skrypnykówka*, tłum. Bohdan Zadura, Kołobrzeg: Biuro Literackie.

Chyrkova 2024: Чиркова, Л. *Поезія – це кутюр літератури: поет і військовий Дмитро Лазуткін про те, як різна література реагує на війну* // Chyrkova, L. *Poeziya – tse kutyur literatury: poet i viys'kovyy Dmytro Lazutkin pro te, yak rizna literatura reahuye na viynu* <https://suspilne.media/culture/704798-poezia-ce-kutur-literaturi-poet-i-vijskovij-dmitro-lazutkin-pro-te-ak-rizna-literatura-reague-na-vijnu/> [15.03.2024].

Kachkovs'ka 2024: Качковська, Я. *„Без автора": презентація збірки Максима Кривцова на основі його побажань* // Kachkovs'ka, J. *„Bez avtora": prezentatsiya zbirky Maksyma Kryvtsova na osnovi joho pobazhan*' <https://suspilne.media/culture/710224-bez-avtora-prezentacia-zbirki-maksima-krivcova-na-osnovi-jogo-pobazan/> [22.03.2024].

Kebuladze 2023: Кебуладзе, В. *Присутність: війна*. – W: Чорногуз, Я. *[dasein: оборона присутності]*, Київ: Віхола, 7–15 // Kebuladze, V. *Prysutnist': viyna*. – W: Chornohuz, J. *[dasein: oborona prysutnosti]*, Kyyiv: Vikhola, 7–15.

Kotubey-Heruts'ka 2024: Котубей-Геруцька, О. *Класики у TikTok, черги в театр та література на спортивній арені: про феномен любові до української культури* // Kotubey-Heruts'ka, O. *Klasyky u TikTok, cherhy v teatr ta literatura na sportyvniy areni: pro fenomen lyubovi do ukrayins'koyi kultury* <https://suspilne.media/culture/754805-klasiki-u-tiktok-cergi-v-teatr-ta-literatura-na-sportivnij-areni-pro-fenomen-lubovi-do-ukrainskoi-kulturi/> [03.06.2024].

Slyvyns'kyy 2023: Сливинський, О. (упор.). *Поміж сирен. Нові вірші війни*, Харків: Vivat // Slyvyns'kyy, O. (upor.). *Pomizh syren. Novi virshi viyny*, Kharkiv: Vivat.

Yakymchuk 2023: Якимчук, Л. *Абрикоси Донбасу*, вид. друге, Львів: Видавництво Старого Лева // Yakymchuk, L. *Abrykosy Donbasu*, vyd. druhe, L'viv: Vydavnytstvo Staroho Leva.

Krystyna Krawiec-Złotkowska

Uniwersytet Pomorski w Słupsku, Polska/
Pomeranian University in Słupsk, Poland
ORCID: 0000-0003-0128-3148
krystyna.krawiec-zlotkowska@upsl.edu.pl

JEZUS Z NAZARETU I DUCHOWOŚĆ CHRZEŚCIJAŃSKA W LITERATURZE I KULTURZE ZACHODNIEJ EUROPY. GLOSA DO TEMATU

JESUS OF NAZARETH AND CHRISTIAN SPIRITUALITY IN WESTERN EUROPEAN LITERATURE AND CULTURE: A COMMENT ON THE TOPIC

Streszczenie: *W artykule omówiono dzieje Jezusa w oparciu o źródła historyczne i teksty odwołujące się do Ewangelii kanonicznych. Zaprezentowano Go na tle czasów, w których żył. Wskazano także konteksty kulturowe, w jakich jest sytuowany Mesjasz; w tym zwrócono uwagę na Jego najdawniejsze przedstawienia w teologii, filozofii i sztuce (Maiestas Domini, Chrystus Pantokrator, Salvator Mundi) oraz późniejsze, zgodne z etapami Jego życia (począwszy od tajemnicy Wcielenia, skończywszy na Zmartwychwstaniu i randze Króla i Sędziego świata). Omówiono wybrane obrazy alegoryczne (Chrystusa-Oblubieńca, Drzewo Życia, Mistyczną Tłocznię) i formy kultu religijnego. Wskazano fundamenty filozoficzne chrześcijańskiej duchowości i zarysowano sposoby jej wyrażania.*

Słowa kluczowe: *Chrystus, duchowość chrześcijańska, tradycja, historia, teologia, literatura, Europa Zachodnia*

Abstract: *This article discusses the history of Jesus based on historical sources and texts referring to the canonical Gospels. He is presented against the backdrop of the times in which he lived. The cultural contexts in which the Messiah is situated are also indicated, including his earliest representations in theology, philosophy, and art (Maiestas Domini, Christ Pantokrator, Salvator Mundi) and later ones, consistent with the stages of his life (beginning with the mystery of the Incarnation and ending with the Resurrection and the rank of King and Judge of the world). Selected allegorical images (Christ the Bridegroom, the Tree of Life, the Mystical Winepress), and forms of religious worship are*

discussed. The philosophical foundations of Christian spirituality are identified and the ways of expressing it are outlined.

Keywords: *Christ, Christian spirituality, tradition, history, theology, literature, culture, Western Europe*

Historia chrześcijaństwa łączy się nierozerwalnie z dziejami Jezusa z Nazaretu – człowieka, który żył w czasie panowania cesarzy Augusta i Tyberiusza, i bez którego chrześcijaństwo by nie istniało. Próba opowiedzenia o Nim i o Jego wyznawcach w krótkim szkicu jest zadaniem karkołomnym i niemożliwym do zrealizowania. Niemniej może być przedmiotem refleksji na temat dziejów tej postaci potwierdzonych w źródłach historycznych (nawet jeśli mają charakter religijny, jak ewangelie i apokryfy) – i postaci Chrystusa, czyli czysto religijnej figury Pomazańca-Mesjasza (gr. Χριστός-.hebr. מָשִׁיחַ Māšīaḥ), również osadzonej w rudymentarnych tekstach biblijnych, ale wykreowanej dla celów religijnych (wtórnie kulturowych) najpierw przez judeochrześcijańską, a potem już chrześcijańską apologetykę, patrystykę i teologię. O chrześcijanach, ich prześladowaniach, męczennikach za wiarę, formach życia monastycznego, procesach chrystianizacyjnych, historii kościoła zachodniego, krucjatach, formach kultu religijnego itp. napisano setki rozpraw. Tym samym niniejszy artykuł będzie tylko małym przyczynkiem do ogromnej „biblioteki" tekstów poświęconych Jezusowi i chrześcijańskiej duchowości Zachodu.

Fakt, że Nauczyciel z Nazaretu żył naprawdę, potwierdzają ewangeliści oraz autorzy starożytni odwołujący się do ich relacji lub informacji pośrednio z nimi związanych. Informacje o narodzinach Mesjasza znajdujemy w dwóch *Ewangeliach*: św. Mateusza i św. Łukasza. Są to dwie odmienne relacje wskazujące na inne okoliczności i sytuujące to wydarzenie w różnym czasie historycznym. Św. Mateusz zaczyna od przedstawienia rodowodu Jezusa, następnie opisuje Jego przyjście na świat (Mt 1, 1 – 25), a potem przybycie Mędrców ze Wschodu, ucieczkę do Egiptu, rzeź niewiniątek i powrót do Nazaretu po śmierci Heroda (Mt 2, 1 – 23). Ewangelista pisze, że Jego narodziny zapowiedziała gwiazda, i eksponuje cudowne uniknięcie śmierci z rąk Heroda. W wydarzeniu tym dostrzegamy analogię z Mojżeszem uratowanym wbrew rozkazowi faraona (Wj 1, 22; 2, 1 – 10). Natomiast według *Ewangelii* św. Łukasza Jezus narodził się w mieście Betlejem, mieście Dawidowym, do którego Józef przybył wraz z brzemienną Maryją na spis powszechny (Łk 2, 1 – 7). Miejsce wskazane przez ewangelistów nie jest przypadkowe. Św. Mateusz, pisząc o Betlejem judejskim, wskazuje na słowa Proroka Micheasza ze *Starego Testamentu* (Mi 5,1):

A ty, Betlejem, ziemio Judy,
nie jesteś zgoła najlichsze spośród miast Judy,
albowiem z ciebie wyjdzie władca,
który będzie pasterzem ludu mego, Izraela. (Mt 2, 6)[1]

Jezus narodzony w Betlejem spełniał kryterium starotestamentowego proroctwa. Był władcą wybranym z ziemi Judy. Usytuowanie Go w Nazarecie, wzmacnia Jego status, można bowiem nazwę miasta z Dolnej Galilei skojarzyć z biblijnym prawem nazireatu, czyli opartym na prawie Mojżesza czasowym lub wieczystym ślubem pełnego poświęcenia się Bogu (z hebr. נזיר, *nazir*, czyli poświęcenie). W judaizmie prawo to często stosowano wobec synów pierworodnych, których ofiarowano Stwórcy świata[2]. Jezus najprawdopodobniej był pierworodnym synem Maryi; może to potwierdzać jej młody wiek i dziewictwo, które w narracji biblijnej wielokrotnie jest ewokowane.

Na podstawie relacji św. Mateusza i św. Łukasza nie można jednak określić roku urodzenia Jezusa z Nazaretu. Przyjmując wersję pierwszego wskazanego ewangelisty musiałoby to nastąpić przed śmiercią Heroda, który zmarł w 4. r. p.n.e. Opierając się na deskrypcji drugiego byłby to rok 6. lub 7. n.e., gdy legatem Syrii był Kwiryniusz. Różnica między tymi dwiema datami wynosi ok. 10 lat i są one wciąż przedmiotem badań i polemik historyków i teologów (Ricciotti 2000: 186 – 192; Thompson 1965: 277 – 280). Datę tę obliczył wczesnochrześcijański ojciec Kościoła, Dionizy Mniejszy na polecenie papieża Jana I w nowej tabeli paschalnej, którą wzorował na układzie sporządzonym przez Cyryla z Aleksandrii. Według ormiańskiego teologa Jezus urodził się 25 grudnia 753 roku od założenia Rzymu; począwszy od roku następującego po tej dacie zaczął on liczyć erę chrześcijańską. Dodać w tym miejscu należy, że najstarsza identyfikacja 25 grudnia z Bożym Narodzeniem pochodzi z ok. 180 r. n.e. i została odnotowana w dziele przypisywanym Teofilowi z Antiochii, którego fragmenty (być może interpolowane) zachowały się w *Centuriach Magdeburskich* z XVI w. Za datą 25 grudnia opowiadał się również Hipolit z Rzymu ok. 202 r. n.e. w komentarzu do *Księgi Daniela*[3]. W przypadku Chry-

[1] Wszystkie cytaty z *Biblii* z edycji: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, w przekładzie z języków oryginalnych, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań – Warszawa 1980.

[2] W *Piśmie Świętym* jako nazirejczycy są przedstawieni sędziowie Samson (Sdz 13, 4 – 7) i Samuel (Sm 1, 11) oraz Jan Chrzciciel (Łk 1. 15).

[3] Na marginesie można dodać, że dzień 25 grudnia nasuwa skojarzenia z żydowskim świętem Chanuki, celebrowanym przez osiem dni począwszy od 25 dnia miesiąca Kislew, odnoszącym się do odnowienia, światła i ognia (1 Mch 4, 56 – 59; 2 Mch 10, 1 – 9). Drugim punktem odniesienia może być święto *Sol Invictus* obchodzone przez Rzymian (Talley 1991:

stusa-Mesjasza oczekiwanego przez Żydów data Jego urodzenia ma zupełnie umowny charakter i jej wskazanie na 25 XII jest związane z rolą chrześcijaństwa, jaką zaczęło odgrywać w Cesarstwie Rzymskim.

Z perspektywy literaturoznawczej i kulturoznawczej precyzyjne ustalenie dnia i roku urodzenia Jezusa z Nazaretu jest sprawą drugorzędną. Informacje natury historycznej mają tu charakter tylko kontekstualny. Celem podejmowanych w artykule rozważań jest bowiem ukazanie tej postaci przede wszystkim jako Chrystusa-Mesjasza, przez którego dokonało się zbawienie ludzkości. W duchowości chrześcijańskiej Wcielony Syn Boży jest kimś nieprzeciętnym. Jego przyjście zapowiadają starotestamentowe proroctwa, towarzyszą Mu cudowne zjawiska astrologiczne, miejsce narodzenia wskazuje gwiazda i to jej światło prowadzi Mędrców ze Wschodu. Dziecię rodzi się w stajence, bo nie było dla Niego miejsca w gospodzie, i unika rzezi niewiniątek. Wszystkie te wydarzenia w jakimś sensie można interpretować jako elementy konwencjonalne, które wpisują się w stworzenie wyjątkowego bohatera, a jednocześnie są motywami nasyconymi znaczeniami teologicznymi. Nie bez znaczenia jest, że rodzi się On w ubóstwie. Z miejsca podłego dociera do domu Ojca, z niskości awansuje na Króla. To oczywiście model znany ze Starego Testamentu – przed Jezusem zrealizował go nie tylko Mojżesz, do którego analogie są bardzo wyraźne, ale i Józef, patriarcha biblijny, uwięziony w studni, a następnie sprzedany przez zawistnych braci kupcom egipskim za dwadzieścia srebrników (Rdz 37, 12 – 36), który ostatecznie osiągnął godność pierwszego ministra faraona (Świderkówna 2008: 269 – 281).

Kreacji Chrystusa jest podporządkowana narracja wszystkich czterech ewangelistów. Św. Marek i św. Jan, którzy całkowicie zignorowali miejsce i okoliczności urodzenia Syna Bożego, wprowadzają Go na karty swoich *Ewangelii* już jako dorosłego mężczyznę. Okazuje się On człowiekiem wykształconym i gotowym do nauczania tłumów, które za Nim podążały, oraz zdolnym do udzielania odpowiedzi na trudne, czasami podchwytliwe pytania – jak na przykład to dotyczące podatków (Mt 22, 21). Słowa Nauczyciela nie zawsze trafiały w gusta pytających, czasami były dla nich zaskakujące lub wręcz niezrozumiałe. Jako przykład przywołać można dialog o nierozerwalności małżeństwa. Na pytanie faryzeuszy: „Czy wolno oddalić swoją żonę z jakiegokolwiek powodu?", udzielił im radykalnej i jednoznacznej odpowiedzi, że tego, „co Bóg złączył, niech człowiek nie rozdziela" (Mt 19, 6). Oponenci nie zadowolili się tym wyjaśnieniem i próbowali Go sprowokować pytając o „list

88 – 91). Na Wschodzie Cesarstwa Rzymskiego za dzień narodzin Jezusa uznawano 6 stycznia; datę tę do tej pory uznają chrześcijanie ormiańscy.

rozwodowy", który zgodnie z prawem Mojżeszowym umożliwiał mężowi „odprawienie żony" (Mt 19, 7). W odpowiedzi Chrystus podkreślił, że Mojżesz tylko „przez wzgląd na zatwardziałość serc" ludzkich pozwolił mężom „oddalać […] żony, lecz od początku tak nie było" (Mt 19, 8). Konkluzja brzmiąca: „Kto oddala swoją żonę – chyba w wypadku nierządu – a bierze inną, popełnia cudzołóstwo. I kto oddaloną bierze za żonę, popełnia cudzołóstwo", była nie do przyjęcia w patriarchalnym świecie Izraela. Mężczyźni nie wyobrażali sobie, że – podobnie jak kobieta – mogą być obarczeni grzechem cudzołóstwa, dlatego też „Rzekli Mu uczniowie: <Jeśli tak ma się sprawa człowieka z żoną, to nie warto się żenić>" (Mt 19, 10). Ten i inne dialogi z Faryzeuszami, Sadyceuszami i uczonymi w *Piśmie* ukazują postać przygotowaną do prowadzenia dyskusji z oponentami, a jednocześnie demaskują ówczesne porządki i patriarchalne przyzwyczajenia oraz ich społeczne i kulturowe uwarunkowania stawiające kobiety na marginesie życia społecznego (Baldock 2006: passim).

Wiedza i doświadczenia Jezusa z Nazaretu, jakie zostały przedstawione na kartach *Ewangelii*, można interpretować jako świadectwa służące kreacji Mesjasza. Oczywiście w chwili tworzenia przekazu *Ewangelii* (początkowo ustnego) nie istniały jeszcze – tak jasne i czytelne dziś dla osób znających wykładnię patrystyczną – antycypacje przedstawianych zdarzeń, ich powiązania i analogie (np. uczty eschatologicznej, motywu *Via Dolorosa*, figury Kościoła-Oblubienicy, Drzewa Życia itp.). Należy zachować ostrożność w łączeniu tego, co wynika z tekstów ewangelii kanonicznych, z obrazem Mesjasza, jaki utrwala się w chrześcijańskiej teologii i kulturze od późnej starożytności i w średniowieczu.

Opisywane przez ewangelistów cuda czynione w czasie publicznej działalności Jezusa potwierdzają boską naturę Syna Bożego. Na przykład przemiana wody w wino na weselu w Kanie Galilejskiej (J 2, 1 – 11) może być odczytywana jako obraz-symbol teologiczny oraz zapowiedź Eucharystii, którą Chrystus ustanowi w wieczerniku (Mt 26, 26 – 29), a która będzie zwiastunem niebiańskiej uczty z proroctwa Izajasza (Iz 25, 6). Zwrot Syna do matki „Niewiasto!" ma wyraz podniosły i pomija ludzkie pokrewieństwo. Podobna sytuacja dokonuje się pod krzyżem (J 19, 27); tam również nie są ważne więzy krwi – na Golgocie Maria jest ukazana nie tylko jako matka wszystkich ludzi; wraz z rozwojem chrześcijaństwa stanie się ona figurą Kościoła-Oblubienicy. Cud w Kanie Galilejskiej w ewangelicznej narracji jest podporządkowany ukazaniu wszechmocy Jezusa, który wybawił z kłopotu gospodarzy, a więc może wybawiać każdego; z czasem historii tej również przypisano znaczenie symboliczne zapowiadające przyszłe gody Chrystusa-Oblubieńca (Krawiec-Złotkowska 2018: 95 – 107) z Oblubienicą-Kościołem (Jankowski 2017: 50 – 55). W

teologii protestanckiej cud w Kanie jest interpretowany jako antycypacja uczty eschatologicznej (podobnie jak Wieczerza Pańska), a odpowiedź udzielona Maryi (J 2, 4) ujawnia niezależność Chrystusa – nikt nie może nakazać Mu uczynienia cudu, nawet jego matka (Wilckens 1998: 54 – 59).

Cud w Kanie jest pierwszym z 37 cudów Jezusa, wśród których były liczne uzdrowienia, wskrzeszenie Łazarza, cudowne rozmnożenie chleba; tego ostatniego dokonał dwukrotnie. Za pierwszym razem (w okolicach Kafarnaum) pięć chlebów i dwie ryby wystarczyły do nakarmienia 5000 mężczyzn, nie licząc kobiet i dzieci, a pozostałych ułomków zebrano 12 koszy; było to – poza Zmartwychwstaniem – jedyne cudowne wydarzenie opisane we wszystkich czterech *Ewangeliach* kanonicznych (Mt 14,13 – 21; Mk 6, 32 – 44; Łk 9,10 – 17; J 6, 5 – 15). W czasie drugiego rozmnożenia chleba, które przedstawili św. Marek (Mk 8, 1 – 9) i św. Mateusz (Mt 15, 32 – 38), nakarmiono 4000 osób. W literaturze egzegetycznej pierwszy jest nazywany „cudem pięciu chlebów i dwóch ryb", drugi jest znany jako „cud siedmiu chlebów i dwóch ryb". Według egzegetów, ludzie podążali za Jezusem, bo widzieli znaki, jakie czynił. Również ten posiłek – wspólny i wieczorny zarazem – jest interpretowany jako zapowiedź Ostatniej Wieczerzy, Paschy Nowego Przymierza i Eucharystii. Teologia chrześcijańska zwraca również uwagę na inicjatywę samego Jezusa, który nie chce, żeby tłum trwający przy nim przez trzy dni opuścił Go nienakarmiony. Mówi uczniom, co mają uczynić. Jawi się tu nie tylko jako Nauczyciel, ale również jako człowiek zatroskany o los bliźniego.

Wszystkie cuda dokonywane przez Jezusa mają znaczenie symboliczne i ukryty sens teologiczny (Richard 2007: 167 – 172). Potwierdzają Jego boskość, prowadzą myśli ku nowemu Kościołowi i Bogu. Opisany w *Piśmie* Syn Boży, pozostając w łączności z Bogiem Ojcem, przez cały okres swojej działalności był również blisko ludzi. Swe nauki kierował do wszystkich, którzy chcieli Go słuchać – również do osób wykluczanych, tych, którzy byli izolowani i/lub funkcjonowali na marginesie życia społecznego; w tym do kobiet, które w Jego naukach dostrzegły szansę na prawo do samostanowienia. Rozmawiał z Samarytanami (skonfliktowanymi z Żydami), celnikami i trędowatymi. Pochylał się nad grzesznikami, okazał miłosierdzie cudzołożnicy (J 8, 1 – 11). Postawa taka w ówczesnych realiach społeczno-politycznych, patrząc z perspektywy historycznej, musiała budzić szereg kontrowersji. Jednak to właśnie dzięki niej – jak można przypuszczać – zyskał posłuch i szacunek tłumów. I choć – podążając za tekstem biblijnym – nawet pobratymcy nie zawsze rozumieli Jego przesłanie oraz nie pojmowali nauk i słów (np. „Zburzcie tę świątynię, a Ja w trzy dni wzniosę ją na nowo" (J 2, 19), będących we współczesnych interpretacjach zapowiedzią *Via Dolorosa*, śmierci i Zmartwychwstania), to

podążali za Nim, gromadzili się w Jego imię, tworząc w ten sposób zaczątki chrześcijańskiej wspólnoty.

Przyjęcie poglądu o mesjańskim posłannictwie Jezusa nie było łatwe nawet dla Jego uczniów. Najlepszym przykładem zwątpienia w słowa Nauczyciela jest zachowanie Piotra, które relacjonują wszystkie *Ewangelie*. To, że najważniejszy z apostołów trzy razy zaprze się swojego Mistrza, nim następnego ranka zapieje kogut, Jezus zapowiedział już podczas Ostatniej Wieczerzy (Mt 26, 31 – 35; Mk 14, 29 – 31; Łk 22, 33 – 34; J 13, 36 – 38). W *Ewangelii* św. Mateusza czytamy:

> Wówczas Jezus rzekł do nich: «Wy wszyscy zwątpicie we Mnie tej nocy. Bo jest napisane: Uderzę pasterza, a rozproszą się owce stada. Lecz gdy powstanę, uprzedzę was do Galilei». Odpowiedział Mu Piotr: «Choćby wszyscy zwątpili w Ciebie, ja nigdy nie zwątpię». Jezus mu rzekł: «Zaprawdę, powiadam ci: Jeszcze tej nocy, zanim kogut zapieje, trzy razy się Mnie wyprzesz». Na to Piotr: «Choćby mi przyszło umrzeć z Tobą, nie wyprę się Ciebie». Podobnie zapewniali wszyscy uczniowie.

Po aresztowaniu Jezusa Piotr faktycznie wyparł się Go trzy razy – przed służącą, przed grupą ludzi i przed sługą arcykapłana. Po trzecim zaparciu się, gdy kogut zapiał, Piotr gorzko zapłakał. Nie spełnił obietnicy, bo Jego wiara okazała się zbyt słaba. Zachowanie Piotra demaskuje go jako człowieka, niemniej ma również głębsze znaczenie. W wymiarze teologicznym ujawnia osamotnienie Jezusa, który nie ma wsparcia w tym, w którym widział Opokę i filar nowego Kościoła. Przedsmak opuszczenia odczuł On już wcześniej, podczas modlitwy w Ogrójcu, gdy Uczniowie, którzy mieli czuwać, posnęli (Mt 26, 36 – 46; Mk 14, 32 – 42; Łk 22, 39 – 42; Krawiec-Złotkowska 2017: 98 – 99).

Jezus pogodzony z wolą Boga staje się wzorem dla Swoich wyznawców. Zgodnie z tym wzorem chrześcijanie powinni ufać boskim wyrokom, nie mogą wątpić, że to, co ich w życiu spotyka, jest dla nich właściwe. Zgodnie z tą wykładnią w Bogu należy pokładać nadzieję i ufać, że każdy skruszony grzesznik – podobnie jak łotr ukrzyżowany obok Mesjasza – zyska łaskę i trafi do domu Ojca, bo jego winy zostały odkupione na Golgocie. Wiara w Zmartwychwstanie Chrystusa i życie wieczne stanowi istotę chrześcijaństwa i spoiwo wszystkich jego odłamów. Aksjomat ten determinuje chrześcijańską duchowość, czyli wszystko

> […] co złączone jest z naturą duchową, w przeciwstawieniu do tego, co jest cielesne. Pod słowem „duchowość" należy więc rozumieć życie człowieka z Bogiem i w Bogu, jedność ducha ludzkiego z duchem Boskim, utożsamienie własnej woli

> z Wolą Boską. Jest to przebywanie Boga w nas: „Jeśli Mnie kto miłuje […] Ojciec mój umiłuje go, i przyjdziemy do niego, i będziemy u niego przebywać". (J 14, 23; Paisjusz 2003: 23)

Fundamentem duchowości chrześcijańskiej jest *Biblia*, Święta Tradycja Kościoła oraz życie liturgiczne i modlitewne. Oczywiście istnieją różnice między duchowością Wschodu i Zachodu, a są one konsekwencją odmiennego sposobu postrzegania świata. Kluczem do zrozumienia tej dyferencji mogą być pojęcia: *mysterion* (związany z chrześcijaństwem wschodnim) i *sacramentum* (identyfikowany z tradycją zachodnią). W chrześcijaństwie starożytnym Wschód i Zachód były terminami geograficznymi, w średniowieczu funkcjonowały jako synonimy prawosławia i katolicyzmu (Ozorowski 2003: 15); w przypadku drugiego „typu" chrześcijaństwa sytuacja jeszcze bardziej się skomplikowała po schizmie kościoła zachodnio-rzymskiego spowodowanej wystąpieniem Lutra i powstaniem konfesji protestanckich.

Niezależnie od powyższych podziałów istnieją „elementy" wspólne. Duchowość chrześcijańska to teologia wewnętrznego życia człowieka. Dzięki niej człowiek może poznać cel i sens swojej egzystencji, ona ukazuje mu kierunek działania i drogę do osiągnięcia chrześcijańskiej doskonałości, ona prowadzi przez dogmaty wiary do zjednoczenia z Bogiem. Mistyczna unia ze Stwórcą nie jest dostępna dla wszystkich, ale wszyscy powinni do niej dążyć. Do jej osiągnięcia potrzebna jest samodyscyplina, stały wysiłek i nieustanne czuwanie, „by integralność człowieka wewnętrznego, <<zjednoczenie serca i umysłu>>, stawiała opór wszelkim atakom nieprzyjaciela, wszelkim bezmyślnym odruchom natury upadłej" (Paisjusz 2003: 23). Dualistyczna natura człowieka przeszkadza na tej drodze. Potrzeby ciała, odmienne od pragnień ducha, często determinują ludzkie wybory i czyny. Bogatą literaturę dotykającą materii człowieka rozdartego emocjonalnie zrodził zwłaszcza wiek XVII, któremu patronowały mitologiczne bóstwa wojny – Mars i Bellona, i w którym królowała *Vanitas* (Krawiec-Złotkowska 2017: passim).

Duchowość Kościoła wczesnochrześcijańskiego była chrystocentryczna. Nauki i czyny Chrystusa wciąż „żyły" w pamięci Jego wyznawców. Mistyczna obecność Zbawiciela była doświadczana głównie w Eucharystii, wyrażana w modlitwach i rozwijających się wówczas praktykach religijnych, takich jak asceza, w tym również w początkach ruchu pątniczego do Ziemi Świętej. Duchowość ta miała także wymiar eschatologiczny – pierwotni chrześcijanie oczekiwali powtórnego przyjścia Mesjasza, a śmierć miała przyspieszyć spotkanie z Bogiem. Nie lękali się rozstania z tym światem, pragnęli bowiem życia wiecznego. Ich gotowość na śmierć najlepiej ujawnia się w kontekście prze-

śladowań, jakim byli poddawani w pierwszych wiekach kształtowania się ich religii[4]. Formalnie prześladowania chrześcijan zakończył tolerancyjny edykt mediolański z roku 313 ogłoszony przez cesarzy Konstantyna Wielkiego i Licyniusza, natomiast oficjalną religią cesarstwa rzymskiego chrześcijaństwo stało się 27 lutego 380 roku za panowania *cesarzy Gracjana, Walentyniana II i Teodozjusza I* dzięki wydanemu przez nich edyktowi, zwanemu tesalońskim.

Istotną rolę w szerzeniu wiedzy o Jezusie odegrał Paweł z Tarsu, który – chociaż nie był jednym z Dwunastu – otrzymał tytuł Apostoła Narodów. Jego historia jest o tyle ciekawa, że zanim stał się orędownikiem Chrystusa, był faryzeuszem i prześladowcą chrześcijan (prawdopodobnie on przyczynił się do ukamieniowania św. Szczepana). Jego stosunek do chrześcijan zmienił się w wyniku cudownego objawienia mu się Zmartwychwstałego Pana w okolicy Damaszku. Widzenie sprawiło, że zaczął podróżować i głosić prawdę o Zbawicielu. W czasie wypraw misyjnych w Azji Mniejszej i Europie lądem i morzem przemierzył ponad 30 tys. kilometrów. Jest uznawany za twórcę uniwersalnego modelu Kościoła, w którym dostęp do łaski mają nie tylko przedstawiciele narodu wybranego, ale wszyscy ludzie żyjący na ziemi. Zaangażowanie Szawła w głoszenie Dobrej Nowiny sprawiło, że chrześcijaństwo na poziomie doktryny przestało być już tylko „sektą judaistyczną", a otworzyło się na Hellenów i innych „pogan". Pawłowi z Tarsu przypadł tytuł drugiego po Jezusie twórcy religii chrześcijańskiej.

Mimo, iż źródła historyczne z czasów Jezusa z Nazaretu są dosyć ubogie, ich wartość jest niekwestionowana. W Rzymie gromadzono wówczas dwa typy dokumentów archiwalnych – były to *Acta senatus* (czyli sprawozdania z prac Senatu) oraz *Commentarii principis* (będące zbiorem korespondencji cesarskiej). Bardzo prawdopodobne, że Piłat złożył Tyberiuszowi raport o Jezusie, lecz niestety dokument ten się nie zachował (Roszkowski 2021: 42 – 46). O jego istnieniu możemy tylko domniemywać na podstawie wzmianki o „aktach Piłata", czyli *Ewangelii Nikodema* znajdującej się w *Apologii* św. Justyna Męczennika z ok. 150 roku n.e., przeznaczonej dla cesarza Antonina Piusa i jego syna Marka Aureliusza; dodać należy, że sam św. Justyn prawdopodobnie nigdy nie miał okazji poznać tych pism, bo – zgodnie z relacją Tacyta – „archi-

[4] Prześladowania chrześcijan trwały nieprzerwanie od czasów Nerona do Dioklecjana. Ich dzieje wyznaczał wyraźnie kult świętych męczenników (groby i chrześcijański kalendarz liturgiczny, na który wpłynął świat grecki i syryjsko-palestyński oraz egipski. Dowody prześladowań zawiera *Martyrologium Hieronima* z poł. V w. i *Martyrologium Rzymskie* opracowane na polecenie papieża Grzegorza XIII po soborze w Trydencie (1545 – 1563), korygowane przez Benedykta XIV w XVII w., uzupełnione po soborze watykańskim II i promulgowane przez papieża Jana Pawła II.

wa cesarskie były tajne i […] nikt nie miał do nich dostępu" (Rops 1987: 10).

W okresie działalności syna cieśli z Nazaretu tworzyli Liwiusz i Seneka. Plutarch i Tacyt należeli do generacji następującej bezpośrednio po nim. O Jezusie, żyjącym za czasów Heroda Antypasa i o Janie Chrzcicielu czytamy w *Testimonium Flavianum* Józefa Flawiusza, stanowiącym fragment *Dawnych dziejów Izraela* – dzieła przypisywanego mu przez Euzebiusza z Cezarei (Flawiusz 2001). Na temat autentyczności tych pism w odniesieniu do twórcy chrześcijaństwa – zwłaszcza w zakresie Jego boskiej natury i roli Mesjasza – istnieje wiele hipotez, łącznie z tymi, które zakładają ingerencję autora *Historii Kościelnej* w oryginalny tekst żydowskiego historyka, są apologetami tradycji utrwalonej w myśli, teologii i dogmatach kościołów chrześcijańskich lub też podejmują z nią polemikę (Święcicka 2012: 74 – 75; Olson 2013: 97 – 114; Aslan 2013: 220).

Kult krzyża i ikonografia Chrystusa

Pierwsze potwierdzone źródła na temat chrześcijan pochodzą z III wieku. Nie ma w nich śladów kultu krzyża, bo kojarzył się on z okrutną śmiercią i upokarzającą karą (Kobielus 2000: passim). W relacjach o Mesjaszu z IV wieku powszechnie używano chrystogramu (chryzmon), czyli znaku *chi rho*, który powstał z nałożenia na siebie pierwszych dwóch liter „X" i „P" greckiego słowa *Χριστοσ* = Chrystus. Najwcześniejszy zachowany wizerunek Chrystusa rozpiętego na krzyżu powstał w V wieku; zanim konterfekt ów stał się w tradycji Kościoła znakiem identyfikującym chrześcijan, musiało upłynąć dużo czasu. W V wieku skupiano uwagę na Chrystusie Królu, Panu Wszechświata i Zwycięzcy. W ikonografii pojawił się wówczas *Maiestas Domini* (czyli *Chrystus w majestacie*, *Chrystus w chwale*). Najwcześniejsze monumentalne przedstawienie tego typu pochodzi z końca V w. To mozaika w apsydzie kościoła św. Dawida w Salonikach przedstawiająca Jezusa na tronie (najczęściej w mandorli) w otoczeniu symboli ewangelistów. *Maiestas Domini* wyrasta z wizji Boga z *Apokalipsy św. Jana* (Ap 4, 1 – 11), której korzenie – według egzegetów i teologów – tkwią z wizjach starotestamentowych proroków: Izajasza (Iz 6, 1) i Ezechiela (Ez 1, 26). Figura ta ukazuje Chrystusa tożsamego z Bogiem Ojcem, który zasiada w glorii na kuli lub tęczy implikujących tron Boży. Prawą rękę wznosi w geście błogosławieństwa, lewą trzyma na kolanach *Ewangelię*. Otaczają Go cztery istoty kosmiczne i symbole ewangelistów – lew i byk na dole oraz człowiek (anioł) i orzeł u góry. Każda z postaci ma też swoją *Ewangelię*, której treść jest ogłaszana na cztery strony świata (Forstner 1990: 240 – 243; 251 – 254; 275 – 280).

Maiestas Domini, Sakramentarz Tyniecki, przed rokiem 1059.
W zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie. (Kłossowski 1990)

Inne najstarsze przedstawienia Chrystusa to na przykład: *Chrystus Pantokrator* (*Wszechwładca*, *Pan Wszystkiego*) oraz *Salvator Mundi* (*Zbawiciel Świata*).

Ikonografia Jezusa rozwijała się przez stulecia i odnosiła się do kolejnych etapów z Jego życia. Popularne były sceny Zwiastowania i Wcielenia Syna Bożego wizualizowane w kulturze jako *hortus conclusus* (Krawiec-Złotkowska 2017: 172 – 190), przedstawienia narodzenia Dzieciątka, pokłonu Trzech Króli, ucieczki do Egiptu, ofiarowania w świątyni, cudów Jezusa, Ostatniej Wieczerzy, modlitwy w Ogrójcu, *Viae Dolorosae*, ukrzyżowania, Zmartwychwstania, drogi do Emaus, czy też sceny ukazujące Chrystusa Prawodawcę i Sąd Ostateczny. Występowały one niezależnie lub układały się w historie prezentowane jako *Biblia Pauperum*. Ich celem było oddziaływanie na odbiorców tych wizerunków tak w wymiarze edukacyjnym i dydaktycznym, jak i duchowym. Freski, polichromie, obrazy, rzeźby, płaskorzeźby, tympanony czy ikony, będąc elementami dekoracyjnymi architektury sakralnej, miały wywoływać refleksje, wrażenia estetyczne i przeżycia religijne. Dzieł sztuki z Chrystusem jako głów-

nym bohaterem są setki, a może i tysiące. Przez całe stulecia przedstawiano Go w najróżniejszych konfiguracjach i aranżacjach (Jurkowlaniec 2001: passim); również w ujęciach alegorycznych – na przykład jako mistyczną Tłocznię (Krawiec-Złotkowska 2021: 59 – 75), z której jak z prasy wyciśnięto wino-krew Zbawiciela, czy też Krzyż – Drzewo Życia łączące przestrzeń horyzontalną z tym co wertykalne i transcendentne (Krawiec-Złotkowska 2009: 156 – 164).

Malowidło ścienne Ukrzyżowanie i Sąd Ostateczny, poł. XIV w. Kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu. Fot. Archiwum autorki.

„Skuteczność" przekazu religijnego mają wzmacniać modlitwy i nabożeństwa, np. różaniec, roraty, Gorzkie żale, litanie, koronki, godzinki, majowe, praktyki pątnicze i misteria, w których wierni mogą uczestniczyć i niemal w bezpośredni sposób doświadczać ewangelicznej historii. Silnych przeżyć powinny dostarczać obrzędy pasyjne – nie tylko odprawiane *in situ*, czyli w Jerozolimie, ale i na Kalwariach wznoszonych najpierw w państwach europejskich, a potem także na innych kontynentach (Krawiec-Złotkowska 2008: passim).

Kalwarie zajmują miejsce wyjątkowe i niepowtarzalne nie tylko w aktywnym ruchu pątniczym, ale również w wymiarze przestrzeni duchowej jako obszary inicjacyjne i jednocześnie inspirujące różnych artystów: rzeźbiarzy, muzyków, malarzy i poetów. Poza tym są one również systemem „przestrzennych podpór" pamięci kulturowej, które umożliwiają przypominanie (Bania

1997: 139; Bilska-Wodecka 2003: 29, 37; Prejs 2022: passim; Krawiec-Złotkowska 2017: 104 – 108) oraz:

> […] rozpamiętywanie Męki Pańskiej pod postacią „dróżek", zarówno indywidualnie, jak i w formie paraliturgii zbiorowej. Toteż główną strukturą mnemoniczną są tutaj właśnie owe „dróżki", czyli układ przestrzenno-architektoniczny, mający za zadanie przywołać obraz „Jerozolimy z czasów Chrystusa", umiejscawiając go w realniej, fizykalnej i topograficznej przestrzeni. (Prejs 2013: 250)

Wiarę w Chrystusa umacniały i umacniają nadal również dzieła literackie – na przykład mesjady (Teusz 2002: passim), dramaty liturgiczne, misteria pasyjne, poezje, czy też pieśni religijne wydawane w różnych kancjonałach: katolickich, prawosławnych i protestanckich, których geneza i rozwój są datowane od najdawniejszych czasów, a w Polsce, począwszy od tropów rezurekcyjnych i *Bogurodzicy*, na śpiewnikach XXI w. skończywszy (Nowicka-Jeżowa 1992: passim; Krawiec-Złotkowska 2008: 95 – 111; eadem 2010: 73 – 94; eadem 2012: 19 – 37; eadem 2013: 167 – 185; eadem 2017: passim; Złotkowska 2024: 87 – 100).

Istotne znaczenie w formowaniu duchowości chrześcijańskiej odgrywają również formy kultu religijnego, które łączą ze sobą *sacrum* i *profanum* – przykładem mogą być w tym kontekście: fundacje wotywne, jasełka i szopki bożonarodzeniowe, tradycje kolędowania, *dance macabre*, *pompa funebris*, czy portret trumienny. Obrzędy te – odnoszące się do życia ziemskiego i będące przejawem tzw. religijności ludowej – mają pomagać oswajać się ze śmiercią i przygotować na jej spotkanie. W głębszym sensie, w ujęciu teologicznym odwołują się do istoty chrześcijaństwa, przypominają o tajemnicy Wcielenia Syna Bożego, kształtują relacje międzyludzkie i uczą pokory wobec nieuchronnej śmierci, która jest przejściem do przyszłości eschatologicznej i życia wiecznego (Krawiec-Złotkowska 2022: 74 – 92; eadem 2023: 63 – 79; Abramowicz 2003: passim; Abramowicz, Ławski 2009: passim).

Według nauki Kościoła katolickiego wyrazem wiary i przynależności do wspólnoty chrześcijańskiej jest uczestnictwo wiernych w liturgii Mszy świętej, będącej pamiątką Ostatniej Wieczerzy, oraz przyjmowanie sakramentów – chrztu, komunii św., bierzmowania, małżeństwa, kapłaństwa, namaszczenia chorych. W kształtowaniu duchowej wspólnoty katolików i ortodoksyjnego prawosławia dużą rolę odgrywa również mistyka i mistycyzm, kult świętych, relikwie, wreszcie kult Miłosierdzia Bożego (Pobóg-Lenartowicz 2024: 25 – 33; Kal 2024: 35 – 86; Pauba 2024a: 113 – 138; eadem 2024b: 139 – 148) oraz wiara w Bożych Posłańców – niebiańskie duchy, które czuwają nad ludźmi i się

nimi opiekują (Künstler-Langner 2007: passim); w kościołach protestanckich ostatni wymieniony wyżej wymiar duchowości jest w zasadzie nieobecny.

Duchowość chrześcijańską kształtują również toposy religijne. W kulturze europejskiej utrwaliło się ich wiele. Wśród nich warto wymienić Raj, który od najdawniejszych czasów inspirował pisarzy, poetów, filozofów i budził zainteresowanie uczonych (Kobielus 1997: passim; Delumeau 1992: passim):

> Zainteresowanie Rajem jako miejscem realnym i zarazem metafizycznym pojawiło się już w pismach okresu patrystycznego. Problem jego umiejscowienia należy rozpatrywać bardziej w perspektywie teologicznej niż historycznej czy *sensu stricto* geograficznej; najlepiej w obszarze geografii sakralnej, którą Kobielus dzieli umownie na: rzeczywistą, mitologiczną, biblijną i eschatologiczną (Krawiec-Złotkowska 2017: 63).

W europejskiej myśli filozoficznej i egzegetycznej istnieje prymarny podział na Raj Ziemski – utracony, i Niebiański – odzyskany w Królestwie Niebieskim. Obok niego są też inne wyobrażenia i opisy tego miejsca postrzeganego głównie w sensie mistycznym; o Raju pisali: Hugo ze św. Wiktora, Honoriusz z Autun, Hildegarda z Bingen, Jan Szkot Eriugena, św. Augustyn, św. Tomasz z Akwinu, Piotr Berchoriusz i inni (Kobielus 1997: 127 – 129; Krawiec-Złotkowska 2017: 63 – 64;). W pismach egzegetycznych i teologicznych wprowadzano różne podziały i analizowano metaforykę Raju, utożsamiając go najczęściej z ogrodem Eden. W takim znaczeniu (w odniesieniu do idei tego miejsca rozumianego w sensie eschatologicznym) genezyjski wirydarz ujawnia się w *Hymnach o raju* św. Efrema z Nisibis (Kobielus 1997: 79). Ojcowie Kościoła do ziemi rajskiej, która daje płodność drzewom-ludziom porównywali samego Chrystusa; tym samym, w sensie mistycznym, doświadczanie obecności Chrystusa jest równoznaczne z doświadczaniem raju (Daniélou 1953: 457; Kobielus 1997: 129; Krawiec-Złotkowska 2017: 64). Z wizją rajskich wirydarzy łączy się figura Chrystusa-Ogrodnika.

W sensie ideowym definiuje chrześcijaństwo także topos *militis Christiani*. Jego istnienie w kulturze i tradycji chrześcijańskiej zawdzięczamy Erazmowi z Rotterdamu. Pomysłów na duchowy rynsztunek Chrystusowego rycerza dostarczyła filozofowi z Bazylei *Biblia*. W rozdziale drugim dzieła zatytułowanego *Enchiridion militis Christiani* czytamy, że „dobyć [zbroję Bożą – przyp. K. K.-Z.] można tylko ze zbrojowni Pisma Świętego". Filozof cytuje fragmenty z *Księgi Mądrości* (5, 18 – 21), *Księgi Izajasza* (59,17) oraz z *Listów św. Pawła*: *2 Listu do Koryntian* (10, 4 – 5; 6, 7), *Listu do Efezjan* (6, 10 – 18) i *Listu do Rzymian* (8, 35). Rycerz Chrystusowy biblijnej proweniencji w dziele Erazma ujawnia się jako żołnierz uzbrojony w „prawdę i pancerz sprawiedliwości,

tarczę wiary", w „szyszak zbawienia" i „miecz ducha, którym jest słowo Boże". Walczy ze śmiercią, grzechem, szatanem, światem i własnym ciałem. Jak pisał Erazm – „tutaj chodzi o wojnę nie z drugim człowiekiem, lecz z sobą samym; co więcej, z naszego wnętrza wyrasta nam zastęp nieprzyjaciół". Jest to walka metafizyczna, tocząca się w duszy człowieka rozdartego na gruncie dualizmu. Wśród staropolskich zwolenników idei Rotterdamczyka na pierwszy plan wysuwa się Wacław Potocki, który inspirowany twórczością filozofa wykreował w *Pojedynku rycerza chrześcijańskiego* (ok. 1645) oraz w *Enchiridionie militis Christiani* (ok. 1685) bohatera podobnego do Erazmowego.

Fundamenty chrześcijaństwa tworzyli Ojcowie Kościoła, pisarze starochrześcijańscy, teologowie i filozofowie tworzący na przełomie starożytności i średniowiecza. Podejmowali oni różne tematy: ustalili kanon *Pisma Świętego*, określili rolę filozofii w myśli chrześcijańskiej, weryfikowali teologię stworzenia (i kosmogonię), trynitologię i chrystologię. Wywarli wpływ na pierwsze sobory powszechne (nicejski – 325 r. i chalcedoński – 451 r.), w tym na uchwalone na nich wyznanie wiary. Niektórzy – na przykład Tertulian i Orygenes – zostali uznani za heretyków. Do twórczości starochrześcijańskiej odwoływali się późniejsi teologowie, np. scholastycy. Z prac Augustyna z Hippony korzystała reformacja i jansenizm. W okresie patrystycznym powstał też filozoficzny fundament chrześcijaństwa. Był to augustynizm – nurt stworzony przez św. Augustyna (354 – 430) nawiązujący do idei platońskich; św. Augustyn był największym autorytetem średniowiecza aż do wystąpienia św. Tomasza z Akwinu (1225 – 1274). Akwinata pragnął wybudować pomost między filozofią Arystotelesa a teologią chrześcijańską – uznaje się, że teolog ten „schrystianizował" Arystotelesa. Poza augustynizmem i tomizmem ogromne znaczenie w budowaniu filozoficznych ideałów chrześcijaństwa odegrał franciszkanizm, nurt stworzony przez św. Franciszka (1182 – 1226), który ewokował naturę jako doskonałe dzieło Stwórcy. Filozofia stygmatyka z Asyżu opiera się na radości i afirmacji świata. Św. Anzelm (1033 – 1109) był przedstawicielem scholastyki i nawiązywał do poglądów św. Augustyna. Za przywódcę duchowego Kościoła XII w. uznano przedstawiciela mistyki, św. Bernarda z Clairvaux (1090 lub 1091 – 1153). Wyraźne ślady na duchowości chrześcijańskiej odcisnęli również późniejsi stygmatycy, mistycy, filozofowie, teologowie, Ojcowie i Doktorzy Kościoła – m. in. św. Ignacy Loyola wraz z dewizą *Ad maiorem Dei gloriam*, św. Teresa z Avila z jej *Twierdzą wewnętrzną*, innymi pismami mistycznymi oraz terezjańskim toposem miłości, św. Jan od Krzyża z *Pieśnią duchową*, Thomas More, Blaise Pascal, czy też bliżsi współczesności Ojciec Pio i św. Faustyna Kowalska, orędowniczka kultu Bożego Miłosierdzia.

Podsumowując niniejsze rozważania należy stwierdzić, że duchowość i symbolika chrześcijańska w dużym stopniu ukształtowały świat współczesny (Forstner 1990: passim; Kobielus 1997: passim; idem 2000: passim; idem 2002: passim; idem 2014: passim). W tradycji judeochrześcijańskiej tkwią korzenie, źródła kultury europejskiej, w szerokim tego słowa znaczeniu – w zakresie filozofii, teologii, architektury, sztuki, literatury, muzyki. Wszystkich chrześcijan łączy dążenie do świętości i zbawienia. Bez różnicy, którymi drogami podążają, w jaki sposób interpretują (w zależności od wyznania) nauki *Nowego Testamentu*, ostatecznie spotykają się w uwielbieniu Chrystusa, którego uznają za swoją prawdę, drogę i życie (J 14, 6), bez którego chrześcijaństwo i współczesny świat wyglądałyby zupełnie inaczej.

BIBLIOGRAFIA

Abramowicz 2003: Abramowicz, Z. (red.) *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

Abramowicz, Ławski 2009: Abramowicz, Z. Ławski, J. (red.) *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich. Wokół kultur śródziemnomorskich*, t. I, *Literatura i słowo*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Trans Humana.

Abramowicz, Ławski 2010: Abramowicz, Z. Ławski, J. (red.) *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich. Wokół kultur śródziemnomorskich*, t. II, *Historia, język, kultura*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Trans Humana.

Ascough 2007: Ascough, R. S. *Uzdrawiał, przemieniał, wskrzeszał: największe cuda Jezusa w interpretacji znanego biblisty*, Kraków: Wydawnictwo eSPe.

Aslan 2013: Aslan, R. *Zealot. The Life and Times of Jesus of Nazareth*, New York: Random House.

Baldock 2006: Baldock, J. *Kobiety w Biblii*, tłum. K. Lossman, Warszawa: Bellona.

Bania 1997: Bania, Z. *Święte miary jerozolimskie. Grób Pański, Anastasis, Kalwaria*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton.

Bilska-Wodecka 2003: Bilska-Wodecka, E. *Kalwarie europejskie. Analiza struktury, typów i genezy*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Daniélou 1953: Daniélou, J. *Terre et paradis chez les Péres de l'Eglise*, „Eranos Jahrbuch", 22. **Kobielus 1997:** Kobielus, S. *Człowiek i ogród rajski w kulturze religijnej średniowiecza*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Delumeau 1996: Delumeau, J. *Historia raju. Ogród rozkoszy*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa: PIW.

Flawiusz 2001: Flawiusz, J. *Dawne dzieje Izraela*, tłum. Z. Kubiak, J. Radożycki, Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm".

Forstner 1990: Forstner, D. *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Jankowski 2017: Jankowski, A. OSB. *Matka Jezusa w Kanie Galilejskiej*, [w:] idem, *Dwadzieścia dialogów z Jezusem*, Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów.

Kal 2024: Kal, E. *Symbole i obrazy. Wybrane problemy ikonografii świętych: Stanisława ze Szczepanowa, Wojciecha i Ottona z Bambergu*, W: *Święci Patroni. W 900. rocznicę chrystianizacji Pomorza Zachodniego*, t. IV, *Ludzie i zdarzenia*, wstęp i red. K. Krawiec-Złotkowska, J. Złotkowska, M. Pencarska, Słupsk-Koszalin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pomorskiego w Słupsku.

Kłossowski 1990: Kłossowski, A. *Biblioteka Narodowa w Warszawie: zbiory i działalność*, Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Kobielus 1997: Kobielus, S. *Człowiek i ogród rajski w kulturze religijnej średniowiecza*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Kobielus 2000: Kobielus, S. *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Kobielus 2002: Kobielus, S. *Bestiarium chrześcijańskie. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Kobielus 2012: Kobielus, S. *Lapidarium christianum. Symbolika drogich kamieni. Wczesne chrześcijaństwo i średniowiecze*, Kraków: Wydawnictwo Benedyktynów Tynieckich.

Kobielus 2014: Kobielus, S. *Florarium christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze*, Kraków: Wydawnictwo Benedyktynów Tynieckich.

Krawiec-Złotkowska 2008: Krawiec-Złotkowska, K. *Pieśni Kalwarii Wejherowskiej. Próba syntezy*, [w:] *Kalwaria Wejherowska. Żywy pomnik kultury barokowej na Pomorzu*, red. i wstęp K. Krawiec-Złotkowska, Słupsk-Wejherowo: Wydawnictwo Akademii Pomorskiej w Słupsku.

Krawiec-Złotkowska 2010: Krawiec-Złotkowska, K. *W kręgu kultury smutku… Topika funeralna w pieśniach i tekstach liturgicznych „Kancjonału wschowskiego"*,W: *Kultura funeralna na ziemi wschowskiej*, red. P. Klint, M. Małkus i K. Szymańska, Wschowa-Leszno: Stowarzyszenie Czas A.R.T.

Krawiec-Złotkowska 2012: Krawiec-Złotkowska, K. *Topika bożonarodzeniowa w pieśniach „Kancjonału wschowskiego"*, [w:] *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa: Stowarzyszenie Czas A.R.T.

Krawiec-Złotkowska 2013: Krawiec-Złotkowska, K. *W drodze na Ucztę Królewską… Topika solarna w psalmach „Kancjonału wschowskiego"*, W: *Kultura radości na Ziemi Wschowskiej. Obraz uroczystości, jubileuszy, wizyt gości, świąt*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa: Stowarzyszenie Czas A.R.T.

Krawiec-Złotkowska 2017: Krawiec-Złotkowska, K. *Na początku był ogród… Wirydarze w polskiej poezji barokowej na tle kultury dawnej Europy*, Słupsk-Wejherowo: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku.

Krawiec-Złotkowska 2018: Krawiec-Złotkowska, K. *Kreacja Chrystusa-Oblubieńca w melodramie Józefa Andrzeja Załuskiego „Zaślubienie w cierniowym wieńcu dusz pokutujących*, [w:] *Biblia w dramacie*, red. E. Jakiel, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Krawiec-Złotkowska 2021: Krawiec-Złotkowska, K. *Torcular Christi w literaturze polskiego baroku. Wybrane przykłady*,W: „Język – Szkoła – Religia", t. 16, red. E. Jakiel, s. 59 – 75.

Krawiec-Złotkowska 2022: Krawiec-Złotkowska, K. *Na granicy życia i śmierci... Motyw przejścia do wieczności w lirykach Kaspra Miaskowskiego*, W: „Język – Szkoła – Religia", t. 17 (2022), red. E. Jakiel.

Krawiec-Złotkowska 2023: Krawiec-Złotkowska, K. *Człowiek wobec śmierci – na podstawie fragmentów poematu polskiego Dantego „Przeraźliwe echo trąby ostatecznej"*, [w:] „Język – Szkoła – Religia", t. 18, 2023, red. E. Jakiel.

Krawiec-Złotkowska 2024: Krawiec-Złotkowska, K. *Wizerunek Ottona z Bambergu w powieści Zbigniewa Zielonki „I ona ma zielone oczy"*, W: *Święci Patroni. W 900. rocznicę chrystianizacji Pomorza Zachodniego*, t. IV, *Ludzie i zdarzenia*, wstęp i red. K. Krawiec-Złotkowska, J. Złotkowska, M. Pencarska, Słupsk-Koszalin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pomorskiego w Słupsku.

Künstler-Langner 2007: Künstler-Langner, D. *Anioł w poezji baroku. Dzieje postaci w kulturze dawnej Europy*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Nowicka-Jeżowa 1992: Nowicka-Jeżowa, A. *Pieśni czasu śmierci. Studium z historii duchowości XVI – XVIII wieku*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Olson 2013: Olson, K. *Eusebius of Cesarea. Tradition and Innovations*, ch. 5: *A Eusebian Reading of the Testimonium Flavianum*, in: „Hellenic Studies Series", Cambridge: Harvard University, Harvard University Press.

Ozorowski 2003: Ozorowski, E. *Człowiek drogą Kościoła*, „Studia Theologica Varsaviensia" 41, nr 2, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.

Paisjusz (Martyniuk, P.) 2003: *Wszystko jest czyste dla czystych*, t. 256: Hajnówka: Wydawca Bratczyk.

Pauba 2024a: Pauba, P. *Wizerunek św. Stanisława Kostki w literaturze dawnej i najnowszej (na wybranych przykładach)*, [w:] *Święci Patroni. W 900. rocznicę chrystianizacji Pomorza Zachodniego*, t. IV, *Ludzie i zdarzenia*, wstęp i red. K. Krawiec-Złotkowska, J. Złotkowska, M. Pencarska, Słupsk-Koszalin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pomorskiego w Słupsku.

Pauba 2024b: Pauba, P. *Loci communi w kreacji męczenników „Złotej legendy" Jakuba de Voragine i „Żywotów Świętych Pańskich" o. Prokopa (na wybranych przykładach)*, [w:] *Święci Patroni. W 900. rocznicę chrystianizacji Pomorza Zachodniego*, t. IV, *Ludzie i zdarzenia*, wstęp i red. K. Krawiec-Złotkowska, J. Złotkowska, M. Pencarska, Słupsk-Koszalin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pomorskiego w Słupsku.

Pencarski, Pencarska 2024: Pencarski, K. Pencarska, M. *Intinerarium św. Ottona w powieści „I ona ma zielone oczy" Zbigniewa Zielonki. Fakty a fikcja literacka*, [w:] *Święci Patroni. W 900. rocznicę chrystianizacji Pomorza Zachodniego*, t. IV, *Ludzie i zdarzenia*, wstęp i red. K. Krawiec-Złotkowska, J. Złotkowska, M. Pencarska, Słupsk-Koszalin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pomorskiego w Słupsku.

Pobóg-Lenartowicz 2024: Pobóg-Lenartowicz, A. *Patroni Polski w źródłach hagiograficznych*, [w:] *Święci Patroni. W 900. rocznicę chrystianizacji Pomorza Zachodniego*, t. IV, *Ludzie i zdarzenia*, wstęp i red. K. Krawiec-Złotkowska, J. Złotkowska, M. Pencarska, Słupsk-Koszalin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pomorskiego w Słupsku.

Prejs 2013: Prejs, M. *Polskie kalwarie XIX i XX wieku wobec wzorca Adrychomiusza*, [w:] *Mnemonika i pamięć kulturowa epok dawnych*, red. M. Prejs, A. Jakóbczyk-Gola, Warszawa: Wydawnictwo Neriton.

Prejs 2022: Prejs, M. *Kalwarie polskie. Perspektywa komunikacyjna*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Ricciotti 2000: Ricciotti, G. *Życie Jezusa Chrystusa*, tłum. Jan Skowroński, wstęp E. Dąbrowski, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Rops (wł. Henri Petiot) 1987: Rops, D. *Dzieje Chrystusa*, tłum. Z. Starowieyska-Morstinowa, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Roszkowski 2021: Roszkowski, W. *Historia chrześcijaństwa. Świętości, upadki i nawrócenia*, t. 1. *Od narodzin Jezusa do upadku Konstantynopola*, Kraków: Biały Kruk.

Świderkówna 2008: Świderkówna, A. *Bogowie zeszli z Olimpu*, Warszawa: PWN.

Święcicka 2012: Święcicka, P. *Proces Jezusa w świetle prawa rzymskiego*, Warszawa: Wolters Kluwer Polska.

Talley 1991: Talley, T.J. *The Origins of the Liturgical Year*, Collegeville: Liturgical Press.

Teusz 2002: *Teusz, L. Bolesna Muza nie Parnasu Góry, ale Golgoty… Mesjady polskie XVII stulecia, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.*

Thompson 1965: Thompson, J. A. *Biblia i archeologia*, tłum. A. i K. Komorniccy, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Wilckens 1998: Wilckens, U. *Das Evangelium nach Johannes*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Złotkowska 2024: Złotkowska, J. *Patroni Rzeczypospolitej w pieśni religijnej. Wybrane przedstawienia*, W: *Święci Patroni. W 900. rocznicę chrystianizacji Pomorza Zachodniego*, t. IV, *Ludzie i zdarzenia*, wstęp i red. K. Krawiec-Złotkowska, J. Złotkowska, M. Pencarska, Słupsk-Koszalin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pomorskiego w Słupsku.

Wojciech Browarny

Uniwersytet Wrocławski, Polska/
University of Wrocław, Poland
ORCID: 0000-0002-4829-2351
wojciech.browarny@uwr.edu.pl

TADEUSZ RÓŻEWICZ'S EXPERIENCE OF MODERNIZATION IN THE COMMUNIST BLOC AFTER WORLD WAR II[1]

Abstract: *This article analyses the works of the Polish writer and reporter Tadeusz Różewicz (1921 – 2014), who in his works presented technological, social and cultural changes after World War II in such countries as Hungary, Poland, Mongolia and China. These processes and events left their mark both on his writings and biography. Różewicz, as a witness to the Holocaust, was particularly troubled by organized violence, social engineering and biopolitics that accompanied these changes. The writer saw and described the incompatibility – associated with rapid modernization – between utopia and reality, history and biography, and social phenomena and individual experience. The aim of the author of this article is to analyse places and characters in the works of Różewicz documenting or symbolizing the aforementioned incompatibility between modernization (as a project and discourse) and reality.*

Keywords: *Tadeusz Różewicz, literature, post-war modernization, Communist Bloc*

Tadeusz Różewicz was born in the provincial Polish town of Radomsko in 1921. He made his literary debut in 1944 with *Echa leśne* [*Forest Echoes*], a collection of prose and poetry mimeographed in 100 copies as an underground publication. For the next seventy years, Różewicz wrote poems, dramas, artistic prose, essays, reportage, journalistic columns and a diary. His work grew out of experiences of the Second World War, the Holocaust and post-war transformations of Poland and the world. His philosophical and poetic awareness, shaped by these experiences, manifested primarily in the volume of poems entitled *Niepokój [Anxiety]* from 1947. Różewicz died in 2014.

[1] The article is based on research conducted on the works, biography, and archive of Tadeusz Różewicz, the results of which were published in: T. Różewicz, Wybór prozy, ed. W. Browarny, Zakład Narodowy im. Ossolińskich 2021; W. Browarny, Stulecie Tadeusza Różewicza. O pisaniu i wspominaniu, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2025.

The writer participated in processes of modernization[2] that can be associated with modernity as an ideology, a civilizational project and a period in history. In his sketches, memoirs, reportage and columns, Różewicz referred directly to those problems. He also discussed this topic as an artist through the created characters, poetic images and narrative forms (Browarny 2019: 21 – 38). The clash of radical, top-down modernization with tradition, speech and life of an average person was described by Różewicz in, among others, his reports from Hungary, Mongolia and China as well as in humorous poems and prose pieces from the 1950s (Waligóra 2006: 61 – 91). He captured the propaganda, biopolitical and utopian nature of this phenomenon, which concerned both large groups and social processes as well as the everyday and private spheres. However, the writer had negative and bitter memories of his journalistic and literary involvement in post-war changes taking place in the so-called second world countries, as evidenced by the sketches 'Do źródeł' ['To the Sources'] and 'W drodze' ['On the Road']. As he admitted years later, his driving desire to be helpful did not justify blindness to the violence and injustice that accompanied authoritarian modernization in the twentieth century.

Pattern and the concrete: *Kartki z Węgier*

Różewicz stayed in Hungary in 1950 and at the beginning of 1951, taking advantage of the cultural exchange between the countries of the socialist bloc. His collection of reportage about this country, published two years later, was written under the conditions of socialist realism. *Kartki z Węgier* [*Notes from Hungary*] (1953) were subject to the literary patterns imposed on Polish writers by cultural policy. Some of the characters and situations presented in the book, however, eluded the schematism of this biased and naive poetics. Różewicz, while maintaining the convention of socialist realism throughout the book, discreetly undermined it in particularly significant moments of the exposition and description. At the expense of official conformism, he tried to convey the authentic experience of the epoch and beliefs in line with his concept of man and literature.

The subject matter of *Kartki z Węgier* included problems and phenomena typical of socialist realist reportage. The author of the collection used modes of presentation and explanation characteristic of this doctrine. The book started

[2] The modernization includes, among other things, phenomena such as systematic industrialization and urbanization, the dominance of the nation-state over other forms of social organization, economic growth and demographic increase, rapid social changes, the revision of cultural traditions, and secularization (Kumar 2024).

with a model biography of a communist leader described in a martyrological and heroic manner. The character creation in *Kartki z Węgier* was not, however, one-sided. Różewicz also portrayed the elderly, who belonged more to the past than to the 'bright future of communism'. Their gestures, handwriting and way of speaking characterize an imperfect, old-fashioned man, whose dignity does not come from a new social doctrine but from a long, hard-working life under different conditions and systems. In these reports, Różewicz was already attempting to create characters typical of his existential work after 1956. They were old and marginalized people, stuck between the old world and the new one: fast-changing, pragmatic and cynical.

The imaginary geography of *Kartki z Węgier* covered a large part of Central Europe: Poland, Hungary, Romania and Czechoslovakia. The political and economic transformations analysed against this background took on a supranational, inductively almost universal, dimension. *Kartki z Węgier* told about the work of workers, peasants, artists and scholars, putting them in the same line of the historical march. However, in some parts of Różewicz's reportage dealing with the man in the street, communist consciousness and historiosophy seemed to be façades behind which there were other experiences. The axioms of the ruling ideology did not bother an old miner, who talked about a difficult but successful and valuable life from an individual, rather than collective, point of view. The official optimism sounded false when contrasted with memories of Anna, who in 'Godzina języka węgierskiego' ['An Hour of Hungarian'] revealed to the reporter the family tragedy of the Holocaust. The inhabitants of Tatabánya decorated their tiny grey houses and modest gardens guided by their own aesthetic needs and the desire to organise the immediate surroundings instead of implementing projects offered to them by the new system. Thus, careful reading of *Kartki z Węgier* revealed the author's conviction that the described social solutions and economic mechanisms, utopian vision of humanity and exposition of political history did not exhaust the truth about the real man as an individual.

Newspeak and prose of life: *Uśmiechy*

The volume of prose and poetry *Uśmiechy* [*Smiles*] (1955) – a palinode of socialist realist images presented in the previously-discussed Hungarian reportage – highlighted the comic nature of the characters and situations resulting from the tension between, on the one hand, the propaganda grandeur of the era and the role of the public man and, on the other hand, the real needs, imagination and language of ordinary mortals.

The subject matter of these humorous sketches included phenomena and practices characteristic of the Stalinist era, such as collectivization of agriculture, conflict between religion and atheism, criticism of the interwar period, fight against social ills and schematism in literature. In *Uśmiechy*, however, the communist ideology and agitation were displaced from their privileged position by informality, while great modernization projects of the new system got stuck and derailed on banal customs or troubles of everyday life. Trivial and superficial interpersonal relationships, pursuit of comfort and peace of mind, deeply ingrained thought patterns, ignorance, snobbery and arrogance of people from the upper classes, in combination with depressing existential concreteness signalling the presence of violence, poverty, drunkenness, or looting, made up an image undermining the official optimism and megalomania of 'the great epoch'. Mockery and derision in *Uśmiechy* were not, however, a tool of strictly political criticism. Platitudes and fossilized rituals of public life turned into nonsense or parody in the same way as all other abused practices of thought and action, whether patriotic, religious, bourgeois, literary or family-related.

The author of *Uśmiechy* transferred the problems and antagonisms of Stalinism to the realm of elementary sensations and expressions. Axioms and arguments abused by proponents of the new system and world view were confronted not with another doctrine but with the magma of common life, the dictates of custom and the blunt rationale of practical communication. The communist discourse, devoid of a real or imaginary opponent, faltered, lost its dread and solemnity and was exceedingly boring and verbose compared to the voice of real life. However, the humorous sketches of Różewicz do not sound triumphant but warningly. The end of the great projects of the Stalinist era left a void quickly filled by ancient stereotypes, national resentments, religious conservatism, media clichés, mass cultural industry and products of the meagre consumer civilization of the Polish People's Republic.

Modernization and tradition: reports from Mongolia and China

Several works in which the writer confronted the authoritarian, revolutionary, mass, technocratic and biopolitical dimension of modernity (modernization) were written after his trip to Asia. In July 1956, Różewicz visited Mongolia. He described his experiences from this trip in the reportage 'Niemowa w Mongolii' ['Mute in Mongolia'] as well as in the short sketch 'O tej porze' ['At this time']. Mongolia, in his reportage, was presented as a crucible

of revolutionary changes, a still peripheral country based on an agricultural economy but focusing on social justice, moral (custom) modernization, industrialization and urbanization. Nevertheless, the scenery of this civilization leap, which had started already in the 1920s, remained traditional: steppe landscape, Buddhist temples and exotic shepherds' customs. This space between the old and new Mongolia reveals disturbing allusions of the writer. The author of the reportage realizes that the process of modernization does not simply implement a utopian and optimistic scenario of progress but enters into complex relationships with the centuries-old past of the country and the real life of its inhabitants. The literary equivalent of this cognitive dissonance is the problems, described in the text, with the search for the form, disintegration and collision of images and non-obviousness of their narrative integrity (Pospiszil 2021: 81).

> In this sense, this work is no longer literature or prose, but "silent" poetry, a kaleidoscope of images from Asia, which cannot be grasped or appropriated, making the visitor realize that the entire world is just as incomprehensible and foreign (Wojda 2023: 148).

In October and November 1958, the writer visited the People's Republic of China at the invitation of the China Writers' Association. His most important works on the subject of China: 'Sen kwiatu, serce smoka' ['The Flower's Dream, the Dragon's Heart'], 'Dwa skoki i już Pekin (Kartki z podróży)' ['Two Leaps and It's Beijing' (Pages from a Journey)'] and 'Przelot' ['Flight'] were written a year later. The sketch 'W drodze', closing this theme, was published in 1986. During the month and a half on this trip, the author of the reportage visited, among others, Chengdu, Chongqing, Hankou, Hangzhou, Shanghai and Beijing. He reached the destination by plane with a stopover in the USSR, during which he toured Moscow. In China, he travelled by train, government car and high-speed elevator in a skyscraper.

These enormous distances, covered by the writer in a relatively short time, illustrated the new possibilities of transport created by technological development. A symbol of progress in this area—but also of the persistent durability of the old order in the mundane sphere of life—are straw shoes in a department store in Hangzhou, described in the sketch 'Dwa skoki i już Pekin', similar to those worn by soldiers of the revolutionary army during the Long March. According to the communist vision of development, it was precisely in the fields of technology and science that the socialist countries had the greatest achievements that would allow them to catch up with or even surpass the capitalist

West in the future. Meanwhile, however, the centuries-old past and the realities of a peripheral economy make themselves felt at the airport in Omsk, where, during a stopover on his trip to China, the writer observes women wrapped in scarves who clean an impressive aircraft with an ordinary birch broom.

The main focus of the 'Chinese theme' was social engineering and biopolitics. The protagonist of the report learnt about the execution of pimps, rehabilitation of prostitutes and elimination of the opium trade and other pathologies of the pre-revolutionary China. The reader could easily guess what had happened to class enemies and Western colonists. A spectacular episode of Chinese modernization described by Różewicz was the fight against rodents, sparrows, mosquitoes and flies that began in 1958. The 'Four Pests' exhibition bearing testimony to this campaign consists of, among others, a huge number of bird heads and wings and rat tails and skins.[3] This fragment of the text resembles 'Wycieczka do muzeum' ['An Excursion to the Museum'], a short story written by Różewicz at the same time, in which the protagonists, unable to comprehend the mass murder that took place in an extermination camp, use quantitative analogies, reducing the victims to numbers. Structures made of human bodies and the belongings of the people deemed 'unworthy of life' and murdered in Auschwitz correspond to the bodies of animals in the description of the Chinese campaign. They are similarly depreciated and stigmatized, killed on a mass scale, objectified or used as raw material and finally made unreal and reduced to statistical data and museum exhibits. The numbers and superlative adjectives in 'Sen kwiatu, serce smoka' that describe the campaign of extermination of human and animal pests in China inform the reader about the helplessness of the narrator-protagonist in the face of this annihilation. Millions of inhabitants of Shanghai and the correspondingly large extermination of 'harmful' life, reproduction and consumption are the data that, when quantified, overwhelm and prevent understanding and describing this foreign reality. They do not explain anything, remaining only an astonishing and disturbing record that brings to mind the mechanism and scale of wartime genocide.

The world depicted in *Sen kwiatu, serce smoka* was an exotic and peculiar part of the drama of modernity experienced in Europe in the twentieth century. The biopolitical practice in the reportage by Różewicz represented the totality and technocratic nature of the Western modernization project in the radical variant typical of peripheral countries rapidly diminishing their

[3] "The notion of the modernity is associated with an instrumental relation to the nature, and the idea that a scientific outlook excludes questions of ethic or morality" (Giddens 1991: 8).

backwardness, and in the writer's worldview it revealed doubts about the humanistic vision of man. Not only the metaphysical status of humanity and the human individual, but also the difference between them and the non-human – animal and material – world eroded under the influence of extreme historical experience. The foundations of this identity were undermined in the twentieth century by industrialized mass genocide, preceded by racist, eugenic, imperialist and colonial practices of dehumanisation of ethnic and social groups, exploitation of nature and territorial conquest. This posthumanist view in Różewicz's reportage was echoed by anti-urbanism that came to the fore in images of endless industrial space and a crowded, hellish metropolis, producing and consuming economic goods in dizzying amounts.

Reflections: *W drodze*

In 1986, Różewicz published in Polish a sketch 'W drodze', which was a fragment of an earlier text written by the writer for the Chinese monthly *Shijie Wenxue*. In this sketch, the author critically summed up his report from the trip to China:

> I saw smiling faces. But I did not see tears or suffering and I did not write about it. […] Whenever I think of this trip, I'm overcome with sadness and I would like to ask someone for forgiveness. But who? (Różewicz 2010d: 23).

These words were not a belated expiation of a writer involved in communism. The subject matter of the sketch is not settling accounts with the system, but incredible changes in the world in the second half of the twentieth century. Like totalitarian social engineering and biopolitics, a new source of concern for Różewicz became the consumer civilization, globalization, environmental pollution and the dangerous influence of the mass media (mass culture) on public perception and understanding of reality (Sztuka 2017: 116).

In the sketch 'W drodze', Różewicz raised the issues which in the last decades of the twentieth century became part of the core demands of the alterglobalist, ecological and environmental movement. His critical attitude to the technologization of life and unbridled consumption, and especially to the policy of unlimited economic growth at the expense of the environment and the availability of public services, expressed fears typical of postmodern reflection. The author of the sketch warned against the blurring of the difference between reality and its symbolic and media representation. He also questioned the capitalist mechanism of commoditization of individual existence and of

the natural resources of the Earth. Różewicz saw in these phenomena – once again – a disturbing side of modernity.

Conclusion

In Różewicz's work from the 1950s, characters, spaces and situations that eluded propaganda or utopian assumptions of peripheral communism played a significant role in conveying a credible image of the world. Between, on the one hand, revolutionary ideology and vision of great modernization and, on the other hand, the real human experience, the poet saw a gap filled by what was non-obvious, politically incorrect, or inappropriate in the new system. An old man in the cemetery, a petit bourgeois garden, a miner's private biography and the right to mourn the victims of the Holocaust expressed the writer's concern about the human dimension of modern changes in Hungary and his responsibility for their presentation and understanding. The monumental scale of modernization in Asia, encompassing huge metropolises and branches of the economy as well as affecting the everyday lives and existence of individuals, disturbingly resembled some totalitarian practices from the first half of the century. The crisis of the communist utopia in the 1950s and the following decades, manifested in grotesque public rituals and newspeak, could be funny and would not give rise to optimism. The place abandoned by the ideology of the ruling system was once again occupied by such attitudes and beliefs rooted in Polish society as xenophobia, anti-Semitism and narrow-mindedness. The sketch 'W drodze', in which Różewicz returned to these experiences and reflections after thirty years, testified to the fact that the late phase of modernity was also a source of his anxiety. Consumerism, irresponsible individualism, environmental pollution and the primacy of media reality over real-world reality observed in the last years of the twentieth century were very concerning for the writer. On the other hand, they evoked and confirmed his youthful belief in the purpose of writing that was not only socially committed but also ethical and critical.

REFERENCES

Tadeusz Różewicz's Texts

Różewicz 1953: Różewicz T., *Kartki z Węgier*, Warszawa: Czytelnik.

Różewicz 1955: Różewicz T., *Uśmiechy*, Warszawa: Czytelnik.

Różewicz 2004a: Różewicz T., *Niemowa w Mongolii*. – In: T. Różewicz, *Utwory zebrane*, Vol. 2, Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, p. 236 – 245.

Różewicz 2004b: Różewicz T., *Sen kwiatu, serce smoka*. – In: T. Różewicz, *Utwory zebrane*, Vol. 2, Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, p. 257 – 268.

Różewicz 2010a: Różewicz,T., *Dwa skoki i już Pekin (Kartki z podróży).* – In: T. Różewicz *Margines, ale…*, ed. J. Stolarczyk, Wrocław: Biuro Literackie, p. 8 – 14.

Różewicz 2010b: Różewicz,T., *O tej porze.* – In: T. Różewicz *Margines, ale…*, ed. J. Stolarczyk, Wrocław: Biuro Literackie, p. 7.

Różewicz 2010c: Różewicz,T., *Przelot.* – In: T. Różewicz *Margines, ale…*, ed. J. Stolarczyk, Wrocław: Biuro Literackie, p. 15 – 21.

Różewicz 2010d: Różewicz,T., *W drodze.* – In: T. Różewicz *Margines, ale…*, ed. J. Stolarczyk, Wrocław: Biuro Literackie, p. 22 – 27.

Secondary sources

Browarny 2019: Browarny W., *Tadeusz Różewicz and Modern Identity in Poland since the Second World War*, trans. P. Zazula, Wrocław: Projekt nauka. Fundacja na rzecz promocji nauki Polskiej <https://tiny.pl/d75rct70> [22.11.2024].

Giddens 1991: Giddens A., *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford University Press.

Kumar 2024: Kumar K., *Modernization.* – In: *Encyclopædia Britannica* <https://www.britannica.com/topic/modernization> [26.11.2024].

Pospiszil 2012: Pospiszil K., „*Widziałem uśmiechnięte twarze", czyli puste marginesy mowy. Słów kilka o podróżach Tadeusza Różewicza po Chinach.* – In: *Różewicz: Dodawanie*, eds. E. Bartos, M. Cuber, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, p. 77 – 87.

Sztuka 2017: Sztuka M., *Wizja Chińskiej Republiki Ludowej w utworach Tadeusza Różewicza „Sen kwiatu, serce smoka", „Dwa skoki i już Pekin", „Przelot" i „W drodze"*. – In: „Gdańskie Studia Azji Wschodniej", No 12., p. 111 – 116.

Waligóra 2006: Waligóra J., *Proza Tadeusza Różewicza*, Kraków: Collegium Columbinum.

Wojda 2023: Wojda D., „*Jak czarodziejska szklana kula*" : *azjatyckie reportaże Tadeusza Różewicza.* – In: „Czasopismo ZNiO", No 34, p. 141 – 171 <https://www.ossolineum.pl/wp-content/uploads/2024/01/07.-D.-Wojda-Jak-czarodziejska-szklana-kula.pdf> [22.11.2024].

Димитрина Хамзе

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

Dimitrina Hamze

Paisiy Hilendarski University of Plovdiv, Bulgaria
ORCID: 0000-0002-3318-5254
hamzed@uni-plovdiv.bg

PODRÓŻ JAKO EGZYSTENCJA W TWÓRCZOŚCI OLGI TOKARCZUK

TRAVEL AS EXISTENCE IN THE WORKS OF OLGA TOKARCZUK

Streszczenie: *Przedmiotem badania jest szeroko rozumiana podróż i jej rozmaite wcielenia egzystencjalne w dziełach Olgi Tokarczuk. Temat ten nigdy nie traci na aktualności, jest aktualny ex definitione z racji utożsamienia drogi z ludzką egzystencją. W trakcie swojego istnienia podmiot odbywa różnego rodzaju „podróże”, które jakby kreślą jego życiową trajektorię. Sama trajektoria jest „podróżą”, którą można przyrównać do rzeki z jej dopływami – mniejszymi „podróżami”, w różnym stopniu wpływającymi na stan głównego nurtu. Ustalenie egzystencjalnej „wagi” różnego typu podróży podmiotu w twórczości polskiej pisarki, jak również ich wzajemnego oddziaływania, a także odbicie (skutkiem przenikania wędrówek) na życiowej panoramie jednostki, stanowi przewodni cel badawczy. Stosowane metody to: metoda semantycznej analizy i metoda konceptualizacji psychofilozoficznej. Wyniki badania wskazują na doniosłość metafory podróży w egzystencji jednostki. Jej zdolność percepcji głównych wykładników bytu ludzkiego: Czasu, Snu, Śmierci jako podróży daje jednostce możliwość uchwycenia ich jako zintegrowanych kategorii, które pozwalają jej osiągnąć indywiduację i transcendencję.*

Słowa kluczowe: *podróż, egzystencja, Inny, Czas, Sen, Śmierć*

Abstract: *The subject of this study is the broadly understood concept of travel and its diverse manifestations in the works of Olga Tokarczuk. The theme is perennially relevant ex definitione, as the journey is often equated with human existence. The subject undertakes various types of “travels” that “map out” their life trajectory. This trajectory itself is a “journey,” which can be compared to a river and its tributaries –*

other "journeys" that exert varying degrees of influence on the main flow. The primary research objective is to determine the existential "weight" of the different types of journeys undertaken by the subject in the works of the Polish author, as well as their mutual influence and their reflection (resulting from the intertwining of these journeys) on the ontological panorama of the individual. The methods used include semantic analysis and psycho-philosophical conceptualization. The results of the study highlight the importance of travel as a metaphor for human existence. The subject's ability to perceive its main representatives – Time, Dream, and Death – as journeys allows the individual to recognize them as integrated categories that enable individuation and transcendence.

Keywords: *travel, existence, the Other, Time, Dream, Death*

Wszyscy bohaterowie Olgi Tokarczuk podróżują przez życie – w odmiennych kierunkach i odmiennymi środkami transportu – niektórzy w myślach, inni w rzeczywistości, wydarzeniowo. Dlatego są bratnimi duszami. Wędrówka w prozie pisarki to stan egzystencji, który obejmuje wszystkie rodzaje podróżowania podmiotu: jego przemieszczenie się z jednego punktu w przestrzeni do drugiego; jego przesunięcie się z jednego pola temporalnego do drugiego według ludzkiej segmentacji czasowego kontinuum; jego grawitacja ku Innemu oraz ku sobie samemu jako Innemu; jego posuwanie się w stronę swoich własnych możliwych tożsamości; jego podróż w rzeczywistość Snu; podróż ku Bogu; podróż ku Miłości; podróż w gąszczu języka w poszukiwaniu najgłębszego sensu egzystencji i w końcu podróż Życia ku Śmierci i z powrotem. Wszystkie wymienione typy podróży wzajemnie się zazębiają i zbiegają. Możemy odkryć ich punkty styczne i prześledzić ich trajektorie.

Motyw podróży znalazł może najpełniejszą realizację w powieści *Bieguni*. Według Sylwii Baran utwór ten prowadzi symboliczny dialog z powieścią *Dom dzienny, dom nocny*, w której zasadnicza wizja świata zbudowana jest wokół kwestii osiedlenia się i zakorzenienia. *Bieguni* zrywają z tym tematem, a miejscem akcji czynią cały świat – *wszędzie* i *nigdzie*. Podróż jest tu metaforą świata.

Podróżnicza tkanka utworu odbija się też na jego organizacji, strukturze. To powieść wielogłosowa (polifoniczna). Ukazuje nieskończony świat w jego fragmentarycznej, ale koherencyjnej całości. (por. Baran 2011: 19).

Pewien pasażer z *Biegunów* (*Nie bój się*) mówi, że kiedy się poruszamy, nie mamy czasu na jałowe medytacje. „Dlatego ludziom w podróży wszystko wydaje się nowe i czyste, dziewicze i w pewnym sensie nieśmiertelne" (B[1]: 346).

„Nieważne gdzie jestem, wszystko jedno gdzie jestem. Jestem" (B: 443).

[1] Tu i dalej cytowane utwory O. Tokarczuk będą podawane tylko skrótem.

Poczucie bycia (istnienia) ma dynamiczną naturę, czyli podróżniczą „jaźń". Wędrówka po świecie, niezależnie od miejsca, jest jego wielką metaforą. W tym sensie nie jest ważne, gdzie się konkretnie jest, ważne jest samo bycie.

Podróż do jaźni świata nie ma nic wspólnego z rutynowym zwiedzaniem, oglądaniem, kupowaniem, załatwianiem, gromadzeniem kiczu, z zaborczym i wszechwładnym konsumeryzmem. Maja z *Ostatnich historii* stwierdza:

> Ich [pewnego gatunku ludzi – uzupełnienie moje, D. H.] podróż jest pozorna, ponieważ ma z góry określony cel; albo szukają towarzystwa ludzi, albo przyciągają ich rzeczy. Odwiedzają, albo oglądają (OH: 260).

Wytyczony z góry cel, najczęściej turystyczny, zwykłe zwiedzanie, więzi podmiot w tryb personalnego obowiązku i kulturowego imperatywu, a to zamąca perspektywę szerszego i dogłębnego patrzenia na świat, zatem uniemożliwia własny rozwój i poszerzenie wymiarów życia.

1.0. Huśtawka celów podróży

W twórczości O. Tokarczuk rysuje się pewna wędrowna opozycja – podróż eksternalistyczna (z dala od siebie, ale o egotycznym zabarwieniu) – podróż internalistyczna (introwertyczna, ku sobie). Pierwszy typ podróży jest neurotyczny i przejawia się w uzewnętrznieniu swojego wyidealizowanego Ja. Pod maską nonszalancji, wyluzowania, niefrasobliwości i beztroski czai się pustka, lęk, osamotnienie, bezradność i panika, oznaką czego jest postępujący zanik emocji, zabezpieczanie się przed odpowiedzialnością, jaką wzbudzają głębsze i dojrzalsze stosunki międzyludzkie. Taka podróż jest traktowana wyłącznie jako rozrywka (w tym nawet podróż służbowa), jako panaceum na życie (środek zaradczy). To podróż-ucieczka od życia i samego siebie, czyli podróż od siebie.

Wędrówka w przeciwległym kierunku – ku sobie, to prawdziwa wyprawa jako dążenie do sedna istnienia, jako swego rodzaju studium ontologiczne, jako perspektywa rozumnej i autentycznej egzystencji. To podróż jako próba dostąpienia tajemnicy istnienia.

Pierwszy rodzaj podróży to uosobienie złudnej i fingowanej wolności jako ucieczki od swej głębszej istoty, od swego stłumionego Ja, skutkiem niemożności skonfrontowania się z własnym lękiem przed wyzwaniem spenetrowania swego wnętrza psychicznego. Drugi rodzaj podróży to niesłabnąca odwaga prowadzenia ustawicznego dialogu z samym sobą w celu gruntownego poznania siebie. Z tym poznaniem kojarzy się dążenie do zbawienia duszy. I

niezależnie od tego, że na wezwanie duńskich księży nie zgłosili się odważni do wyprawy na biegun północny, która zapewni im owo zbawienie, księża postanowili sprostować swoje ogłoszenie – uznali, że każda podróż może być traktowana jak wyprawa na biegun, „nawet niewielka wycieczka, nawet przejażdżka miejską dorożką" (B: 110).

„Dziś – z pewnością nawet podróż metrem" (B: 110).

1.1. Wolność jako siła napędowa wędrówki

Eryk z *Biegunów* codziennie podróżuje po morzu, wykonując swoją pracę polegającą na przewożeniu promem pasażerów z jednego brzegu na drugi. Owa podróż jest jednak zautomatyzowaniem, zasklepieniem osobowości, jest zatem zaprzeczeniem wolności. W momencie, kiedy uświadomił sobie własne zniewolenie, wyruszył w prawdziwą podróż, co prawda nebezpieczną i pragmatycznie przegraną, ale przepojoną wolnością. Uświadomił sobie zgubną zależność człowieka od świadomości. Wypłynął na otwarte morze, sprzeniewierzając się niezmiennej trasie. Eryk złożył hołd własnej wolności. Jego sprawiedliwy gniew jest z jednej strony symbolem i manifestacją tej wolności, a z drugiej – asumptem do naśladowania przez pasażerów jego przykładu. Owa podróż z własnego wyboru, na przekór ustalonym normom i regulaminom, uskrzydla duszę Eryka, rozwija i wzbogaca jego osobowość.

> — Wszyscy jesteście zaokrętowani — krzyczał Eryk, mierząc w każdego palcem. — Co do jednego. I ja mam płynąć z tak barbarzyńską załogą, po której ledwie udaje się poznać, że zrodziła się z matki człowieczej! Pomiot, który wydało rekinowe morze! O, życie, oto nadeszła taka godzina, gdy dusza legła zmiażdżona, przytwierdzona do świadomości — jak dziki bezpański stwór szukający żeru. […].
>
> Gdy prom odbił od brzegu i był już w połowie drogi między obiema przystaniami, nagle zawahał się i ruszył na otwarte morze. (B: 93, 108–109).
>
> Obrońca Eryka w sądzie na krótkim procesie zaczął swoją przemowę w ten sposób:
>
> — Są rzeczy, które dzieją się same, są podróże, które zaczynają się i kończą we śnie, i są podróżnicy, którzy odpowiadają na bełkotliwe wezwanie własnego niepokoju. Oto właśnie stoi przed wami jeden z nich (B: 108–109).

Według O. Tokarczuk „podróżowanie stało się symbolem wolności" (CzN: 37).

> Może po prostu my, z natury nomadzi, lecz zatrzymani w drodze, tak właśnie atawistycznie rozumiemy swoją wolność – być w ruchu, przemieszczać się, wędrować... (CzN: 38).

W stwierdzeniu: „Celem pielgrzymki jest inny pielgrzym" (*Bieguni*) zawarte jest przesłanie o uwzględnieniu i uszanowaniu cudzej wolności. Nie jest to jednak ani pożądanym przez ogół ludzi, ani łatwym podejściem. W *Czułym narratorze* autorka z goryczą konstatuje, że obca wolność jest niewygodna, że ci, którzy cieszą się wolnością, zazwyczaj nie przyznają jej innym. W końcu O. Tokarczuk zastanawia się, czy w ogóle ma prawo podróżować, skoro inni są zatrzymywani na granicy, zamykani w obozach dla uciekinierów. W takich okolicznościach podróżowanie staje się problemem etycznym. Autorka zwierza się, że traci ochotę do podróżowania nie dlatego, że boi się zamachów i wojen, a dlatego, że wstydzi się własnej wolności, której innym brak. Nie chce więcej być turystką w ubogich krajach globalnego południa, ponieważ bierna obserwacja ludzkiej nędzy i cierpienia zwierząt stały się już dla niej nieznośne. Czy mogłaby umościć się w fotelu samolotu, wiedząc, że w odwrotnym kierunku jadą ludzie upchani w kontenerach? Być może tym razem należy zostać w domu i przywitać innych podróżujących (ЧР: 40 – 41).

1.2. Podróż ku Innemu

Podróż to niezwykły stan pomiędzy – ani w punkcie wyjścia, ani w punkcie dojścia. Pozwala dostrzec Inność. Jest ona ogromnym wyzwaniem epistemologicznym.

Artystyczne inwencje autorki w postaci fabuł, opowieści, czy eseistycznych fragmentów stanowią jakby barwną ilustrację spostrzeżeń filozofów i kolegów po piórze. Zdaniem O. Tokarczuk droga ku Innemu biegnie przez pełne poszanowanie go. Einstein mówi: "Społeczeństwo, które nie nakazuje szacunku do każdej żywej istoty, jest skazane na upadek" (Айнщайн/Einstein 2011: 29) (Tu i dalej przekł. mój – D. H.); "Nasze różnianie jednego od drugiego (nasza odmienność) to tylko omam wzrokowy" (Айнщайн/Einstein 2011: 72); "Prawdziwa wartość człowieka przejawia się w stopniu, w jakim udało mu się wyzwolić z samego siebie" (Айнщайн/Einstein 2011: 40).

W tym duchu mówi bułgarski psycholog Rumen Stamatow, przywołując obserwacje René Zazzo: "Ty i Ja to nie dwie odrębne istoty, zamknięte świadomości. Jesteśmy otwarci na siebie, jesteśmy skazani na siebie dużo przed naszym spotkaniem" (por. Стаматов/Stamatov 2003: 348)).

Uczony zwraca uwagę na aprioryczną gotowość przyjęcia Innego, wchłonięcia jego racji i wartości, nawet znacznie odmiennych od naszych na poziomie świadomości. Predyspozycja do „współbrzmienia" z Innym jeszcze przed realnym spotkaniem z nim wypływa z własnej „inności" podmiotu dla samego siebie w nieświadomej warstwie psychiki. Inny to moje lustro, to część mojego Ja.

Georg Simmel z kolei konstatuje: "Wszystkie relacje z Innymi to przystanek po drodze, którą podąża *Ja*, aby dotrzeć do samego siebie" (por. Стаматов/ Stamatov 2003: 348).

Myśl Georga Simmela jest jakby kontynuacją powyższego stwierdzenia René Zazzo. Relacje z Innym, które stanowią kolejny rodzaj podróży do niego, wpadają do głównego nurtu wędrownego, uosabiając kolejne stopnie samopoznania, odkrycia i wzbogacenia własnej tożsamości, nabycia nieodzownego autodoświadczenia.

Podobną myśl wyraża O. Tokarczuk. W *Lalce i perle* autorka pisze o roli literatury w tej dziedzinie. Sama literatura, za pomocą estetyczno-sugestywnej mocy swego artyzmu, kreuje rzeczywistość, którą przekazuje odbiorcy, a on ją rozpoznaje jako własną:

> […] literatura pomaga nam rozpoznać się w cudzych istnieniach […], nazywa puste przestrzenie między naszymi własnymi doświadczeniami, myślami, emocjami, łączy je, nadaje im wspólny, całościowy sens i uprawomocnia tak dalece, że w końcu bierzemy je za rzeczywistość". (LiP: 5).

Literatura jest czymś w rodzaju „mapy drogowej", sieci wszelakich podróży, czyli spoiwa wszystkiego ze wszystkim: ludzi z ludźmi, ludzi z rzeczami i miejscami, ludzi i rzeczy z Wszechświatem. Jej funkcja kojarzenia i łączenia elementów daje jednostce wzorzec nie tylko do patrzenia na świat i odbierania go, ale też do zaglądania do własnego wnętrza, do tajemniczej nieświadomości i poszukiwania w jej odmętach własnej mapy więzi między świadomym a nieuświadomionym. W tym sensie literatura otwiera i poszerza nasze horyzonty – myślowe, intuicyjne, emocjonalne, duchowe. Wówczas będziemy w stanie pojąć, iż losy istot ludzkich są wspólne. A więc dola bohaterów literackich jest i moja. W każdej chwili i w każdym miejscu każdy z nas może być Każdym. W ten sposób „puste przestrzenie" same się wypełniają – dzięki naszym własnym wysiłkom, które również tworzą rzeczywistość, a nie ma bardziej autentycznej realności od realności psychicznej. Sny na przykład są najwymowniejszym językiem, a jednocześnie sprawdzianem, regulatorem, busolą i bodźcem psychicznej rzeczywistości podmiotu.

W *Czułym narratorze* autorka mówi:

> Bohater paraboli […] – jest bowiem zawsze sobą, człowiekiem żyjącym w określonych warunkach historycznych czy geograficznych, a jednocześnie wykracza daleko poza ten konkret, stając się Każdym i Wszędzie (CzN: 267).

Interferencja kultur, ich obfite, wzajemnie przecinające się przepływy, owocują. W swej książce *Стичането. Пътят към всички култури* (*Kofluencja. Droga do wszystkich kultur*) Ilija Trojanow i Randżit Hoskote stwierdzają, że wszystkie kultury wyrastają z kofluencji, transfuzji, wzajemnej grawitacji. „Właśnie dlatego najwspanialsze cywilizacje powstają ze wzajemego jednoczenia" (Трояновl/Troyanov, Хоскоте/Hoskote 2011: 13).

Wymowny przykład wzajemnego przenikania warstw kulturowych i impulsów duchowych stanowi ostatnie opowiadanie ze zbioru *Gra na wielu bębenkach*, o tym samym tytule. W energetycznej symfonii bębnów dokonuje się muzyczne jednoczenie trzech ciał jednostki: emocjonalnego, duchowego i fizycznego w zniewalającym tyglu estetyki. W tej wędrówce muzycznej międzyetniczne i międzykulturowe różnice topnieją i każdy staje się jednocześnie kimś innym, jakby odkrył swoją nieznaną do tej pory wielowymiarową i wielopostaciową tożsamość. Muzyka jest kwintesencją podróży międzyetnicznych, które zmieniają czas – unieszkodliwiają go, obłaskawiają i odnawiają, czynią go naszym zausznikiem. Owe podróże dają możliwość stać się kimś Innym, czyli odkryć własne nieznane Ja, wyłuskać niezbadane obszary własnej tożsamości, uchylić rąbka własnej tajemnicy i dzięki temu poznać siebie lepiej, rozbudować, rozwinąć i wzbogacić własną osobowość.

> I teraz dopiero powstawała prawdziwa symfonia spełnienia — rytmy nakładały się na siebie, rezonowały, odstawały. Otwierały cykle, tworzyły asymetrie, żeby je zaraz uporządkować i domknąć. Każdy z nas był własnym rozedrganym niespokojnym poruszeniem i chłonął rytm z zewnątrz jako coś ważniejszego niż ten żałosny pisk naszego „ja". Rytm przewalał się po nas, unicestwiał nas, żebyśmy byli gotowi na nadejście burzy. A gdy już przychodziła, poddawaliśmy jej się z niedowierzaniem, ze zmrużonymi oczyma, jak strugom deszczu. Potem wszystko cichło. Zostawał tylko jakiś mały dźwięk dziecinnego bębenka, który porządkował czas symetrycznie i zegarowo — tik-tak, tik-tak. Rytm zaczynał tworzyć czas od początku. I tak działo się kilka razy w ciągu nocy. Muzyka wzbierała i cichła. Nad ranem zostawał już tylko ktoś jako strażnik i pilnował, żeby bębnienie nie zostało przerwane.
>
> To było jedyną stałą rzeczą w mieście, jaka mi się przydarzała. Właściwie może dzięki temu bębnieniu miasto trzymało się jeszcze w ryzach, choć samo nie wiedziało oczywiście, komu to zawdzięcza. […].
>
> Co za ulga stać się chociaż przez chwilę kim innym […] (GnwB: 403, 407).

2.0. Czas jako podróż

Podróż jest jednym z najbardziej naturalnych stanów ludzkiego czasu w mentalnej przestrzeni podmiotu. Czas to kategoria *par excellence* integracyjna – integruje ludzi z ludźmi, ludzi z mejscami oraz wszystkie odcinki czasu chronologicznego. Aby podołać wyzwaniom Czasu, człowiek wymyślił podróż. Podróż budzi w nim poczucie wspólnego rytmu z Czasem. W ten sposób Czas przestaje być wrogiem dla człowieka. Sen to podróż, myśli to podróż, obcowanie to podróż. Podróż łączy te możliwości, integruje fizyczne z metafizycznym, rzeczywiste z wyobrażonym, osiągnięcie z marzeniem. Podróż może być integracją możliwości transcendentalnych, a tym samym możliwością współbrzmienia z Czasem. Z tej perspektywy nie są tak ważne konkretne obiekty, które znaczą nasze trasy, ważniejsza jest wymiana energii między podmiotami, a także między ich osobistymi miejscami. W ten sposób uczymy się przyjmować niespodzianki po drodze jako „naturalny odruch" różnorakich okoliczności i zdarzeń, który staje się naszym odruchem. Stąd i odczuwanie drogi jako domu, jako egzystencji. Narratorka *Ostatnich historii* mówi o Mai, bohaterki trzeciej części powieści, tak:

> Nie, ona nie ucieka. Jej dom to droga, ona istnieje w podróży. A podróż to nie linia, która łączy dwa punkty w przestrzeni, to inny wymiar, to stan. Nic w nim nie jest oczywiste, nic nie jest nieprawdopodobne; drogi są liczne i przeplatane, krzyżują się w nieoczekiwanych miejscach, a mapy geograficzne co rano pokazują coś odmiennego, nie możesz im zaufać (OH: 260).

Podróż jakby unaocznia symbiotyczną moc czasu teraźniejszego. Artur Schopenhauer mówi:

> Przez całe swoje życie jesteśmy panami tylko teraźniejszości i nigdy czegoś innego. Różnica tkwi tylko w tym, że za młodu widzimy przed sobą długą przyszłość, a na stare lata – długą przeszłość. (Шопенхауер/Schopenhauer 2013: 125).

Warto przerobić obie podróże (w kierunku przyszłości i przeszłości) i sprowadzić je do czasu teraźniejszego, żeby go płodnie wykorzystać – w pierwszym wypadku jako wytyczną na przyszłość, w drugim – jako cenne doświadczenie, które zaowocuje w teraźniejszości. W ten sposób unikniemy przykrego odczucia, że przyszłość nam umyka, a do przeszłości należy podchodzić tylko z nostalgią.

> Jakkolwiek długo by żył człowiek, zawsze dysponuje tylko swoją teraźniejszością. (Шопенхауер/Schopenhauer 2013: 130).

Droga to teraźniejszość, która scala przeszłość i przyszłość; tworzy ona wyobrażenie kontynuacji (czyli wieczności). W perspektywie ujmowania (postrzegania) teraźniejszości jako scalającej podróży, przeszłość przestaje być bolesna, a przyszłość przestaje napawać lękiem. Jedynym ratunkiem ma być więc „życie w drodze", ciągłe przemieszczanie się z miejsca na miejsce bądź też próby ucieczki od codzienności poprzez niecodzienne zachowania (B, 2019). Według O. Tokarczuk każdy z nas jest w pewnym sensie biegunem – podróżuje przez życie, a z każdym krokiem zbliża się do Śmierci.

3.0. Sen jako podróż

Zdaniem Jamesa Holla sny to uniwersalne przeżycie ludzkie. W sensie fenomenologicznym sen jest przeżywaniem życia, które tylko retrospektywnie postrzegamy jako toczące się we śnie. Póki to przeżywamy, odczuwamy tę samą autentyczność, jaką potwierdza nam życie na jawie. Odnosimy zatem wrażenie, że się poruszamy w „realnym" świecie, dopiero później uświadamiamy sobie, że to, co przeżyliśmy, miało miejsce w jakimś innym, „wyśnionym" świecie (por. Хол/Holl 2005: 30).

Jedna z najciekawszych funkcji snu to radykalna zmiana tożsamości podmiotu – z jednej tożsamości przechodzi on do innej, a czasami odczuwa zanik jakiejkolwiek tożsamości (por. Хол/Holl 2005: 30). Dlatego odbieramy sen jako podróż inicjacyjną.

Sen to podróż w podwójnym sensie: 1) łańcuch zdarzeń, w których śniący podmiot bierze udział; 2) droga transformacyjna, którą podąża Ja, w celu rozszerzenia lub przemiany swej całościowej osobowości. W tym ujęciu podróż uosabia proces indywiduacji jednostki.

Weronika z powieści *Podróż ludzi Księgi* prowadzi rozumniejszą i bogatszą egzystencję właśnie we śnie:

> Dla Weroniki sny były tym samym, czym dla Gauch'a kasztanowe ludziki, a dla Markiza lustra – pozwalały jej wyjść poza siebie. Traktowała je jak rzecz bardzo zwyczajną, rodzaj autonomicznego, nocnego życia, które tylko poszerza i dookreśla to, co się dzieje w dzień (PLK: 30 – 31).
>
> Sen jest czymś w rodzaju drogowskazu.
>
> Weronika liczyła na sen, ten nieogarniony obszar, gdzie Bóg zwykł dawać jej wskazówki (PLK: 117).

Życie jest podróżą. Każdy wybór drogi życiowej jest podróżą w wybranym kierunku. Sen też jest podróżą, również dla Weroniki, na dodatek wymarzoną, upragnioną. Dlatego czasem obrana droga życiowa przypomina sen, z którego nie chcemy się obudzić. Wyprawa trójki bohaterów do Świętej (enigmatycznej) Księgi nadaje sens i szlachetną barwę ich życiu, a więc zrezygnowanie z tej wyprawy odczuwane by było jako klęska.

Powrót oznaczałby przebudzenie się w rzeczywistości pustej i strasznej (PLK: 49).

Pozwalać się śnić – po to są podróże (OH: 242).

Sny rozładowują nagromadzone z zewnątrz napięcie i uśmierzają zgiełk, żeby maksymalnie skupić się na sobie.

Sen jednoczy ludzi we wspólnej podróży. Owa podróż nie jest idyllą, jest nieprzewidziana i niebezpieczna – nie daje gwarancji przetrwania nikomu; jakby toruje drogę do Śmierci, jest próbą generalną Śmierci.

> Ale najbardziej zdumiewającą rzeczą, jaką widziała Marta, był sen tysięcy ludzi, którzy spali teraz pogrążeni w próbnej śmierci, leżeli pokotem w miastach, wsiach, wzdłuż szos, przy przejściach granicznych, w schroniskach górskich, w szpitalach i domach dziecka […]. Ich skóra paruje, ich myśli się plączą, nie ma nic, co by ich określało, co dawałoby pewność, że w ogóle są. Ich wzrok ogląda jakieś obrazy – i to jest właśnie sen – mają obrazy, ale nie mają siebie (D: 87).

Podróż, którą stanowi sen, jak każda inna, kryje niespodzianki, jest nieznana, tajemnicza; może być też złudną czy „detektorem" złudy poznania. Nawet wędrując we śnie po raz kolejny w swoją przeszłość, odkrywamy, że jest ona jakby nam obca, zagadkowa i nieznana – tak samo jak przyszłość. Jakby nasze przeżycia były wypadkową jakiejś pomylonej trasy. Sen jawi się jako poznawcza podróż, demaskująca pseudopoznanie.

Są to obserwacje dotyczące wszystkich ludzi. Niezależnie od indwidualnej podróży każdego z nas, zarówno w życiu realnym, jak i we śnie, gdzie kolory, obrazy i ich relacje mogą być różne i specyficzne, główna podróż, która znaczy ludzką egzystencję, jest z zasady wspólna.

> Kiedy sny powtarzają zdarzenia z przeszłości, kiedy ją międlą, zmieniają w obrazy, przesypują przez sita znaczeń, zaczyna mi się wydawać, że przeszłość tak samo jak przyszłość na zawsze pozostaje nieodgadniona i nieznana. To, że coś przeżyłam, wcale nie znaczy, że poznałam tego znaczenie. Dlatego tak samo boję się o przeszłość, jak i o przyszłość. Niechby się okazało, że coś, co znałam i uważałam do tej pory za stałe i pewne, mogło się dziać z zupełnie innej przyczyny, i w sposób, jakiego nie podejrzewałam. Że prowadziło mnie ku czemu innemu, a

> ja nie odkryłam kierunku, że byłam ślepa, że spałam. Co pocznę ze swoim teraz? Ci ludzie z internetu, do których przyłączyłam się ze swoimi snami – nic nas tak nie łączy jak sny. Wszyscy śnimy te same rzeczy w dziwacznie podobny, chaotyczny sposób. Te sny są równocześnie naszą własnością i własnością wszystkich innych ludzi (D: 88).

My, ludzie, podróżujemy jeden ku drugiemu poprzez sny.

Sen jest także podróżą w biologiczną przestrzeń podmiotu, cechuje (wyznacza) jej cykliczność, a zwłaszcza okres dojrzewania. Kiedy Michał z *Prawieku i innych czasów* dowiedział się od żony, że jego ukochana córeczka wstąpiła już w ten etap, miał dziwny, niepokojący sen, w którym radykalna zmiana kondycji biologicznej i psychicznej kojarzy się z gwałtownym wtargnięciem („włamaniem") śmierci: „Michał zrozumiał w tym śnie, że Misię dotknął jakiś rodzaj śmierci niecałkowitej, ale równie przerażającej jak prawdziwa. (P: 70).

> Maja z *Ostatnich historii* obserwuje śpiącego syna w okresie dojrzewania:
> Ruchy traciły powoli szybkość i dziecinną gwałtowność. Stawały się senne, powolniały. Miała dziwne wrażenie, że usypiał, że dojrzewanie jest w istocie zapadaniem w sen, stanem prawie lunatycznym (OH: 252 – 253).

Wędrówka w ciele dorastającego dziecka świadczy o misterii jego rozwoju, podporządkującego się własnym prawom, podobnym do praw rządzących snami.

Sen jest podróżą w „kniejach" (dżungli) własnej psychiki. To, co w przestrzeni psychicznej na pozór kontrolujemy, ma swoje źródło w głębokich pokładach naszej psychiki, a więc jest częścią nieświadomego. Uzasadnia ono nasze wybory, a to, co wymyka się naszej gestii, wyświetla się na jego ekranie, na który patrzymy jako widzowie we śnie. Sen wyposaża nas w niezbędną wiedzę o zawiłych i nieprzeniknionych drogach ludzkiej psychiki.

Sen jako podróż odbywająca się między Życiem a Śmiercią, nadaje naszemu istnieniu ponadczasowość i umowną nieśmiertelność, gdyż w tej rozległej przestrzeni, gdzie obie kategorie naznaczające ludzką egzystencję przeplatają się ustawicznie, Sen jest czymś, co nas jednocześnie przerasta i wtajemnicza w arkana własnej psychiki, w zagadkę nieświadomego, w nasze możliwe, paralelne życie poza Życiem, czyli po „śmierci" obecnego życia. W tym ujęciu sen utożsamia się z podróżą inicjacyjną, zmierzającą do radykalnej zmiany egzystencji podmiotu.

Sen może być podróżą ocalającą świat, kierowaną przez obdarzonego wyjątkową mocą podmiot. Pani Annie z opowiadania *Che Guevara* (*Ostatnie historie*) wydaje się, że śniąc, zbawia świat.

> Ontologia pani Anny była taka: wierzyła, że jej sen ratuje świat. Że w czasie jej snu świat – już nadpsuty, podniszczony, zużyty – regeneruje się. Że śpiąc, ratuje wszystko od śmierci. (GnwB: 188).

4.0. Śmierć jako podróż

Sen i Śmierć jako podróż są ściśle związane. Sen jest również mediatorem między dwoma światami („tym" i „tamtym") – zasypiając jakby umieramy, a potem z „martwych" wstajemy. Zatem sen stanowi także psychiczny kołowrót przebywania w Życiu i Śmierci na przemian. Dzięki snowi otrzymujemy przesłania i wskazówki działania z Zaświatów (Śmierci) i kierujemy się nimi. W ten sposób uczymy się oswajać ze Śmiercią, traktować ją po przyjacielsku. Nawet nasze istnienie zawdzięczamy Jej, gdyż zapowiada ona odrodzenie Życia. Interpretując sny, „dyskutujemy" ze Śmiercią i egzystujemy według Jej nakazów i przepisów. Śmierć jest gwarancją Życia, ponieważ „użyźnia" glebę, przygotowując ją do wydania nowego życia. W tym sensie jest ciemnym „sobowtórem" Życia.

Natura ciągle „podróżuje" w swym kołowrocie pór roku. Śmierć jednej zapowiada nadejście następnej, czyli powołuje ją do życia, a gdy upłyną trzy kolejne, znów narodzi się ta „zmarła". Rośliny nie mają poczucia czasu, więc nie mają też poczucia śmierci. Dla nich Życie i Śmierć to jedno nierozerwalne kontinuum, które czyni je wiecznymi.

> W czterokrotnych przemianach pór roku drzewo nie wie, że istnieje czas i że te pory następują po sobie. Dla drzewa wszystkie cztery jakości istnieją razem. Częścią lata jest zima, częścią rodzenia się jest śmierć. Ogień jest częścią wody, a ziemia jest częścią powietrza.
>
> Drzewom ludzie wydają się wieczni – od zawsze przechodzą przez cień lip na Gościńcu, ani zastygli, ani ruchomi. Dla drzew ludzie istnieją wiecznie, ale znaczy to tyle samo, jakby nigdy nie istnieli […].
>
> Kiedy drzewo umiera, jego sen bez znaczeń i wrażeń przejmuje inne drzewo. Dlatego drzewa nigdy nie umierają. W niewiedzy, że się istnieje, jest wyzwolenie od czasu i śmierci (P: 204 – 205).

Wędrujące spojrzenie Anny In z powieści *Anna In w grobowcach świata* obejmuje cały świat jako żywy, co daje jej nieśmiertelność.

> Ktoś taki jak Anna In, In Anna, widzi wszystko żywe, żywy jest każdy trybik świata, najmniejszy przedmiot; tylko my, ci mniejsi, nie potrafimy tak patrzeć. Nam takie spojrzenie zdarza się od czasu do czasu i łatwo ulega zapomnieniu; to dlatego jesteśmy śmiertelni. Od urodzenia przyzwyczajamy się do martwoty.

> Gdybyśmy umieli ujrzeć świat jako żywy, od początku do końca, nie potrafilibyśmy umrzeć, nawet gdybyśmy bardzo tego chcieli (AI: 12).

Podróż w głąb Ziemi – w krainę zmarłych – odsłania istotne poznanie. Pragnąc spenetrować (zgłębić) tajemnicę Śmierci i los śmiertelików w jej krainie, Anna In schodzi do grobowców. Tam zostaje potraktowana zgodnie z prawami Śmierci jako zwykła śmiertelniczka, czyli uśmiercona. Wcielenie Anny In w rolę umarłej przypomina lustro, w którym przegląda się (odbija się) marność (kruchość), nietrwałość i bezsensowność rzeczy doczesnych, ich nieuchronna śmierć. W tym ujęciu Śmierć zwycięża. Życie człowieka uwypukla jego mierne cele, bezsens i płonność jego wysiłków, zwróconych w niewłaściwą stronę. Starżnicy zaświatów czujnie pilnują świata żywych w celu utrzymania równowagi. Z tej perspektywy Śmierć wstępuje w rolę miernika (probierza) wartości Życia, a także jakby lepszego, wyzwolonego z pęt, równoważnika Życia.

> Wielka jest nasza odpowiedzialność, pilnujemy świata, który został stworzony na samym początku. Być tam na górze, ścigać się i walczyć, zakładając rodziny, i rodzić, obsiewając pola, budować miasta, kopać kanały. To nie dla nas. Tak bym jej powiedział, tej In Annie, Annie In. Każdy, kto ma trochę rozumu, będzie pytał: Po co? Po co to, skoro i tak wszystko się straci? My mamy Nic od razu, od świętego początku, a więc Nic nie tracimy. Dlatego lepsze jest Nic, niż jakieś Coś, drodzy miejscy filozofowie. Żadnych traum z dzieciństwa, ani żadnych miłości, ani rozczarowań [...].
>
> Nic nam tu nie trzeba, wszystko mamy, a niektórych rzeczy w nadmiarze: wody, czasu, gliny i kurzu, mroku, rdzy (AI: 34 – 35).

5.0. Podsumowanie i wnioski

Podróż w twórczość Olgi Tokarczuk może być rozumiana na wiele różnych sposobów: jako wątek, topos, motyw, symbol, mit, archetyp – kategorie piętnujące ludzką egzystencję. W rysującej się opozycji podróż eksternalistyczna – podróż internalistyczna ważniejszym elementem jest ten drugi, od jego wartości bowiem zależy wartość pierwszego elementu opozycji.

Egzystencja jako podróż jest ustawicznie zasilana przez niezbędne dodatkowe podróże w postaci Czasu, Snu, Śmierci itd. Dzieła pisarki uświadamiają nam, iż udana podróż inicjacyjna (internalistyczna) daje nam wolność w obcowaniu z Innym na zasadzie empatii i wyrozumiałości. Wtedy dorastamy (dojrzewamy) do zrozumienia, że my wszyscy, mieszkańcy Ziemi, podróżujemy wspólnie przez życie, jesteśmy cząstką wspólnego rytmu z Czasem.

Sen jako podróż daje wszystkim podmiotom możliwość indywiduacji, a tym samym i transcendencji. Dlatego ludzie mają podobne, wręcz identyczne sny. Sen jest podróżą między Życiem a Śmiercią, dlatego obdarza nas pewną dozą nieśmiertelności, czyli daje nam do zrozumienia, że jesteśmy jednocześnie śmiertelni i nieśmiertelni.

Śmierć jako podróż jest spoiwem integrującym ewolucję z inwolucją. W tym sensie jest ona gwarancją Życia, gdyż przygotowuje teren do nowego życia.

Egzystencjalna wędrówka człowieka jako płodna integracja między Czasem, Snem i Śmiercią może być wzorem spełnienia najskrytszego marzenia podmiotu o jego nieśmiertelności.

BIBLIOGRAFIA

Айнщайн 2011: Айнщайн, А. *За вселената и човешката глупост*. София: Фама. // **Einstein 2011**: Einstein, A. *Za vselenata i choveshkata glupost*. Sofia: Fama.

Стаматов 2003: Стаматов, Р. Любовта. – В: Стаматов, Р., Минчев, Б. *Психология на човека*. Пловдив: ИК „Хермес“, 408 – 424. // Stamatov, R. Lyubovta. – In: Stamatov, R., Minchev, B. *Psihologia na choveka*. Plovdiv: IK „Hermes”, 408 – 424.

Токарчук 2021: Токарчук, О. *Чувствителният разказвач*. Прев. Крум Крумов. София: ICU. съкр. *ЧР*. // Tokarczuk, O. Chuvstvitelniyat razkazvach. Prev. Krum Krumov. Sofia: ICU, 2021. abb. *ЧР*

Троянов, Хоскоте 2011: Троянов, И., Хоскоте. Р. *Стичането. Пътят към всички култури*. София: Сиела, 2011. // Troyanov, I., Hoskote. R. Stichaneto. Patyat kam vsichki kulturi. Sofia: Siela.

Хол 2005: Хол, Дж. *Юнгианска анализа на сънищата*. Плевен: Леге Артис. // Holl, J. *Yungianska analiza na sanishtata*. Pleven: Lege Artis, 2005.

Шопенхауер 2013: Шопенхауер, А. *За човека, обществото и нравите*. Прев. Иван Евтимов. София: Фама. // Schopenhauer, A. *Za choveka, obshtestvoto i nravite*. Prev. Ivan Evtimov. Sofia: Fama.

Baran 2011: Baran, S. *„Bieguństwo" jako wyraz sytuacji egzystencjalnej współczesnego człowieka – na podstawie powieści Olgi Tokarczuk „Bieguni"*. – W: Filologiczne konteksty współczesności. Literatura. Prus, K., Rządecka-Mikołajczyk, I. (red.). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011, 18 – 27.

Tokarczuk 1997: Tokarczuk, Olga. *Prawiek i inne czasy*. Warszawa: W.A.B. skrót: *P.*

Tokarczuk 1999: Tokarczuk, O. *Dom dzienny, dom nocny*. Wałbrzych: Wydawnictwo Ruta, 1999. skrót: *D.*

Tokarczuk 2001a: Tokarczuk, O. *Lalka i perła*. Kraków. skrót: *LiP.*

Tokarczuk 2001b: Tokarczuk, O. *Gra na wielu bębenkach*. Wałbrzych: Wydawnictwo Ruta. skrót: *GnwB.*

Tokarczuk 2006: Tokarczuk, O. *Anna In w grobowcach świata*. Kraków: Znak. skrót: *AI*.

Tokarczuk 2010: Tokarczuk, O. *Ostatnie historie*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. skrót: *OH*.

Tokarczuk 2019a: Tokarczuk, O. *Podróż ludzi Księgi*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. skrót: *PLK*.

Tokarczuk 2019b: Tokarczuk, O. *Bieguni*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. skrót: *B*.

Tokarczuk 2020: Tokarczuk, O. *Czuły narrator*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. skrót: *CzN*.

Мария Жирова-Лубневская

Балтийский федеральный университет имени Иммануила Канта, Калининград, Россия

Maria Zhirova-Lubnevskaya

Immanuel Kant Baltic Federal University, Kaliningrad, Russia
mashazi11@mail.ru

KOMPOZYCYJNA METAFORA KŁĄCZA W POWIEŚCI "PRAWIEK I INNE CZASY" OLGI TOKARCZUK

THE COMPOSITIONAL RHIZOME METAPHOR IN THE NOVEL *PRIMEVAL AND OTHER TIMES* BY OLGA TOKARCZUK

Streszczenie: *Artykuł omawia twórczość polskiej pisarki Olgi Tokarczuk, laureatki literackiej Nagrody Nobla 2018 w kontekście nomadologicznej teorii postmodernizmu. Przedmiotem referatu jest metafora kłącza ("la rhizome") jako czynnik formotwórczy powieści «Prawiek i inne czasy». Autor artykułu bada, w jaki sposób Tokarczuk wykorzystuje obraz grzybni do przedstawienia kłączowej struktury swojego dzieła, któremu brakuje centralnego charakteru i linearnej narracji. Zamiast tego powieść rozrasta się asymetrycznie, jak gigantyczna grzybnia, z wieloma połączonymi wydarzeniami i postaciami. W powieści analizowany jest także wątek kryzysu egzystencjalnego, który znalazł odzwierciedlenie w wewnętrznych udrękach dziedzica Popielskiego. Gra, w którą gra, „Ignis fatuus", w metaforyczny sposób ilustruje to, co Gilles Deleuze nazywa kłączem. Wnioskuje się o pozytywnej roli kłącza jako sposobu realizacji artystycznej koncepcji Olgi Tokarczuk.*

Słowa kluczowe: *Olga Tokarczuk, metafora, grzybnia, kłącze, Prawiek i inne czasy.*

Abstract: *The article discusses the work of the Polish writer Olga Tokarczuk, winner of the 2018 Nobel Prize in Literature, in the context of the nomadological theory of postmodernism. The article examines the rhizome metaphor ("la rhizome") as a formative factor in the novel Primeval and Other Times. The author of the article researches how Tokarczuk uses the image of mycelium to illustrate the rhizomatic structure of her work, which lacks a central character and a linear narrative. Instead,*

the novel grows asymmetrically, like a giant mushroom, with many interconnected events and characters. The novel also analyses the theme of existential crisis, reflected in the internal anguish of the landowner Popielski. The game he plays, "Ignis fatuus," metaphorically illustrates what Gilles Deleuze calls the rhizome. The positive role of the rhizome as a means of realizing Olga Tokarczuk's artistic concept is inferred.

Keywords: *Olga Tokarczuk, metaphor, mycelium, rhizome, „Prawiek i inne czasy."*

Olga Tokarczuk (ur. 1962) jest jedną z najbardziej znanych współczesnych pisarek wychodzących poza ramy polskiego świata literackiego. W swojej twórczości skupiła się na związkach mitów, archetypów i historii. W szeregu studiów nad twórczością Olgi Tokarczuk, głównie nad jej powieścią „Prawiek i inne czasy", krytycy i filolodzy przeprowadzają otwartą, trwającą do dziś dyskusję na temat jej technik artystycznych, takich jak np. „realizm magiczny" (Sharapova 2016; Mayur-Fedak 2001), „romantyzm" (Zakolska 2016), „mitopoetyczny model świata" (Stanisz 2003; Лавринович 2012). Badacze analizujący powieść zwracają uwagę na symboliczne znaczenia przestrzeni i czasu, mistyczne składniki świata artystycznego i koncepcję filozoficzną zawartą w jej tekstach.

W jej twórczości szczególnie interesująca jest koncepcja kłącza, która w powieści „Prawiek i inne czasy" (1996) została wyrażona jako metafora kłącza-grzybni, która zdaniem autorki rośnie pod ziemią w małej „mitycznej" wiosce Prawiek.

Kłącze (po francusku: „la rhizome") to pojęcie opisujące sieć nieliniową. Pojawia się ono w pracach francuskich filozofów J. Deleuze'a i F. Guattariego, którzy użyli tego terminu w swojej książce „Mille Plateaux". Etymologicznie *kłącze* pochodzi z terminologii biologicznej i oznacza pewną strukturę systemu korzeniowego, charakteryzującą się brakiem podobnego do drzewa centralnego korzenia palowego, składającą się z wielu chaotycznie splecionych, okresowo obumierających i regenerujących się pędów (Barma 2013: 123). Kłącze charakteryzuje się polimorfizmem, wielością i niejednorodnością. Zgodnie z teorią Deleuze'a i Guattariego każde miejsce w kłączu może i powinno być połączone z dowolnym innym miejscem (Deleuze, Guattari 1980: 13), w przeciwieństwie do drzewa czy korzenia, które mają miejsce lub punkt, porządkujące całość. Przez kłącze rozumiemy specjalną formę, podobną do grzybni, która według Deleuze'a jest niejako sama w sobie korzeniem. Tylko w nim nie ma początku ani końca, ale zawsze jest jakiś punkt, z którego kłącze wyrasta, jest on gdzieś „pośrodku między rzeczami, współistnieniem, intermezzo" (Deleuze, Guattari 1980: 36).

Ideą tekstu wielowarstwowego, w którym znaczenie nie jest ustalone w jednym centralnym węźle, jest realizacja koncepcji kłącza w literaturze i stanowi alternatywę dla liniowej struktury narracyjnej (Klei 2002: 48). W tym kontekście tekst postmodernistyczny przypomina organizm ryzomorficzny (Kuchmenko 2014: 121), który rośnie i rozgałęzia się, nabierając nowych form i znaczeń. Książka realizująca tekst wielowarstwowy, inaczej kłączowa, realizuje niezwykły rodzaj powiązań: wszystko w niej jest ze sobą powiązane, ale liczne zagmatwane połączenia mogą zostać nieoczekiwanie przerwane i przywrócone na nowo. Realizacją idei książki kłączowej jest powieść Tokarczuk „Prawiek i inne czasy" jest ona skonstruowana tak, że każdy rozdział – powieści, a ściślej „czas" dowolnego bohatera (ludzi, roślin, zwierząt, przedmiotów) są ze sobą powiązane.

Akcja książki rozgrywa się w wymyślonej przez autorkę wsi Prawiek, w oparciu o prawdziwe wydarzenia historyczne, jakie miały miejsce od 1914 do 1980 r. Tokarczuk niedokładnie określa miejsce, gdzie znajduje się wieś, niemniej jednak opisuje jej położenie w stosunku do autentycznie istniejących miast – Stuszowa i Kurozwienek na Dolnym Śląsku (województwo dolnośląskie, Polska). W tak określonym miejscu istnieje autentyczna wieś o nazwie Zagrody – pierwowzór Prawieku (Zagrody 2024). Znajduje się w niej niemal wszystko, co spotykamy w powieści: „wilgotne łąki, trochę lasu" (Tokarczuk 2005: 6), przepływająca przez nią rzeka Czarna, pałac rodziny Popielów, stadnina koni, a w pobliżu labirynt („Labirynt w kuchence i bukowy"), jakby zbudowany w oparciu o powieść w 2015 r przez uważnego czytelnika.

Wieś Prawiek z powieści to archetypowy mikrokosmos, w którym łączą się ludzkie radości i smutki. Zdaniem autorki granicy Prawieku strzegą archaniołowie czterech żywiołów – Rafał, Gabriel, Michał, Uriel. Właśnie z ich punktów widzenia opowiadana jest historia Prawiek i jego mieszkańców. Ich losy w tak dynamicznym okresie historycznym, przez który przetoczyły się dwie wojny światowe i liczne wstrząsy polityczne, są opisywane z głęboko ludzkiego punktu widzenia, zdystansowanego, a nawet oderwanego od świata. Tokarczuk nadała odpowiedni ton książce poprzez wprowadzenie narratora tak przez nią określonego „Silny, pewny siebie i wszechwiedzący narrator Prawieku i innych czasów ze swoją skłonnością do krótkich zdań i nieco biblijnej frazy." (Tokarczuk 2020: 85). W swej powieści autorka maluje obraz wszechświata, w którym nie ma realnego centrum (wokół którego skupiałyby się wydarzenia), ani ustalonego porządku czasowego. Powieść, niczym kłącze, rośnie asymetrycznie, jak gigantyczna grzybnia.

„Na początku nie było żadnego Boga. Nie było ani czasu, ani przestrzeni. Było tylko światło i ciemność. I to było doskonałe." (Tokarczuk 2005: 99).

To zdanie z gry „Ignis fatuus" ziemianina Popelskiego pojawia się niemal w połowie powieści „Prawiek i inne czasy", a jego umiejscowienie w książce sugeruje, że doskonałość minęła i że nic nie ma już początku, ponieważ nikt już nie potrafi powiedzieć, jak to się wszystko zaczęło. Tym samym świat staje się niedoskonały, niesystematyczny i niekontrolowany. Istnieje jako „sieć" niezliczonych nici znaczeń i prawdopodobieństw. W samym środku powieści znajduje się rozdział „Czas grzybni". Pamiętajmy, że według Deleuze'a kłącze znajduje się gdzieś pomiędzy, pośrodku, a w powieści wyraża się poprzez obraz grzybni. Tokarczuk umieszcza ją w konkretnym miejscu: „Grzybnia rośnie pod całym lasem, a może nawet pod całym Prawiekiem." (Tokarczuk 2005: 188). Obraz, jaki konstruuje Tokarczuk, jest w istocie roślinny, a więc kłączowy: to „... jest wielkim potężnym organizmem, wspólnotą bytów połączonych ze sobą komitywami i sojuszami, całością komunikującą się nader sprawnie i dużo lepiej, niż nam się do tej pory wydawało" – pisze Tokarczuk w swoim zbiorze esejów „Czuły narrator". (Tokarczuk 2020: 138).

Grzybnia w „Prawieku" „... tworzy w ziemi, pod miękkim poszyciem, pod trawą i kamieniami, plątaninę cienkich niteczek, sznurków i kłębków, którymi omotuje wszystko. Nici grzybni mają potężną siłę i wciskają się między każdą grudkę ziemi, oplatają korzenie drzew i przytrzymują wielkie głazy w ich nieskończenie powolnym ruchu naprzód." (Tokarczuk 2005: 188).

Anna Larenta (polski filolog) zwraca uwagę na wątek grzybni w twórczości Tokarczuk. Pisze, że w „Prawieku" wyobraźnia autora tworzy grzybnię przypominającą metaforę Matki Ziemi, która ożywia wszystko, wysyłając niezbędne do życia składniki. W powieści jest ona opisana jako pierwotne, bezkształtne, ale potężne bóstwo o nadludzkiej sile. Ukazana jest w formie podziemnej białej delikatnej księżycowej koronki, łączącej coś kruchego i łatwego do zniszczenia (Larenta 2018: 206).

W powieści kilka postaci, zwłaszcza Kłoska i jej córka Ruta, wchodzą w symbiotyczną relację ze światem roślin, współistniejąc ze zwierzętami, roślinami i duchami. Larenta podkreśla (Larenta 2018: 203), że jedynie Ruta, w odróżnieniu od innych postaci, posiada zdolność słyszenia życia grzybni, bicia jej „serca". Nawet jej imię *Ruta* (w biologii – gatunek rośliny, rodzaj wiecznie zielonych, wieloletnich pachnących ziół, krzewów) i pochodzenia (córka Kłoski i arcydzięgiela (Tokarczuk 2005: 72 – 74), człowieka i rośliny) wskazuje na ścisły związek ze światem roślin. Ruta jest głęboko empatyczna, subtelnie czuje naturę, wchodzi z nią w niemal symbiotyczną relację. Ruta nie tylko wie wszystko o grzybach, ale jest także istotą wybraną, jedyną w Prawieku, która wie, gdzie znajduje się rdzeń grzybni.

Podobne powiązanie z grzybnią widzimy w kolejnej powieści Tokarczuk „Dom dzienny, dom nocny", gdzie bohaterka, w pewnym sensie alter ego autora, marzącą o staniu się częścią grzybni, wyraża chęć należenia do czegoś takiego, co jest wieczne. Według narratora, stając się elementem grzybni, człowiek będzie w stanie okiełznać śmierć i przemijalność czasu. Grzybnia opisana w powieści „Prawiek" przejmuje „władzę nad czasem" (Tokarczuk 2005: 190), jest więc w stanie spowolnić jego upływ.

Można zwrócić uwagę na fakt, że u Tokarczuk percepcja czasu u zwierząt i roślin różni się od percepcji czasu u człowieka. W Prawieku drzewa „żyją wiecznym snem" i „są uwięzione w przestrzeni, lecz nie w czasie", ponieważ „żyją poprzez materię,..." i „drzewo doznaje świata tylko dzięki materii". Kiedy nadchodzi burza, „cały świat staje się burzą" (Tokarczuk 2005: s. 226). Ludzie wydają się drzewom wieczni, ale „znaczy to tyle samo, jakby nigdy nie istnieli." (Tokarczuk 2005: 226). Zwierzęta są uwięzione w czasie: „czasem zwierząt jest zawsze teraźniejszość" (Tokarczuk 2005: 253). Na przykład, kiedy Misia jest poza zasięgiem wzroku swojego psa, „Lalce się wydaje, że odchodzi ona na zawsze" (Tokarczuk 2005: 254). Bo zdaniem Tokarczuk: „...do myślenia bowiem potrzebne jest połykanie czasu, uwewnętrznianie przeszłości, teraźniejszości, przyszłości i ich ciągłych przemian" (Tokarczuk 2005: 253 – 254).

Grzyby Tokarczuk są bytami całkowicie inteligentnymi, tworzącymi sieci zależności, komunikującymi się ze sobą i realizującymi szczególny model współpracy. Układ kłączowy wyznacza też strukturę innych dzieł Tokarczuk, m.in. w powieści konstelacyjnej „Bieguni" z panoptycznym narratorem i nieliniową fragmentaryczną narracją; kompozycja przypomina mapę gwiaździstego nieba. Tokarczuk wyznaje strategię narracyjną, aby opisać "naszą rzeczywistość, to musimy znaleźć sposób, by oddać tę jej polifoniczność, zgiełk, wiele splątanych narracji" (Gawrońska, Tokarczuk 2007).

Wielość kłącza neutralizuje ideę centrum. Nie ma jedności, która stanowiłaby rdzeń w przedmiocie lub byłaby rozdzielona w podmiocie. Według Deleuze'a „istnieją tylko definicje, ilości, wymiary, które mogą zmienić tylko wtedy, gdy wielość zmieni swoją naturę" (Deleuze, Guattari 1980: 14 – 15). W powieści „Prawiek" grzybnia istnieje jeszcze przed pojawieniem się grzybów, a samo dzieło Tokarczuk jest jak ten „ogromny organizm" – złożony, niestabilny świat, rozpadający się na wiele części, na fragmenty ludzkich i nieludzkich losów.

Na kompozycję powieści składają się krótkie rozdziały, które Tokarczuk nazywa „czasami", opowiadające historię – jednej konkretnej postaci, zwierzęcia, rośliny czy ducha. Tokarczuk łączy „czasy" w taki sposób, aby odbiorca miał poczucie integralności. W świecie Prawieku światy zwierząt i roślin

współistnieją współzależnie. Tokarczuk uważa, że najważniejsze jest to, co po pośrodku. W rozmowie z dziennikarką Mają Gawrońską Tokarczuk mówi, że „całość, do której tak tęsknimy, tkwi między szczegółami" (Gawrońska, Tokarczuk 2007).

Narrator „Prawieku", aby uzyskać różne punkty widzenia, przekazuje głos różnym bytom, człowiekowi, roślinie, przedmiotowi, zwierzęciu i dzięki temu łączy „czasy" w całość, w czas ogólny Prawieku. W pierwszym rozdziale książki narrator sygnalizuje mistyczny aspekt całej późniejszej historii. Jest oczywiste, że struktura pierwszego rozdziału wygląda dokładnie tak samo, jak większość mitów o stworzeniu. Jest ideą wielkiej skomplikowanej, wielostopniowej gry, w której każda postać musi wziąć udział:

> Gracz, który wierzy w Boga, powie: «wyroki boskie», «palec boży» – ta wszechmocna i potężna końcówka Stworzyciela. Jeśli zaś w Boga nie wierzy, powie: «przypadek», «zbieg okolicznością. Czasem gracz użyje słowa «mój wolny wybór», ale z pewnością powie to ciszej i bez przekonania. Gra jest mapą ucieczki. Zaczyna się w centrum labiryntu. Jej celem jest przejście wszystkich sfer... (Tokarczuk 2005: 99).

Jeden z bohaterów powieści – dziedzic Popielski – odczuwając kryzys wiary i religii, który zaczyna się od melancholii, chaosu i nonsensu otaczającego świata i historii, czuje, „że świat się kończy, a rzeczywistość rozpada jak spróchniałe drzewo, że materię toczy od spodu pleśń, że dzieje się to bez wszelkiego sensu i nic nie znaczy" (Tokarczuk 2005: 85 – 86).

Dziedzic Popielski zadaje sobie pytanie: „Skąd idę?" (Tokarczuk 2005: 87). Rabin zadaje mu kolejne pytanie: „Dokąd zmierzamy?" (Tokarczuk 2005: 88). i pozostawia mu książkę z łacińskim tytułem: „Ignis fatuus, czyli Pouczająca gra na jednego gracza" (z łac. dosłownie „błędny ognik").

Ta gra to rodzaj niekanonicznego świętego tekstu, w formie dużego labiryntu w kształcie pierścienia, który powinien albo ujawnić znaczenie życia, albo udowodnić, że takowe nie istnieje. Gra staje się czymś więcej niż zabawą, całkowicie pochłaniającą świadomość dziedzica.

Co ciekawe, najważniejsze kwestie człowieczeństwa, które Paul Gauguin wziął za podstawę tytułu swojego ważnego obrazu (po francusku: „D'où venons nous? Que sommes nous? Où allons nous?"), Gilles Deleuze i Felix Guattari w swojej koncepcji kłącza rozważają jako „najbardziej bezużyteczne pytania". Według ich teorii „zaczynać od zera, szukać początku lub fundamentu jest bezsensowne. Gra potwierdza to poczucie niestabilności i bezcelowości wyjaśniania świata i ustalania punktu, w którym wszystko się zaczęło:

> Labirynt narysowany na płótnie składał się z ośmiu kręgów czy sfer, zwanych Światami. Im bliżej środka, tym bardziej labirynt wydawał się gęsty, tym więcej w nim było ślepych zaułków i uliczek prowadzących donikąd" (Tokarczuk 2005: 97).

Gra „Ignis fatuus, czyli Pouczająca gra na jednego gracza" przypomina metaforę kłącza, posiada „skomplikowany system dróżek, krzyżówek, rozwidleń", które prowadzą do przejść w strefy kuliste zwane światami:

> Gra jest rodzajem drogi, na której raz po raz pojawiają się jakieś wybory […]. Gracz widzi swoją drogę jak pęknięcia na lodzie – linie, które w zawrotnym tempie rozdwajają się, kręcą i zmieniają kierunek" (Tokarczuk 2005: s. 98 – 99).

Tak Tokarczuk poprzez grę dziedzica Popielskiego ukazuje nam świat, który zrodził się w wyniku wielu sprzecznych zamierzeń i wypadków. Ten świat jest niestabilny, chaotyczny i niedokończony. Jego wewnętrzne braki i poczucie niepełności odczuwają bohaterowie „Prawieku": „Misia, jak każdy człowiek, urodziła się rozbita na części, niepełna, w kawałkach" (Tokarczuk 2005: 45), Izydor „... teraz zrozumiał, skąd brało się to poczucie braku...." (Tokarczuk 2005: 194), nawet Bóg w grze odczuwa potrzebę bycia doskonałym, odczuwa też nieuchwytność czasu: „Czasem dusze ludzi wymykają się mu..." (Tokarczuk 2005: 293). Ale tę niedoskonałość świata odczuwa także czytelnik, który zapoznając się z wieloma „Czasami" („Czas Prawieku", „Czas Misi", „Czas sadu", „Czas Gry" itp.), w których każdy bohater ma swój własny czas. Ta „fragmentacja" czasu świadczy o niepełności rzeczywistości, której każdy aspekt, łącznie z czasem, jest niekompletny i zmienny.

Czas to jeden z ulubionych tematów prozy Olgi Tokarczuk. Refleksje nad czasem pojawiają się niemal w każdej jej powieści i, jak się wydaje, odgrywają ważną rolę w konstrukcji jej tekstów. Magdalena Rabizo-Birek (filolog polski) podkreśla także jej fascynację czasem. Pisze, że czas i przestrzeń to najważniejsze „postacie" w powieściach Olgi Tokarczuk (Rabizo-Birek 2013: 142).

W rozdziale „Czas Misi" bohaterka podejmuje refleksję nad tematem uciekającego czasu. „Misia obserwowała bacznie, jak zmienia się sama i jak wokół niej zmieniają się inni, ale nie wiedziała, ku czemu to zmierza, co jest celem tych zmian" (Tokarczuk 2005: 46). Wszystko jest tylko raz: „W przyszłym roku drzewa będą inne [...] „Nigdy nie powtórzy się to wieszanie prania – myślała. – Nigdy nie powtórzę się ja." (Tokarczuk 2005: 210). Nic nigdy nie jest powtórzeniem tego samego, nic nie będzie takie samo, co oznacza, że powtórzenie i różnica są zawsze złączone, ponieważ istnienie jednego zależy od drugiego.

Podobnie „Czasy" Tokarczuk w Prawieku można interpretować jako „lines de fuite" – metaforę, której używają Deleuze i Guattari, zastanawiając się nad transformacją i zdolnościami adaptacyjnymi kłącza. Kłącze jest metaforą równoprawnego istnienia przepływów tymczasowych, nieliniowości czasu. Teoria ta pomaga odróżnić część od całości lub główne od drugorzędnego.

Jak zauważa P. Czapliński, bohaterowie „Prawieku" Tokarczuk to istoty drugorzędne, mniej istotne dla historii. Rekwizytem tej historii jest młynek do kawy, a symbolem czasu jest grzybnia. Młynek do kawy odzwierciedla ciągłe powtarzanie tych samych – co nie znaczy, że pozbawionych znaczenia – wydarzeń i działań. Grzybnia symbolizuje inny rytm czasu – powolny, ale wszechogarniający. Przez swoje istnienie grzybnia narusza wszelkie jasne rozróżnienia („ani roślina, ani zwierzę") i wprowadza ideę wzajemnego połączenia wszystkich rzeczy („ani nie rozróżnia, ani nie wyróżnia swoich dzieci") (Czapliński 2004: 316 – 327).

Olga Tokarczuk świadomie podkreśla w powieści kobiecą, a nie męską narrację. W powieści nacisk położony jest na postacie kobiece; grzybnia ma kobiecą naturę. Natomiast dominacja mężczyzn, zdaniem autorki, prowadzi jedynie do rozkładu. W paradygmacie patriarchalnym brak męskiego potomka prowadzi do końca historii. W przeciwieństwie do tak symbolicznego obrazu jak drzewo genealogiczne oparte o męską linię, Tokarczuk wprowadza grzybnię jako obraz nieskończoności, przypominający sieć lub sieć z niezliczoną liczbą połączeń (na przykład nowoczesne sieci cyfrowe).

Utwory Tokarczuk są ze sobą w jakiś sposób powiązane, niczym kłącze-grzybnia przeplatają się i uzupełniają. Myślenie oparte na systemie kłączowym wyznacza strategię narracyjną innych dzieł Tokarczuk (zwłaszcza powieści „Dom dzienny, dom nocny" i „Bieguni"), przyczyniając się do powstania nowego gatunku literackiego. Tak charakterystyczny dla niej fragmentaryczny sposób tworzenia fabuły zachęca do odmiennej interpretacji dzieła literackiego i pozwala wyobraźni czytelnika ułożyć z jego części znaczącą całość (Armitstead 2018). W nim właśnie kryje się sens kompozycyjnej metafory kłącza jako sposobu opisu świata, który składa się z wielu fragmentów, dzięki którym tworzymy obraz całości – swoją rzeczywistość.

BIBLIOGRAFIA

Armitstead 2018: Armitstead, C. *Olga Tokarczuk: "I was very naive. I thought Poland will be able to discuss the dark areas of our history"*, The Guardian, 2018. https://www.theguardian.com/books/2018/apr/20/olga-tokarczuk-interview-flights-man-booker-international [20.10.2024].

Barma 2013: Barma, O.A. *The rhizomorph labyrinth conception in postmodern culture.* // Vestnik Polockogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya E, Pedagogicheskie nauki. 2013. № 7, s. 123 – 126. // Барма, О.А. *Концепция ризоморфного лабиринта в культуре постмодерна.* Вестник Полоцкого государственного университета. Серия Е. Педагогические науки – 2013 – № 7 – С. 123. // Barma, O.A. *Koncepciya rizomorfnogo labirinta v kul'ture postmoderna*. Vestnik Polockogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya E. Pedagogicheskie nauki – 2013 – № 7 – S. 123.

Czapliński 2004: Czapliński P., *Młynek do kawy, grzybnia, Bóg*, W: O. Tokarczuk, *Prawek i inne czasy*, przeł. T. Izotova, Moskwa 2004, s. 316–327. // Чаплинский, П., Кофемолка, грибница, Бог, [в:] О. Токарчук, *Правек и другие времена*, пер. с пол. Т. Изотовой, Москва, с. 316–327. // Chaplinski, P., *Kofemolka, gribnica, Bog*, V: O. Tokarczuk, Prawek i drugie vremena, per. s pol. T. Izotovoj, Moskva, s. 316 – 327.

Deleuze, Guattari 1980: Deleuze, G., Guattari, F. Mille Plateaux. *Capitalisme et schizophrénie* (coll. «Critique») (Les éditions de Minuit), s. 645.

Gawrońska 2007: Gawrońska, M. *Ciało to pojazd doskonały*, rozmowa z O. Tokarczuk. Dziennik, 25.10.2007. URL: http://kultura.dziennik.pl/ksiazki/artykuly/62076,cialo-to-pojazd-doskonaly.html [10.09.2024].

Klei 2002: Alice van der Klei. *Repeating the rhizome.* 2002, Substance 31 (1). s. 48 – 55.

Kuchmenko 2014: Kuchmenko, M. A. *Principle of a rhizome as structure-forming factor of post-modernist text*. Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta. №4 (149) 2014. s. 119 – 122. // Кучменко, М.А. *Принцип ризомы как структурообразующий фактор постмодернистского текста.* Вестник Адыгейского государственного университета №4 (149) 2014. с. 119 – 122 // Kuchmenko, M.A. *Princip rizomy kak strukturoobrazuyushchij faktor postmodernistskogo teksta.* Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta №4 (149) 2014. s. 119 – 122.

Larenta 2018: Larenta, A. *Grzybnia jako metafora w twórczości Olgi Tokarczuk*, Białostockie. Studia Literaturoznawcze 13/2018, s. 201 – 218.

Mayur-Fedak 2001: Mayur-Fedak, J. *Mity i schematy wyobraźni. O powieści Olgi Tokarczuk „Prawiek i inne czasy"* // Światy nowej prozy, ред. S. Jaworski, Kraków, s. 31–60.

Rabizo-Birek 2013: Rabizo-Birek M., *Twórca i niszczyciel – czas w powieści Olgi Tokarczuk „Dom dzienny, dom nocny"*, W: *Światy Olgi Tokarczuk*, red. M. Rabizo-Birek, M. Pocałuń-Dydycz, A. Bienias, Rzeszów, s. 382.

Sharapova 2016: Sharapova, E. *Magical Realism in Olga Tokarczuk's Novels: Primeval and Other Times*, *The Journey of the Book-People, House of Day, House of Night* // "Acta Humana" 6 // Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 195 – 210.

Stanisz 2003: Stanisz M., *Prawiek: „vademecum" podróżnika*, W: Most. Starożytność. Przewodnik dla licealistów, redakcja Jerzy Szeja, Warszawa: Wydawnictwo Piotra Marciszuka STENTOR. s. 46 – 50.

Tokarczuk 2005: Tokarczuk, O. *Prawiek i inne czasy*, Kraków.

Tokarczuk 2020: Tokarczuk, O. Czuły narrator. Wydawnictwo Literackie. E-book.

Zagrody 2024: Zagrody to nazwa wsi, na OpenStreetMap:https://www.openstreetmap.org/search?query=zagrody#map=15/50.59253/21.11276 [22.10.2024].

Zakolska 2016: Zakolska, O. Echa i tęsknoty romantyczne w polskiej kulturze współczesnej. „Opowieści galicyjskie" Andrzeja Stasiuka, „Prawiek" Olgi Tokarczuk oraz „Świteź" Kamila Polaka w poetyce „Ballad i romansów" Adama Mickiewicza, „Pamiętnik Literacki", Instytut Badan Literackich PAN, s. 63 – 78.

Лавринович 2012: Лавринович, Л. Художня інтерпретація ідеї часопростору в романі О. Токарчук «Prawiek i inne czasy». Наукові записки. Серія «Філологічна». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2012. Вип. 28. с. 128 – 139. // Lavrinovich, L. Hudozhnya interpretaciya ideï chasoprostoru v romani O. Tokarchuk «Prawiek i inne czasy». Naukovi zapiski. Seriya «Filologichna». Ostrog: Vid-vo Nacional'nogo universitetu «Ostroz'ka akademiya», 2012. – Vip. 28. s. 128 – 139.

Dorota Kielak

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie/
Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw
ORCID: 0000-0002-0227-5820
d.kielak@uksw.edu.pl

POETYCKI DEBIUT STANISŁAWA ROSSOWSKIEGO
THE POETICAL DEBUT OF STANISŁAW ROSSOWSKI

Abstract: *The article examines the debut poetry collection of Stanisław Rossowski – a poet, prose writer, and journalist associated with the formation of early modernist sensibilities, contributing to the literary currents that would come to define the emerging modernist movement. His volume "Poems", published in 1886, is grounded in existential reflection that foregrounds the tragic nature of human existence, caught between idealistic aspirations and the constraints of reality. An analysis of this first collection reveals both the guiding principles of Rossowski's later literary work and the lyrical models characteristic of the fin-de-siècle poetic imagination. In this respect, Rossowski's writing shows the influence of Adam Asnyk, a representative of the older generation of poets.*

The collection also makes extensive use of mythological figures associated with tragedy, most notably the motif of Icarus. Rossowski invokes not only the narrative of Icarus's flight but also interprets the symbolic significance of his fall. As an ethical paradigm, Icarus becomes for Rossowski the most fitting representation of the human condition: a condition defined by the tension between spiritual aspirations and the earthly realm in which they must be realized. This motif appears to organize the interpretive framework of the entire collection, which repeatedly underscores the idea that every moment of exaltation – every symbolic ascent toward the heavens and stars – inevitably contains the potential for downfall.

Rossowski's debut thus positions the Icarian myth as a key to understanding the existential experiences of the late nineteenth-century individual. In this sense, the volume serves as a valuable source for tracing the evolution of the writer's artistic sensibility as it engages with the cultural transformations of the second half of the nineteenth century.

Keywords: *Stanisław Rossowski, Adam Asnyk, Kazimiera Iłłakowiczówna, motif of Icarus, Galician press, scientistic crisis*

Stanisław Rossowski zapisał się w pamięci swoich współczesnych jako literat i dziennikarz jednocześnie. Włodzimierz Jampolski w 1936 r., z okazji jubileuszu pięćdziesięciolecia pracy twórczej Rossowskiego, zwracał uwagę na wielkość zarówno dorobku literackiego, jak i publicystycznego Jubilata, który „przeorał wszerz i wzdłuż zagony poezji, pracy literackiej i publicystycznej" (Jampolski 1936:1), stając się autorem tomów poezji (*Poezje* (1886); *Poezje, seria II* (1892); *Tempi passati. Wiersze różne* (1892); *Psyche* (1899); *Chwile. Wybór poezji* (1923)), opowiadań (*Ze ścieżek życia. Wrażenia i obserwacje* (1892); *Z teki impresjonisty* (1893); *W półcieniu. Nowy poczet szkiców i obrazków* (1899); *Lili. Trzy opowiadania* (1900); *Obrazki familijne* (1903); *Żołnierskie to i owo* (1926)), powieść *Moja córka* (1898)), dramatów (*Świeże powietrze* (1893); *Circe. Baśń dramatyczna wierszem w 5 aktach z prologiem* (1900); *Nawojka. Komedia w 3 aktach* (1901); *Za siódmą górą, za siódmą rzeką. Ballada w 3 aktach z prologiem* (1901); *Dymisja. Sztuka w 4 aktach* (1904); *Zuzanna w kąpieli. Rzecz w 1 akcie* (1905); *Komitet. Żarcik pensjonarski w jednej odsłonie* (1927); *W starej szkole nowy duch. Szkic w 1 akcie wierszem* (1929); *Dzień krwi i chwały. Obrazek sceniczny w 1 odsłonie* (1930); *Kropiciel i Brzytwa w wojsku narodowym. Gawęda sceniczna w 3 aktach* (1931)), a także różnorakich szkiców zawierających refleksje związane z bieżącymi wydarzeniami z życia społecznego i kulturalnego (*Wizerunki sejmowe. Ludzie i sprawy, przyczynek do samorządu galicyjskiego. Seria I* (1901); *Ignacy Jan Paderewski. Zarys charakterystyki* (wpsółautorstwo z Henrykiem Opieńskim – 1911); *Lwów podczas inwazji 1916; Trzeci Maja* (1920); *Na sprowadzenie zwłok Henryka Sienkiewicza z ziemi szwajcarskiej do polskiej* (1924); *Ku czci nieznanego żołnierza* (1924); *Lwów – z 19 ilustracjami* (1925); *Juliusz Słowacki w święto złożenia zwłok poety na Wawelu* (1927)). Dorobek Rossowskiego tworzyły ponadto prace krytycznoliterackie („*Pan Tadeusz*" – *rozbiór szczegółowy* (1929)), tłumaczenia z języka szwedzkiego (proza Franka Hellera), norweskiego (Henrik Ibsen), angielskiego (twórczość Williama Szekspira; Oskara Wilde'a), niemieckiego (dzieła Richarda Dehmela, Augusta Hoffmanna von Fallersleben, Augusta von Platena, Gottfryda Kellera, Heinricha Heinego, Hermana Notnagla), węgierskiego (twórczość Sándora Petőfiego); wreszcie teksty pieśni okolicznościowych (np. *Kantata ku czci Adama Mickiewicza: na chór jednogłosowy, dwugłosowy, mieszany lub męski, muzyka Mariana Signio* (ca 1898), *Pieśni i piosnki,* muzyka Stanisław Niewiadomski (ca 1905); *Nieznany żołnierz: kantata na chór męski*, muzyka Mieczysław Sołtys (1925) (Skręt).

W bogatym dorobku literackim Rossowskiego ważne miejsce należy przypisać jego debiutanckiemu tomowi *Poezji* z 1886 r., który tworzy liryka refleksyjno-filozoficzna. Zgodnie z tym, co poeta napisał w wierszu *Rebus*:

Życie człowieka, jak misterny rebus
Z różnych obrazków w jeden sens się składa;
Nikt nie rozwiązał go, choć każdy bada (Rossowski 1886: 96),

lirycznej analizie poddawał w tomie różnorodność ludzkich doświadczeń. Z pasją obserwatora tematem swych wierszy czynił życiowe niespełnienia (*Marja Stuart*; *Historia w życiu kobiety*), cierpienia (*Obrazek; Korale*; *Łzy*), miłosne fikcje, uniesienia i rozczarowania (*Legenda miłości; Do towarzysza; Chociaż cię miłość niosła; Zapomniano*; *Dawna pieśń; Rzymska idylla;* cykl *Z poranku* oraz *Wieczorem*; *Recepta na zięciów*); ludzkie cnoty i przywary (*Skromność*; *Gniazdo*); różnego rodzaju przeżycia estetyczne i metafizyczne (*Balowa sukienka*; *Zmiany*; cykl: *Sen nocy letniej*). Rossowski, zgodnie ze słowami zapisanymi w wierszu *Z muzyki*:

Życie, powiadasz, to nędza sama!
Gnębi cię tylko i boli;
Jak chromatyczna w muzyce gama
Pełno ma krzyżów i moli.
[…]
Bo to, co ciebie nęka żałobą,
Tworzy melodję istnienia (Rossowski 1886: 109),

wydaje się być wrażliwym rejestratorem nie tyle blasków, co cieni ludzkiego bytowania, otwierając w ten sposób przestrzeń metafizycznych dociekań. By móc zrealizować ideę słowa-czynu, zaprojektowaną w otwierającym tom autotematycznym wierszu, stara się też poruszać najczulsze struny ludzkiej egzystencji. W przywołanym utworze, zatytułowanym znacząco *Przypowieść*, poeta – nawiązując do ewangelicznej przypowieści o siewcy – sformułował życzenie, by pieśń jego trafiła na podatny grunt emocji czytelników:

Losy pieśni, losy ziarna
Jednakowy mają bieg:
Ziarno ginie i pieśń marna.

Gdy na skalne padnie łona,
Gdy w ten zimny pchnięta grób,
Nie wydawszy echa, skona.

Im potrzeba tu schroniska,
Światła, ciepła trzeba im
I opieki Bożej z bliska...

I tej czystej, jasnej strugi,
Co jednemu nieba szlą,
A zaś serca ludzkie — drugiej (Rossowski 1886: 2).

Konsekwentnie więc, otwierając przed odbiorcą swoich poezji bogaty i przejmujący jednocześnie świat ludzkich doznań, pragnień i rozterek, zadbał o to, by skala emocji towarzyszących lekturze jego tomu tworzyła jak najbardziej żyzny grunt dla ziarna, jakim chciał uczynić swoje poetyckie słowo.

Jego wczesną lirykę bez wątpienia inspirowała refleksja egzystencjalna, która została przy tym wyraźnie naznaczona piętnem tragizmu. Debiutancki tom Rossowskiego to zapis różnie definiowanego doświadczenia braku i niespełnienia. Już w drugim w kolejności utworze *Poezji,* zatytułowanym *Fragment* – jednym z dwóch, w których poeta wypowiada się w pierwszej osobie, snując autotematyczną refleksję – artykułuje myśl o tym, że istotą życia człowieka jest nieustająca konfrontacja różnego rodzaju tęsknot z brakiem możliwości ich realizacji:

Wyżej i wyżej, oto moje hasło...
Wyżej z tych szranków poziomych żywota,
Wyżej z krainy chmur, z toni mgły ciemnej...
Wyżej! Lecz ileż gwiazd na niebie zgasło,
Które ta sama pędziła tęsknota
I ten sam poryw, gorący, daremny... (Rossowski 1886: 3).

W wierszu *Za późno* poeta, dając upust własnej potrzebie przebywania w krainie ideału, wyznaje:

Za późno na świat przyszedłem,
Mam duszę z innej epoki.
Marzeń mych gwiazdy śpią dawno
W mogile wieków głębokiej.

Pod dachem sklepień gotyckich
(Ach, dawno przeszła ich era) —
Tam mi się było urodzić,
Tam było urość w truwera (Rossowski 1886: 4).

Istotą życia jest – według Rossowskiego – nieustający konflikt między idealizmem a ziemskimi ograniczeniami człowieka, który – jak pisze poeta w III wierszu cyklu *Sen nocy letniej* – nie przynależy wyłącznie do żadnej z tych dwóch sfer: „Nade mną niebios uroki drzemią,/ Pode mną ziemia cicho

się korzy;/ Jak drżące blaski wieczornej zorzy/ Wiszę pomiędzy niebem a ziemią" (Rossowski 1886: 89), i nie może też ich scalić w swojej biografii.

Tak ukształtowana myśl Rossowskiego o tragicznym dysonansie między idealistycznymi pragnieniami a niemożnością ich realizacji zyskuje wyraźne piętno tragizmu, bardzo dobrze wpisując się w wyrażany na progu lat 90. XIX w. kryzys światopoglądowy pokolenia urodzonego po klęsce powstania styczniowego. Warto przy tym zauważyć, że liryczna eksploracja schyłkowej świadomości w jego wydaniu zdradza pewne podobieństwa do dorobku Adama Asnyka (Skręt), a szczególnie do Asnykowej refleksji o „granicach ludzkiego poznania […], o wszechświecie, człowieku i Bogu […], o prawie moralnym człowieczeństwa […], o nieustannym rozwoju istnienia i życia […]" (Kucharski 1986: 575). Tak jak „u Asnyka rytm i głos fal wodnych jest muzyką bytu" (Mocarska-Tycowa 2005: 157), tak też u Rossowskiego w wierszu III z cyklu *Dziś i jutro* „ludzkością/ Jakaś dziwna włada siła;/ Raz jej fala szła do góry, Drugim razem na dół biła" (Rossowski 1886: 125). Jeśli jednak jej ruch w poezji Asnyka był swoistym „objawieniem harmonii" (Mocarska-Tycowa 2005: 156) świata, to w poezji Rossowskiego generuje przede wszystkim niepokój wynikający z kategoryczności praw natury:

W tem miotaniu ustawicznem,
To ohydna, to wspaniała,
Raz w olbrzymów rosła ludzkość,
To znów w karłów ród malała.

Alem nigdy jej nie widział,
By na drodze tej, czy owej,
Wstecz, czy naprzód podążając,
Doszła tylko do połowy.

Snać w przeznaczeń jej zakresie
Połowiczność nie jest znana;
Dnia od nocy w niej nie dzieli
Zmierzch wieczoru, ni brzask rana (Rossowski 1886: 125).

Autor debiutanckiego tomu *Poezji* podkreśla niemożność odkrycia zasad bytu ze względu na jego nieprzewidywalną zmienność, pisząc: „Szara chwila, mgliste świty,/ Fałszem są w dziedzinie ducha: Każda nowość, niby wulkan,/ W jednej chwili z niej wybucha" (Rossowski 1886: 126). Wreszcie użyta kategoria „ducha ludzkości" (Rossowski 1886: 125), przywodząca na myśl Asnykowego „Ducha świata" z VIII i XVIII sonetu z cyklu *Nad głębiami*, którego

obecność – jak pisze Mocarska-Tycowa – nie miała żadnych uzasadnień „w jednolicie naturalistycznej, pozbawionej transcendentnego odniesienia wizji bytu" (Mocarska-Tycowa 2005: 156), w *Poezjach* Rossowskiego wzmacnia doświadczenie braku egzystencjalnej stabilności. Duch ten bowiem jedynie „Szerszy czasów krąg rozchyla,/ I co dla nas bywa wiekiem,/ To dla dziejów jedna chwila" (Rossowski 1886: 126):

Czemże wobec wież niezłomnych,
Które strzegą prawdy grodu,
Na powiewnej mgle oparte
Eteryczne zamki z lodu?

W wieku maszyn, kotłów, fabryk,
Nie karmelków nam potrzeba;
Dziś brzmi tylko jeden pacierz:
— „Powszedniego daj nam chleba.

Wyleczona z mistycyzmu,
Co ją trzymał w swoich pętach,
Goni ludzkość kolejami,
Na parowych śni okrętach.

U jej kolan dźwięczą dzisiaj
W miast czułego słów minstrela,
Elektryczne aparaty
Edissona, Graham – Beľa (Rossowski 1886: 123).

Skojarzenie twórczości Rossowskiego z dorobkiem autora *Nad głębiami* uprawomocnia przede wszystkim fakt, że sonety te powstawały w tym samym czasie, w którym pisane były poezje Rossowskiego (cykl Asnyka ukazywał się w prasie między rokiem 1883 a 1893 (Kucharski 1986: 57), co stanowiło dla początkującego autora niewątpliwy bodziec do ich eksploracji. Tak więc przywoływanie poezji Asnyka pozwala na zidentyfikowanie określonych wzorców poetyckiej ekspresji Rossowskiego, wśród których dorobek Asnyka znajduje swoje wyraźnie określone miejsce. Myśl o zależnościach debiutanckiego tomu Rossowskiego od poezji tego autora może wzmacniać także analogia między utworami o miłości, publikowanymi przez Asnyka w latach 70. XIX w., czyli wówczas, gdy Rossowski dorastał i dojrzewał intelektualnie, a całą grupą utworów zawartych w *Poezjach,* które poświęcone zostały temu uczuciu i w których wszelkiego rodzaju stany emocjonalne opisane zostały za pomocą metafor kwiatowych. To, co Zofia Mocarska-Tycowa

skłonna była nazwać miłosną „mową kwiatów" (Mocarska-Tycowa 2005: 56), w poezji Asnyka, „praktykowaną przez salonowe i salonikowe ówczesne towarzystwa" (Mocarska-Tycowa 2005: 57), ma swój wyraźny odpowiednik w *Poezjach* Rossowskiego, choć pewność tego stwierdzenia można byłoby również osłabić. Trudno byłoby bowiem autorytatywnie stwierdzić, że eksplorowana w jego debiutanckim tomie symbolika kwiatów, ujawniona wrażliwość poety na ich semantyczną pojemność, wiąże się wyłącznie z lekturą Asnykowej poezji, a nie na przykład z recepcją dziewiętnastowiecznej kultury, zarówno tej popularnej, jak i wysokoartystycznej. Jak pisze bowiem Mocarska-Tycowa,

> sama symbolika kwiatów i oparta na niej mowa kwiatów nie były bynajmniej odkryciem XIX wieku – lecz jedynie jako zjawisko szeroko spopularyzowane, ogarniające szczyty i podnóża kultury obyczajowej i literackiej, jednające wybitnych poetów i czytelników popularnych druków, bez wątpienia należała do fenomenów XIX stulecia (Mocarska-Tycowa 2005: 57).

Rossowski znał zapewne prace Józefa Strumiłły *Ogrody północne* (1880) czy też Józefa Chociszewskiego *Róże i niezapominajki. Książeczka dla serc kochających a szczególnie dla narzeczonych, zawierająca rozmowę kwiatami, opowiadania, rady i wskazówki dla młodzieży płci obojga, oraz wybór wierszy dla rozrywki wesołych kółek towarzyskich* (1883). Z tychże popularnych publikacji mógł też czerpać inspiracje do swoich wierszy, w których za pomocą symboliki kwiatowej opisywał różne odcienie miłości. Poza tym kwestia podobieństwa poezji obu autorów może oczywiście wydawać się bardziej złożona, gdy weźmie się pod uwagę fakt, że literackich wzorów Rossowskiemu dostarczała także poezja Adama Mickiewicza. Rossowski bowiem, jeszcze przed ukazaniem się omawianego tomu, w listopadzie 1880 r., opublikował utwór *Nie ma Cię Mistrzu. Wiersz poświęcony uczczeniu 25 rocznicy zgonu ś. p. Adama*, gloryfikując spuściznę wieszcza i jej wpływ na potomnych. Rossowski pisał w nim:

> Nie ma cię mistrzu! — Ale pieśń została —
> I duch twój został, w tej pieśni zamknięty —
> I nieskruszona zębem wieków chwała —
> I nad prochami blask proroków święty...
> Świecisz nam, świecisz na wieki!... Zaiste!
> Tak na niebiosach gwiazdy lśnią ogniste (Rossowski 1880: [4]).

Pod koniec zaś swojej twórczej drogi w 1929 r. ogłosił drukiem historyczno-literacki szkic na temat jednego z najważniejszych dzieł poety,

zatytułowany *Pan Tadeusz. Rozbiór szczegółowy.* Obie te wypowiedzi, spinające, jak klamrą dorobek Rossowskiego, niewątpliwie uprawniają do szukania w nim Mickiewiczowskich odniesień, co otwiera następną perspektywę interpretacji omawianego tu debiutu.

Rossowski na etapie swojego debiutu wydaje się pisarzem poszukującym literackich wzorców dla swego lirycznego dyskursu. Jest też poetą, który nie boi się odniesień do kulturowego dorobku, potrafiąc go sfunkcjonalizować w obrębie swojej własnej myśli. Dlatego też w jego wczesnej poezji pojawia się motyw Ikara, który otwiera jedną z ciekawszych ścieżek interpretacji poezji Rossowskiego. Do postaci tego mitologicznego bohatera poeta odwołuje się już na początku tomu w przywołanym wyżej wierszu *Fragment*, pisząc:

Sam nie wiem, dokąd, byle tylko wyżej
Wciąż chciałbym lecieć za blaskami i słońca,
Za tem promiennem, przeczystem obliczem;
Lecz czy mnie kiedy los do niego zbliży,
Czy dusza moja w bolach zwątpień drżąca
Nie spłonie w jego świetle tajemniczem ?

Na mą wędrówkę próżno los się zżyma:
Żadna mnie od niej moc odwieść nie zdoła,
Dopóki widzę jasne bóstw mych twarze;
Pod ich spojrzeniem dojrzewam w olbrzyma
I w proch druzgoczę czarnego anioła,
Wołającego: —
„Wstrzymaj się... Ikarze!" (Rossowski 1886: 3)

W omawianym tomie znalazł się również wiersz pt. *Ikar,* bezpośrednio poświęcony postaci mitologicznego bohatera, w którym autor nie tylko przywołuje jego historię, ale też diagnozuje tragedię upadku tego greckiego marzyciela, wkładając w usta jego ojca Dedala następujące słowa:

— „Ob, Ikarze, drogie dziecię!
Było słuchać mej przestrogi
I nie lecieć tam człowiekiem,
Gdzie żyć mogą tylko bogi.
[…]
„Ludzka dłoń niezdolna była
Pokierować końmi Feba;
Więc na ziemię spaść musiałeś
Ty, coś wtargnąć chciał do nieba" (Rossowski 1886: 11).

Ikar – jako wzór etyki człowieka – jest dla Rossowskiego najlepszym uosobieniem jego duchowo-materialnej kondycji, którą określa tragiczny konflikt między sferą duchowych potrzeb a ziemską przestrzenią ich realizacji. Dlatego też motyw Ikara zdaje się być konstytuujący dla całego tomu *Poezji*, mimo że jego postać została przywołana w zaledwie dwóch utworach. Trudno jednak nie dostrzec w omawianym zbiorze wielokrotnie artykułowanej myśli o tym, że w każde uniesienie, czy też w każdy lot ku niebu i gwiazdom, jest automatycznie wpisany upadek. W wierszu *Dziewica* Rossowski snuje rozważania o tym, jak ideał kobiecości był uwznioślany przez wieki,

Ale na tej naszej ziemi,
Co niejedne przeszła bole,
Rozjaśniałaś wciąż czystemi
Blaski twoją aureolę.
W głębi dworów, w wiejskiej ciszy
I po dziś dzień męskie ucho
Z czarodziejskich ust twych słyszy
Głos dźwięczący mu otuchą

O, pozostań niezmieniona
W czarodziejskim dyjademie,
Bo wraz z wiarą wielkość skona,
Co na skroniach twoich drzemie.
Patrz: Jałowa nasza gleba
Niebiańskiego łaknie czaru:
Nam sawantek nie potrzeba,
Ni heroin budoaru (Rossowski 1886: 15),

a następnie konkluduje:

Może rzecz właściwą skryto.
Lecz to pewne: w każde rano
Byłaś zorzą złotolitą.

I to pewne: każdej nocy,
Co szła w dzieje szybkim krokiem,
Przy potężnej twej pomocy
Ustępował dzień przed zmrokiem.
Bo z dwóch źródeł twoje czyny
Płyną, czarodziejski kwiatku:
Ty, wiodąca na wyżyny,
Wiedziesz także do upadku!...[podkreśl. – DK] (Rossowski 1886: 14).

Pochodną motywu Ikara wydaje się też wyraźnie obecna w *Poezjach* logika paradoksu. Rossowski niejednokrotnie wydobywa sprzeczności rządzące ludzkim życiem, jak czyni to np. w wierszu *Z księgi przykazań,* zadając retoryczne pytanie: „[…] czemu życie Sen rozkoszy nędzą kala,/ Czemu w jasnych dni rozkwicie/ Wschodzi gorzki los Tantala?" (Rossowski 1880: 81).

W tym momencie trudno nie pokusić się o analogię z innym debiutem poetyckim, który miał co prawda miejsce ćwierć wieku później, bo w 1911 r., ale za to opublikowany został na terenie tego samego zaboru austro-węgierskiego, i należał do młodziutkiej wówczas, bo niespełna dwudziestoletniej Kazimiery Iłłakowiczówny. Jej pierwszy tomik poetycki ukazał się bowiem pod tytułem *Ikarowe loty* i – co oczywiste – oparty został na schemacie wyobrażeniowym greckiego marzyciela wzbijającego się w niebo. Poetka uczyniła z niego rodzaj pokoleniowego manifestu, wzywając w nim do podjęcia „ikarowego lotu" mimo świadomości wpisanego w ten lot upadku. W jednym z pierwszych utworów, zatytułowanym *Bunt młodości,* nie ukrywała przekonania, że „zginie zdeptany nogą/ […] sztandar młodzieńczy,/ tłum ręką szorstką i srogą/ skroń […] cierniem uwieńczy" (Iłłakowiczówna [1911]: 6). Chociaż tom ten służył artykulacji siły pokolenia urodzonego w latach 90. XIX w., które z witalnością wkraczało w nową epokę otwieraną przez Wielką Wojnę i w momencie swojego debiutu wolne było już od pesymizmu światopoglądowego pokolenia lat 60. XIX w., do którego właśnie należał Rossowski, to warto byłoby pokusić się o analizę sposobu wykorzystania mitu o Ikarze i Dedalu, porównując oba te debiuty i być może szukając nie tyle analogii, co pewnego rodzaju wpływów w sposobie pokoleniowej autoekspresji. Zadanie to wydaje się intrygujące tym bardziej, że – z jednej strony – prawie równolegle w czasie z ukazaniem się zbioru wierszy Iłłakowiczówny, bo w 1910 r., Jan Straus sparafrazował grecki mit o Ikarze w opowiadaniu *Ikar*, wchodzącym w skład tomu *Nowele* (Lwów 1910), a z drugiej – pokoleniowy rówieśnik Rossowskiego – Józef Jankowski – napisał poemat *Ikar umierający*, którego powstanie datuje się na lata 1895 – 1905 (Jankowski).

W bibliografii przedmiotu brakuje rozważań na temat zjawiska „kulturowego równania" (Głowiński 1990: 10), osiąganego dzięki modernistycznej recepcji mitu o Ikarze, choć – jak można to zauważyć w poezji Rossowskiego – mit ten, tak samo jak obecna w literaturze tego czasu opowieść o Dionizosie, artykułował przekonanie o „dynamice i metafizycznym niepokoju"(Głowiński 1990: 10) w świecie przełomu XIX i XX w. Jeśli by spojrzeć na organizujący wyobraźnię poety mit o Ikarze i uznać, że wyznacza on jeden z obszarów świadomości kulturowej wczesnego modernizmu, to można zaryzykować twierdzenie, że mit ten jest kluczem do całego dorobku Rossowskiego, nie tylko tego

lirycznego. Kontynuacją przygody pisarza z literaturą, rozpoczętej *Poezjami* z 1886 r., będzie jego działalność dziennikarska i prozatorska. Rossowski był bowiem także wykwintnym dziennikarzem, który od początku swojej pisarskiej aktywności związał się z ówczesną galicyjską prasą. Na jej łamach publikował pierwsze utwory literackie (np. „Tydzień Literacki, Artystyczny, Naukowy i Społeczny"; „Szczutek", „Dziennik Polski", „Ziarno", „Przegląd Literacki i Artystyczny", „Gazeta Lwowska", „Gazeta Narodowa", „Nasz Kraj", „Przegląd Polityczny, Społeczny i Literacki", „Słowo Polskie", „Wiek Nowy"). Jego kontakty z czasopismami nie ograniczały się przy tym wyłącznie do publikowania na ich łamach utworów literackich i publicystyki, w której obszernym zbiorze znalazły się – jak pisał Jampolski: „tysiące artykułów niepodpisanych, okolicznościowych, mających nieraz dużą wartość uczuciową i stylistyczną, a rozrzuconych po żółkniejących rocznikach dzienników i czasopism, które wiodą obecnie cichy żywot na półkach bibliotek publicznych" (Jampolski 1936: 1). Pisarz realizował się bowiem zawodowo jako dziennikarz, bardzo dobrze odnajdując się w sytuacji, jaka wytworzyła się w Galicji po 1867 r., kiedy to w wyniku zniesienia systemu koncesyjnego nastąpił rozwój prasy, „liczba tytułów narastała w szybkim tempie, a razem z nią wzrastało zainteresowanie i zapotrzebowanie na ludzi tworzących na potrzeby redakcji" (Drąg 2015: 193). W 1893 roku rozpoczął współpracę z „Dziennikiem Polskim", następnie „Przeglądem" oraz „Gazetą Narodową" (Jampolski 1936: 1). Redagował i wydawał dwutygodnik „Myśl" (1893 – 1894), redagował „Słowo Polskie" (1895 – 1902), prowadził dział polityczny w „Gazecie Lwowskiej". W latach 1918 – 1928 był redaktorem naczelnym „Gazety Lwowskiej", najstarszego lwowskiego czasopisma, którym kierował – jak pisał Jampolski – „w okolicznościach najcięższych czasu wojny, później oblężenia Lwowa i zawieruchy bolszewickiej" (Jampolski 1936: 1). Od 1889 r. wydawał także pismo przeznaczone dla dzieci pt. „Mały Światek", co było też zapowiedzią podejmowanej przez Rossowskiego w następnych latach aktywności pedagogicznej (praca nauczycielska w lwowskim Gimnazjum IV oraz współautorstwo podręczników szkolnych) (Skręt). Nie bez znaczenia jest w tym kontekście fakt, że w 1926 r., czterdzieści lat po wydaniu pierwszego tomiku poetyckiego, od włodarzy miasta Lwowa otrzymał nagrodę honorową za działalność publicystyczną i literacką, zostając jednocześnie honorowym członkiem Towarzystwa Dziennikarzy Polskich oraz Syndykatu Dziennikarzy polskich (Jampolski 1936: 1).

W czasie, kiedy brakowało rozróżnienia między literatami a dziennikarzami, Rossowski realizował typową dla drugiej połowy dziewiętnastego wieku biografię twórcy scalającego w swej aktywności działalność literacką z pracą na rzecz rozwoju jednej z ważniejszych instytucji życia kulturalnego,

jaką na progu dwudziestego wieku stawała się prasa[1]. Łączenie profesji dziennikarskiej z literacką stanowi przy tym istotny rys dorobku Rossowskiego nie tylko ze względu na obecność w nim gatunków dziennikarskich na równi z literackimi oraz pracę w redakcjach i wydawanie pism, ale przede wszystkim ze względu na charakteryzującą jego literacką twórczość pasję do unaoczniania dramatu życia z wykorzystaniem „autentycznych opisów i przeżyć" (Sztachelska 1997: 27) zwykłych ludzi w ich codziennym bytowaniu. Wyznaczała ona późniejsze literackie horyzonty Rossowskiego, o czym świadczą publikowane od roku 1892 do 1899 utwory określane mianem „szkiców", „obserwacji", „wrażeń" oraz „obrazków", które w drugiej połowie XIX w. potwierdzały proces „żywiołowego przenikania dokumentaryzmu w obręb piśmiennictwa artystycznego" (Sztachelska 1997: 27). W jednym z nich pisarz pointuje opowiedzianą historię pewnego urzędnika: „I to już

[1] Należy zaznaczyć, że jego osoba wpisuje się w grono pisarzy, którzy łączyli te dwie profesje już od XVIII w., takich jak np.: Ignacy Krasicki, Franciszek Bohomolec, Adam Naruszewicz. Ponieważ – jak twierdzi Edyta Żyrek-Horodyska, „momentem przełomowym dla formowania się związków między światem prasy a literatury były jednak dopiero lata dwudzieste i trzydzieste XIX stulecia, gdy w Stanach Zjednoczonych i w Europie rozwijać się zaczęła prasa masowa" (Żyrek-Horodyska 2017: 125), która z „przychylnością spoglądać zaczęła na pozostających często bez trwałego zajęcia twórców literatury" (Żyrek-Horodyska 2017: 125), to spośród pisarzy-dziennikarzy trzeba wymienić przede wszystkim Adama Mickiewicza, Józefa Ignacego Kraszewskiego. Trzeba też wspomnieć o bliższych Rossowskiemu chronologicznie: Bolesławie Prusie, Marii Konopnickiej (Sztachelska 1997: 29), Aleksandrze Świętochowskim, Henryku Sienkiewiczu oraz Michale Bałuckim, pisarzu, komediopisarzu i publicyście jednocześnie, który w 1861 r., czyli wtedy, gdy na świat przyszedł Rossowski, zdobywał doświadczenie dziennikarskie, rozpoczynając pracę w piśmie "Niewiasta", a kilka lat później redagując i wydając krakowski tygodnik „Kalina" (Drąg 2015: 194). On też w swojej twórczości literackiej poddawał ocenie mentalność środowisk dziennikarskich i sposób ich funkcjonowania (komedia *Nowy dziennik*, 1887). Piśmienniczą aktywność Rossowskiego można rozpatrywać wreszcie w relacji z działalnością naturalistów (Adolf Dygasiński, Gabriela Zapolska), którzy pracowali w redakcjach czasopism, a materiały do swojej twórczości – na wzór reporterów – czerpali z obserwacji życia społecznego. Trudno byłoby wymienić tu całą plejadę pisarzy-dziennikarzy, którzy na przełomie XIX i XX w. łączyli swe pasje publicystyczne i reporterskie z zaangażowaniem literackim (Adamczewska 2012: 239). Może tylko warto przypomnieć osobę Stefana Krzywoszewskiego, jego pokoleniowego rówieśnika, jako współzałożyciela w 1909 r. Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy Polskich – najstarszej na ziemiach polskich organizacji służącej obronie interesów zawodowych ludzi pióra, której *Statucie* (uchwalonym po raz kolejny w 1926 r.) zostało wpisane „zadanie rozwijania współżycia przedstawicieli literatury i prasy jako działów piśmiennictwa polskiego" (*Statut Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy Polskich* 1926: 3). Towarzystwo Literatów i Dziennikarzy Polskich funkcjonowało na terenie Królestwa Polskiego, w związku z czym co do zasady nie skupiało pisarzy z innych zaborów, ale należałoby domniemywać, że Rossowski znalazłby w jego strukturach właściwe dla siebie miejsce.

wszystko? Wszystko, bo w naturze, z której rysowałem, nie znalazło się nic więcej" (Rossowski 1892: 12), eksponując tym samym weryzm swojego opowiadania. Hołdując naturalistycznej zasadzie dokumentaryzmu wybrał jednocześnie dla swojej twórczości drogę nie tyle literatury faktu, co prozy psychologicznej[2]. Inspirując się obserwacją społecznych zachowań i postaw wykreował bohaterów uosabiających życiowe troski i niespełnienia, używając przy tym do ich charakterystyki słów z Ewangelii według św. Mateusza: „błogosławieni cisi" (Rossowski 1892: [5]). W opowiadaniach nierzadko nakłada na swoich bohaterów Ikarową maskę, zapalając w nich iskrę marzeń w poszukiwaniu stabilizacji (np. *Kocie natury; Haniu! Haniu!*), poddawaniu się drobnym pokusom codzienności (np. *Pomarańcza*), konfrontowaniu się ze swoimi małymi i wielkimi pragnieniami (np. *Seminarzystka; Samobójstwo hrabianki Idalii)*, z przemijalnością ludzkiego życia (np. *Lato*) spędzanego w otoczeniu przedmiotów nadających temu życiu koloryt i wnoszących do niego radość (np. *Ficus elastica*; *Lampa*). Z pasją reportera tropił wszelkie porywy ducha swoich bohaterów, zagłębiając się w psychologię ich dorastania i starości, relacji małżeńskich i rodzinnych (np. *Aniołek*; *Filemon i Baucyda; Pedagog*). Opowiadania pisarza można z powodzeniem nazwać swojego rodzaju kartoteką ludzkich przypadków, obrazujących tęsknotę za ideami, za wolnością od codziennych rytuałów, powszedniej szarości wszelkiego rodzaju zawodów. Do scharakteryzowania twórczej postawy Rossowskiego, jako autora opowiadań, można użyć słów Strausa – autora wspomnianego wyżej opowiadania *Ikar* – i powiedzieć, że „splatał sny różowe o człowieku" (Straus 1910: 36), a jego "serce było spragnione obcowania z ludźmi i umysł nimi bezustannie zajęty" (Straus 1910: 36). Tropił Ikarową wiarę swoich bohaterów w sens ludzkich marzeń i piękno duszy, nawet jeśli wiodły one (a tak bywało najczęściej) do przegranego życia. Konfrontował w nich małe i duże porywy serca z mieszczańskimi normami życia (np. w opowiadaniu *Obligacya)*, opowiadając się zawsze po stronie tych pierwszych.

Debiutancki tom wierszy Rossowskiego, w którym Ikarowa tragedia potraktowana została jako klucz do doświadczeń egzystencjalnych człowieka końca XIX w., stanowi niezwykle bogaty materiał interpretacyjny, pozwalający na prześledzenie logiki rozwoju artystycznego pisarza, jako przebiegającego w twórczej współwibracji zarówno z przemianami kultury drugiej połowy XIX w., jak i z różnymi obszarami dziewiętnastowiecznego dziedzictwa literackiego. *Poezje* Rossowskiego bardzo dobrze egzemplifikują naturę debiutu,

[2] Jolanta Sztachelska podkreśla: „powieść wywodząca się z naturalizmu pójdzie dwiema drogami: w stronę literatury faktu albo w kierunku prozy psychologicznej" (Sztachelska 1997: 27).

mobilizując do myślenia o nim jako swoistego rodzaju pryzmacie, który oświetlony interpretacyjnym światłem odsłania różne odcienie wrażliwości i – co najważniejsze – inspiracji pisarza, kształtujących przez kolejne trzy dziesięciolecia jego dorobek. W ten sposób debiutancki tom staje się dziełem o szczególnym potencjale interpretacyjnym, mającym znaczenie nie tylko dla opisu twórczości Rossowskiego, ale również dla odkrycia reguł komunikacji artystycznej drugiej połowy dziewiętnastego wieku.

BIBLIOGRAFIA

Adamczewska 2012: Adamczewska, I. *Powieść dziennikarska*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich", z. 1.

Drąg 2015: Drąg, K. *Rycerze pióra? Michał Bałucki dziennikarz o etosie dziennikarzy*, „Zeszyty Prasoznawcze", nr 1.

Głowiński 1990: Głowiński, M. *Mity przebrane. Dionizos, Narcyz, Prometeusz, Marchołt, labirynt*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Iłłakowiczówna [1911]: Iłłakowiczówna, K. *Ikarowe loty*, Kraków: Spółka Nakładowa „Książka".

Jampolski 1936: Jampolski, W. *O Stanisławie Rossowskim*, „Gazeta Lwowska", nr 55.

Jankowski: Jankowski, J. *[Wiersze różne, rękopisy]*, ‹https//polona.pl› [styczeń 2025].

Kucharski 1986: Kucharski, E. *Twórczość liryczna Asnyka* w: *Między teorią a historią literatury*, wyb. i oprac. Artur Hutnikiewicz, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Mocarska-Tycowa 2025: Mocarska-Tycowa, Z. *Wybory i konieczności. Poezja Adama Asnyka wobec gustów estetycznych i najważniejszych pytań swoich czasów,* Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Rossowski 1880: Rossowski, S. *Nie ma Cię Mistrzu. Wiersz poświęcony uczczeniu 25 rocznicy zgonu ś. p. Adama*, Lwów: nakł. aut.

Rossowski 1886: Rossowski, S. *Poezje*, Lwów: Gubrynowicz i Schmidt.

Rossowski 1892: Rossowski, S. *Ze ścieżek życia. Wrażenia i obserwacje*, Lwów: Seyfarth i Czajkowski.

Skręt: Skręt, R. *Stanisław Rossowski*. W: *Internetowy polski słownik biograficzny,* <https//ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-rossowski-1861-1940-poeta-prozaik--dramatopisarz-etc> [wrzesień 2023].

Statut Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy Polskich *1926*: *Statut Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy Polskich: uchwalony na nadzwyczajnym zgromadzeniu walnem członków T. L. i Dz. P. w dniu 4 stycznia 1926 r. i wciągnięty do rejestru stowarzyszeń i związków za Nr 1538 na zasadzie postanowienia Ministerjum spraw wewnętrznych z dnia 8 kwietnia 1926 r. za Nr BB. 3288/26.*

Straus 1910: Straus, J. *Ikar*. W: Straus, J. *Nowele*, Lwów: Gubrynowicz i Syn. Warszawa: Gebethner i Wolff.

Sztachelska 1997: Sztachelska, J. *Reporteryje" i reportaże. Dokumentarne tradycje polskiej prozy w 2 poł. XIX w. i na początku XX wieku (Prus – Konopnicka – Dygasiński – Reymont)*, Białystok: Wydawnictwo Filii Uniwersytetu Warszawskiego.

Żyrek-Horodyska 2017: Żyrek-Horodyska, E. *Reportaż literacki wobec literatury,* „Pamiętnik Literacki", z. 4.

Iwona E. Rusek

Uniwersytet w Białymstoku, Polska/ University of Białystok, Poland
ORCID: 0000-0002-4894- 7987
iwonkarusek@gmail.com

OBRAZ BUŁGARII W POWIEŚCI LESŁAWA M. BARTELSKIEGO *ZŁOTA MAHMUDIA. MOTYWY ORIENTALNE*

THE IMAGE OF BULGARIA IN LESŁAW M. BARTELSKI'S NOVEL *THE GOLDEN MAHMUDIA.* ORIENTAL MOTIFS

Streszczenie: *Artykuł omawia powieść przygodową Lesława M. Bartelskiego zatytułowaną „Złota mahmudia". W treści obecne są przeszłe zdarzenia, które wyznaczają wspólnotę dziejów Polaków i Bułgarów, czyli walkę o wolność, dążenie do suwerenności i samostanowienia. Przewijające się w powieści motywy orientalne sprowadza Bartelski do trzech poziomów: miejsca, przyrody i kuchni. Oś fabularną organizuje wokół poszukiwania zaginionego skarbu, wprowadzając przy tej okazji niezbędny dla powieści morał, iż od złota ważniejsza jest przyjaźń.*

Słowa kluczowe: *motywy orientalne, powieść przygodowa, Bułgaria, Lesław M. Bartelski, „Złota mahmudia", Adam Mickiewicz*

Abstract: *The article discusses Lesław M. Bartelski's adventure novel entitled "Golden mahmudia". The content includes past events that define the common history of Poles and Bulgarians, i.e. the fight for freedom, the pursuit of sovereignty and self-determination. Bartelski reduces Bulgarian oriental motifs to three levels: place, nature and cuisine. He organizes the plot around the search for a lost treasure, introducing the moral of the novel, which is essential to it, namely that friendship is more important than gold.*

Keyword: *oriental motifs, adventure novel, Bulgaria, Lesław M. Bartelski, "Golden mahmudia", Adam Mickiewicz*

Bułgaria, czyli tak daleko i tak blisko

Bohater Powstania Warszawskiego i autor książek literacko-historycznych Lesław Marian Bartelski (19220 – 2006) wielokrotnie odwiedzał Bułgarię i pisał na jej temat. Wedle słów Iwana Wylewa (bułgarskiego poety i tłumacza literatury polskiej) „czuł sympatię do Bułgarii" (Вълев 2019: 135). Wyrazem tej sympatii stanowi jego powieść przygodowa *Złota mahmudia*[1] (1962), której będzie poświęcony niniejszy tekst. Warto jednak zauważyć, że rok po premierze *Złotej mahmudii* pisarz wydał tom reportażowy *Jeździec z Madary. Szkice o ziemi bułgarskiej* (1963), który był owocem jego bułgarskiej podróży, a także długich rodzinnych wakacji spędzonych w Sozopolu. W obu książkach pojawiają się podobne motywy i opisy, co sprawia, że łączy je nie tylko postać autora, lecz przede wszystkim jego fascynacja Bułgarią. Zdaniem Adriany Kowaczewej, w tomie reportaży na plan pierwszy wysuwa się fantazmat egzotycznego Wschodu oraz zatrzymanego czasu, który autorka odkrywa jako wspólny dla Bartelskiego, a także dwóch innych reportażystów, tj. Zbigniewa Klejna i Bronisława Trońskiego (Kovachewa 2018: 175 – 176).

Akcja *Złotej mahmudii* rozgrywa się w Warszawie i w Bułgarii[2]. W stolicy Polski mieszkają bowiem bohaterowie: Tato, Słodka Mama, ich córka Agna (Agnieszka), syn Jasio oraz jego przyjaciel, Pietrek. Ten ostatni jest synem byłego podkomendnego Taty z czasów Powstania Warszawskiego. W powojennej rzeczywistości, z którą mamy do czynienia w powieści, Tato jest pisarzem, a jego książki są tłumaczone między innymi na język bułgarski. Z Bułgarią wiążą go zarówno sprawy zawodowe, jak i relacje przyjacielskie z tamtejszymi pisarzami oraz tłumaczami. Sama zaś Bułgaria z jej egzotycznym pięknem stanowi dla bohatera nie tylko wyobrażenie o dalekim kraju, lecz jest czymś bliskim, w jakiś sposób stale obecnym w szarej codzienności PRL-u. A to dlatego, ponieważ Tato na jednej z półek ponad książkami umieścił ozdobiony białymi liniami, gliniany dzban na wodę z Nesebyru. Naczynie to przypominało mu

> piękną podróż statkiem z Warny do Neseberu[3], kiedy zza burego, spalonego słońcem przylądka Emine wyłoniła się urocza miejscowość, położona na wyspie połączonej z lądem wąskim przesmykiem drogi. Niebo miało barwę wnętrza perły, brzeg rysował się jasnym pasmem piasku i ciemną plamą zieleni. Domy

[1] Powieść została wydana w Bułgarii w r. 1965, w tłumaczeniu Stefana Ilchewa.

[2] Bartelski opublikował swą powieść w 1962 roku, zaś w 1987 roku miał premierę film w polsko-bułgarskiej koprodukcji. W głównych rolach wystąpiły ówczesne gwiazdy kina, m.in., Leon Niemczyk, Bronisław Cieślak czy Zdzisław Kozień. Film jest obecnie dostępny on-line. Zob. także: Nowakowski 2013: 167 – 178.

[3] Bartelski używa w powieści tego zapisu nazwy miasta.

> spiętrzone, skupione gęsto jeden obok drugiego tworzyły zbite osiedle, altanki z winogradu ożywiały czerwone i białe mury oraz stare, jeszcze bizantyjskie budowle. Neseber otoczony zewsząd prawie granatowym morzem wydawał się bardziej zjawą aniżeli rzeczywistym osiedlem. Na tle monotonnego pejzażu miasteczko przypominało w barwach i kształtach różę górską (Bartelski 1988: 9, 10).

Opis wspomnień, jakie wywołuje obecność dzbanka postawionego, jak czytamy, na honorowym miejscu w warszawskim mieszkaniu, staje się czytelnym symbolem Bułgarii i stosunku do niej bohatera. Relacja z przebytej podróży, mimo upływu czasu, nie zatarła się w jego pamięci, lecz mieni się kolorami: zieleni, czerwieni, bieli czy granatu. Tymi barwami związanymi z energią życia, tworzenia i radości, emanuje rzeczywistość bułgarskiej miejscowości, a także otaczającej ją przyrody. Niezwykłość opisywanego miejsca podkreśla porównanie go do górskiej róży. Kwiat ten symbolizuje piękno, delikatność i zmysłowość, a trzeba pamiętać, że w Bułgarii różę wykorzystuje się do produkcji kosmetyków i perfum. Róża górska jest rośliną dziko rosnącą, głównie na skalistym podłożu, nie da się jej okiełznać, gdyż do życia potrzebuje przestrzeni. W ten sposób kwiat przywołany we wspomnieniu Taty odzwierciedla ukształtowane przez trudną historię i piękną przyrodę cechy samych Bułgarów. W relacji bohatera uderza zwłaszcza fraza „niebo miało barwę wnętrza perły", ponieważ klejnot ten, oznaczający płodność, bogactwo, ponowne narodziny i tajemnicę dalekiego Wschodu czy Egiptu (Tresidder 2005: 160 – 161), także w symboliczny sposób oddaje niezwykłość samej Bułgarii oraz jej mieszkańców. Nie dziwi więc wcale, że Tatuś i jego rodzina na zaproszenie przyjaciół z Sofii wybierają się na wakacje właśnie do Bułgarii, gdzie zabierają ze sobą także Pietrka. Celem podróży jest Sozopol, dawna Apollonia założona niegdyś przez Greków i znajdująca się niedaleko tureckiej granicy. Miasto, jak czytamy, było położone

> nad Morzem Czarnym, które okazało się albo seledynowe, albo szmaragdowe, szczególnie wtedy, kiedy słońce zaczyna świecić w południe niczym bryła złota. Zobaczyli je pierwszy raz w Burgas, kiedy podjechali na plażę. Powietrze było nieruchome, stężałe od upału, słońce przypiekało jak rozżarzona głownia. Trudno było oddychać, nawet cień nie chronił przed gorącem (Bartelski 1988: 18)

Znowu więc piękna, egzotyczna przyroda dostarczyła bohaterom wrażeń, bowiem polski Bałtyk nie ma koloru szmaragdu, a niebo nad Polską nie lśni niczym złoto. Wprowadzając charakterystyczną dla Bułgarii paletę barw, ferię kolorów i piękno otaczającego bohaterów świata, Bartelski buduje w ich

odczuciu, a także w wyobraźni czytelników obraz egzotycznej krainy, która posiada jednak pewne swojskie akcenty. One to sprawiają, że daleka i nieznana Bułgaria staje się miejscem bliskim, a nawet w pewien sposób znajomym Polakom.

Nieprzypadkowo więc bohaterowie zatrzymują się w słonecznym Burgas, tam bowiem jesienią 1855 roku przypłynął Adam Mickiewicz, którego gościł Sadyk Pasza[4].

> Tatuś wstał i przeszedł się po ogródku. Z dala było widać szczyt Wzgórza Świętego Ilija, porośnięty chaszczami, spieczony od słońca, prawie zbrązowiały. Jeszcze niedawno – jak opowiadał Tatusiowi gospodarz, u którego mieszkali, poważny Peter – można tam było polować na zające, których w okolicy było mnóstwo. Nic więc dziwnego, że kiedy Mickiewicz przebywał w tych stronach, również z zapałem polował. Znana rycina z tamtych czasów właśnie przedstawia go powracającego do obozu w towarzystwie Sadyka Paszy. Obaj na koniach, z boku galopujący ordynans Sadyka z ubitym szarakiem w ręku" (Bartelski 1988: 108).

Na pamiątkę bytności poety w mieście oraz jego spotkania z Sadykiem Paszą, mieszkańcy postawili pomnik. „Szary kamień z wyrytym na nim napisem w języku bułgarskim" (Bartelski 1988: 18). Burgas i odwiedzający je poeta nie pojawia się w tekście powieści przypadkowo, bowiem Tatuś pragnie napisać artykuł o pobycie Mickiewicza w tym mieście, a militarny kontekst całej historii odnosi się zarówno do powstańczej historii bohatera, jak i samego autora powieści – Lesława Mariana Bartelskiego. W 1939 roku, gdy wybuchła II Wojna Światowa, jako ochotnik walczył na warszawskiej Pradze, a w 1944 roku bił się w Powstaniu Warszawskim w Pułku Armii Krajowej „Baszta". Przeżycia powstańcze odcisnęły piętno na jego życiu i twórczości, w której nieustającym motywem jest właśnie wojenna przeszłość. Bartelski opublikował szereg powieści oraz historycznych opracowań dotyczących wojennych losów polskich pisarzy oraz powstańczych oddziałów (*Genealogia ocalonych*, 1963; *Powstanie Warszawskie*, 1965; *Mokotów 1944*, 1971; *Pułk AK „Baszta"*,

[4] Podczas swego pobytu (od 7 do 17 października 1855 roku) poeta brał udział w „polowaniach z chartami na zające, pokazach musztry, manewrach, wyścigach konnych", ucztach, uroczystych śniadaniach. Tę wesołą atmosferę popsuła choroba żołądkowa Mickiewicza (być może tu właśnie zaraził się cholerą), która też sprawiła, że gdy tylko poczuł się lepiej, natychmiast opuścił Burgas (Świerczyńska 1990: 217 – 228; Ławski 2017a: 187 – 204; Ławski 2018b: 29 – 48). Ten niezwykły zupełnie i jakże brzemienny w skutki epizod pobytu wieszcza w dalekiej krainie opisał Bartelski w swojej książce *Mickiewicz na Wschodzie* (Łódź 1971). Warto zaznaczyć, że Bułgaria i Bułgarzy była obecna w twórczości Adama Mickiewicza od roku 1822, gdy pojawiła się w Objaśnieniach do poematu „Zofijówka" Stanisława Trembeckiego, aż do roku 1855, wtedy bowiem pisał o swoim pobycie w Burgas.

1990), dlatego nieprzypadkowo na kartach powieści pojawia się powstańcza reminiscencja, którą uosabia zarówno Tatuś, jak i ojciec Pietrka, pan Ciapek. Bohater ten, jak czytamy o nim na kartach książki, nie miał

> wiele szczęścia w życiu. Z wojny wyszedł inwalidą bez nogi, szybko postarzał się do tego stopnia, że dzieci w szkole nazywały go „Dziadkiem". Kiedy wreszcie dostał upragnione mieszkanie na kolonii Wierzbno, na które czekał od lat, umarła jego żona i pan Ciapek został sam. No nie sam całkowicie, gdyż miał syna, Pietrka, którego bardzo kochał (Bartelski 1988: 13).

Ten krótki, ale jakże dramatyczny życiorys pana Ciapka symbolizuje tragedię pokolenia Kolumbów – ludzi, którzy oddali młode lata, a nierzadko i życie w walce z niemieckim i sowieckim najeźdźcą, a w nowej rzeczywistości, tej, która powstała wskutek umowy w Jałcie, gdzie oddano Polskę pod sowiecką okupację na pół wieku (1944 – 1989), nie było dla niego miejsca. Przeżycia wojenne odcisnęły na panu Ciapku srogie piętno, dlatego choć nie ma jeszcze czterdziestu lat „wygląda na grubo więcej", do tego podpiera się laską, jest chudy, wysoki, a jego łysa głowa otoczona jest „aureolą wątłych włosów" (Bartelski 1988: 14). Wyrzucony poza nawias życia społecznego, człowiek, który bohatersko bił się o wolność, pracuje jako nic nie znaczący woźny w szkole i nie stać go nawet na to, by zapewnić ukochanemu jedynakowi choćby wakacje za granicą. Tu z pomocą przychodzi Tatuś, który zaprasza na wycieczkę Pietrka, nie zdając sobie zupełnie sprawy, że ojciec chłopca był jego podkomendnym podczas walk w Powstaniu Warszawskim w sierpniu i we wrześniu 1944 roku.

> Tatuś, widząc go, w pierwszej chwili zaniemówił, a później krzyknął:
> – Przecież y się znamy! Chyba mnie oczy nie mylą!
> – Tak jest, panie podchorąży – odparł cicho pan Ciapek, również wzruszony. – Znamy się. Kawał czasu.
> Strzelec „Długi" i kapral-podchorąży „Rzutki" służyli w czasie Powstania Warszawskiego w jednym plutonie na Mokotowie, po Powstaniu widzieli się kilkakrotnie, nie wiedzieli jednak, że mieszkają tak blisko siebie. Zresztą, trzeba to podkreślić, zarówno jeden, jak i drugi mieszkali na Wierzbnie od niedawna. Tatuś nie zna nawet nazwiska pana Ciapka, pamiętał go jako strzelca „Długiego" z okresu trudnych i wspaniałych dni. Teraz ściskali sobie wzajemnie dłonie, uszczęśliwieni, że się spotkali (Bartelski 1988: 14).

Fraza „trudne i wspaniałe dni" odnosi się wprost do dramatycznych walk, jakie toczyli powstańcy na barykadach płonącej Warszawy[5]. Powstanie

[5] Zachary, jeden z bułgarskich bohaterów powieści, usłyszawszy, że Pietrek pochodzi z Warszawy, mówi: „Wiem, gdzie leży Warszawa. To miasto było bardzo zburzone, odbudowuje się. Widziałem w kinie" (Bartelski 1988: 76).

militarnie wymierzone było przeciwko Niemcom, zaś politycznie przeciwko Sowietom[6], o czym Bartelski, w czasie, gdy ukazała się jego książka, nie mógł napisać wprost. Posłużył się więc symboliką dobrze znaną w polskiej literaturze i kulturze od czasu zaborów, kiedy to pisarze, by ominąć cenzurę posługiwali się mową ezopową oraz ukształtowanym pod wpływem poezji kodem kulturowym.

Bartelski przywołał więc towarzysza broni Tatusia, pana Ciapka oraz Adama Mickiewicza, który walczył z carską Rosją – by ukazać tragiczne polskie dzieje, ale też zbudować duchową łączność między polską a bułgarską historią, w której walka z Imperium Osmańskim o wolność i godność, stanowiła niepodważalną ponadczasową wartość. Postać wieszcza-buntownika i zarazem wojownika sprawy narodowej, ślad jego obecności w miejscu tak odległym jak Burgas, sprawia, że egzotyczna, baśniowa i zamorska Bułgaria staje się w okamgnieniu miejscem bliskim sercu każdego Polaka; wprawia go też w zadumę nad wspólnotą dziejową i wiecznymi ideami, z których najważniejsze jest dążenie do wolności i samostanowienia ludzi oraz narodów. Obok Mickiewicza pojawia się jeszcze w tekście powieści nawiązanie do Stefana Żeromskiego i Bolesława Prusa, pisarzy, których utwory na język bułgarski będzie tłumaczył ojciec Stasia, chłopca, który zaprzyjaźni się z Pietrkiem, Jasiem i Agną w Sozopolu. Odniesienia te nie są, rzecz oczywista, przypadkowe, jeśli przypomnimy sobie, że Stanisław Wokulski, główny bohater *Lalki* przebywał w Bułgarii od lipca 1877 roku do marca 1878 roku, w czasie wojny rosyjsko-tureckiej, parał się dostawami mąki i działał na pierwszej linii frontu „w namiocie pod Plewną" (Klejn 2005: 58). Przywołanie postaci Stefana Żeromskiego pozostaje w związku z jego patriotycznym nastawieniem, z twórczością, w której poruszał ważne ideologicznie kwestie, a przede wszystkim sprawę duchowego i materialnego przetrwania polskiego narodu w ciężkich latach niewoli (1795–1918). Trzeba też wspomnieć o Warnie, mieście, z którym wiąże się wielka, ale i tragiczna historia I Rzeczpospolitej. Tam bowiem poległ w walce z armią turecką w listopadzie 1444 roku król Polski i Węgier, Wielki Książę Litewski, Władysław III, zwany odtąd Warneńczykiem. Bohaterowie powieści Bartelskiego nie odnoszą się do postaci króla, przywołują jednak często na myśl samo miasto, jego piękne okolice, zwłaszcza oszałamiające swoją urodą morze. Historia walki przeciwko wspólnemu wrogowi, jakim byli Turcy, staje się oczywistym niedopowiedzeniem, które po raz kolejny ukazuje wspólnotę polsko-bułgarskich dziejów.

[6] Związek Radziecki napadł na Polskę 17 września 1939 roku. W 1941 roku po napaści Hitlera na Sowietów ci ostatni dołączyli do Aliantów, zachowując wrogi stosunek do Polaków.

Smaki i zapachy Bułgarii

Urodę Sozopolu i jego okolic, gdzie toczy się akcja powieści, podkreślają, jak już zaznaczono, opisy przyrody:

> Naraz dojrzeli Sozopol z góry, oblany ze wszystkich stron wodą jak wyspa, tylko zieleń miejskiego parku łączyła stare miasto z lądem, na którym leżało Harmanite.
>
> I poszli jeszcze wyżej, na Szczyt Świętego Ilija, gdzie stoi wieża triangulacyjna, a poniżej są bunkry betonowe – pozostałość wojny. I mieli teraz wspaniały, rozległy widok – z jednej strony gdzieś w dali rysowało się mgliście cudne Neseber, widać było park nadmorski i port w Pomorije oraz wyniosłe nadbrzeże Burgas z ciemną kępą zieleni pośród której stoi kamień z wizerunkiem Adama Mickiewicza.
>
> Morze, jak kawał szafiru, zmieniło barwę, pociemniało, równie piękne, co tajemnicze, urzekające i wspaniałe. Kiedy spojrzeli w stronę południa, można było dostrzec wąski pasek piasku przy ujściu Ropotamo i pokryte lasem dębowym wzgórza przylądka Maslen. Parzyli długo i na morze z rwaną linią wybrzeży, jak gdyby chcieli ten widok unieść z sobą do kraju (Bartelski 1988: 197).

Ich celem jest oddanie piękna pejzażu, ale przede wszystkim stworzenie w umysłach czytelników (należy pamiętać, że Bartelski pisze swoją powieść w 1962 roku, czyli czasach komunizmu, gdy Polakom nie wolno było wyjeżdżać za granicę) obrazu egzotycznej i zarazem baśniowo-idyllicznej Bułgarii. Jej niecodzienny krajobraz tworzą więc rośliny takie jak choćby bujny tamaryszek. Zbocza plaży, na której bohaterowie zażywają odpoczynku, porastają winorośle i figowce. Miejscowi z niedojrzałych jeszcze owoców figi robią konfitury, a „figi smażone w cukrze są tak wyśmienite i tak słodkie, że trzeba je popić szklanką wody" (Bartelski 1988: 21). W szmaragdowym morzu można dostrzec delfiny, w okolicach Burgas czy Warny latają nawet pelikany, są też wielbłądy, z którymi bohaterowie robią sobie chętnie pamiątkowe zdjęcia. Pod powierzchnią krystalicznie czystej wody znajduje się inny, często niebezpieczny świat, zapełniony „dziwacznymi rybami, wężami wodnymi, meduzami", zdarzają się także rekiny (Bartelski 1988: 69, 96). Na powierzchni także można bez trudu natknąć się na zwierzęta, które wzbudzają lęk, należą do nich groźne szakale czy żmije. Nie brak jednak roślin i zwierząt, które dla przybyszów z Polski tchną swojskością. W okolicach Sozopolu rosną bowiem dęby, sosny, olchy, topole i drzewa morwy, na niebie daje się dostrzec jaskółki, gdzieniegdzie słychać słodki głos turkawki lub złowrogie pohukiwanie sowy. Czasami drogę przebiegnie bohaterom jeż, a czasami w ciemności zaświecą oczy wilka, w okolicy zaś można spotkać zające lub barany. Bywa też, że

słynne lilie, o których tyle słyszeli i które wreszcie mogą ujrzeń na własne oczy podczas wycieczki do Ropotomo, sprawiają im wielki zawód („Ot, parę białych kwiatków na wodzie", Bartelski 1988: 28), a uśmiech na twarzy wywołuje osioł, używany jako wiejski zegarek, odpowiednik polskiego koguta, do tego obdarzony imieniem bohatera wielu bułgarskich baśni i legend, czyli Marco.

Budując egzotyczny świat Bułgarii Bartelski sięga nie tylko do opisów krajobrazu, przyrody i zwierząt, lecz także tamtejszej kuchni i jej potraw, używając nazw bułgarskich. Podstawę niemal każdego posiłku stanowi pachnący chleb, soczyste pomidory, biały słony ser z mleka owczego nazywany *sirene* lub *kaszkawał*. Bohaterowie zajadają się *kiuftetami* z garniturkiem (mięsne pulpeciki) lub *kiuftetami* z pieczonycy na ruszcie kotletów siekanych z wołowiny, z pieprzem i cebulą. Niekwestionowany przysmak stanowią własnoręcznie złowione i upieczone na ognisku krewetki, zwane po bugarsku *skarydy* i opisane w tekście jaszcze jako *raczki* i *morskie czereśnie*, które po ugotowaniu nabierają koralowej barwy. Od tych właśnie krewetek przezwisko *Skaryda* zyskuje Staś, Jasio zostaje *Delfinem*, Pietrek *Kostenurką (*bułgarską nazwą żółwia*)*, a Agna *Zefirkiem*. Wszyscy zgodnie łowią nie tylko *skarydy*, ale i czarne małże zwane *midi*, przyznają też, że apetyt wzbudza u nich ryba *safryd* albo *pałamud* w greckim sosie. Ryby i owoce morza wzbudzają u bohaterów kulinarny zachwyt, ponieważ w komunistycznej Polsce panowała bieda. Dotkliwe braki żywieniowe dotyczyły zwłaszcza mięsa, dlatego o łososiu, małżach czy krewetkach można było tylko pomarzyć. Komunistyczna władza na wszelkie sposoby próbowała zaradzić tym problemom, stąd rozmaite erzace podstawowych produktów, zwłaszcza tych zawierających białko. W drugiej połowie lat 70. XX wieku komuniści będą chcieli zaspokoić zapotrzebowanie na białko i mięso sprowadzając z Antarktydy tamtejszego raczka, kryla, jednak zamysł ten, mimo rozpoczętej już produkcji kiełbasy czy przetworów, zakończy się zupełnym fiaskiem, podobnie jak plany krzyżówki krowy z żubrem (Milewska 2024: 57–195; Milewska 2021). Jeden z dialogów między Pietrkiem a Zacharym, bułgarskim górnikiem, który chce nakarmić głodnego chłopca, z humorem oddaje różnice kulinarne i wynikające z nich smaki podniebienia.

> – To co wy wobec tego jecie?
> Pietrek odparł mając w ustach pełno chleba:
> – Schab.
> – Nie rozumiem – wzruszył ramionami Zachary.
> – Jakby ci tu powiedzieć – wykrzyknął po polsku zatroskany Pietrek, trochę zły, że nie potrafi wytłumaczyć tak prostej rzeczy. – Świńsko meso.
> – Aha! – Zachary udał, że zrozumiał, o co chodzi (Bartelski 1988: 89).

Co istotne, zamiłowanie do bułgarskiej kuchni, towarzyszy bohaterom na każdym kroku. Czy to w słoneczny dzień, gdy wygrzewają się na plaży i kąpią w morzu, czy wtedy, gdy odwiedzają stołówkę Związku Literatów, gdzie zaprzyjaźniony kucharz za każdym razem ma dla nich coś smacznego, czy też podczas niebezpiecznej wyprawy, gdy zajadają się ze smakiem zupą zwaną *fasuł czorba*, czyli „fasolówką z pomidorami i czuszkami, podlaną obficie olejem słonecznikowym, w której pływały kawałki mięsa" (Bartelski 1988: 89) i wspominają niemal z rozrzewnieniem smak kremu czekoladowego, konfitury ze *smokini* (figi), a także kompot z *kaijsyii* (moreli), słodkie leguminy czy orzeźwiającą lemoniadę. W Polsce króluje zazwyczaj całoroczny kompot z jabłek, choć latem można go też ugotować choćby z wiśni, rabarbaru, gruszek czy truskawek, jednak żaden z polskich owoców nie dorównuje słodyczą i soczystością ani arbuzom, ani brzoskwiniom, a już tym bardziej figom.

W tym kulinarnym raju, jakim jest Sozopol, znajdują się jednak jarzyny, które nie tylko nie smakują polskim bohaterom, lecz wzbudzają w nich szczerą niechęć. Do tego typu jarzyn należy bez wątpienia zielona papryka czuszka, która dla Bułgarów jest przysmakiem, natomiast u polskich bohaterów wzbudza niechęć, choć trzeba przyznać, że w powieści znajduje się opis, jak bohaterowie zajadają na *zakuskę*, (закуска), czyli śniadanie pieczoną paprykę pokrojoną w paski i zanurzoną w aromatycznej zalewie.

> Siedzieli obok siebie na piasku i zajadali się chlebem. Zachary nie nasycił jeszcze głodu, wpychał do ust kawałki pieczywa i pogryzał pomidorem. Widząc, że chłopiec nie chce jeść zielonej czuszki, to jest papryki, którą tak zachwycają się Bułgarzy, traktując ją jako coś nieodzownego przy obiedzie, oburzył się.
>
> – Iii, głupi z ciebie chłopiec. Nie chcesz czuszki? To najlepsze. A ile w niej witamin! Możeś nigdy nie jadł? – zrozumiał, że chłopiec nie ma ochoty na podobną z kształtu do gruszki, połyskującą zieloną skórą jarzynę. – Czy u was w kraju rosną czuszki?
>
> Pietrek pokiwał głową, przecząc, co młody górnik pojął, że tak.
>
> – No, widzisz, masz fanaberie. Czuszka dobra, powinieneś ją zjeść.
>
> Wreszcie chłopiec zdołał mu wytłumaczyć, że jednak w Polsce papryka nie jest bardzo znana (Bartelski 1988: 89 – 90).

Obok *czuszki* tym, co wzbudza kulinarną awersję są zielone oliwki zwane *maslini*, podawane jako „pikantna przyprawa do kaszkawału", dla bohaterów mają „gorzki i cierpki smak". I jest jeszcze suszona ryba *cziroz*, która dla bułgarskiego smakosza Zacharego stanowi synonim doskonałej potrawy, Pietrkowi

zaś przypomina w smaku włókna drewna, a długotrwałe rzucie jej twardej, wysuszonej na kość skóry i mięsa, jest dla niego prawdziwą torturą.

Prawdziwe złoto

Oś fabularną utworu, zgodnie z regułami powieści przygodowej, stanowią przeżycia związane z poszukiwanie skarbu. A że mamy do czynienia z egzotycznym otoczeniem, toteż ów skarb nie dotyczy naszego rodzimego złota, którym jest, jak zresztą wspominają polscy bohaterowie, bursztyn, lecz bogactw związanych z miejscową legendą[7]. Sięga ona odległych czasów, gdy władzę nad okoliczna ludnością sprawowali okrutni Turcy. Jeden z nich, Mahmud-aga, miał niezwykłej urody córkę. Zakochał się w niej bez pamięci mieszkający w Nesebyrze z matką młodzieniec o imieniu Georgij. Choć uczucie młodych było z góry skazane na klęskę, postanowili zawalczyć o swoje szczęście. Uciekli na małym stateczku, który wskutek pogoni oraz niesprzyjających wiatrów, rozbił się u ujścia rzeki Ropotamo. Rada, ukochana Georigija i córka baszy Mahmuda-agi, zginęła na miejscu, a razem z nią zaginął skarb, który dziewczyna zabrała na statek. Wśród drogocennych klejnotów znajdowały się także stosy *mahmudii* – krągłych tureckich złotników z ciężkiego złota o ząbkowanych brzeżkach, zapisane po jednej stronie niezrozumiałymi hieroglifami, po drugiej zaś zdobne w tajemnicze otomańskie herby. Georgija, któremu udało się przeżyć katastrofę, okrutny bej torturował, a następnie kazał powiesić na szubienicy. Gniew tureckiego baszy dosięgnął nie tylko młodzieńca, lecz także mieszkających w okolicy Bułgarów, których córki stały się niewolnicami na tureckim dworze.

Skarbu, a zwłaszcza złotych *mahmudii*, które zabrała ze sobą w ostatni rejs Rada, szukali miejscowi rybacy, a razem z nimi nastolatkowie z Polski: Pietrek i Staś. Obaj wykazali się odwagą i hartem ducha, gdy stawiali czoła niebezpiecznym sytuacjom w dalekim kraju. Odnaleziona skrzynia, w której błyszczały złote monety, została ostatecznie utracona, lub, jak należałoby powiedzieć, wróciła na swoje miejsce na dnie morza. Wedle miejscowych wierzeń, nad skarbem czuwał duch zamordowanego Georgija, który nie po-

[7] Warto w tym miejscu przytoczyć zbiory bułgarskich baśni i legend, które ukazały się dotychczas w języku polskim: *Za dziewiątą górą, za dziewiątą rzeką*. Bułgarskie baśnie ludowe, wybór, wstęp i przekład H. Czajka, Toruń 1964, A. Karalijczew, *Trzej bracia i złota jabłoń*. Ludowe baśnie bułgarskie, przekł. H. Madany, Warszawa 1970, J. Baranowicz, *Studnia Białonóżki*. Podania i legendy bułgarskie, Warszawa 1963, *Opowieść o wierchu Lubaszu*. Bajki i podania z Bułgarii, praca zbiorowa, Warszawa 1986, *Złota moneta za słowo*. Bułgarskie bajki i legendy ludowe, wybór G. Minczew, Łódź 2006, A. Kamieńska, J. Śpiewak, *Oj, lesie, lesie zielony*. Wybór bułgarskiej pieśni ludowej, Warszawa 1956.

zwalał, by ktokolwiek sięgnął po weselny posag jego ukochanej. Kosztowności i inne cenne przedmioty należały za życia do Rady i przynależne jej były także po śmierci. Gdyby ktokolwiek ośmielił się naruszyć owo śmiertelne tabu, zostałby surowo ukarany, bowiem według pradawnych zwyczajów pod żadnym pozorem nie wolno zabierać zmarłym ich własności. Morze, symbolizujące sferę zaświatową, niekiedy demoniczną, potęgowało ów nakaz, dlatego *mahmudie* i reszta złota, musiały zostać tam, gdzie spoczęły podczas tragicznego sztormu, czyli w wodnej głębinie. Ale to nie wszystko, bowiem skarb Rady musiał pozostać na swoim miejscu także dlatego, by przypominać o okrutnych tureckich rządach w Bułgarii, a także o nieśmiertelnej sile miłości. W rzeźbionej powierzchni złota zaklęta została tragiczna historia Rady i Georgija, mit o wiecznym uczuciu, które ma moc, by przezwyciężyć śmierć. Ale też złote monety, które miały stanowić przepustkę dla młodych zakochanych do wolnego od tureckiego terroru życia, stały się symbolem nieśmiertelnego dążenia Bułgarów do wolności i niezależności; odzwierciedlały więc ich charakter jako ludzi odważnych nieugiętych, silnie związanych ze swoją przeszłością oraz kulturą. W ten sposób tytułowa złota mahmudia stała się nie tylko symbolem śmierci, lecz także życia oraz nadziei, która buduje przyszłość a codziennej egzystencji nadaje sens.

Jest jeszcze jeden wymiar tej opowieści oraz symboliki tytułowej *mahmudii*. Oto Staś, zupełnie przypadkowo, ocalił jedną monetę. Nie chciał jej jednak zatrzymać dla siebie czy też sprzedać, lecz podarował ją swojemu towarzyszowi w wyprawie po skarb, Pietrkowi. Ponieważ bohater kierował się w swoim działaniu czystą intencją, toteż ani on, ani Pietrek nie musiał się obawiać, że złoto Rady sprowadzi na nich klątwę. Z kolei Pietrek, gdy już wrócił do Polski i zdarzało mu się pośród szarych dni wątpić w prawdziwość przeżytych zdarzeń, wyjmował z szuflady biurka *mahmudię* i uważnie się jej przyglądał.

> Dotykał palcami chłodnego, płaskiego pieniążka i uśmiechał się do siebie. Potem przenosił wzrok na stół, gdzie leżało pare listów od Stasia.
>
> – Widzisz – mawiał w takich wypadkach pan Ciapek do swojego syna – narzekasz, że nie znalazłeś skarbu. Zdobyłeś więcej niż skarb. Przyjaźń ma większą wartość od złota (Bartelski 1988: 203).

Złota moneta z posagu Rady okazała się zarówno dla Pietrka, jak i Stasia widomym znakiem szczęścia. Przy czym należy pamiętać, że nie było to szczęście materialne, to zawsze w końcu przemija, lecz taki rodzaj fortuny, która nieustająco się pomnaża, a korzyści, które przynosi mają duchowy wymiar. Tytułowa *mahmudia* stała się więc nie tylko wspomnieniem przygody i

rękojmią przyjaźni, lecz symbolicznym łącznikiem, mostem między dwoma narodami, które mają wspólną przeszłość i wartości.

BIBIOGRAFIA

Bartelski 1988: Bartelski, L. M. *Złota Mahmudia*, Warszawa.

Grigorova 2021: Grigorova, M. *Nieukończony bułgarski debiut „Dziadów" Adama Mickiewicza 1937–1938*, [w:] *Debiuty Mickiewicza. Debiuty Romantyków. W 200. Rocznicę debiutu wieszcza: 1818–2018*, red. J. Ławski, Ł. Zabielski.

Kovacheva 2018: Kovachewa A. *Phantasms about Bulgaria in Several Polish Reportages from the Second Half of the 20th Century*, „Cyrillo-Methodian Papers", Vol. V, 2018.

Klein 2005: Klein, Z. *Czy Wokulski był Szwajcarem? Bułgarskie interesy bohatera „Lalki"*, „Pamiętnik Literacki", z. 3.

Ławski 2017a: Ławski, J. *Bułgaria Adama Mickiewicza*, „Bibliotekarz Podlaski", nr 3.

Ławsk Tresidder **i 2017b:** Ławski, J. *Domowy wróg i sojusznik. Turcja Mickiewicza*, „Pamiętnik Literacki", z. 2.

Milewska 2024: Milewska M. *I rak ryba. Stworzenia polityczne PRL-u*, Wołowiec.

Milewska 2021: Milewska M. *Ślepa kuchnia. Jedzenie i ideologia w PRL*, Warszawa.

Nowakowski 2013: Nowakowski, J. *Orient w fabularnym polskim kinie powojennym. Rekonesans*, „PORÓWNANIA" 13, t. XIII.

Świerczyńska1990: Świerczyńska, D. *Zapomniane relacje o pobycie Mickiewicza w Burgas*, „Pamiętnik Literacki", z. 4, 1990.

Tresidder 2005: Tresidder, J. *Słownik symboli*, przekł. B. Stokłosa, Warszawa.

Laura Saks
Doctoral School at Cardinal Stefan Wyszynski University in Warsaw, Poland
ORCID: 0000-0002-3105-2458
laura.saks@student.uksw.edu.pl

TRANSLATION ANALYSIS OF ONOMATOPOEIA IN SELECTED POEMS BY JULIAN TUWIM, BOLESŁAW LEŚMIAN AND KONSTANTY ILDEFONS GAŁCZYŃSKI INTO ENGLISH

Abstract: *The aim of the article is to show the manner in which Polish poets use onomatopoeia in poetic language. Moreover, the author attempts to analyze translation strategies applied to transpose the above-mentioned literary devices into the English language. The translation analysis is based on Lucylla Pszczołowska's article on various approaches to transferring onomatopoeias into English. The presented English translations differ from the original text not only in terms of linguistic and cultural context but also the way they are classified from the standpoint of translation methods. The Polish-English analysis focuses on linguistic and cultural differences between the two languages, as well as on the strategies translators choose and their impact on the poem's reception. The conclusions at the end of the analysis highlight the features of translations and aim to distinguish effective strategies applied by translators.*

Keywords: *poetry, poetry translation, onomatopoeia, translation analysis*

Introduction

The aim of the present article is to demonstrate challenges associated with the translation of onomatopoeias in the selected poems by Julian Tuwim, Bolesław Leśmian and Konstanty Ildefons Gałczyński into English.

At the beginning of the article, I would like to highlight that poetic language, especially in the interwar period, was abundant in musical features, such as onomatopoeia. The reason for such phenomenon may be found in the advent as well as development of music industry after the First World War (Janczewska-Sołomko, 2012: 1). Artistic life started to flourish and soon many music genres appeared on theater stages, in the first movies and on the radio which over time became an essential element of every household (Kienzler 2014: 100 – 120). These trends could not remain unnoticed by poets, who eagerly used ubiquitous music motifs in their works.

For the sake of my analysis, I reached for poems by Konstanty Ildefons Gałczyński, Bolesław Leśmian and Julian Tuwim because I was already familiar with their poetic legacy with regard to the previous theses. Although their styles differ from each other on many levels, the craftsmanship of presenting sensations and visual or musical impressions may be called unprecedented.

This article aims to present a few poems by the previously-mentioned authors, each of which includes a representative number of onomatopoeias and has been translated into English. Unfortunately, Gałczyński's poems, which prove the coexistence of music and lyricism, still wait to be translated and introduced to the whole literary world (Kamieńska, Śpiewak, 1961: 140 – 200).

Onomatopoeias

Before translation analysis is conducted, the term "onomatopoeia" should be explained from an academic perspective.

The *Oxford Concise Dictionary of Literary Terms* by Chris Baldic (2001: 178) defines onomatopoeia in the following manner:

> The use of words that seem to imitate the sounds they refer to (whack, fizz, crackle, hiss), or any combination of words in which the sound gives the impression of echoing the sense. This *FIGURE OF SPEECH is often found in poetry, sometimes in prose. It relies more on conventional associations between verbal and non-verbal sounds than on the direct duplication of one by the other

The article focuses on the linguistic analysis of onomatopoeias as a basis for further consideration, as they are rich in content and artistic value from the perspective of literary studies. Onomatopoeias function as a means of sound instrumentation, i.e., shaping the sound structure of a statement, usually a poetic one, which gives it special sonic and semantic values (Bredin 1996: 560 – 567). As many poets use these literary devices in their works, the question arises about translation methods.

The issue of translating onomatopoeias is rarely discussed in literature, which does not mean that translators do not face the challenges of finding the equivalent of an onomatopoeic word in the target language. It should be added that it is a rare phenomenon for "the same sound of nature to have the same representation in two, even related, languages" (Drzazga, 2018: 111). This is due to cultural differences and different language systems that give interjections a conventional character, which means that they can only be understood in the context of a given language. It is important to be aware that translation errors

usually lead to disruption of the author's intentions, as well as distortion with regard to the reception of the translated text.

Lucylla Pszczołowska, a poem researcher and Polish teacher, devoted a separate article to the translation of onomatopoeias. At the beginning of her considerations, the author emphasizes that onomatopoeias created "as a result of broadly understood alliteration – the repetition of a sound in adjacent words", which clearly signal specific auditory impressions, are not always translated. Analyzing the translations of Tuwim's *Lokomotywa*, Pszczołowska notes that onomatopoeic sequences are often composed of loanwords, which makes the translation even more complex. In such cases, translators "resign from conveying any non-lexical values or reach for other types of solutions." Such procedures usually come at the expense of accuracy and faithfulness to the original and the verbal layer. It also happens that "a Polish onomatopoeic word is only close to the original in terms of meaning – that is, at the expense of the meaning, the onomatopoeic character is preserved." Pszczołowska also gives examples of replacing an onomatopoeia with a word that lacks the features of an onomatopoeia, and sometimes significantly at the semantic level. There are also known cases in which the translator adds an onomatopoeic word where it did not even appear in the original. One of the reasons for this may be an attempt to maintain rhythm, and another may be the individual preferences of the translator.

Therefore, it is rare to come across an exact translation that contains onomatopoeic words that are equivalent or very close to the language of translation. The author of the article notes other threats. Due to phonological differences at the level of word formation between languages, it is worth noting that the sound-imitative element of onomatopoeias is closely related to the meaning. A different sound structure, often unconscious but natural to the user of the native language, influences the semantic basis of associations.

Translation is often about conveying the impressions of what has been read, which is why, in the case of onomatopoeias, some people decide to translate them in such a way that they sound as similar as the language allows. Proper onomatopoeias, i.e. sequences of sounds without lexical or grammatical meaning, immersed in the linguistic system, seem easier to translate. However, the same "sound of nature" is difficult to find in another, even related, language. "The shape of such onomatopoeia is influenced by both the articulatory features of a given language and its tendencies to combine sounds into groups." It also happens that in the source text we come across an onomatopoeia for which the translator will not find an equivalent in the target language, or which is a neologism created by the author. In this case, there are two solutions. One of

them is domestication, i.e. incorporating the original word into the language of translation. The second method is to create an onomatopoeia from a group of sounds that would show the "onomatopoeia of the author" in a similar way. Pszczołowska (1975: 97 – 98) ends her considerations with a quote and the following conclusion:

> Rarely do […] translators succeed in reproducing the sound effects of the original. In the case of proper onomatopoeias, which are like quotations from another layer of signs, such mapping is particularly difficult and depends on the linguistic material at the translator's disposal.
>
> It is worth noting that a kind of helplessness when translating onomatopoeias creates a space for creativity and freedom for the translator. Thus, we may be dealing with an increase in the role of the translator, who, in a sense, gains the status of a second author of the text, as mentioned by Anna Legeżyńska (1997).

Translation analysis

Table no. 1.

Wycieczka do Świdra Konstanty Ildefons Gałczyński (1949)	*A Trip to Świder* transl. Renata Senktas i Christopher Reid (2019)
Pędzi pociąg, dzwonią szyny, jak pianino dźwięczy wiatr: IMIENINY PANNY NINY i tak dalej... […] JA SIĘ NIE BOJĘ BRACI ROJEK, no bo jak się braci bać? Ja w drodze im nie stoję, a dlaczego miałbym stać? Ten kosz to wszystko moje, mam dwie koszule w nim. Ja się nie boję braci Rojek. RYM, CYM. CYM.	The train is dashing, the rails are clashing, the wind is crashing like a grand piano. TODAY'S MISS NINA'S NAME DAY and so on… […] I'M NOT AFRAID OF THE ROJEK BROTHERS, what have I got to fear? There's nothing to be frightened of so long as I steer clear! There are two shirts in this basket, and the basket belongs to me. I'm not afraid of the Rojek brothers – WITH A RUM-DUM-DIDDLE-DEE!

The first poem is entitled *Wycieczka do Świdra* (table no. 2) by K.I. Gałczyński from 1949, published in "Przekrój". The poem refers to trips to

Świder, which provided opportunities to relax in the unique atmosphere of wooden villas. The piece is divided into seven parts and resembles a musical composition enriched with numerous rhymes, repetitions, refrains and metaphors. The reader may pay attention to onomatopoeic words appearing in the poem. The English translation is rich in elements of sound instrumentation, repetitions and alliteration. The author's effort to maintain the rhymes and melody of the source work is visible. The attempt to preserve the content and form seems particularly worthy of recognition, finding three verbs expressing movement and having the same "sh" sound (dash, clash, crash). RYM, CYM. CYM is a chant that replaces lyrics in some songs. RUM-DUM-DIDDLE-DEE, probably borrowed from folklore, is a great equivalent for "Rym, cym. Cym" in the target language (domestication).

The next piece is entitled *W malinowym chruśniaku* by Bolesław Leśmian (table no. 2). The erotic shows love as a sensual experience in the surroundings and with the participation of nature. Despite the full sensuality of the scenery presented by the poet, one may also detect the sounds that accompany a love encounter. The reader is presented with a specific, small place that encourages them to focus on the present moment and sharpen their senses, first of all, the sense of hearing. The phrase "huczeć basem" is a very expressive sound for the subject, which intensifies the experience.

Table no. 2.

W malinowym chruśniaku Bolesław Leśmian (1920)	*In the Raspberry Brushwood* transl. Sandra Celt (1976)	*In a Raspberry Aggregate* transl. Janek Langer (2000)	*The Raspberry Brushwood* transl. Marian Polak-Chlabicz (2011)
Bąk złośnik huczał basem, jakby straszył kwiaty,	Bumblebee came rumbling like a flower-terror,	A beetle hissed annoyingly, harrowing the flowers,	A humblebee hums gruffly as if ruffling blooms,
Rdzawe guzy na słońcu wygrzewał liść chory,	Sickly leaves went warming rust-nodes in the sun,	A drooping leaf, on mend from a rusted bump, glistened	A weakly leaf sunbathes its brown-blighted bumps,
Złachmaniałych pajęczyn skrzyły się wisiory,	Cobwebs sparkled tassel-froth at everyone,	With shreds of blotted cobweb twinkling of real silver.	Festoons of frayed cobwebs sparkle in the sun,
I szedł tyłem na grzbiecie jakiś żuk kosmaty.	Upside-down and backwards marched some beetle hairy.	A huge jut projected itself on its back, backwards.	A whemmeled hairy beetle crawls the leafage plumes.

In the phrase "huczeć basem," we may notice a double amplification of the low pitch of the sound emitted by the insect. In Sandra Celt's "huczał basem" was translated into "came rumbling". At first glance, we notice that the translation is poorer due to a lack of specification of the rumble in the form of "bass", but we have the verb "rumble" meaning "to make a long, deep sound or series of sounds", which talks about a deep sound that has little in common with humming.

In Janek Langer's translation, we notice "hissed annoyingly". The author used the adverb changing the message of the original text and decided to use the verb "hiss", which has several definitions, here are two of them: 1. "to make a sound like a long 's'", which is characteristic of sounds made by snakes and 2. "to say something in a quiet angry voice". We sense a clear inconsistency between the original and the translation.

The next translation, by Marian Polak-Chlabicz, seems to be the closest to the source text. We have the verb "hum" ("to make a low continuous sound"), which describes low sounds made by the insect. The word is complemented by the adverb "gruffly" ("with a deep and rough voice, which often sounds unfriendly"), which faithfully reflects the previously mentioned bass, and thus the sound experience.

The multitude of poem translations allows us to discern several translation strategies, including adaptation, which indicates the freedom that Sandra Celt and Janek Langer allowed themselves. Definitely the closest to the original is the translation by Marian Polak-Chlabicz, who, despite abandoning the rhymes present in the original, most faithfully reproduced the synesthesia used by Leśmian. The analysis of one line of the work allows us to notice the richness of onomatopoeias in both languages, the definitions of which, despite the similarity in expressing a given phenomenon, fail at the level of precision and thus affect the reception of the text.

The last poem is *Ptasie Radio* by Julian Tuwim (table no. 3). The poem tells about a radio program broadcast by birds in a birch grove. The entire piece is a situational metaphor and anthropomorphization of the bird world. The atmosphere of the proceedings is conveyed using the language of birds in the form of onomatopoeia.

In the first fragment, there is an accumulation of verbs describing the sounds made by birds: "Będą ćwierkać, świstać, kwilić, Pitpilitać i pimpilić". Each of them is responsible for a different sound. Despite the attempt to reflect the original verbs, we notice that not all of them are onomatopoeic, which makes the translation poorer in terms of the poem's melody.

A very interesting example is the onomatopoeia "kukuryku" in the original unchanged by the translator, Janek Langer, although in English there is the equivalent "cock-a-doodle-doo". The translator's decision is puzzling, and on the other hand it may stimulate the target recipient to reflect on the multitude of sounds of the same phenomena in different languages. We also have sounds that are characteristic in Polish, made by birds, mainly sparrows: "Ćwir ćwir świrk! Świr świr ćwirk!". Interestingly, the translator tries to domesticate these sounds by slightly modifying the phonetic notation, even though there are equivalents in English: "chirp, tweet!". This fragment may be difficult for the recipient to pronounce and understand. At the same time, it is worth realizing the difficulty of preserving the sounds made by birds.

Langer's translation certainly also demonstrates the translator's creativity in exploiting the poem's potential. The target text can be called an adaptation because we notice numerous omissions of fragments of the source text, which are compensated for in other places.

Table no. 3.

Ptasie radio Julian Tuwim (1938)	*The Birds Radio* transl. Janek Langer (2000)
A po piąte przez dziesiąte Będą ćwierkać, świstać, kwilić, Pitpilitać i pimpilić […] Ćwir ćwir czyrik, Czyr czyr ćwirik!" I tak zaczął ćwirzyć, ćwikać, Ćwierkać, czyrkać, czykczyrikać, Że aż kogut na patyku Zapiał gniewnie: „Kukuryku!" Jak usłyszy to kukułka, Wrzaśnie: „A to co za spółka? Kuku-ryku? Kuku-ryku?	And fifthly…again…etc…etc….. So they flock in crowded flights; Crowd the air as they hover, clamour, gaggle, Muster, dope, bevy, wisp and battle. […] Tcwier, tcwier, tcwier, Tcwier, tcwier, tcwierik. Until stopped by very proud cock: Kukuryku, kukuryku, kukuryku, To be joined by an impatient cuckoo.

All things considered, I would like to emphasize that it is a rare phenomenon for "the same sound of nature to have the same representation in two, even related, languages." It is very difficult to replicate the sound effects of the original. In the case of different language systems and phonological

differences at the level of word formation, the translator faces an extremely demanding task. As I mentioned earlier, an inherent feature of a poem is its sound layer, which has a significant impact on the reception of the work. In the examples presented earlier, it is clearly visible that translators faced dilemmas – whether to faithfully reproduce sound effects and take care primarily of the musical shape of the literary text, or whether to focus on the form and content. We could see that it is not only the lexical layer that is subject to translation. Translators looked for equivalents in English (domestication) or used a strategy of foreignization, leaving some onomatopoeias in their original form in the translation. Others tried to enrich the lexicon of the target language by creating new onomatopoeic expressions. In the present article, my aim was to draw attention to the sound layer of the poem and onomatopoeias, which enrich the text and at the same time create specific translation problems. Due to the lack of previous extensive translation analysis of selected poems by Gałczyński, Leśmian and Tuwim, I note a great need to emphasize the role of onomatopoeias in poetry, as well as to show the significance of synchronous translation analysis, which allows for a broader look at the translation process and enriching the lexis of a given language thanks to the translation.

BIBLIOGRAPHY

Baldic 2001: Baldic, Ch. *Oxford Concise Dictionary of Literary Terms*, New York: Oxford University Press.

Bredin 1996: Bredin, H. *Onomatopoeia as a Figure and a Linguistic Principle* [in:] "New Literary History" 27, no. 3.

Celt (Chciuk-Celt A.) 1984: Celt, S. *Mythematics and extropy: selected poems of Bolesław Leśmian*. Stevens Ponit. Wis.: A. R. Poray Book Publishing.

Drzazga 2018: Drzazga, A. *Interiekcje jako problem tłumaczeniowy* [in:] „TRANSLATION LANDSCAPES – INTERNATIONALE SCHRIFTEN zur UBERSETZUNGSWISSENSCHAFT", Hamburg: Verlag Dr. Kovac.

Gałczyński 2019: Gałczyński, K.I. *A Trip to Świder*, transl. Renata Senktas, Christopher Reid [in:] "Przekrój", https://przekroj.org/en/art-stories/a-trip-to-swider/ [03.09.2024].

Janczewska-Sołomko 2012: Janczewska-Sołomko, K. *Kultura muzyczna w Polsce dwudziestolecia międzywojennego (na przykładzie nagrań). Skrót*, https://www.bg.uwb.edu.pl/download/Kultura_muzyczna_w_Polsce_dwudziestolecia_miedzywojennego.pdf [25.01.2024].

Kienzler 2014: Kienzler, I. *Dwudziestolecie międzywojenne*, t. *Muzyka*, Warszawa: Bellona SA.

Kwiatkowski 2008: Kwiatkowski, J. *Dwudziestolecie międzywojenne*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Kamieńska, Śpiewak 1961: Kamieńska, A., Śpiewak, J. *Wspomnienia o K.I. Gałczyńskim*, Warszawa: Czytelnik.

Langer 2000: Langer, J. *Magic and Glory. Polish Poetry from the Twentieth Century*, vol. I: *Leśmian and Tuwim*, London.

Legeżyńska 1997: Legeżyńska, A. *Tłumacz jako drugi autor – dziś* [in:] *Przekład literacki. Teoria – historia – współczesność*, Pod red. Aliny Nowickiej-Jeżowej i Danuty Knysz-Tomaszewskiej. PWN, Warszawa.

Pszczołowska 1977: Pszczołowska, L. *Instrumentacja dźwiękowa*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.

Pszczołowska 1975: Pszczołowska, L. *Jak się przekłada onomatopeje* [in:] „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja" nr 6(24), s. 97 – 98

Online sources

Oxford Dictionary, https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/

Słownik Języka Polskiego pod red. W. Doroszewskiego, https://sjp.pwn.pl/doroszewski/lista

Kateryna Harpuła

Uniwersytet Rzeszowski, Instytut Neofilologii, Polska/
University of Rzeszów, Institute of Neophilology, Poland
katerynah@dokt.ur.edu.pl

O BARDACH I PIEŚNI AUTORSKIEJ NA PRZYKŁADZIE TWÓRCZOŚCI ALEKSANDRA GALICZA

ABOUT BARDS AND AUTHORIAL SONGS ON EXAMPLE OF THE WORK OF ALEKSANDER GALICH

Streszczenie: *Aleksander Galicz był jednym z nielicznych świadków znaczących wydarzeń historycznych, które dzięki swojemu talentowi umieścił w swojej twórczości. Jako znakomity obserwator, mistrz słowa wierny swoim poglądom nie ulegał naciskom władzy, pisząc swoje teksty zgodnie z własnymi poglądami politycznymi i zaobserwowanymi wydarzeniami swoich czasów. Przekazał współczesnym pokoleniom prawdę historyczną, rzeczywisty obraz społeczności sowieckiej i pozostawił po sobie ponadczasowe teksty, przedstawiające realia danego przedziału czasowego. Pieśń autorska Galicza obrazuje głównie totalitaryzm i niesprawiedliwość panującą za czasów jego życia. Oryginalność i swoboda wypowiedzi połączona z ironią czy satyryczną metaforyką bywa trudna dla odbiorcy, który nie miał styczności z historią i życiem ludzi żyjący w tamtych czasach. Bardowie w pieśniach autorskich przeciwstawiali się niesprawiedliwości, okrucieństwu, przemocy stosowanej przez ówczesną władzę, ukazując w ten sposób swoją miłość do ojczyzny. Twórczość bardów dodawała słuchaczom siły i chęci do walki o lepsze jutro. Śpiewający poeci dzięki odwadze w głoszeniu poglądów dodawali ludziom pewności siebie i przez to zyskali ogromną popularność.*

Słowa kluczowe*: Aleksander Galicz, bard, pieśń autorska i polityczna, poeta, kronikarz, patriotyzm*

Abstract: *Alexander Galich was one of the few witnesses of significant historical events, which he included in his works. As an excellent observer, a master of words and a person true to his views, he did not succumb to the pressures of the authorities, writing his texts in accordance with his own political views and observing the events of his time. He passed on to contemporary generations the historical truth, the real image of the Soviet society and left behind timeless texts presenting the realities of a given period. The article aims to present Galich's author's song in the context of this genre, focusing on*

the image of the bard. Galich's authorial song mainly illustrates the totalitarianism and injustice that prevailed during his lifetime. The text's originality and freedom of expression, combined with irony and satirical metaphor can be difficult for a recipient who has had no contact with the history and life of people living in those times. In their authorial songs, bards opposed the injustice, cruelty, and violence used by the authorities of the time, thus showing their love for their homeland. The bards' work gave listeners strength and the will to fight for a better tomorrow. Thanks to their courage in expressing their views, singing poets, gave people self-confidence and thus gained enormous popularity.

Keywords: *Aleksander Galich, bard, authorial and political song, poet, chronicler, patriotism*

Aleksander Galicz uważany jest za jednego z najbardziej wyrazistych przedstawicieli gatunku literackiego, zwanego pieśnią autorską. Równocześnie był bardzo utalentowanym dramaturgiem, scenarzystą i reżyserem. Pod koniec lat 50. XX wieku zaczął pracować nad zupełnie nowym gatunkiem literackim. W tym czasie stał się twórcą niezwykle popularnym w Rosji, prześladowanym przez władze.

Galicz w swoich pieśniach nieugięcie bronił praw człowieka. W utworach podejmował tematy związane z historią Rosji oraz poruszał problemy filozoficzne (między innymi dotyczące kondycji człowieka, jego losu).

Pieśń autorska, gdy pojawiła się w ZSRR w latach 50. XX wieku, określana była jako „ditia ottiepieli" (дитя оттепели). Gatunek ten w latach 60. XX wieku zaczął bardzo szybko się rozwijać, zyskując ogromną popularność. Twórcami pieśni autorskiej byli autorzy wierszy, a także utworów muzycznych. Stąd wzięła się początkowa nazwa tego gatunku literackiego – „piosenka amatorska".

Jednym z pierwszych bardów, który zdobył dużą popularność był dziennikarz Jurij Wizbor, a później w jego ślady poszedł Michaił Anczarow, Wiktor Bierkowskij, Julij Kim, Jewgienij Klaczkin i inni. Znani byli również trzej klasycy: Bułat Okudżawa, Aleksander Galicz i Władimir Wysockij (Klimowicz 1996: 217).

Pieśni bardów wywodzą się z kultury średniowiecznej. Według jedenastotomowej Encyklopedii literatury (Литературная енциклопедия)[1] słowo *bard* pochodzi od celtyckiego *bardos* oraz praindeuropejskiego *gwerh* 'ogłaszać, proklamować, śpiewać'. Bardami w kulturze celtyckiej nazywano poetów i piewców uważanych za proroków. W połowie XV wieku z kultury celtyc-

[1] Zob. hasło „ БАРДЫ", Фундменталная електронная библиотека. Литература и фолклор, Литературная енциклопедия. Алфавитная часть, http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/, [05.05.2024]

kiej do szkockiej przeniesione zostało określenie oznaczające wędrownego muzykanta (бродячий музыкант). W plemionach celtyckich bardowie tj. poeci-piewcy wykonywali swoje utwory przy akompaniamencie liry, głosząc przepowiednie zarówno mieszczanom, jak i królom, a w czasie wojny – także poglądy polityczne. Bardowie znajdowali swoje miejsce u boku władców, których chwalili. Uważani byli za kronikarzy wydarzeń historycznych w danym przedziale czasowym.

W średniowiecznej Irlandii bardowie wypełniali swoją misję kulturową, prowadząc szkoły państwowe, a od XVIII wieku utożsamiani byli z poetami.

W dzisiejszych czasach w herbie Irlandii znajduje się harfa, na której grali bardowie. Bardowie pisali również bajki, ale to w liryce odnajdywali się najlepiej. Nie obca była im poezja religijna i miłosna.

Bardowie-trubadurzy odgrywali ogromną rolę w życiu społecznym, religijnym i politycznym średniowiecznej Francji. Byli prześladowani przez kościół katolicki za jego krytykę, a w XIII wieku ich działalność całkowicie zniknęła. Pomimo tego pozostawili po sobie ogromne dziedzictwo kulturowe. Liryka trubadurów wyróżniała się ogromną różnorodnością. W balladach poruszali tematy psychologiczne, kulturowe, artystyczne i filozoficzne. Starali się rymować słowa, występowali na rynkach, targach i turniejach z towarzyszeniem harfy, fletu, lutni i gitary (Kosikov 2011).

Dzisiaj bard to śpiewający poeta, będący autorem słów i muzyki do piosenek, które wykonuje z własnym akompaniamentem. Pieśń autorska mobilizuje słuchaczy do uważnego wsłuchiwania się w przekaz.

Za bardów XX wieku uważani są między innymi Bob Dylan, Joan Beaz, Felix Leclerc, Fabrizio De André, Wolf Biermann, Bułat Okudżawa, Aleksander Galicz, Jacek Kaczmarski, Edward Stachura i Marek Grechuta. Dzisiaj bardowie tradycje folklorystyczne starają się wtapiać we współczesność. Postrzegani są jako buntownicy, poeci-patrioci zbuntowani przeciwko władzy, niesprawiedliwości i krytykujący problemy społeczno-polityczne. Utożsamiają się ze zwykłymi ludźmi, którzy nie mają odwagi do walki z państwem. W ten sposób „śpiewający poeta" staje się rzecznikiem pokoju, walczącym o sprawiedliwość, wolność słowa. Pieśń autorska była bardzo popularna w latach 50. i 60. XX wieku (Shapovalov 2001: 78).

W Związku Radzieckim powstawały nieoficjalne Kluby Pieśni Amatorskiej (Клубы авторской песни), skupiające miłośników omawianych utworów wokalnych. Sama pieśń autorska oceniana była przede wszystkim ze względu na jakość wiersza, a w drugiej kolejności zwracano uwagę na jej walory muzyczne (Nichiporov 2008).

Ważną rolę w pieśni autorskiej odgrywa również estetyka, stylistyka, a także poetyka wierszy. Ocenie podlega rytm wiersza w wykonywanym akompaniamencie. Pieśń autorska wyprzedziła powstanie większości gatunków poetyckich. Mianem poety-piewca nazywano Homera, czy też Puszkina (Sokolova 2002: 52). Pieśń jest osobliwym gatunkiem literackim, sprzyjającym komunikacji miedzypokoleniowej (Kulagin 2004: 9).

Analizując pieśni autorskie, możemy zauważyć ich powiązanie z folklorem. W języku angielskim, folklor to 'mądrość ludowa' lub 'twórczość poetycka i muzyczna'. Za główne zadanie pieśni autorskiej uważa się komunikację międzyludzką, przede wszystkim zaś przekazywanie myśli i uczuć (Sokolova 2002).

Nazwa „pieśń autorska" pojawiła się w 1966 roku, zaś wcześniej ten typ twórczości nazywany był pieśnią domową. Możemy spotkać również takie nazwy jak „pieśń gitarowa" lub pieśń młodzieżowa (Sokolova 2002).

Należy również zaznaczyć, że nie wszyscy badacze literatury uważają pieśń autorską za odrębny gatunek i łączą ją z pieśnią. Do utworów wokalnych tego typu należą między innymi: pieśni-opowiadania, pieśni-bajki, pieśni-poematy, pieśni-monologi, pieśni-dialogi, pieśni-ballady, pieśni-reportaże.

Pieśń autorska w ZSRR spotkała się z krytyką ideologów, kompozytorów, ale i literaturoznawców, którzy starali się udowodnić, że to „tania i ulotna" forma przekazu, w której nie ma poezji ani muzyki (Kofanova 2003: 144–149).

Nie mieli jednak racji, bo twórczość bardów w latach 60. i 70. stała się jedną z najbardziej popularnych form przekazu. Władze starały się za wszelką cenę utrudniać dostęp do pieśni autorskich. Wprowadzono zakaz organizowania festiwali i publicznych wystąpień bardów, a ich twórczość zniknęła ze środków masowego przekazu – radia, telewizji czy prasy. Stanowisko władz nie robiło jednak wrażenia na bardach, którzy organizowali potajemne wystąpienia dla niewielkiej publiczności. Zależne od władzy środowisko krytyków i literaturoznawców nie oceniało osiągnięć pieśni autorskiej oraz nie znajdywano dla niej miejsca w literaturze. Dzieła tworzone przez bardów nie mogły zaistnieć, gdyż – jak twierdzono – pieśń nie jest poezją, a do literatury można zaliczyć jedynie to, co zostało zapisane na papierze. Sowiecki krytyk Benedikt Sarnow zwraca jednak uwagę, że pieśń autorska jest poezją i że znalazła nową formę oddziaływania w świecie sowieckiego społeczeństwa oraz w kulturze i w historii poezji rosyjskiej (Kulagin 2002: 163).

Bułat Okudżawa, Włodzimierz Wysocki i Aleksander Galicz należą do czołówki twórców pieśni autorskiej. W poetyckim świecie Bułata Okudżawy dominują rozmyślania nad człowiekiem i jego losem. Jest to poezja bogata

w emocje i przeżycia bohatera lirycznego. Pozytywne oceny zyskała również twórczość Wysockiego, który jeszcze za życia uzyskał miano znakomitego poety i pieśniarza, nawołującego do wolności i niezależności. Znajdujemy też wzmianki o Galiczu, który w pieśniach otwarcie wyrażał sprzeciw wobec totalitaryzmu i absurdów występujących w ówczesnych czasach w jego ojczyźnie.

Wszyscy trzej bardowie udowodnili, że pieśń autorska powinna znaleźć swoje miejsce wśród gatunków literackich, które zawierają w formie przekazu bardzo dużo istotnych treści. Powszechnie uważa się, że twórczość słowno-muzyczna Okudżawy i Galicza miały ogromny wpływ na rozwój języka rosyjskiego (Zaytsev 2001: 77 – 86).

Kolejnym twórcą pieśni autorskiej był Jurij Wizbor – poeta, bard, pisarz, aktor, dziennikarz, prezenter telewizyjny i radiowy oraz autor ponad stu pieśni-reportaży. Pierwszym pośród „śpiewających poetów" w XX wieku był Michaił Anczarow – poeta, pisarz, bard, dramaturg i malarz, który podczas wojny na podstawie swoich wierszy tworzył bardzo ekspresyjne pieśni autorskie, wykonywane przy akompaniamencie gitary. Główną tematykę jego utworów stanowiły własne przeżycia wojenne. Podobny sposób ekspresji spotykamy również u Gonczarova oraz w twórczości Wysockiego.

Jednym z bardów tworzącym do dziś jest Aleksander Gorodnickij – pisarz i geofizyk. Jego pierwsze pieśni powstały w połowie lat 50. i wykonywane były *a capella* lub przy akompaniamencie innej osoby (Novikov 2002: 5).

Lata 60. XX wieku zaliczane są do złotego okresu pieśni autorskiej, która w tym czasie rosła w siłę i ujawniała niezwykle utalentowanych bardów, w tym tzw. „Wielką Trójkę", w niej był między innymi Władimir Wysockij (Novikov 2002: 6 – 10). Wiadomo, że ten rosyjski poeta, który wyśpiewał z charakterystyczną ironią i satyrycznym zacięciem około 800 pieśni i ballad, aktor kina i teatru moskiewskiego, za życia nie wydawał żadnych zbiorków (Semenyuk 2003: 83 – 89). Innym przedstawicielem „Wielkiej Trójki" był Julij Kim – kompozytor, dramaturg i scenarzysta, znany już od lat 60. XX wieku jako autor pieśni do spektakli teatralnych i filmów. Od czasu aresztowania i zakazu tworzenia kontynuował pracę pod pseudonimem J. Michajłow.

Reprezentantem „Wielkiej Trójki" był także Aleksander Galicz, jeden z najlepszych i najbardziej wyrazistych autorów pieśni autorskich, nieustannie prześladowany przez władze. W 1971 roku został wykluczony ze Związku Pisarzy ZSRR, a w 1974 – otrzymał nakaz opuszczenia kraju. Jego twórczość stanowiła pretekst do wyrażenia sprzeciwu wobec kłamstwa, absurdu, krytyki totalitarnej władzy ograniczającej wolność słowa i obywateli. Dzieła tego

twórcy były zróżnicowane gatunkowo i tematycznie. Na pierwszy plan w jego utworach wysuwała się kwestia narodu i jego roli w historii[2].

Urodził się 17 października 1918 roku w Dnieprze, a od 1923 roku mieszkał w Moskwie. Rodzice dość często organizowali spotkania, na których pewnego razu odegrano scenkę z *Borisa Godunowa* i od tego czasu młody Aleksander marzył o tym, żeby zostać aktorem (Galicz 1991: 100; Kowalska 1997: 265 – 301). Przyszły bard był jednym z najlepszych uczniów w szkole, a dzięki matce już jako pięciolatek grał na fortepianie, śpiewał pieśni, recytował wiersze i tańczył. W wieku ośmiu lat rozpoczął działalność w kole literackim, gdzie tworzył swoje pierwsze utwory poetyckie pod okiem opiekuna E. Bagrickiego. Nic dziwnego, że jego pierwszy wiersz został opublikowany już w 1932 roku. Po ukończeniu dziewięciu klas, w wieku 16 lat, dzięki pomocy E. Bagrickiego rozpoczął naukę w Instytucie Literackim im. M. Gorkiego w Moskwie, a w 1935 roku w wyniku konkursu został przyjęty do Operowego Studium Dramaturgicznego Stanisławskiego na kierunek dramaturgia. Ostatecznie zrezygnował jednak z nauki w Instytucie Literatury. Po trzech latach edukacji w studium dramaturgicznym rozpoczął pracę w teatrze Aleksieja Arbuzowa (Kowalska 1997: 267). W lutym 1940 roku została tam wystawiona jedna z debiutanckich sztuk Galicza *Miasto o świcie*. Niestety tuż po debiucie rozpoczęła się wojna i wielu z jego przyjaciół-studentów wyjechało na front. Sam bard i poeta nie został powołany do wojska z powodu choroby serca i wówczas rozpoczął pracę na Kaukazie. Po tygodniowym pobycie w Groznym wyjechał do Czyczryk w Uzbekistanie, gdzie udało mu się znaleźć pracę w teatrze frontowym. Pracował tam do końca wojny jako aktor, dramaturg, kompozytor i poeta. Pod koniec wojny teatr się rozpadł, a Galicz wrócił do Moskwy, gdzie próbował rozpocząć naukę w Wyższej Szkole Dyplomatycznej. Ze względu na swoje żydowskie pochodzenie nie został jednak przyjęty. Aktorstwo pozostało wówczas na drugim planie, zaś sam poeta skupił się na dramaturgii. Za najważniejsze dzieła z tego okresu, dzięki którym zyskał ogromną popularność, uważane są: *Potrafić czynić cuda* (sierpień 1957) – zakazane przez cenzurę, *Cisza marynarza* (1945–1956) oraz *Ulica chłopców* (1946) i *Moskwa nie wierzy łzom.*

W latach 50. i 60. był już spełniony zawodowo, uznawany za popularnego scenarzystę dzieł filmowych, jak na przykład: *Lecą żurawie, Wierni przyjaciele, Na 7 wiatrach* czy *Państwowy przestępca*. W 1955 roku Galicz został przyjęty do Związku Pisarzy ZSRR, a trzy lata później do Związku Filmowców.

[2] Wśród polskich badaczy, zajmujących się twórczością Galicza, wymienić należy przede wszystkim Bartosza Osiewicza. Patrz: B. Osiewicz, *Formy i źródła poezji Aleksandra Galicza*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

W 1956 roku wrócił do początków swojej twórczości, czyli do wierszy, i w tym czasie stworzył wiele pieśni autorskich, które wykonywał przy akompaniamencie gitary. Tematem przewodnim tych utworów była głównie władza totalitarna, niesprawiedliwość społeczna i prześladowania ludności rosyjskiej ze strony władz. Z powodu swojej działalności literackiej został w oficjalnych pismach „za zdradę narodu" pozbawiony obywatelstwa. Poeta jednak nigdy narodu nie zdradził, tylko pisał prawdę. W utworze poruszał różne aspekty rosyjskiej historii i współczesnych czasów, pokazując prawdziwą twarz sowieckiego reżimu. Przedstawiał wydarzenia i postacie historyczne, wskazując, jaki wpływ miały one na jego życie i twórczość. Sowieckie życie w jego pieśniach to nie tylko ciężka walka za obywateli, lecz także proces tworzenia nowego człowieka, światopoglądu, charakteru i podejścia do życia. Tworzył fikcyjne postacie będące odzwierciedleniem tych, których spotkał w swoim życiu. Byli to przede wszystkim urzędnicy, informatorzy lub partyjni robotnicy. Aleksander Galicz w swoich wierszach poruszał temat poety i poezji wolnego słowa, rolę inteligencji, pisał o odwadze, wolności, wartości życia, demokracji, prawach człowieka, starając się zobrazować wszystko, co go otaczało.

Bogactwo tematyczne autorskich pieśni Galicza sprawia, że jego twórczość jest aktualna także dziś i porusza również współczesnego odbiorcę. W poetyckiej twórczości znanego barda odnajdujemy obraz duszy człowieka oraz ocenę ludzkiego postępowania, a co najważniejsze – oprócz odniesienia do czasów współczesnych pieśni umożliwiają poznanie prawdy o człowieku, jego uczuciach, o wartościach moralnych. Udowadniał, że kłamstwo jest złe i prowadzi do jeszcze gorszego zła, a duszę człowieka do niepokoju. Zwracał uwagę, że każdy człowiek ma prawo wybierać między dobrem a złem, Bogiem a diabłem. Niejednokrotnie podkreślał, że człowiek w sowieckiej rzeczywistości próbuje oszukać Boga, a dobro, wiara, prawdomówność oraz szczęście i wolność odchodzi w zapomnienie. Sam poeta również próbował odnaleźć Stwórcę ziemi, człowieka i umysłu oraz znaleźć odpowiedź na pytanie, jaki to wszystko miało początek. W 1973 roku poprzez przyjęcie chrztu Galicz odnalazł Boga i w swoich kolejnych pieśniach przedstawił problem narodzin i śmierci człowieka. W kontekście ateistycznej ideologii komunizmu, obok spraw narodowych tematyka wiary stała się bardzo ważna w twórczości barda. W jego wierszach zauważamy miłość do ojczyzny i narodu; był patriotą i nie wyobrażał sobie życia gdzie indziej. Groby przodków były dla niego czymś świętym, bo świadczyły przede wszystkim o związku obywatela z jego ojczystą ziemią, w której się urodził, gdzie się wychował, gdzie mieszkał aż do śmierci i gdzie został pochowany.

Często poruszany przez światowych poetów temat miłości był również istotny dla Galicza. Stąd w jego pieśniach odnajdujemy zagadnienia związane z wpływem władzy na kontakty międzyludzkie. Poeta i pieśniarz zauważa, że zarówno w świecie jednostki, jak i w sowieckiej rzeczywistości nie było miejsca dla czystej, bezinteresownej i świętej miłości.

W podsumowaniu należy stwierdzić, że Aleksander Galicz jest niesamowitym obserwatorem, przedstawiającym kolejnym pokoleniom, co działo się w jego epoce, wykorzystując tematy stale aktualne we współczesnym świecie. Jest jednym z najwybitniejszych poetów ubiegłego stulecia, mistrzem słowa i człowiekiem o szerokich horyzontach, wiernym swojemu światopoglądowi, którego pomimo nacisku władz nigdy nie zmienił. Jego obiektywizm i zrozumienie przeżytych wydarzeń przyczyniły się do stworzenia prawdziwego obrazu życia i historii w jego dziełach. Aspekt historyczny w pieśni autorskiej Galicza dotyczy głównie zbrodni totalitaryzmu. Nie boi się pisać o kulcie i przestępstwach Stalina, jego zwolennikach i konkurentach. Podkreśla odpowiedzialność ZSRR za konflikty zbrojne, a także za zniekształcanie historii Rosji. Pieśń autorska stała się dla barda nie tylko środkiem wyrazu artystycznego, ale przede wszystkim protestem i więzią z narodem rosyjskim.

BIBLIOGRAFIA

Klimowicz 1996: Klimowicz, T. *Przewodnik po współczesnej literaturze rosyjskiej i jej okolicach (1917 – 1996)*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej.

Kowalska 1997: Kowalska, H. Poetyka i historia: o twórczości Aleksandra Galicza, W: L. Suchanka (red.). *Realiści i postmoderniści: sylwetki współczesnych rosyjskich pisarzy emigracyjnych*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Osiewicz 2016: Osiewicz, B. *Formy i źródła poezji Aleksandra Galicza*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Галич 1991: Галич, А. *Автобиография*, W: Н. Крейтер (ред.), *Заклинание барда и зла*. Москва: Прогресс. // **Galich 1991**: Galich, A. *Avtobiografiya*, V: N. Kreyter (red.), *Zaklinaniye barda i zla*. Moskva: Progress.

Зайцев 2005: Зайцев, В. А. *Авторская песня: ее восприятие и перспективы изучения на современном этапе.* – В: «Филологические науки». № 2. с. 77 – 86. // **Zaytsev 2005**: Zaytsev, V. A. *Avtorskaya pesnya: yeye vospriyatiye i perspektivy izucheniya na sovremennom etape*, V: «Filologicheskiye nauki». Nr 2. S. 77 – 86.

Зайцев 2001: Зайцев, В. А. *Русская поэзия XX века: 1940 – 1990 годы. Учеб. пособие*. Москва: МГУ. // **Zaytsev 2001**: Zaytsev, V. A. *Russkaya poeziya XX veka: 1940 – 1990 gody. Ucheb. posobiye*. Moskva: MGU.

Кофанова 2003: Кофанова, В. А. *Авторская песня как семиотическая система. Язык и текст в пространстве культуры, W: Сб. статей научно-методич. семинара «Textus»*. Вып. 9, Ставрополь: СПб. // **Kofanova 2003**: Kofanova, V. A. *Avtorskaya pesnya kak semioticheskaya sistema. Yazyk i tekst v prostranstve kul'tury, V: Sb. statey nauchno-metodich. seminara „Textus"*. Vyp. 9, Stavropol': SPB.

Кулагин 2002: Кулагин, А. В. Студенческое высоцковедение. Высоцкий и другие. Москва: Коломна МГОСГИ. // **Kulagin 2002**: Kulagin, A. V. Studencheskoye vysotskovedeniye. Vysotskiy i drugiye. Moskva: Kolomna MGOSGI.

Кулагин 2004: Кулагин, А. В. *В поисках жанра. Новые книги об авторской песне*. «Новое литературное обозрение», № 2. 2004. // **Kulagin 2004**: Kulagin, A. V. *V poiskakh zhanra. Novyye knigi ob avtorskoy pesne*. „Novoye literaturnoye obozreniye", nr 2. 2004.

Новиков 2002: Новиков, В. И. *Авторская песня как литературный факт. Авторская песня*. Москва: Школа классики. // **Novikov 2002**: Novikov, V. I. *Avtorskaya pesnya kak literaturnyy fakt. Avtorskaya pesnya*. Moskva: Shkola klassiki.

Новиков 2002: Новиков, В. *Высоцкий*. Москва: Молодая гвардия. // **Novikov 2002**: Novikov, V. *Vysotskiy*. Moskva: Molodaya gvardiya.

Семенюк 2003: Семенюк, О. А. *Авторская песня и русский язык периода 60 – 80-х годов XX века*. – В: *Владимир Высоцкий: взгляд из XXI века: материалы третьей междунар. науч. конф. Москва, 17 – 20 марта 2003 г*. Москва: ГКЦМ В.С. Высоцкого. // **Semenyuk 2003**: Semenyuk, O. A. *Avtorskaya pesnya i russkiy yazyk perioda 60 – 80-kh godov KHKH veka*. – V: *Vladimir Vysotskiy: vzglyad iz XX veka: materialy tret'yey mezhdunar. nauch. konf. Moskva, 17 – 20 marta 2003* g. Moskva: GKTSM V.S. Vysotskogo.

Соколова 2002: Соколова, И. А. *Авторская песня: от фольклора к поэзии*. Москва: ГКЦМ В.С. Высоцкого. // **Sokolova 2002**: Sokolova, I. A. *Avtorskaya pesnya: ot fol'klora k poezii*. Moskva: GKTSM V.S. Vysotskogo.

Шаповалов 2001: Шаповалов, В. Ф. *Россиеведение*. Москва: Издательство ФАИР-ПРЕСС. // **Shapovalov 2001**: Shapovalov, V. F. Rossiyevedeniye. Moskva: Izdatel'stvo FAIR-PRESS.

Зайцев 2001: Зайцев, В.А. *Русская поэзия XX века: 1940 – 1990-е годы. Учеб. пособие*. Москва: МГУ. // **Zaytsev 2001**: Zaytsev, V.A. *Russkaya poeziya KHKH veka: 1940 – 1990-ye gody. Ucheb. posobiye*. Moskva: MGU. <https://rusneb.ru/catalog/000202_000005_229129> [03.12.2024].

Косиков 2011: Косиков, Г. К. *Собрание сочинений*. «Французская литература». Том 1. 2011. // **Kosikov 2011**: Kosikov, G. K. *Sobraniye sochineniy*. „Frantsuzskaya literatura." Tom 1. 2011. <https://obuchalka.org/2014052677690/sobranie-sochinenii-tom-1-francuzskaya-literatura-kosikov-g-k – 2011.html?fbclid=IwY2xjawG8HnABHbgBDh77bDrDFbqfBo0IW5vKs16Y4ox – 8xib13i6a0XaR4T55wghC5YJwQ> [03.12.2024].

Литературная энциклопедия ФЭБ. // *Literaturnaya entsiklopediya FEB*. <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/> [03.12.2024].

Соколова: Соколова, И. *Авторская песня: определения и термины*. // Sokolova, I. *Avtorskaya pesnya: opredeleniya i terminy*. <http://www.kspmsk.ru/page_40.html?fbclid=IwAR1D6hIl04SHdHhJXx7O-9BqGAD2nCDhVa7S1Uv3YQKPdiCADGr7raw8sDw> [03.12.2024].

Ничипоров 2007: Ничипоров И. Б. *Авторская песня как предмет литературоведческого, лингвистического и междисциплинарного изучения*. // **Nichiporov 2007:** Nichiporov I. B. *Avtorskaya pesnya kak predmet literaturovedcheskogo, lingvisticheskogo i mezhdistsiplinarnogo izucheniya*. <https://www.bestreferat.ru/referat-89454.html> [03.12.2024]

ЕЗИК И КУЛТУРА

JĘZYK I KULTURA

Jolanta Tambor

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska/
University of Silesia in Katowice
ORCID/orcid.org/0000-0002-0801-3821

JĘZYK PIERWSZY, DRUGI, ODZIEDZICZONY – JĘZYK SWÓJ. POWRÓT DO KWESTII TERMINOLOGICZNYCH

FIRST LANGUAGE, SECOND LANGUAGE, INHERITED LANGUAGE. REVISITING TERMINOLOGY ISSUES

Streszczenie: *Artykuł rozważa kwestie tożsamości i świadomości językowej wobec wyzwań XXI wieku. Coraz więcej osób przemieszcza się swobodnie w poszukiwaniu pracy czy edukacji. W artykule stwierdza się, iż pojęcie emigracji nie odpowiada aktualnej sytuacji i odczuciom osób, które mobilność podejmują, odpowiedniejsze jest pojęcie migracji bez przedrostka przywodzącego skojarzenia przymusowości wyjazdu. Drugim pojęciem poddanym oglądowi jest dookreślenie języka, który osoby przemieszczające się lub będące potomkami takich osób uważają za swój własny, najważniejszy dla siebie. Autorka ustala relacje między wyrażeniami: język pierwszy, drugi, prymarny, ojczysty jako terminów naukowych i w ich użyciu potocznym. Szczególną uwagę poświęca sformułowaniu język odziedziczony, proponując zastąpienie go formą niedokonaną: dziedziczony, co pozwoliłoby wypełnić lukę terminologiczną dla sytuacji języka w potencji – języka przodków, nieprzyswojonego wszak naturalnie przez potomka.*

Rozważania prowadzą do wskazania konsekwencji badawczych: formułując pytania ankietowe, trzeba doprecyzować znaczenia używanych wyrażeń.

Słowa kluczowe: *język ojczysty, język odziedziczony, język pierwszy, język drugi, tożsamość*

Abstract: *The article explores issues of identity and language awareness in the face of twenty-first-century challenges. More and more people move freely for work or education. The article concludes that the concept of emigration does not correspond to the current situation or the feelings of those who move to other countries; the concept of migration without the prefix evoking the connotation of being forced to leave is more appropriate. The second notion explored here defines the language that persons moving*

or their descendants consider to be their own, the language most important to them. The author establishes the relationship among the expressions first language, second language, primary language, and native language, both as scientific terms and in their colloquial use. Particular attention is paid to the phrase "język odziedziczony" (inherited language), proposing to replace it with the imperfective form in the Polish language: dziedziczony (heritable), which would make it possible to fill the terminological gap for the situation of someone's potential language – an ancestral language, not acquired naturally by the descendant.

Consideration leads to the identification of research implications. When formulating survey questions, it is necessary to clarify the meanings of the expressions used.

Keywords: *native language, heritage language, first language, second language, identity*

Rozważania tożsamościowe i identyfikacyjne w XXI wieku

Zagadnienie tożsamości i świadomości językowej od dawna, a w stopniu nasilonym od początku ostatniej dekady XX w., stanowi kwestię ogromnej wagi. Obecnie, w trzecim dziesiątku lat XXI wieku zainteresowanie powraca. Jest to sprawa w zasadzie dziś uniwersalna, ogólnoświatowa (umieranie, ale i wzmożona rewitalizacja języków na wszystkich właściwie kontynentach), jednak w moim tekście chciałabym się skupić na terenie Polski i osobach z Polską związanych, choć rzecz jasna kilkakrotnie odwołam się do innych krajów, narodowości, języków, gdyż takie tło porównawcze jest dla rozważań etnicznych, językowych, świadomościowych niezbędne.

Do podjęcia tematu skłoniła mnie aktualna sytuacja w Polsce – gwałtowny rozwój badań (a właściwie częściej: obserwacji, bo rzadziej są to pogłębione badania) nad komunikacją międzykulturową, przyrost kierunków studiów związanych z tym zagadnieniem, co często związane jest z niezwykłym zapotrzebowaniem na edukację (wszelakiego szczebla: licencjacką, magisterską, podyplomową) glottodydaktyczną, przygotowującą do zawodu czy stanowiska nauczyciela języka polskiego – uczącego osoby inne niż dzieci wychowane w Polsce, w polskokulturowych i polskojęzycznych rodzinach. Powstają w szybkim tempie kierunki studiów i specjalności I i II stopnia przygotowujące do tej roli, studia podyplomowe, ale też kierunki polonistyczne i okołopolonistyczne dla osób chcących uczyć się języka polskiego i studiować wiedzę o Polsce. Wszyscy, którzy mają z tymi działaniami do czynienia – a zaliczam się do takich osób – wiedzą, iż coraz trudniej jest te przedsięwzięcia nazwać: „nauczanie języka polskiego jako…". Owa trudność wynika w dużej mierze ze specjalnego stosunku, jakim darzymy swój język i jego wytwory (piśmiennictwo i inne teksty kultury) – czego niezbitym dowodem jest choćby wyodrębnienie w

2022 roku „polonistyki" jako dyscypliny naukowej[1]. Należy tu dodać, że dotąd świat w zasadzie pojęcia filologii narodowojęzycznych raczej nie pielęgnował, a same nazwy: polonista, anglista, portugalista, italianista były właściwie na język angielski co najmniej wprost nieprzetłumaczalne (stosowano raczej terminy/wyrażenia: język i literatura obszaru…). Polska tradycja jest więc raczej wyjątkiem niż regułą.

Drugim ważnym w kontekście rozważań narodowo-, etniczno- i językowoidentyfikacyjnych czynnikiem koniecznym do wskazania jest nieustanne ustalanie i przesuwanie granic, czego w zasadzie jeszcze nie tak dawno się w świecie przełomu tysiącleci nie spodziewaliśmy, wydawało się, że ład i porządek zaproponowany po II wojnie światowej, choćby nie zawsze wewnętrznie i najbardziej akceptująco był przez jednostki przyjmowany, pozostanie z nami na stulecia. Rozpady państw federacyjnych w latach dziewięćdziesiątych XX wieku w Europie (wystarczy wskazać emancypacyjną rolę wykreowania własnego języka serbskiego, chorwackiego, bośniackiego i czarnogórskiego), dekolonizacja wielu państw i – przynajmniej – teoretyczna demokratyzacja struktur państwowych powodują chęć zyskania równouprawnienia przez grupy wcześniej wtapiane w większościową narodową (państwową) tożsamość – to sytuacja wielu państw afrykańskich wyzwalających się z kulturowych (w tym i językowych właśnie) okowów byłego kolonizatora – Rwanda, Etiopia, czy nawet Amazighowie w Maroku, ale i ludność regionu busańskiego w Korei Południowej, czy spektakularne działania rewitalizujące w odniesieniu do Ajnów i języka ajnuskiego w Japonii. Dążenie do samostanowienia właśnie budzi zapewne opór części etnicznych grup afrykańskich przeciw narzuceniu jako podstawowego języka suahili (a takie tendencje pojawiają się aktualnie w celu integracji politycznej i gospodarczej szczególnie Afryki Środkowej), bo jak piszą Iwona Anna NDiaye i Bara NDiaye: „zagadnienie tożsamości afrykańskiej stanowi rodzaj zależności pomiędzy tożsamością a językiem" (I.A. NDiaye, B. NDiaye 2013: 5). Do języków oficjalnych najbardziej rozpowszechnionych w Afryce należą – poza arabskim i suahili właśnie – 3 języki europejskie (dawnych kolonizatorów): angielski, francuski, portugalski. Tekst powstał w roku 2013 i wtedy autorzy pisali: „W pewnych krajach afrykańskich, zwłaszcza ta-

[1] Dyscyplina to wyodrębniony obszar nauki, stanowiący podstawową jednostkę jej klasyfikacji, usystematyzowany wg przedmiotu i celów poznania. W Polsce funkcjonują w ramach dwustopniowego podziału (dziedziny i dyscypliny), regulowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego – zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 20 września 2018 roku. W tym rozporządzeniu dyscyplinami w ramach dziedziny nauk humanistycznych znalazły się np. literaturoznawstwo i językoznawstwo, ale bez wydzielenia ich odniesienia do języka i literatury polskiej. Środowisko naukowców zaprotestowało przeciwko takiej klasyfikacji, postulując wydzielenie polonistyki jako osobnej dyscypliny.

kich jak na przykład Tanzania czy Etiopia, zauważa się negatywny stosunek do »imperializmu językowego« języków zachodnioeuropejskich" (I.A. NDiaye, B. NDiaye 2013: 10). Dziś wobec działań Unii Afrykańskiej, która doprowadziła w 2022 roku do zmiany statusu suahili z języka roboczego na oficjalny, ów opór zaczyna się i nań rozciągać[2]. Wszystkie te przykłady świadczą o istotnej roli, jaką odgrywa język w identyfikacji etnicznej (w tym narodowej) jednostek ludzkich i tożsamości całych grup. I choć zdajemy sobie sprawę, że oczywiście nie ma – jak pisze m.in. Miłowit Kuniński – „jednoznacznej, prostej zależności między językiem a tożsamością narodową" (Kuniński 2000: 7), to jednak wiemy też, że w zasadzie wszyscy badacze zajmujący się tożsamością (socjologowie, antropolodzy, kulturolodzy, językoznawcy[3]) stwierdzają, iż język należy do podstawowych czynników/składników określających ludzką tożsamość.

Trzecim wreszcie ważnym elementem, który w ostatnim czasie każe częściej odnosić się do swoich wyborów tożsamościowych, są też różnorodne migracje i mobilności – zarówno międzypaństwowe, jak i przemieszczanie się wewnątrz swojego kraju. Prowadzą one do konieczności nieustannego samookreślania się – także językowego, gdyż po pierwsze, jest to dość często padające pytanie w miejscu nowego, krótkotrwałego lub dłuższego pobytu, po drugie, człowiek w nowym środowisku często sam zaczyna zadawać sobie pytania o własną identyfikację, choćby wcześniej tego nie czynił[4], po trzecie wreszcie, nawet ze względów pragmatycznych. Mniejszościowa tożsamość (identyfikacja narodowościowa, etniczna i językowa) może dawać dziś specyficzne profity, oferowane w różnych państwach członkom grup, które wcześniej od ogólnej edukacji były w pewien sposób separowane, m.in. właśnie przez nieznajomość oficjalnego języka. Tak dziś rekompensuje się wcześniejsze krzywdy natywnym społecznościom w Kanadzie, gdzie potomkowie Indian czy

[2] Zob. np. B. Wójtowicz, https://dzialzagraniczny.pl/2022/03/czy-suahili-stanie-sie-pierwszym-transkontynentalnym-jezykiem-afryki-dzial-zagraniczny-podcast123/

[3] Zob. np. „Truizmem jest stwierdzenie, iż język jest jednym z najważniejszych, jeśli nie najważniejszym wyznacznikiem odrębności narodowościowej i etnicznej" (Wicherkiewicz 2003: 314).

[4] Warta przytoczenia jest deklaracja pracowniczki naukowej jednego z niemieckich uniwersytetów. To migrantka z Rosji, której niemieccy przodkowie znaleźli się na Syberii, z rodziny o niemieckim nazwisku, pielęgnujący także w Rosji niemieckie tradycje i język. Mówi o sobie, że w latach pobytu w syberyjskim mieście przez odmienność kulturową swojej rodziny była przekonana, że jest Niemką, po przyjeździe zaś do Niemiec zaczęła coraz wyraźniej odczuwać swoją rosyjską tożsamość. Jasne, że takie odczucia związane są nie tylko z kwestiami językowymi, mają szersze podłoże widoczne choćby w znanym sloganie *Fremd ist der Fremde nur in der Fremde*, jednak język jest w omawianych sytuacjach ważnym katalizatorem konwersji identyfikacyjnych.

członkowie grup Inuitów otrzymują preferencyjne punkty przy przyjęciach na studia, tak bywa i w Europie, gdzie choćby w Norwegii pewne profity mają dziś Saamowie, wcześniej spychani na margines społecznych działań, czy w Polsce, w której na razie wprawdzie tylko jedna grupa zyskała dla swego kodu status języka regionalnego i możliwość nauczania go w szkołach i na uniwersytecie, ale ratyfikacja *Europejskiej Karty Języków Mniejszościowych lub Regionalnych* w 2009 roku i wcześniejsza *Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* z 2005 roku otwarły możliwości realizowania się w różnych językach (aż) 9 mniejszościom narodowym i 4 etnicznym. Można by stwierdzić, że członkowie wskazanych społeczności mają szansę odebrać dziś to, co im wcześniej zabrano.

Warto tu wskazać jeszcze rolę ogólnego klimatu, ogólnej atmosfery sprzyjającej – choć niestety, nie bez przeszkód – rewitalizacji. Np. irlandzki przebojem wszedł do szkół – jednak jego znajomość wciąż nie przekracza nadmiernie progów placówek oświatowych:

> W 2011 około 1,77 miliona mieszkańców Irlandii zadeklarowało, że posiada jakąkolwiek znajomość swojego języka narodowego, wyniesioną głównie ze szkolnych lekcji. Na co dzień używa go ok. 77 tys. osób, z czego ponad 66 tysięcy w regionach Gaeltacht, zaś liczba osób deklarujących używanie języka rzadziej niż codziennie wynosi ponad 700 tysięcy (Wikipedia, hasło: język irlandzki).

Przykład Irlandii pokazuje najbardziej powszechną dziś sytuację. W mikroskali w Polsce powiela ją język wilamowski, który liczbę swoich użytkowników zwielokrotnił z kilku w latach dziewięćdziesiątych XX wieku do kilkudziesięciu w trzeciej dekadzie wieku XXI. Może to i mało, ale daje poczucie mocy języka w kreowaniu tożsamości istotnej dla poczucia integralności jednostek we współczesnym świecie:

> Językiem wilamowskim dawniej posługiwali się wyłącznie Wilamowianie mieszkający w Wilamowicach, ewentualnie żyjący na pograniczu Wilamowic i Bielan. Mieszkańcy tak zwanej Granicy Pisarskiej oraz Granicy Jawiszowskiej w ogromnej większości nie mówili ani nie ubierali się po wilamowsku. Dzisiejsi użytkownicy języka wilamowskiego zamieszkują większy obszar. Kilka osób mówiących po wilamowsku można spotkać w Warszawie, a nawet w Australii (jest to Australijczyk – Carlo Ritchie). Takich pasjonatów uczących się języków ginących byłoby na pewno wielu, gdyby w Internecie można było znaleźć więcej materiałów do nauki tego języka. Nie ci pasjonaci zaskakują jednak najbardziej – na lekcje języka wilamowskiego uczęszczają także uczniowie z dzielnic Wilamowic, w których po wilamowsku się nie mówiło, a także uczniowie z okolicznych

> Hecznarowic i ze Starej Wsi. Utożsamianie języka wilamowskiego z Wilamowicami się nie zmienia, jednak przestaje on być językiem tylko Wilamowian. Wytwarza się raczej nowa społeczność, społeczność mówiących po wilamowsku, a jej członków łączą mocne więzi (Król 2016: 256 – 257).

Migracje i mobilności

Sama kwestia mobilności i migracji nie jest jednoznaczna. Przyjęcie Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku pociągnęło za sobą niezwykłe i nieosiągalne dotąd możliwości przemieszczania się. Mam tu na myśli zarówno wejście do strefy Schengen, co na wielkim obszarze zniosło kontrole graniczne, ale i likwidację obowiązku wizowego przez kolejne państwa (choćby Kanadę, a później USA) i wreszcie otwarcie dla Polaków i w Polsce dla obcokrajowców rynku pracy i silne osadzenie się Polski w europejskich programach mobilnościowych (Sokrates i potem Erasmus i Erasmus+, CEEPUS, Vinci itp.).

Coraz łatwiejsza – nie tylko dla Polaków – możliwość zmiany miejsca pobytu bez konieczności podejmowania decyzji o długości jego trwania przewartościowała znaczenie słów *emigracja*/*imigracja*. O dwóch podstawowych typach emigracji przymusowej (tu: politycznej i tzw. emigracji za chlebem) i emigracji zarobkowej (rozumianej jako dobrowolny wyjazd w celu poprawienia swojej sytuacji ekonomicznej) pisze np. Ewa Lipińska:

> Emigracja przymusowa a zarobkowa: emigranci przymusowi nie mieli wyboru miejsca osiedlenia lub wybór ten był ograniczony, zarobkowi zaś sami decydują o tym, w którym kraju chcą osiąść. To okazuje się posunięciem kluczowym, gdyż jednocześnie wybierają dla siebie i swojego potomstwa (często też dla rodziców i innych krewnych) drugi język, godzą się ze statusem imigranta zależnym m.in. od polityki etnicznej kraju przyjmującego, która dopuszcza lub uniemożliwia kultywowanie polskości oraz jej transmisję, a także akceptują odległość dzielącą ich od kraju pochodzenia (Lipińska 2019: 192).

Po roku 2004 dla Polaków zakres użycia pojęcia *e/imigracja* się zmniejsza. Sondażowe badania wśród studentów: polskich i zagranicznych studiujących na polskich uczelniach (w ramach stypendiów, staży, płatnie, a nawet na wpół przymusowo w przypadku studentów z Ukrainy, którzy znaleźli się w Polsce po 24 lutego 2022 r.) pokazują, że na 98 pytanych osób ani jedna swojej sytuacji nie nazywa bez namysłu *e/imigracją*. Skłonne są zastanawiać się nad pojęciem *migracji*. Pojęcie to zresztą robi zawrotną karierę w dydaktyce i glottodydaktyce oraz zarządzaniu oświatą, gdzie mówi się o dzieciach/uczniach z doświadczeniem migracji. Pojęcie to ma być rozumiane bardzo

szeroko jako równoważnik przemieszczania się czy zmiany miejsca pobytu względnie trwałej. Ma ono obejmować osoby, które z kraju urodzenia, dorastania, socjalizacji, a nawet części dorosłości wyjeżdżają do innego kraju, ale także takie, które po pewnym okresie przebywania za granicą do owego kraju startowego wracają (zwani są czasem reemigrantami). Wydaje się, że pojęcie migracji bez prefiksu w polskiej sytuacji jest odpowiedniejsze, gdyż pozwala uniknąć natychmiastowych skojarzeń z wychodźstwem politycznym, które przez wieki było udziałem Polaków i odcisnęło piętno na znaczeniu słowa. Owo wychodźstwo polityczne zostało utrwalone w nazwie Wielka Emigracja oznaczającej przymusowe opuszczanie Polski przez romantyków po powstaniu listopadowym, a w czasach bliższych współczesności wzmocnione emigracją powojenną (z komunizującego się kraju) i Solidarnościową (szczególnie w czasie stanu wojennego i tuż po nim).

Takie rozumienie pojęcia *emigracja* rejestrują słowniki. *Słownik języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego, wybitnego polskiego językoznawcy, który wydawany był na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych podaje następujące znaczenia:

emigracja

1. <wyjazd z ojczyzny do innego państwa w celu osiedlenia się tam na stałe lub na pewien okres; stały lub czasowy pobyt poza granicami ojczyzny po osiedleniu się tam; wychodźstwo>. Emigracja stała; okresowa, sezonowa. Emigracja zarobkowa. Emigracja polityczna,

2. <ogół emigrantów; wychodźstwo> (SJPDor)

Elementem tej definicji, który zdecydowanie wybija się na plan pierwszy jest fakt celu wyjazdu i realizacji tego celu, czyli fakt osiedlenia się w obcym kraju. Nie jest określony czas owego osiedlenia ani jego powód. Emigracja wedle Doroszewskiego może być „stała" lub „okresowa". Pod względem celu rozróżnia emigrację polityczną i zarobkową. Można przypuszczać, że jeśli chodzi o ów cel polityczny, to Doroszewski w dużej mierze ma na myśli wyjazdy Polaków po powstaniu listopadowym i powody, które kierowały wyjazdami i brakiem powrotu do kraju przeciwników ustroju komunistycznego po II wojnie światowej. To powoduje, że przez wiele lat słowo *emigracja* kojarzone było z wartościami patriotycznymi. Owe cele ekonomiczne, zarobkowe, które zostały wskazane w definicji słownikowej w czasach, w jakich słownik powstawał, dotyczyły wyjazdów dla uniknięcia głodu. Wyjazdy do Brazylii, do Kanady podejmowali ludzie, którzy w Polsce nie mieli możliwości normalnej egzystencji.

Podobne wnioski pozwala wysnuć definicja zamieszczona w *Słowniku wyrazów obcych* pod redakcją Elżbiety Sobol:

> **emigracja**
>
> **1.** wyjazd z kraju ojczystego do innego państwa, np. z przyczyn materialnych, religijnych, politycznych, w celu osiedlenia się tam na stałe lub na pewien okres; wychodźstwo;
>
> **2.** ogół emigrantów zamieszkujących w jakimś kraju; wychodźstwo; hist. Wielka Emigracja – polskie wychodźstwo polityczne po upadku powstania listopadowego 1831 r., osiadłe głównie we Francji, a także w Anglii, Belgii, Szwajcarii, Niemczech i Stanach Zjednoczonych (SWOSob).

Definicja z tego słownika pokazuje wyraźnie odniesienia do konkretnych faktów historycznych, szczególnie do powstania listopadowego. Ważne też wydaje się w obu słownikach wskazanie jednego z możliwych synonimów słowa *emigracja*: *wychodźstwo*. Gdybyśmy chcieli prześledzić z kolei znaczenie tego drugiego wyrazu, znajdziemy przede wszystkim polityczno-patriotyczne odniesienia.

Słownik pod redakcją E. Sobol pochodzi z końca XX wieku. Takie rozumienie emigracji trwa jeszcze na początku XXI wieku. Warte przytoczenia jest hasło *emigracja* ze *Słownika współczesnego języka polskiego* pod redakcją Bogusława Dunaja (z 2000 roku):

> **emigracja** *rz. ż IIa, lm D.* ~cji **1.** ‘opuszczenie ojczyzny z przyczyn materialnych, religijnych, politycznych itp. i osiedlenie się za granicą’: emigracja stała, okresowa, sezonowa, emigracja polityczna, zarobkowa. Przebywać na emigracji. Udać się na emigrację. Spędzić życie na emigracji. Powrócić z emigracji. **2.** ‘ogół emigrantów z danego kraju lub ich zbiorowość, mieszkająca w określonym państwie lub części świata; wychodźstwo’: emigracja paryska, londyńska. Koła emigracji polskiej w Ameryce. Emigracja polska w Brazylii. Związki emigracji z krajem.
>
> **emigracja wewnętrzna** ‘rezygnacja z uczestnictwa w życiu publicznym, ucieczka w prywatność na znak protestu wobec polityki władz’: Zdecydować się na emigrację wewnętrzną (SJPDun).

Odwołania do emigracji paryskiej i londyńskiej oraz do wyjazdów do Brazylii wyraźnie odnoszą się do wskazanych wcześniej faktów historycznych, a przy tym do znaczeń, które można z takich faktów wywnioskować.

Słowniki potwierdzają zatem utrwalenie pojęcia *emigracji*, które spotyka się w powszechnym użyciu: emigracja występuje wtedy, kiedy człowiek staje się emigrantem z taką właśnie świadomością, czyli w sytuacji mniej lub bardziej

przymusowego opuszczenia ojczyzny. Dopiero elektroniczny *Wielki słownik języka polskiego* w pewnym stopniu neutralizuje znaczenie słowa *emigracja*: „wyjazd z ojczystego kraju i osiedlenie się w obcym państwie" (WSJP), choć i tu jednak opozycja *ojczysty* : *obcy* utrzymuje je w kręgu wskazanych kontekstów. Zatem to relacja wobec fenomenu nazywanego *ojczyzną* dookreśla stosunek do przemieszczania się w świecie.

Język własny, czyli czyj i jaki

Dotychczasowe rozważania prowadzą do pytania o terminologiczne rozstrzygnięcia w kwestii nazwania języka, który w tak rozumianej ojczyźnie obowiązuje. W tym wypadku będę szczególnie zwracać się ku językowi polskiemu. Sporo bowiem problemów nastręcza – szczególnie Polakom – kwestia języka tradycyjnie nazywanego ojczystym. Chodzi przy tym o język (czyli jego określenie), który nie został przez nich opanowany w drodze naturalnej socjalizacji w Polsce.

Dla języka, którym jako podstawowym, pierwszym, prymarnym posługiwali się przodkowie osób w sytuacji mniej lub bardziej trwałej migracji, Ewa Lipińska i Anna Seretny, niestrudzone popularyzatorki glottodydaktycznych osiągnięć Zachodu, zaproponowały termin (tłumaczony z angielskiego *heritage language* >) *język odziedziczony*. Definiują go następująco:

> język ojczysty imigrantów, używany w środowisku domowym, które nie posługuje się (lub posługuje się w ograniczonym zakresie) językiem kraju osiedlenia. Jest on przyswajany jako pierwszy, lecz jego użytkownicy rzadko osiągają w nim pełną kompetencję, gdyż zazwyczaj „przełączają" się na język kraju osiedlenia (Lipińska, Seretny 2012: 21).

Warto by wszak rozszerzyć to pojęcie (lub jego modyfikację) dla nazwania zjawiska, które do dziś nie ma właściwego miana, choć to byłoby bardzo potrzebne. Chodzi mianowicie o tzw. język w potencji, jednak samo takie sformułowanie tu nie wystarczy. Jest to język, którym posługiwali się i często wciąż posługują jako podstawowym przodkowie użytkowników, o których mowa. Dzisiejsze młode i najmłodsze pokolenia dość często przestają nabywać w sposób naturalny język rodziców i dziadków. Bywa często, że dość słabo lub co najmniej nie całkiem swobodnie po polsku mówią już właśnie rodzice. Zwracali się nawet być może po polsku do dziecka jako niemowlęcia (choć i to nie zawsze), ale już od wieku przedszkolnego w XXI stuleciu coraz częściej występuje zatrzymanie komunikacji w języku przodków i tym samym jego transmisja. Osłabienie przekazu następuje w kolejnych

pokoleniach. Nie dotyczy to, oczywiście, w takim samym stopniu albo w ogóle zgoła jest odmiennie u świeżych migrantów. U starej migracji, w pokoleniach najmłodszych, które (i których rodzice) języka nie przywiozły z kraju, silnym czynnikiem osłabiającym przekaz pokoleniowy jest zmiana sposobu życia i przeniesienie go w świat wirtualny. Nie tyle dostępność samego Internetu, co przebywanie w wirtualnym świecie w każdej wolnej chwili, powoduje odejście od języków rodzimych ku językom coraz bardziej globalnym.

Dziecko brazylijskie, mieszkające w interiorze, np. miejscowości Santana w pobliżu Cruz Machado, czyli jednej z najstarszych polskich osad w Brazylii, które ma do szkoły kilkanaście kilometrów i jest to droga przez las, musi korzystać z autobusu szkolnego, więc wyjeżdża z domu do szkoły kilka godzin przed rozpoczęciem lekcji, bladym świtem, a wraca późnym popołudniem lub wieczorem. Trudno dziwić się, że mało dzieci w interiorze zapisuje się na lekcje języka polskiego, które odbywają się przed właściwymi zajęciami lub po nich. Dzieci te po przyjściu ze szkoły (a czasu zostaje im niewiele) zasiadają do komputera, porozumiewają się z kolegami w języku zrozumiałym dla społeczności internetowej swojego środowiska, więc w tym przypadku po portugalsku. Kontakty z kolegami z tej samej diaspory, kiedyś być może bardziej intensywne, bo innych nie było w sąsiedztwie, dziś są ograniczone – nie trzeba już przecież szukać w sąsiedztwie, (młody) człowiek nie jest na nie skazany, w Internecie może się porozumiewać z dowolnymi osobami o podobnych zainteresowaniach. Po polsku zna kilka słów, kilkanaście rozumie – odpowiada po polsku *dzień dobry*, umie powiedzieć *tak*, rozumie pytanie o swoje imię… Ma język w potencji. Wie, że jest Polakiem, wie, że to powód do dumy, bo to jego przodkowie zakładali osadę, którą dziś zamieszkuje wielu ludzi różnej narodowości, wie też, że powinien kochać język polski i… może nawet by się go uczył, gdyby miał czas i siły. Jego rodzice słuchali opowieści dziadków snutych po polsku przy oporządzaniu gospodarstwa, przy gotowaniu, sprzątaniu i tak polszczyznę przyswajali. Ale potem poszli do pracy poza swoje środowisko, więc portugalski stał się koniecznością, w domu więc czasem też o niektórych rzeczach łatwiej było mówić po portugalsku właśnie. Świat się rozwijał coraz szybciej, coraz więcej elementów rzeczywistości nie miało w polszczyźnie tych migrantów swoich polskich nazw, bo kiedy dziadkowie wyjeżdżali z Polski, to tych rzeczy, faktów i zjawisk jeszcze nie było. Więc nie zawsze i nie o wszystkim już i do dzieci mówiło się po polsku. Ale miłość do języka pozostała.

Jaki jest ten język dla młodego Polaka? Czy określi go jako ojczysty? Może tak, ale często zapewne już jako drugi ojczysty (dywagacje na temat tego, czy można mieć dwa języki ojczyste należy odłożyć na inną okazję). I tu przydałby się termin *język dziedziczony*. Zmiana aspektu czasownika będącego podstawą

tego imiesłowu zmienia jego wymowę. Dziedziczony może bowiem być potencjalny. To nie musi być spadek już przyjęty, to może być spadek, który jest w trakcie akceptacji, spadek oczekujący. Więc może równie dobrym terminem byłby właśnie *język w spadku* lub *język w dziedzictwie*. *Język dziedziczony*, *język w spadku* można rozumieć jako *dziedziczony* w znaczeniu symbolicznym, czyli taki, który społeczność dziadków i rodziców zostawiła jako spuściznę, ale mogła to być scheda potencjalna, po którą dana osoba sięgnęła dopiero w dorosłym życiu. Wśród studentów przyjeżdżających na kursy semestralne i letnie do Polski jest wielu przedstawicieli kolejnych pokoleń Polonii. Ich znajomość polskiego jest różnoraka: od zerowej po wyśmienitą (zawsze lepsza jest znajomość języka mówionego). Spektakularne sukcesy osiągają dość często osoby, które przyjeżdżając nie mówiły w ogóle po polsku, przyjechały poznać kraj przodków. Bywa, iż po 4 tygodniach nagle przeskakują o 2 poziomy – zaczynają od A0, a na egzaminie, jeszcze łamaną polszczyzną, mówią o tym, że nagle uruchomiła się ich potencja, otwarł się magazyn, który zgromadzili w głowie.

Język – funkcjonalność

Niedogodności dotychczasowej systematyki i praktyki terminotwórczej w tej dziedzinie ujawnił m.in. Spis Powszechny z 2011 r., w którym padło pytanie o język pierwszy respondentów. Wywołało ono żywą dyskusję, co to znaczy język pierwszy w odbiorze przeciętnego obywatela? Mirosława Sagan-Bielawa podaje możliwe interpretacje, które można by wziąć pod uwagę – pytanie o język pierwszy może być pytaniem o:

– język ojczysty (mother tongue, родной язык, la langue maternelle);
– pierwszy język mówiony we wczesnym dzieciństwie w domu rodzinnym;
– język główny, podstawowy (main language, основной язык, la langue principale);
– język, którym osoba najlepiej się posługuje;
– język/języki najczęściej używany/używane w domu i/lub w pracy (Sagan-Bielawa 2016: 183).

Co zatem znaczy sformułowanie *język pierwszy*? Czy to ten język, który faktycznie był pierwszy w kolejności poznawania? Czy jednak ten, który jest obecnie pierwszym (czyli prymarnym) językiem funkcjonalnie – czyli pierwszy język kontaktu? Czy język polski młodych ludzi polskiego pochodzenia, czujących przynależność do społeczności polskiej/polonijnej, którzy nie wynieśli polskiego z domu, ale czują z nim łączność psychiczną i ideową, jest

językiem drugim, bo zaczęli się go uczyć dopiero w szkole lub nawet dopiero na studiach? I czy skoro samoświadomość językowa i narodowo-etniczna każe im go uznawać za najważniejszy, podstawowy, tzw. ojczysty, więc jednak można go określić jako pierwszy? Na te pytania można oczywiście odpowiedzieć jednoznacznie i stanowczo, stosując strategię definiowania naukowego, terminologizacji. Sytuacyjnie definiuje język drugi Janusz Arabski, a 20 lat później w swej monografii E. Lipińska jako przeciwstawienie podlegającego formalnemu nauczaniu języka obcego: „Język drugi przyswaja się bez udziału nauczyciela i formalnych instrukcji, w naturalnym otoczeniu, a więc w kraju, w którym się nim mówi, wśród społeczności, dla której jest zazwyczaj językiem pierwszym/ojczystym" (Lipińska 2003: 42). Z kolei z naciskiem na funkcjonalność proponuje rozumienie wyrażenia język drugi w roku 2019:

> Tymczasem długotrwałe zanurzenie w obcym żywiole, przy jednoczesnym porzuceniu swojego, modyfikuje sposób porozumiewania się, a przede wszystkim – samą polszczyznę (zarówno w postaci werbalnej, jak i niewerbalnej), która natychmiast z 'krajowej' staje się 'zagraniczna'. Z powodu oddalenia od macierzy J1 utrzymuje się w postaci przywiezionej z Polski, stopniowo ulegając swoistemu zamrożeniu. Nie dotykają go szybko postępujące zmiany, jak to ma miejsce w wersji krajowej, a stały i intensywny kontakt z innym językiem odciska na nim niezmywalne piętno. O ile w Polsce język ojczysty był narzędziem kontaktu ze wszystkimi jego nosicielami we wszystkich sferach życia, to w kraju osiedlenia jest pomocny jedynie w komunikacji interetnicznej. Staje się językiem funkcjonalnie drugim, o mniejszym znaczeniu, zasięgu i niższej randze, a prymat obejmuje kod dominujący na danym terenie (Lipińska 2019: 194).

Jednak żywy język, codzienna, użytkowa polszczyzna nie poddaje się takiemu ujednoznacznianiu. Na znaczenia terminologiczne nakładają się sensy potoczne, codzienne, sensy dotyczące innych dziedzin życia. Zatem pytanie o język pierwszy czy drugi nie dla każdego znaczy to samo. Jak zresztą wskazuje Władysław Miodunka, całkowicie odmienna jest tradycja nazewnicza w badaniach prowadzonych w USA: „W pracach autorów amerykańskich języki bywają numerowane według kolejności ich uczenia się, co oznacza, że język ojczysty to zwykle język pierwszy mówiącego, język drugi to pierwszy język obcy, którego się uczymy…" (Miodunka 2016: 280). Różnica między ważnością a kolejnością bywa wszak zasadnicza, co jeszcze powróci w części o języku ojczystym.

Zapewne warto więc dla rozważań naukowych wymagających bardziej ścisłej klasyfikacji zarezerwować terminy typu *kod prymarny*: „język polonijny, zwłaszcza w postaci słuchowo-ustnej, jest kombinacją kodu prymarnego w

różnych wariantach oraz języka kraju przyjmującego z mniejszą lub większą domieszką innych języków" (Lipińska 2019: 198). Natomiast wyrażenia *język pierwszy* czy *język drugi* funkcjonują w komunikacji niezależnie od zdefiniowania terminologicznego, więc pytając o język pierwszy, trzeba pytanie doprecyzować.

Respondenci Spisu z 2011 r. mieli odpowiedzieć na jasno postawione pytanie:

> „Jakim językiem(ami) zazwyczaj posługuje się Pan(i) w domu?". W nawiasie podano objaśnienie, iż chodzi o „Język używany w codziennych kontaktach domowych z osobami najbliższymi – nie należy mylić ze znajomością języka obcego" (NSP Kwestionariusz 2011a: 24; NSP Kwestionariusz 201lb: 3 brak w bibliografii). Proponowano dwa ogólne typy odpowiedzi: 1) wyłącznie polskim; 2) polskim i innym(i) niż polski. Można było podać określenie z dołączonego słownika języków lub dodać własne. Dodatkowo, wyłącznie w badaniach reprezentatywnych – zapytano o język ojczysty rozumiany jako pierwszy, czyli ten, w którym dana osoba nauczyła się mówić we wczesnym dzieciństwie (NSP Kwestionariusz 201la: 25) (Sagan-Bielawa 2016: 186).

A jednak badania w grupie osób deklarujących śląską przynależność narodową i/lub etniczną i śląski jako język pierwszy pokazały, że nie wszyscy to pojęcie rozumieją tak samo. Pierwszy język jako język najczęstszej, codziennej komunikacji, funkcjonował w rozumieniu ankietowanych w badaniach zapożyczeń niemieckich w lekcie śląskim zaprezentowanych w monografii Gerda Hentschela, Jolanty Tambor i Istvana Feketego (Hentschel, Tambor, Feketi 2021).

Co znaczy język ojczysty

20 lutego 2015 roku odbyły się w Wilamowicach pierwsze obchody Dnia Języka Ojczystego pod patronatem Linguapax13. Podczas obchodów wspominano zmarłych Wilamowian, pomagających niegdyś przy rewitalizacji miejscowej kultury i języka. Wydarzeniu towarzyszyły również przedstawienie *Hobbit* w języku wilamowskim, występ Zespołu Regionalnego „Wilamowice" z monolingualnym – wilamowskim repertuarem, wręczenie dyplomów z egzaminu z języka wilamowskiego, recytacja wierszy Floriana Biesika, wykłady na temat wilamowskiego oraz innych języków ginących. W uroczystości uczestniczyli uczniowie ze wszystkich szkół z gminy Wilamowice, którzy później wzięli udział w warsztatach poświęconych kulturze wilamowskiej oraz językom ginącym Azji i Ameryki Łacińskiej.

> Na spotkanie zaproszono także kilkoro Hałcnowian wzruszonych faktem, iż w Wilamowicach rozbrzmiewa język podobny do ich matczynej mowy, która już dawno w ich rodzinnej miejscowości przestała być używana. Mówili: „U nas nie jest to możliwe". Prowadzenie imprezy odbyło się w całości po wilamowsku, z częściowym tłumaczeniem na język polski (Król 2016: 257).

Wilamowianie i fani wilamowszczyzny wciąż walczą o status swej mowy. Nie przeszkadza im to mówić o tym lekcie w Dniu Języka Ojczystego. Bo przecież język ojczysty jest kategorią ideologiczną. Ojczyzna jest szczególnie dla osób z pogranicza kwestią wyboru. Nieustanne wybory są naturalną właściwością ludzi pogranicza, którym przynależna jest możliwość wyboru ojczyzny, wyboru narodowości, wyboru przynależności narodowej, a tym samym języka, który chcą nazywać ojczystym (zob. Kłoskowska 1996: 140).

Zresztą u mieszkańców pogranicza zarówno w rozumieniu terytorialnym, jak i symbolicznym – pogranicza tożsamościowego u migrantów, mieszanka więzów sąsiedzkich, przyjacielskich i rodzinnych, a także kontaktów zawodowych i komunikacji publicznej powoduje, iż te wybory mogą się krystalizować odmiennie w różnych okresach życia.

Podsumowanie

XXI wiek przyniósł gwałtowne przemiany w sytuacji stabilizacji pobytowej ludzi na całym świecie, w tym i Polaków. Otwarcie świata, łatwość przemieszczania się, zmiany miejsca pracy, studiowania, odbywania części studiów w niemal dowolnym kraju spowodowały inne spojrzenie na kwestie własnego języka i własnej przynależności narodowej, etnicznej i państwowej. Owe przemiany odbijają się w nazewnictwie, jakim obdarzamy elementy tożsamości. Zarysowują się wyraźne czasem różnice między użyciami terminologicznymi i potocznymi. Ma to swoje konsekwencje badawcze. Formułując pytania ankietowe, stawiając tezy badawcze, trzeba doprecyzować znaczenia używanych wyrażeń. Zmiany rzeczywistości są gwałtowne, język za nimi nie nadąża.

BIBLIOGRAFIA

Hentschel, Tambor, Fekete 2022: Hentschel, G., Tambor, J., Fekete, I., *Das Schlesische und seine Sprecher: Etablierung in der Gesellschaft, Attitüden, Vitalität der Germanismen / Śląski lekt i jego użytkownicy: rozpowszechnienie, postawy społeczne wobec śląszczyzny, żywotność germanizmów w lekcie śląskim*, Berlin, Peter Lang, 2022.

Kłoskowska 1996: Kłoskowska, A. *Kultury narodowe u korzeni*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Król 2016: Król, T. *Czym jest dla dzisiejszych Wilamowian język wilamowski? Różne funkcje, różne postawy językowe*, „Łódzkie Studia Etnograficzne", t. 55, s. 241 – 264.

Kuniński 2000: Kuniński, M. *Język a tożsamość narodowa. Aspekty filozoficzne i socjologiczne*, W: Bobrownicka, M. (red.): *Język a tożsamość narodowa. Slavica*, Universitas, Kraków, s. 7 – 18.

Lipińska 2003: Lipińska, E. *Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań dwujęzyczności*, Universitas, Kraków.

Lipińska 2019: Lipińska, E. *Język polonijny czy języki polonijne*, „Postscriptum Polonistyczne", nr 2.

NDiaye I.A., NDiaye B 2013: NDiaye, I.A., NDiaye, B. *Tożsamość afrykańska w kontekście polityki językowej Unii Afrykańskiej*, „Acta Neophilologica" 15/1, 273 – 289.

Miodunka 2016: Miodunka, W. *Biografia językowa jako jedna z metod badania dwujęzyczności*, W: Dębski, R., Miodunka, W. (red.): *Bilingwizm polsko-obcy dziś: od teorii i metodologii badań do studiów przypadków*, Universitas, Kraków, 49 – 87.

Sagan-Bielawa 2016: Sagan-Bielawa, M. *Pytanie o język w spisach ludności na ziemiach polskich (lata 1789 – 2011)*, 179 – 192 (https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/35736/sagan-bielawa_pytanie_o_jezyk_w_spisach_ludnosci_2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y)

Wicherkiewicz 2003: Wicherkiewicz, T. *Stan ochrony języków mniejszościowych i regionalnych w państwach Europy Środkowowschodniej*, w: Kleszczowa, K., Sobczykowa, J. (red.): *Śląskie studia lingwistyczne*, Wydawnictwo UŚ, Katowice, s. 314 – 324.

SŁOWNIKI

SJPDor – Doroszewski, W. (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1958 – 1969.
SWOSob – Sobol, E., *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1999.
SJPDun – Dunaj, B., *Słownik języka polskiego*, Warszawa 2021.
WSJP – *Wielki słownik języka polskiego*, wsjp.pl

Диляна Денчева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

Dilyana Dencheva

Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria
ORCID: 0000-0003-1969-6020
lektura@abv.bg

АНАТОМИЧНАТА МЕТАФОРА В ПОЛСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

ANATOMICAL METAPHORS IN POLISH AND BULGARIAN

Резюме: *В статията се анализират в съпоставителен план анатомичните термини неосемантизми в българския и полския език. Разглежда се формалната им структура, произходът и метафоричните модели, които следват. Изтъква се значението на примарната терминологична система (ПТС) и участието ѝ в процесите на терминообразуване в двата славянски езика. Резултатите от анализа показват, че преобладаващата част от славянските метафори съдържа идентичен изходен образ, който възпроизвежда изходния образ на латинския термин, т. е. метафоричността е заета или, с други думи – наследена от ПТС. В случаите, когато не се използва метафора, полският език по-често посяга към неологизъм, а българският към материална заемка. По отношение на метафоричните модели се заключава, че полският и българският лексикон се попълват от метафори, които следват едни и същи изходни сфери. Установяват се също симетриите и асиметриите между славянските единици в словообразувателен план.*

Ключови думи: *анатомична терминология, метафора, метафорични модели, полски език, български език, латински език*

Abstract: *The paper analyses in a comparative perspective the metaphorical anatomical terms in Bulgarian and Polish. Their formal structure, origin, and the metaphorical patterns they follow are examined. The significance of the primary terminological system (PTS) and its participation in the processes of terminologization in both Slavic languages is highlighted. The results of the analysis show that the overwhelming majority*

of Slavic metaphors contain an identical source image that reproduces the Latin term's source image, i.e., metaphoricity is borrowed or, in other words, inherited from the PTS. In cases where no metaphor is used, Polish more often resorts to a neologism, while Bulgarian to a loanword. In terms of metaphorical patterns, it is concluded that the Polish and Bulgarian lexicons are replenished by metaphors that follow the same source domains. The symmetries and asymmetries between Slavic units from a word formation perspective are also established.

Keywords: *anatomical terminology, metaphor, metaphorical patterns, Polish, Bulgarian, Latin*

Настоящият текст се позиционира в кръстосващите се равнини на терминологията и метафорологията, при това в полско-български езиков контекст. Присъединява се към съпоставителните терминологични изследвания, които обхващат както славянското езиково семейство (вж. Mazurkiewicz-Sułkowska 2014), така и съпоставката на езици с различна степен на родство (вж. Генев-Пухалева 2015).

Обект на изследването са полските и българските терминологични метафори, характерни за съвременната медицинска терминология и по-конкретно за анатомичната номенклатура (т. е. изключват се клиничната и фармакологичната), към която спадат наименованията на анатомичните и хистологичните образувания (Кънчева 2009: 8). Изследователският фокус пада върху метафорите съществителни имена, които изпълняват ролята на самостоятелни термини или терминоелементи. Целта на изследването е да се съпоставят метафоричните пластове на полския и българския анатомичен лексикон и, въпреки очакването за преобладаващо сходство, да се потърсят и анализират спецификите в двата езика.

Емпиричният материал е ексцерпиран от *Полско-български медицински речник (с латинските термини)* и обхваща около 120 понятия. Подборът на единиците, включени в анализа, е осъществен според следния принцип: ексцерпирани са тези терминологични редове[1], при които поне един от термините е метафора. При статистическата обработка се вземат предвид само т. нар. termini generalis, напр. само *ствол : pień*, а не всички възможни словосъчетания, в които те участват, срв.: *лимфен ствол: pień chłonny*, *мозъчен ствол: pień mózgowy*, *белодробен ствол: pień płucny* и под.

[1] Под терминологичен ред разбирам цялата речникова статия, съдържаща названията на понятието на трите езика – полски, латински и български.

Провеждането на всякакви терминологични изследвания в славянски езиков контекст е обезпечено със солидна теоретична база, значителна част от която съставляват трудовете на М. Попова (на българска почва) и Й. Лукшин и В. Змарзер (на полска), върху които и стъпва настоящото изследване. Стеснявайки изследователския фокус около анатомичната метафора, не можем да не се опрем на изследването на П. Кънчева, фокусирано върху съвременната българска анатомична терминология, както и на труда на С. Пачева-Карабова, ориентиран към метафоричния език на медицината.

Ексцерпираните метафори са анализирани от гледна точка на формалната им структура, произхода им и метафоричния модел, който представляват.

Структурни особености

От структурна гледна точка езиковите корпуси се разпределят в два от трите типа, обособени от М. Попова (Попова 2012: 46): термини с форма на дума, срв.: *наковалня: kowadełko*, *корен : korzeń*, *кука : hak* и термини с форма на словосъчетание, срв.: *сърдечно ухо: uszko serca*, *турско седло: siodło tureckie*, като симетрията в структурите на термините от двата езика не е системна, срв.: *колянно капаче : rzepka*, *малък пищял: strzałka*. Третият структурен тип термини с форма на израз липсва.

Произход на термините

Характерен за анатомичната терминология, а оттам и за анатомичната метафора, е фактът, че в преобладаващата си част тя е секундарна. Общоизвестно е, че в медицинската лексика в ролята на примарна терминологична система[2] (prymarny system terminologiczny (Lukszyn, Zmarzer 2001: 63), наричана по-нататък ПТС, влизат основно латинският и частично гръцкият език. Както отбелязват Маречкова, Шимон и Червени, първото място за латинския език е резервирано за анатомията, в която той е постигнал най-устойчивите си позиции, като всички последващи анатомични номенклатури, произведени в другите езици, го използват за своя база. (Marecková, Šimon, Červený 2020: 582). Това се случва след 1895 г., в която е установена Базелската анатомична номенклатура, в резултат от заседанията на Германската номенклатурна комисия и чуждестранни анатоми (Gielecki, Żurada, Osman 2008 : 88).

[2] Тук и в следващите случаи в мой превод – ДД.

Наличието на изходен терминологичен език сродява настоящото проучване със съпоставителните изследвания на проекциите на примарни термини от английски език в други езици, като напр. на терминологията на Европейския съюз (вж. Генев-Пухалева 2015, Станчева 2021) и на спортното катерене (Стефанов 2025). Като съществено различие обаче следва да се открои фактът, че гореспоменатите изследвания засягат основно новосъздаден или новосъздаващ се терминологичен лексикон от отворен (динамичен) тип (Lukszyn, Zmarzer 2001), докато анатомичният лексикон определено следва да се причисли към затворените (статични) терминологични системи.

Първата стъпка към решаването на поставената изследователска задача е да се установят, макар и приблизително, количествените метафорични обеми в анатомичните лексикони на трите езика – примарния латински и двата приемни славянски езика, след което да се очертаят техните взаимоотношения. За целта терминологичните редове са подложени на статистическа обработка, резултатите от която са следните: близо 75 % от латинските термини, участващи в ексцерпираните редове, са метафори, напр. *habenula* ‘юзда’[3], *stapes* ‘стреме’, *fibula* ‘закопчалка’. Почти толкова на брой са метафорите в българския лексикон (75 %) и малко повече (87 %) са в полския. Разпределението на метафорите вътре в самите редове позволява обособяването на няколко групи, които също са подложени на статистическа оценка.

1. Най-многобройна е групата (около 70 %), в която и трите компонента на терминологичния ред са метафори с еднакъв изходен образ, срв.:

Латински термин	Български термин	Полски термин
incus (‘наковалня’)	*наковалня*	*kowadełko* (‘наковалня’, умал.)
radix (‘корен’)	*корен*	*korzeń* (‘корен’)
uncus (‘кука’)	*кука*	*hak* (‘кука’)
hordeolum (‘ечемик’)	*ечемик / хордеолум*	*jęczmyk / jęczmień* (‘ечемик’)
lacus (‘езеро’) lacrimalis	*сълзно езерце*	*jeziorko* (‘езерце’) łzowe
stapes (‘стреме’)	*стреме*	*strzemiączko* (‘стреме’, умал.)
cochlea (‘охлюв’)	*охлюв*	*ślimak* (‘охлюв’)
pomum (‘ябълка’) Adami	*адамова ябълка*	*jabłko* (‘ябълка’) Adama

[3] В кавичките посочвам изходния образ, като под *изходен образ* (*source image*) разбирам вътрешната форма на метафората. Терминът е заимстван от Дж. Лейкъф (Lakoff 1987).

2. В близо 7 % от случаите се наблюдават идентични изходни образи в латинския и полския термин, а българският термин е или неосемантизъм, възникнал на родна почва, или материална заемка. В исторически план един от примерите, поместени в таблицата, би могъл да попадне в първата група, тъй като през епохата на Възраждането в медицинската литература изолирано се появява калката *жълъд* като название на главичката на пениса[4] (вж. Николова 2003: 65).

Латински	Български	Полски
scapha (‘лодка’)	*скафа*	*czółenko* (‘лодка’, умал.)
ranula (‘жаба’)	*ранула*	*żabka* (‘жабка’, умал.)
glans (‘жълъд’)	*главичка*	*żołądź* (‘жълъд’)
utriculus (‘мях’)	*утрикул*	*łagiewka* (‘бъклица’, ‘мях’, остар.)

3. В много малък процент (5 %) от случаите се наблюдават метафори с идентичност на изходните образи в латинския и българския език, а полският термин е неосемантизъм, възникнал на родна почва, като напр. *konar* ‘клон’, или дериват, като напр. парадигматичният дериват *upławy* от *upływać*. Не бе отбелязан случай, в който полската позиция се запълва от материална заемка. Като цяло материалните заемки в полския език са много редки и обикновено функционират като дублет на родна дума, срв.: *katarakta* / *zaćma*, *lumbago* / *korzonki*.

Латински	Български	Полски
ventriculus (‘стомах’)	мозъчно *стомахче*	*komora* (‘помещение’, ‘камера’)
pedunkulus (‘крак’) cerebri	мозъчно *краче*	*konar* (‘клон’) mózgu
fluor (‘поток’)	*течение*	*upławy*
chorda (‘връв’) umbilicalis	пъпна *връв*	*pępowina*

Останалите проценти обхващат следните случаи:

4. Метафори с различен изходен образ в латинския и българския език и термин в полския, възникнал на родна почва, в случая парадигматичният дериват *zaćma* от *zaćmić*.

[4] Подобна е ситуацията и с термина *леген*, известен по-късно от *таз* (минал през *тас*) (вж. Николова 2003: 66).

Латински	Български	Полски
cataracta (‘водопад’)	*перде* / катаракта	*zaćma* / katarakta

5. Възможно е триезичният терминологичен ред да съдържа три метафори, всяка от които със собствен изходен образ, срв.:

Латински	Български	Полски
patella (‘чиния’) *fibula* (‘закопчалка’, ‘тока’, ‘фиба’)	колянно *капаче* малък пищял[5] / фибула	*rzepka* (‘репичка’) *strzałka* (‘стреличка’)

От представените примери и статистическата им оценка може да се обобщи, че основната част от анатомичните метафори в полския и българския език възникват в резултат на операцията, окачествена от М. Попова като *преводно заемане* (Попова 2012: 426) и която се състои в превеждане на изходния образ на латинския термин. М. Попова нарича термините, получени по този път също *смислови калки* и подчертава, че те обикновено са непроизводни думи. Очертава се изводът, че в преобладаващата си част метафоричността в славянските езици е „наследена“ от латинския език. Това твърдение се съпътства от уточнението, че в българския език „наследяването“ на латинските изходни образи понякога минава през руския език (вж. Николова 2003). По-слаби, макар и неоспоримо присъстващи, са процесите на неосемантизация на родна славянска почва. Разполагайки тези изводи в принципите на терминотворчеството, дефинирани от терминолозите най-общо като неологизация, неосемантизация и заемане, следва да заключим, че за процесите на метафоризация са релевантни два от посочените принципи – неосемантизация (създаване на метафори на родна почва) и преводно заемане (калкиране).

Метафорични модели

Следвайки универсалния културологичен модел ГОЛЯМАТА ВЕРИГА НА БИТИЕТО, приложен от Дж. Лейкъф и М. Търнър в метафорологията, С. Пачева-Карабова обособява 12 сфери източници на медицински метафори, които определя като метафорични модели: животни, растения, храна, къща, домакински прибори и съдове, природа, облекло,

[5] Не така стоят нещата с термина *голям пищял*: при него триезичният терминологичен ред е запълнен с метафори с еднакъв образ – срв.: tibia, piszczel / kość piszczelowa.

човек, култура, артефакти, професии, наука (Пачева-Карабова 2005 : 56).

Изследвайки метафоричното назоваване, М. Попова разграничава област източник, област цел и мотивиращ признак (област на взаимодействие между областта източник и областта цел). Мотивиращият признак представлява обща сема в значението на двете взаимодействащи области (Попова 2012: 362 – 363).

Ю. Мазуркевич-Сулковска обособява отделни групи технически термини метафори също в зависимост от източника на метафоризация (Mazurkiewicz-Sułkowska 2014: 101), а именно битови, анатомични, зоологични, ботанични, представляващи неживата природа, свързани с човешки дейности и състояния, географски и създадени на базата на графеми.

На свой ред И. Бражук систематизира анатомичните метафори като зооморфни, фитоморфни, антропоморфни, релефни/географски, астрономически и антропогенни (Brazhuk 2017: 21).

Изследваните единици също се вместват в горните области, които в настоящия текст се назовават с термина от когнитивната лингвистика, използван и от С. Пачева-Карабова сфера източник, като от своя страна анатомичните метафори обособяват сферата цел. Материалът е систематизиран в зависимост от принадлежността на изходния образ към сферата източник и е онагледен чрез приложените таблици. Предварително обаче следва да се подчертае, че ПТС се изключва от тази систематизация, на такава са подложени само метафорите от двата славянски езика, тъй като в случая не ни интересува произходът им (установен в горния раздел на текста), а само крайният резултат.

1. Сферата източник РАСТЕНИЯ включва както самите растения, така и техните части и плодове (определям ги като субсфери).

Сфера / субсфера източник	Български език	Полски език
растение	*дърво*	*drzewko*
плодове	*маслина, сливица, ечемик,* очна *ябълка*	*oliwka, migdałek, jęczmień, gałka* oczna, *rzepka*, *żołądź*
части от растението	*ствол, луковица, стъбло* на косъма, *коренче, корен, клонче, клон*	*pień, łodyga* włosa, *korzonek, korzeń, konar* mózgu, *drzewko, gałązka, gałąź*

2. Сферата източник ЖИВОТНИ включва названията както на животни, така и на части от животинското тяло:

Сфера и субсфера източник	Български език	Полски език
название на животно	*червей*, *охлюв*	*robak, świnka, żabka, ślimak*
название на част на тялото	*крило* на носа, ушна *мида*, *рог*	*skrzydło* nosa, *małżowina* nosowa, *czub*, *róg*

3. Сферата източник ПРИРОДА включва географски и климатични явления:

Български език	Полски език
семенно *хълмче*, слъзно *езерце*, лонно *възвишение* / венерин *хълм*, Лангерхансови *острови*, *вихрушка*, *проход*	*wzgórek* (хълмче) nasienny, *jeziorko* (езерце) łzowe, *wzgórze* (хълм) łonowe, *wysepki* (островчета) Langerhansa, *wyspa* (остров), *ujście* (устие), *wir* (вир)

4. Сферата източник БИТ И ДОМАКИНСТВО може да се раздели на няколко по-обемни субсфери:

а) Съдове, контейнери и предмети за съхранение и техните елементи

Български език	Полски език
торбичка, *съд*, бъбречно *легенче*, гръден *кош*[2], бъбречна *чашка*, колянно *капаче*	*worek* (‘чувал’), *naczynie* (‘съд’), *miedniczka* (‘легенче’) nerkowa, *łagiewka* (‘мях’), *lejek* (‘фуния’), *klatka* (‘клетка’) piersiowa, *kielich* (‘чаша’) nerkowy, *kaletka* (‘кесия’), czop (‘запушалка’)

б) Инструменти и сечива:

Български език	Полски език
сърп, *чукче*, *лопатка*, *ралник*, *наковалня*, *кука*, *вретено*	*sierp* (‘сърп’), *młoteczek* (‘чукче’), *łopatka* (лопатка), *lemiesz* (‘рало’), *hak* (‘кука’), *kowadełko* (‘наковалня’, умал.), *wrzecionko* (‘вретено’, умал.)

[6] Сръбският и хърватският термин *гр̏удни кош* и *prsni koš* съдържат същия изходен образ като българския. Според Б. Попиолек те са калки от немския *Brustkorb* (Popiołek 2003: 45), което повдига въпроса за немско влияние и върху българския термин.

в) Дрехи, елементи на дрехи и тъкани:

Български език	Полски език
плащ на главния мозък, *платно джобче* на Ратке, *перде*	*płaszcz* (‘плащ’, ‘палто’) mózgu, *płatek* (‘платно’) *kieszonka* (‘джобче’) Rathkego

г) Оборудване за езда

Български език	Полски език
юздичка, *стреме*, турско *седло*	*wędzidełko* (‘юздичка’), *strzemiączko* (‘стреме’, умал.), *siodło* (‘седло’) tureckie

5. Сферата НАУКА е представена основно чрез геометричните фигури:

Български език	Полски език
пиримида, *триъгълник*, *конус*, *конусче*	*piramida* (‘пирамида’), *trójkąt* (‘триъгълник’), *stożek* (‘конус’)

6. Сферата ИЗКУСТВО е представена основно чрез музикални инструменти и техните елементи:

Български език	Полски език
тръба, *струна*, *пищял*, *тъпанче*	*trąba / trąbka* (‘тръба’), *struna* (‘струна’), *piszczel* (‘пищял’), *bębenek* (‘тъпанче’)

7. Сферата АРХИТЕКТУРА е представена чрез сградни и инфраструктурни елементи:

Български език	Полски език
стълб / колонка, *стълба*, *прозорче*, *мост*	*słup* (‘стълба’), *okienko* (‘прозорче’), *schody* (‘стълби’), *mostek* (‘мостче’)

8. Сферата ТЯЛО е представена от части и органи на човешкото тяло:

Български език	Полски език
ухо на предсърдието, маточна *шийка*, *гръб* на езика, мозъчно *краче*, мозъчно *стомахче*, *главичка* на пениса, кръвно *телце*	*uszko* (‘ухо’, умал.) serca, *szyjka* (‘шийка’) macicy, *grzbiet* (‘гръб’) języka, *ciałko* (‘телце’) Malpighiego, *języczek* (езиче)

В последната група се проявява една от спецификите на анатомичната метафора – фактът, че самите части на тялото могат да влизат в ролята на изходна сфера, т. е. едни анатомични единици биват назовани с други анатомични единици. Тук следва да се упомене наблюдението на П. Кънчева, че става дума главно за общоупотребими съществителни имена от общонародния български език, които имат значения и като единици на научния метаезик (Кънчева 2009: 59)[7]. Съпоставителните наблюдения показват, че няма системност в съвпадението на изходните образи на полските и българските термини, срв.: *сърдечно ухо / ухо на предсърдието : uszko serca*, *маточна шийка : szyjka macicy*, *гръб на езика : grzbiet języka*, *Малпигиево телце : ciałko Malpighiego*, но *мозъчно краче : konar mózgu*, *мозъчно стомахче : komora mózgowa*, *главичка на пениса : żołądź*, *кръвно телце : krwinka*, *увула / мъжец : języczek*.

Встъпването на сферата ТЯЛО във функцията на изходна сфера е обяснимо с факта, че частите на тялото са силен когнитивен инструмент за опознаване, обясняване и назоваване на света около нас. Не представляват специфичен културологичен фон, който е необходим за разбирането на метафорите, защото всяко човешко същество, от всяка точка на планетата, притежава такива и е наясно с тяхната функция. Имат огромен метафорогенен потенциал като терминологични номинанти и в други специализирани лексикони като техническия, географския, биологичния и др., срв.: в бълг.: предпазен *палец*, блокиращо *езиче*, *нос*, планинско *ребро*, *мустачета* и др.; в пол.: *szczęka* dociskowa, *ucho* krętlika и др. Извън тези лексикони функционират активно и като катахретични или, по определението на Н. Арутюнова, номинативни метафори (Арутюнова 1978) и в общоупотребимата лексика, срв.: в бълг.: *глава* лук, *крак* на маса, иглено *ухо*, *гърло* на бутилка, *лице* и *гръб* на корица; в пол.: *ząbek* czosnku, *główka* kapusty, *rączka* torebki, *ramiączko*, *oczko* wodne и др.

[7] Още за лексико-семантичните отношения между българската анатомична терминология и общонародния български език вж. Кънчева 2009.

Друга специфика на анатомичните метафори с изходна сфера ТЯЛО представлява фактът, че и в двата езика в преобладаващия брой случаи соматизмите функционират като терминоелемент в словосъчетание, в което се уточнява предметната им отнесеност. Самостоятелна употреба е регистрирана само веднъж и това е полският термин за *увула – języczek*.

Специфика на анатомичните метафори с изходна сфера ТЯЛО е също сравнително системната им (но не и абсолютна) употреба в деминутив, която е регистрирана и от П. Кънчева (Кънчева 2009 : 63). Доколко това са същински деминутиви е въпрос на дебат, който следва да се състои извън рамките на настоящия текст, затова на този етап приемаме да ги наречем формални деминутиви.

Горният факт отваря вратата към обсъждането на всички анатомични метафори със структура на деминутив, не само на тези с изходна сфера ТЯЛО. Статистическата им оценка показва, че 29 % от полските метафори са формални деминутиви, процентът сред българските е 23, а в 32 % от общия брой на формалните деминутиви (т. е. полски и български) се наблюдава симетрия между единиците от двата езика, напр. *джобче на Ратке: kieszonka Ratkiego*, *бъбречно легенче: miedniczka nerkowa*, *тъпанче: bębenek*. 6 % от тях възпроизвеждат словообразувателната структура на латинския термин, срв.: *ramulus: клонче, gałązka*; *nodulus: възелче, węzełek*; *habenula: юздица, uzdeczka* и др.

Ако подходим към изследвания материал от гледна точка на лексикалната динамика, ще установим, че използваните лексеми обрисуват доста архаизирана езикова картина. Част от назоваващите понятия, макар и все още познати, вече не присъстват в ежедневието на съвременния човек, като особено силно това засяга подсистемата на инструментите и сечивата, срв.: *наковалня*, *сърп*, *вретено*, както и оборудването за езда, а някои от лексемите и в двата езика са откровени архаизми, срв.: – *łagiewka* ‘бъклица’, ‘мях’, *kaletka* ‘кесия’, *пазуха* (много рядко употребявана, при това в съчетание с *околоносна*). Логично е причината за това да се крие в техническия прогрес, променил съществено човешкия бит и производствените процеси.

Изводи

Настоящият анализ позволи да се изведат няколко основни извода:

1. Разглеждането на анатомичната метафора, както и на анатомичната терминология въобще, както в съпоставителен план, така и поотделно, би изпълнило в максимална степен критерия за обективност единстве-

но, ако се разглежда на фона на примарната терминологична система. Тя е основният фактор, който обуславя процесите на метафоризация и произтеклите от тях междуезикови симетрии. Минимален процент на несигурност при метафоризацията на славянска почва все пак има, главно поради факта, че не винаги може абсолютно да се установи дали не става дума за езиково влияние извън ПТС.

2. В случаите, в които славянският термин не е метафора, без значение какъв е произходът на примарния термин, има ясно изразени различия в тенденциите за терминообразуване в полския и българския език. В полския език е по-висока склонността към неологизация, вкл. чрез деривация, а в българския е по-висока склонността към използване на материални заемки. В случите на материални заемки в полския език те задължително функционират като дублет, докато в българския се срещат както като дублети, срв.: *промонториум / хълмче*, *филамент / нишка*, така и нерядко като единствен термин, срв.: *лумбаго*, *скафа*, *телодендрий*, *макула*, *пилор* и под.

3. По отношение на формалните деминутиви по-висока склонност към образуването им показва полският език. Причините за това вероятно трябва да се търсят на прагматично ниво.

4. Анатомичната метафора вероятно е единствената, която черпи изходни образи от собствената си сфера източник. Единственият случай, в който съм се натъквала на подобно явление, са анкетни дефиниции на метафори със сфера източник ЖИВОТНИ, но той не е напълно съотносим, защото обхваща експресивната лексика, срв.: „*Плужекът* е човек без достойнство, без мнение, подмазвач, *безгръбначно*, *мекотело*“ или „*Борсук – тапир*“ (Денчева 2020).

БИБЛИОГРАФИЯ

Арутюнова 1978: Арутюнова, Н. *Функциональные типы языковой метафоры*, В: *Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка*, т. 37, № 4. Москва: Наука, 333 – 343. **Arutyunova 1978:** Arutyunova, N. Funktsional'nyye tipy yazykovoy metafory, In*: Izvestiya Akademii nauk SSSR. Seriya literatury i yazyka*, t. 37, №4. Moskva.: Nauka, 333 – 343.

Генев-Пухалева 2015: Генев-Пухалева, И. *Терминология на Европейския съюз.* // **Genev-Puhaleva 2015:** Genev-Puhaleva, I. *Terminologia na Evropeyskiya sayuz*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Денчева 2015: Денчева, Д. *Полско-български медицински речник (с латинските термини)*. София: Лектура. // **Dencheva 2015:** Dencheva, D. *Polsko-balgarski meditsinski rechnik (s latinskite termini)*. Sofia: Lektura.

Денчева 2020: Денчева, Д. Плужек, борсук, говедо. Конотация и метафоричност, В: *Българска реч*, 2 – 3, 59 – 72. // **Dencheva 2020:** Dencheva, D. Pluzhek, borsuk, govedo. Konotatsiya i metaforichnost. – In: *Balgarska rech*, 2 – 3, 59 – 72.

Кънчева 2009: Кънчева, П. *Българската медицинска терминология днес*. София: Медицинско издателство „Арсо". // **Kancheva 2009:** Kancheva, P. *Balgarskata meditsinska terminologiya dnes.* Sofia: Meditsinsko izdatelstvo „Arso".

Николова 2003: Николова, Н. *Българската анатомична терминология през Възраждането*. Шумен: Антос. // **Nikolova 2003:** Nikolova, N. *Balgarskata anatomichna terminologiya prez Vazrazhdaneto.* Shumen: Antos.

Пачева-Карабова 2005: Пачева-Карабова, С. *Метафоричният език на съвременната българска академична медицина*, дисертация. Пловдив: Медицински университет. // **Pacheva-Karabova 2005:** Pacheva-Karabova, S. *Metaforichniyat ezik na savremennata balgarska akademichna meditsina*, disertatsiya. Plovdiv: Meditsinski universitet.

Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: Знак`94. // **Popova 2012:** Popova, M. Teoriya na terminologiyata. Veliko Tarnovo: Znak`94.

Станчева 2021: Станчева, Ж. Гостоприемството в европейската терминология – как българските и полските здравни термини приемат английския модел. – В: Шчепан-Войнарска, А., Ц. Иванова, М. Григорова (ред.). *Гостоприемството в полската и българската култура*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий", 169 – 180. // **Stancheva 2021:** Stancheva, Zh. Gostopriemstvoto v evropeyskata terminologiya – kak balgarskite i polskite zdravni termini priemat angliyskiya model. – In: Shchepan-Voynarska, A., Ts. Ivanova, M. Grigorova (red.). *Gostopriemstvoto v polskata i balgarskata kultura.* V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy", 169 – 180.

Стефанов 2025: Стефанов, М. Терминология на спортното катерене в българския, сръбския, хърватския и словенския език. – В: *Съпоставително езикознание*, 2005, 1. // **Stefanov 2025:** Stefanov, M.Terminologiya na sportnoto katerene v balgarskiya, srabskiya, harvatskiya i slovenskiya ezik. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, 2005, 1.

Brazhuk 2017: Brazhuk Y. The sources of metaphorization and peculiarities of the metaphorization process in medical terminology. – In: *Science and Education a New Dimension. Philology*, V(31), Issue: 118, 20 – 23.

Gielecki, Żurada, Osman 2008: Gielecki, J., A. Żurada, N. Osman. Terminologia anatomica in the past and the future from perspective of 110th anniversary of Polish Anatomical Terminology. – In: Folia Morphol. Vol. 67, No. 2, 87–97.

Lakoff 1987: Lakoff, G. The Death of Dead Metaphor. – *Metaphor and Symbolic Activity*. 1987, 2 (2), 1–5.

Lukszyn, Zmarzer 2001: Lukszyn J, W. Zmarzer. *Teoretyczne podstawy terminologii.* Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Marecková, Šimon, Červený 2020: Marecková, E., Simon, F., Cerveny. Latin as the language of medical terminology: some remarks on its role and prospects. – In: *Swiss Medical Weekly*, 132 (41 – 42), 581 – 587.

Mazurkiewicz-Sułkowska 2014: Mazurkiewicz-Sułkowska. J. *Słowiańska terminologia techniczna.* Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Popiołek 2003: Popiołek, B. *Terminologia anatomiczna chorwacka i serbska*. Kraków: Scriptum.

Жана Станчева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

Zhana Stancheva

Sofia University St. Kliment Ohridski, Bulgaria
ORCID: 0000-0003-3029-3396
jana.stancheva@slav.uni-sofia.bg

КОМПОЗИЦИЯТА В ПРАВНАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ НА ЕС (СЪПОСТАВКА НА БЪЛГАРСКИ, ПОЛСКИ И АНГЛИЙСКИ ЗДРАВНИ ТЕРМИНИ)

COMPOUNDING IN THE LEGAL TERMINOLOGY OF THE EUROPEAN UNION (COMPARISON OF BULGARIAN, POLISH AND ENGLISH HEALTHCARE TERMS)

Резюме: *Текстът е посветен на употребата на сложни думи в правната терминология от сферата на здравеопазването на Европейския съюз. Сравняват се терминологични единици в три езика: българския, полския и английския. Анализът е формален и включва три нива. На формалносинтактичното се търси в кои структурни типове термини (по класификацията на М. Попова) участват сложните думи. На лексикалнограматичното композитите се разглеждат като части на речта, функция във фразата и типа основи. На словообразувателното съпоставката се придържа основно към принципите в полската дериватология. Най-много прилики между езиците откриваме на първо ниво, а спецификите са най-отчетливи на второ. Родствените езици показват най-голямо сходство на трето ниво.*

Ключови думи: *правна терминология на ЕС, здравеопазване, композиция, български език, полски език, английски език*

Abstract: *The text focuses on the use of compound words in the legal terminology related to healthcare within the European Union. Terminological units in three languages are compared: Bulgarian, Polish, and English. The analysis is formal and encompasses three levels. At the formal-syntactic level, the study examines which structural types of terms (based on M. Popova's classification) involve compound words. At the lexical-grammatical level, compounds are analyzed as parts of speech, their function within*

phrases, and the type of base. At the word-formation level, the comparison adheres primarily to the principles of Polish derivatology. The greatest similarities between the languages are found at the first level, while the distinct characteristics are most evident at the second level. The related languages exhibit the highest degree of similarity at the third level.

Keywords: *EU legal terminology, healthcare, compounding, Bulgarian language, Polish language, English language*

Композицията е предпочитан деривационен похват в английския език, който намира по-тясно приложение и следва по-различни правила в славянските езици. Какъв израз намират тези различия в лексикалния пласт на един специализиран език, в който английският служи за източник на заемане?

В настоящия текст разглеждаме правната терминология на Европейския съюз (ЕС) от сферата на здравеопазването. Обект на анализ се само термини sensu stricto – дефинирани в официален юридически документ, от три езика: българския, полския и неродствения английски. Фокусът на изследването е словообразувателен, насочен към сложните деривати, а конкретният предмет на търсене са формалните характеристики на композитите в посочената терминология – както като самостоятелни термини, така и като терминоелементи. От трите равнища на терминологичен анализ (източник на термина, външна форма, вътрешна форма) се позиционираме на ниво външна форма, като целта е съпоставка на всички нейни параметри – формалносинтактичен, лексикалнограматичен и словообразувателен.

Термините, които разглеждаме, са ексцерпирани от портала за достъп до правото на ЕС[1]. Там документите, обвързващи страните-членки, са налични на всички 24 официални езика на Съюза. Европейските[2] термини обикновено се създават на английски (рядко на немски или френски), след което се превеждат на останалите езици. От юридическа гледна точка обаче термините от всеки език (независимо изходен или преводен) са равноправни (Генев-Пухалева 2015: 44 – 45). Ползваме собствен корпус от 200 тройки термини (общо 600 терминологични единици). За всяка тройка посочваме CELEX номер – идентификатор на документа, в който тези термини са дефинирани.

Предметът на анализ не се интерпретира еднозначно в сравняваните езици. По дефиниция композитите съдържа две или повече основи

[1] http://eur-lex.europa.eu/homepage.html

[2] В текста определението *европейски* се отнася до ЕС.

(Радева 2007: 46, Grzegorczykowa 1984: 309), които, от своя страна, са два основни типа – 1. домашна дума, която функционира като отделна лексема в езика, и 2. заета, свързана основа (в полския – podstawa związana) (Grzegorczykowa 1984: 309), която „не се включва в еднокоренна самостоятелна лексикална единица“ (Радева 2007: 46). Сложните думи, които съдържат заети основи, в полския се описват като едностранно мотивирани (jednostronnie motywowane). Ако всички основи са свързани, терминът е квази-композит (quazi-złożenie) (Grzegorczykowa 1984: 396). Що се отнася до дериватите, образувани от една словообразователната основа, която е сложна, интерпретацията е различна: в полския те се приемат за прости (Grzegorczykowa 1984: 444), а в българския са един от трите типа сложни думи (Радева 2007: 46, 59). Тук се придържаме към тълкуването в българското словообразуване.

В английския език композицията е най-продуктивният деривационен метод, но и един от най-противоречивите (Plag 2003: 132). Изискването е за минимум два съставни компонента (подобно на славянските езици), като първият е корен, дума или фраза, а вторият – корен или дума (Plag 2003: 133 – 135). Опорната дума (head) по правило е дясностоящата (за разлика от славянските езици, където може да е и лявостоящата). Изключение правят композитите със съчинителна връзка между основите, наречени копулативни (copulative compounds) (Plag 2003: 146). Свързаните основи, в английския свързани корени (bound root) или комбиниращи/ неокласически форми (combining/ neoclassical forms) (Plag 2003: 156), се описват като несамостоятелни думи, заети от латинския или гръцкия. За композитите, които ги съдържат, названието е неокласически (neoclassical compounds) (Plag 2003: 157).

Сложните думи в английския се изписват слято, полуслято и разделно, а критериите за разграничаването им от фрази са синтактични, семантични и прозодични. За целите на съпоставката се придържаме към наложените в българската и полската дериватология правила и разглеждаме само слято и полуслято изписаните английски композити.

Що се отнася до дериватите, образувани от предложни изрази, в полския те са преходен клас между простите и сложните думи (Grzegorczykowa 1984: 310). В българския мотивираността им е дискусионна (Радева 2003: 52), а в английския за композити се считат само конструкции, съдържаща предлог като първа и съществително име като втора основа (Plag 2003: 143). Макар да се срещат сравнително често в правната терминологията и на трите езика, тези деривати остават извън обхвата на настоящия текст.

Формалния анализ на композитите – термини и терминоелементи провеждаме на три равнища: формалносинтактично, лексикалнограматично и словообразувателно.

1. Формалносинтактичен анализ

М. Попова отделя 4 групи термини според формалнносинтактичната им структура: 1. с форма на дума – съществително име; 2. с форма на дума – субстантивирана част на речта; 3. с форма на подчинително словосъчетание; 4. с форма на изрази (Попова 2012: 46, Попова 2017: 28 – 29). Разглеждаме композитите в тях в посочения ред.

1.1. Термини с форма на дума – съществително име

Едносъставните термини, които са съществителни имена, рядко са сложни думи и в трите езика, а съвпадението по структура е изключение:

№	Български	Полски	Английски
1	радиофармацевтик	(farmaceutyczny preparat promieniotwórczy)[3]	(radiopharmaceutical)[4]
2	автохемотрансфузия	(transfuzja autologiczna)	(autologous transfusion)[5]
3	(полиупотреба на вещества)	politoksykomania	(poly-substance use)[6]
4	(доставчик на здравно обслужване)	świadczeniodawca	(healthcare provider)[7]
5	(трансфузионен надзор)	hemokontrola	haemovigilance[8]
6	(фармакологична бдителност)	(nadzór nad bezpieczeństwem farmakoterapii)	pharmacovigilance[9]
7	(здравно обслужване)	(opieka zdrowotna)	healthcare[10]

[3] Термините, които не спадат към разглежданата структурна група, поставяме в скоби.

[4] CELEX номер за реда даване при английския термин, за ред 1: 02001L0083-20220101.

[5] 32002L0098

[6] 32023R1322

[7] 32011L0024

[8] 32002L0098

[9] 32019R0006

[10] 32011L0024

В количествено отношение все пак наблюдаваме сходство между езиците – в полския и английския термините сложни съществителни са три, в българския – два. Друга прилика е, че преобладават деривате, съдържащи свързана основа – по два от английските и полските и всички български термини. Единствено съвпадение по формалносинтактична структура между езиците има в ред 5 (полски и английски), като в състава на композитите участва и една и съща свързана основа (*hemokontrola – haemovigilance*). Сходство между славянските езици е наличието на субстантивен композит с три основи, две от които – свързани (*автохемотрансфузия, politoksykomania*). В корпуса не присъства английска сложна дума – термин или терминоелемент, с повече от 2 основи.

1.2. Термини с форма на дума – субстантивирана част на речта

Тази структурна група е най-слабо застъпена в корпуса (по 1 % от славянските и 3,5 % от английските термини), а субстантивираните композити са изключения. Такъв е английският термин в ред 1 – *radiopharmaceutical*. Втория и последен откриваме в българския материал:

	Български	Полски	Английски
8	нежизнеспособен	(niezdolny do życia)	(non-viable)[11]

Субстантивираната част на речта и в двата езика е прилагателно име. Други прилики обаче липсват – английският термин съдържа свързана основа *radio-* и е образуван чрез конверсия[12], а българският е единственият префигиран композит в корпуса и има сложна основа. В полския материал не присъстват субстантивирани композити.

1.3. Термини с форма на подчинително словосъчетание

Всички останали сложни думи в корпуса са терминоелементи в състава на термини словосъчетания. Разгледаме ги подробно в рамките на лексикалнограматичния анализ.

[11] 32017R0745

[12] За словообразователната структура на композитите от ред 1 вж. Станчева 2020: 188.

1.4. Термини с форма на изрази

Термините с форма на изрази имат усложнена структура, силно критикувана в българското терминознание, включваща причастна конструкция[13]. От четирите формалносинтактични групи те са предпоследни по честота в корпуса (1% от английските, 2 % от българските и 4,5 % от полските термини). И в трите езика обаче те не съдържат терминоелементи – композити.

Може да обобщим, че на формалносинтактично ниво употребата на сложни думи показва сходства в трите езика: най-често те са терминоелементи, но никога в термини с форма на изрази; като самостоятелни термини са редки и едностранно мотивирани, а субстантивираните са изключения.

2. Лексикалнограматичен анализ

На второто ниво на формалния анализ описваме композитите – термини и терминоелементи от гледна точка на категориалната им принадлежност към частите на речта. За английския материал обаче, заради широко застъпената конверсия (вж. Станчева 2020: 183, Станчева 2021: 174), водеща е функцията във фразата. Затова неродствения език разглеждаме отделно от славянските. На това ниво описваме също типа основи и отношението между тях.

2.1. Субстантивни композити в славянските езици

От двата славянски езика повече сложни съществителни имена има в българския. В следващата таблица представяме редовете термини, съдържащи славянски субстантивни композити[14]:

№	Български	Полски	Английски
9	капацитет на системата за здравеопазване[15]	(zdolność systemu opieki zdrowotnej)	(health system capacity)[16]

[13] За дефинирането на термините с форма на изрази и употребата им в европейската правна терминология вж. Станчева 2024.

[14] В таблиците не повтаряме вече посочени редове. Композити, които са терминоелементи в няколко термина, включваме еднократно.

[15] Подчертаваме композитите, разглеждани в конкретната таблица.

[16] 32022R2371.

10	злоупотреба с лекарствени продукти	(nadużywanie produktów leczniczych)	(abuse of medicinal products)[17]
11	изделие за самотестване	wyrób do samokontroli	(device for self-testing)[18]
12	държава-членка по осигуряване	(państwo członkowskie ubezpieczenia)	(Member State of affiliation)[19]
13	държава-членка по местолечение	(państwo członkowskie leczenia)	(Member State of treatment)[20]
14	център за трансфузионна хематология	zakład krwiodawstwa	(blood establishment)[21]
15	генератор на радионуклиди	(generator izotopów promieniotwórczych)	(radionuclide generator)

2.1.1. Славянски субстантиви с домашни основи

В българския всички сложни съществителни, образувани от домашни основи, са терминоелементи, никога самостоятелни термини. Откриваме 5 деривата: *държава-членка, здравеопазване, злоупотреба, местолечение, самотестване*. Основите са предимно в подчинителна връзка, като втората е главна. С първата опорна основа е само *местолечение* (единствен случай в корпуса). Съчинително отношение между основите присъства веднъж – *държава-членка*, с характерното за славянските езици полуслято изписване. Български е единственият в корпуса термин, съдържащ 2 сложни думи – *държава-членка* и *местолечение* (ред 13).

Полските субстантиви с домашни основи са по-малко, но са както терминоелементи – *krwiodawstwo, samokontrola* (ред 11 и 14), така и самостоятелни термини – *świadczeniodawca* (ред 4). Дериват със съчинително свързани основи липсва в полския материал, а подчинена е винаги първата основа.

Прави впечатление липсата на формални сходства между родствените езици. Изключение са само термините от ред 11, където има съвпадение на всички формални нива.

[17] 02001L0083 – 20220101
[18] 32017R0746
[19] 32011L0024
[20] 32011L0024
[21] 32002L0098

2.1.2. Славянски субстантиви със свързани основи

В двата славянски езика субстантивните композити, съдържащи свързана основа, са равни по количество на тези с домашни. Съответно лексемите са повече в българския, но в случая са както самостоятелни термини: *автохемотрансфузия, радиофармацевтик;* така и терминоелементи: *полиупотреба, радионуклид, хематология* (ред 1, 2, 3, 14, 15). Българско е единственото в корпуса сложно съществително, образувано от две свързани основи (квази-композит): *хематология*.

В полския субстантивни деривати със свързана основа са еднословните термини *hemokontrola* и *politoksykomania* и терминоелементът *farmakoterapia* (ред 3, 5, 6).

Формалните сходства между родствените езици в тази група са повече. В ред 2 има съвпадение на свързаните основи, но термините са с различна синтактична структура, като полският композит е адективен (*автохемотрансфузия – autologiczny*). Подобна е ситуацията в ред 6, където обаче българският дериват е прилагателно (*фармакологичен – farmakoterapia*). Една и съща свързана основа в субстантивен композит има само в ред 3 *(полиупотреба – politoksykomania)*, но строежът на термините отново не съвпада.

2.1. Адективни композити в славянските езици

Сложните прилагателни в славянските езици са по-малко от субстантивните:

№	Български	Полски	Английски
16	здравословни и безопасни условия на труд	(zdrowie i bezpieczeństwo w pracy)	(health and safety at work)[22]
17	общоприето наименование	(nazwa zwyczajowa)	(common name)[23]
18	многоцентрово клинично изпитване	wieloośrodkowe badanie kliniczne	(multi-centre clinical trial)[24]
19	изделие за еднократна употреба	wyrób jednorazowego użytku	(single-use device)[25]

[22] 32008R1338
[23] 02001L0083 – 20220101
[24] 32001L0020
[25] 32017R0745

20	радионуклиден прекурсор	nuklid promieniotwórczy (prekursor)	(radionuclide precursor)[26]
21	(кръвен продукт)	produkt krwiopochodny	(blood product)[27]
22	(клинично изследване)	badanie biomedyczne	(clinical study)[28]

2.2.1. Славянски прилагателни с домашни основи

Адективните композити, образувани от домашни основи, са с лек превес в българския: *еднократен, здравословен, многоцентров, общоприет, нежизнеспособен*, като преобладават терминоелементите (ред 16, 17, 18, 19), при само един субстантивиран самостоятелен термин (ред 8). Полските сложни прилагателни с домашни основи са само терминоелементи: *jednorazowy, krwiopochodny, promieniotwórczy, wieloośrodkowy* (ред 18, 19, 20, 21).

Във всички деривати връзката между основите е подчинителна, с втора главна основа. Структурно съвпадение между езиците откриваме в два реда – 18 и 19 *(еднократен – jednorazowy, многоцентров – wieloośrodkowy)*, като се наблюдават сходствата на трите формални нива.

2.2.2. Славянски прилагателни със свързани основи

Сложните прилагателните, съдържащи свързана основа, са редки в славянските езици (по две). В българския това са *фармакологичен* и *радионуклиден* (ред 6, 20), в полския – *autologiczny* и *biomedyczny* (ред 2, 22). Общото е, че имат сложна словообразувателна основа (*фармакология, радионуклид; autologia, biomedycyna*), поради което могат да се интерпретират и като прости деривати.

2.2. Субстантивни композити в английските термини

В английската терминология конверсията е много по-често срещана, отколкото в славянската. При този деривационен похват лексеми от една част на речта изпълняват функциите на друга, без да претърпяват фонетично, морфологично или прозодично изменение (Plag 2003: 107, Лакова 1995: 14). Затова по-прецизно е описанието на интересуващите ни композити според позицията им във фразата. Разглеждаме първо формалните субстантиви:

[26] 02001L0083 – 20220101
[27] 32002L0098
[28] 32014R0536

№	Български	Полски	Английски
23	(трансгранично здравно обслужване)	(transgraniczna opieka zdrowotna)	cross-border health-care[29]
24	(съотношение между ползата и риска)	(stosunek korzyści do ryzyka)	benefit-risk balance[30]
25	(клинично изпитване с ниска степен на интервенция)	(badanie kliniczne o niskim stopniu interwencji)	low-intervention clinical trial[31]
26	(дистрибуция на едро на лекарствени продукти)	(dystrybucja hurtowa produktów leczniczych)	wholesale distribution of medicinal products[32]

2.2.1. Сложни съществителни в субстантивна функция

В корпуса сложните съществителни имена в субстантивна функция са сравнително редки. С домашни основи са *self-testing* (ред 11) и *healthcare*, което е както самостоятелен термин (ред 7), така и терминоелемент (ред 23). И в двата композита отношението между основите е подчинително, но в *self-testing* графиката е полуслята – принципна разлика с ортографията в славянските езици. Интересно е, че словообразователната структура на композита е копирана както в българския (*самотестване*), така и в полския (*samokontrola*) (вж. Станчева 2021: 174).

Съществителните със субстантивна функция и свързана основа са само еднословни термини: *haemovigilance* и *pharmacovigilance* (ред 5, 6). Съвпадение при заемането в българския и полския има само частично – в ред 6.

2.2.2. Сложни съществителни в атрибутивна функция

Сложните съществителни в атрибутивна функция са повече от тези в субстантивна както като лексеми, така и като брой термини, в които участват. Преобладават композитите с домашни основи: *healthcare*, *benefit-risk*, *low-intervention*, *wholesale* (ред 4, 24, 25, 26). При свързаните полуслято отношението е както подчинително – *low-intervention*, така и съчинително – *benefit-risk*, като това е единственият английски копулативен композит в корпуса. Лексемата *healthcare* пък е единственото

[29] 32011L0024
[30] 32019R0006
[31] 32014R0536
[32] 02001L0083 – 20220101

сложно съществително в събрания материал, което изпълнява както субстантивна, така и атрибутивна функция.

Само един субстантивен композит в атрибутивна функция има заета основа – *radionuclide* (ред 15 и 20). Той обаче е терминоелемент в три термина в корпуса[33], което го прави най-често повтарящия се английски сложен дериват, заедно с *healthcare*.

2.3. Адективни композити в английската терминология

Сложните английски прилагателни, за разлика от съществителните, най-често изпълняват първичната си атрибутивна функция. При тях полуслятото свързване на основите преобладава:

№	Български	Полски	Английски
27	(продукти от особено значение при криза)	(produkty istotne w kontekście kryzysu)	crisis-relevant products[34]
28	(изделие, изработено по поръчка)	(wyrób wykonany na zamówienie)	custom-made device[35]
29	(предварително приготвен ветеринарен лекарствен продукт)	(gotowy weterynaryjny produkt leczniczy)	ready-made veterinary medicinal product[36]

Повече като брой лексеми и термини, в които се срещат, са композитите с домашни основи: *single-use, crisis-relevant, custom-made, ready-made* (ред 19, 27, 28, 29). Във всички деривати свързването на основите е полуслято при подчинително отношение между тях. Прави впечатление, че нито едно от сложните прилагателни не е предадено в славянските езици със словообразувателна калка или заемка.

Сложните английски прилагателни със свързани основи са *autologous*, *poly-substance* и *multi-centre* (ред 2, 3, 18). И тук преобладава полуслятото свързване на основите. Чуждите основи в *autologous* и *poly-substance* са заети в славянските термини (*автохемотрансфузия / autologiczny, полиупотреба/ politoksykomania*), без обаче да е копирана синтактичната и деривационна структура (с изключение на полския термин от ред 2)[37].

[33] Вж. още 02001L0083 – 20220101

[34] 32021R0522

[35] 01990L0385 – 20071011

[36] 32001L0082

[37] За типа заемане при сложното прилагателно *multi-centre* вж. Станчева 2021: 177.

В английския материал има само едно субстантивирано прилагателно име – *radiopharmaceutical* (ред 1), образувано с първа свързана основа[38].

Композити, принадлежащи към други части на речта, освен съществителни и прилагателни имена, не присъстват в събрания корпус.

Анализът на лексикалнограматично ниво показва редица специфики в сравняваните езици. За английския такива са високата честота на конвертирани и полуслятото изписани композити с подчинителна връзка между основите, както и по-големият процент лексеми с домашни основи. Отликите между родствените езици се отнасят както до количеството сложни думи (с превес в българския), така и до наличието на конструкции само в единия от тях (квази-композит, дериват с първа опорна основа, съчинително свързани основи, два композита в един термин).

3. Словообразувателен анализ

Както отбелязахме по-горе, сложните думи отделяме според наложените в славянската дериватология критерии. При анализа им на словообразувателно ниво отново обръщаме внимание на разликите в интерпретациите в трите езика.

В. Радева отделя сложни думи, образувани чрез композиция, суфиксация и композиционно-суфиксно. При първите вторият компонент на сложната дума се употребява самостоятелно, като суфиксно оформена лексикална единица. Вторите са деривирани от сложна основа, към която е добавен суфикс, а третите имат сложен формант, състоящ се от интерфикс и суфикс (Радева 2012: 58 – 59). Посочват се само два интерфикса (*-о-*, *-е-*) без ясни правила за дистрибуцията им (Радева 2007: 98). Не се използва терминът нулев интерфикс, но се говори за деривати без интерфикс (Радева 2007: 57) или „с неистинска съединителна гласна“ (Радева 2007: 98).

В полската академична граматика подходът към сложните деривати е по-систематизиран. При субстантивите се отделят 3 типа форманти: само интерфикс, когато втората основа не се променя (сравни композиция при В. Радева); само суфикс или парадигматичен формант, когато интерфиксът е нулев; интефикс и суфикс/ парадигматичен формант (сравни

[38] Свързаната основа *radio-* в корпуса се предава системно в славянските езици – с материална заемка в българския и с калкиране в полския.

композиционно-суфиксален при В. Радева). Отделят се 4 интерфикса (*-о-, -i/y-, -и-*, нулев), които зависят от първата основа (Grzegorczykowa 1984: 397 – 398). Интерфиксът и суфиксът/ парадигматичният формант се приемат за съформанти (współformanty), съответно интерфиксален и деривационен (Grzegorczykowa 1984: 449). При сложните прилагателни се описват само три интерфикса (*-о-, -и-*, нулев), които отново зависят от първия член в композита. Деривационният съформант също е три типа: суфиксален, флективен, т. е. парадигматичен, и нулев – при адективна втора словообразувателна основа (Grzegorczykowa 1984: 450 – 452).

В английския при композиция граматическите характеристики на композита повтарят тези на дясностоящата дума (сравни композиция при В. Радева). При конверсия на сложната дума тя не съвпада като част на речта и функция във фразата с опорната (Plag 2003: 154). Като суфиксални деривати се описват прилагателните, образувани от сложна основа и наставка (Plag 2003: 95). Английските композити не включват интерфикс в структурата си (Plag 2003: 101). При част от неокласическите деривати се отделя свързващ елемент (linking element) *-о-*, като употребата му е фонологично предопределена. Гласната обаче може да бъде и неделима част от първата свързана основа (Plag 2003: 157 – 158). Славянските композити със свързана основа също не съдържат интерфикс.

Придържаме се в най-голяма степен към полския терминологичен апарат, като разглеждаме отделно интерфиксалния и деривационния съформант, а субстантивните композити описваме и според словообразувателната им категория. Английските лексеми представяме съобразно формалната им принадлежност към частите на речта.

3.1. Интерфиксален съформант

Такъв отделяме само в славянските композити с домашни основи. Най-чест и в двата езика е интерфикс *-о-*, като първата основа може да е съществително, прилагателно или числително. С него се образуват както сложни съществителни имена: *зл-о-употреба, мест-о-лечение*, *сам-о-тестване,* в полския: *krwi-o-dawstwo, sam-o-kontrola, świadczeni-o-dawca*, така и прилагателни: *едн-о-кратен*, *здрав-о-словен,* в полския: *jedn-o-razowy, krwi-o-pochodny, promieni-o-twórczy, wiel-o-ośrodkowy*.

Интерфикс *-е-*, наличен само в българския език, откриваме в дериватите *здрав-е-опазване, нежизн-е-способен* – след субстантивна основа. Нулев интерфикс също откриваме само в два български композита:

общо-приет, много-центров. Тук се придържаме към интерпретацията на В. Радева за сложните прилагателни с първа основа *много-* и *общо-* като имащи адвербиална първа основа (Радева 2007: 164). Според полската академична граматика обаче основата *wiele* 'много' е числителна (Grzegorczykowa 1984: 402, 447) и изисква интерфикс *-о-*. Прави впечатление, че въпреки разнообразието от интерфикси, описвани в полската дериватология, в разглежданата терминология българският език показва по-голямо богатство в това отношение.

От английските композити със свързана основа само в един се отделя свързващ елемент *-о-: haem-o-vigilance* (в останалите гласната е неделима част от заетата основа).

3.1. Словообразувателна категория и тип на субстантивните композити

Най-честа словообразувателна категория в трите езика е *nomina actionis* – название на действие (с вербална основа). При словообразувателните типове обаче проличават специфики. В полския най-чест деривационен съформант е парадигматичният: *samokontrola, hemokontrola*. Еднократно срещаме афиксалния *-stwo*: *krwiodawstwo*. В българския с парадигматичен формант (*злоупотреба, полиупотреба*) се образуват толкова композити, колкото и със суфиксалния *-не*: *здравеопазване, самотестване*. В английския преобладава конверсията: на глагол (*healthcare, wholesale*) и на сегашно причастие (*self-testing*). Суфикс *-tion* отделяме само в един композит: *low-intervention*.

Останалите категории са представени с единични примери и не присъстват и в трите езика. Към *nomina essendi* – название на качество (с адективна основа) спадат два английски деривата с един и същи суфикс *-ance: pharmacovigilance, haemovigilance*. От категорията *nomina patientis* – резултат на действие е *радиофармацевтик,* образуван с парадигматичен формант от субстантивна основа. Вършител на действието – *nomina agentis* е полският композит със суфикс *-са* – *świadczeniodawca*, а от категорията *nomina loci* – място на действието е *местолечение* с формант *-ний(е)*, и двата с вербална основа.

С нулев деривационен съформант са образувани композитите *автохемотрансфузия, радионукид; farmakoterapia, politoksykomania; radionuclide*.

3.2. Деривационни съформанти в адективните композити

Деривационните съформанти, с които се образуват сложните прилагателни, са едни от най-продуктивните в разглежданите езици. Най-чест в славянските езици е формант *-ен/ -ny* и разширените му варианти *-ичен/ -iczny/ -yczny*. Свързва се със субстантивна основа – втора или сложна: *здравословен, радионуклиден, фармакологичен; autologiczny, biomedyczny*; в полския – и с вербална: *krwiopochodny*. Следващ по фреквентност суфикс е *-ов/ -owy* при субстантивни основи: *многоцентров; jednorazowy, wieloośrodkowy*. Наставка *-czy* при втора вербална основа има при *promieniotwórczy.* Нулевият деривационен съформант (без промяна във втората причастна/ адективна основа) е с висока продуктивност в българския: *общоприет, еднократен, нежизнеспособен*.

В английския откриваме по-малко суфиксални деривати. От сложно съществително с формант *-ous* е образувано прилагателното *autologous.* Прилагателното, от което с конверсия е деривиран терминът *radiopharmaceutical*, е с наставка *-al* и субстантивна основа. С нулев съформант, при втората причастна или адективна основа, са образувани композитите *custom-made, ready-made, crisis-relevant*. Като деривационен съформант можем да разгледаме и конверсията от съществителни в прилагателни имена при *poly-substance* и *multi-centre* и от глагол при *single-use*.

Префикс съдържа единствено прилагателното *нежизнеспособен.*

Анализ, съобразен със славянската дериватология, очаквано показва повече прилики между родствените езици – както при интерфиксалния, така и при деривационния съформант. Най-честата словообразувателна категория обаче е обща за трите езика.

4. Изводи

Изследван е корпус от 600 терминологични единици от сферата на европейското здравеопазване в три езика с цел да се анализира употребата на сложни думи в тях – термини и терминоелементи. Съпоставката обхваща всички нива на формалния анализ: синтактично, лексикално-граматично и словообразувателно. Прегледът позволява да се направят следните заключения.

Съобразно формалносинтактичната класификация на термините по М. Попова, композитите в разглежданите езици най-често са терминоелементи в състава на термини словосъчетания (това е и най-многобройната синтактична група в корпуса). Като количество тези термини са близки в трите езика, с превес в английския (8,5 % от всички

английски термини в корпуса), най-редки в полския (6,5 %). Когато са самостоятелни термини съществителни имена, композитите отново са сходни по брой, но тук превалират в английския и полския (по 1,5 %) спрямо българския (1 %). Термините с форма на дума – субстантивирана част на речта са най-рядката структурна група в корпуса, като сложни думи са само един български и един английски термин, и двата – изходни прилагателни имена. Термините с форма на изрази и в трите езика не съдържат терминоелементи – сложни думи. Сумарно, най-много композити има в английската терминология (10,5 % от всички английски термини в корпуса[39]), най-малко – в полската (8 %). Това кореспондира с факта, че композицията е най-продуктивният деривационен похват в английския, на който в славянските езици съответстват разнородни терминотворчески решения.

По отношение на граматичната принадлежност на композитите, вида и отношението между основите, съпоставката разкрива повече различия. Най-много субстантивни композити има в българския (10), като половината съдържат свързани основи. Близо 2 пъти по-малко са сложните съществителни в полския (6), но и тук половината са едностранно мотивирани. Английските сложни съществителни са почти колкото българските (9), но по-малко от половината изпълняват субстантивна функция (4) и само една трета съдържат свързана основа. Сложните прилагателни имена в английския и българския са по-малко от съществителните (съответно 7 и 6), като и в двата езика има по едно субстантивирано. В полския прилагателните са колкото съществителните и липсва субстантивизация. И в трите езика адективните деривати със свързаните основи са редки (по 2 лексеми). Композити с 3 основи има само в славянските езици, като две от тях са свързани. В корпуса има само един квази-композит и само един термин, съдържащ две сложни думи – и двата в българския. Обобщено, композитите с домашни основи са по-голям процент в английския. Що се отнася до графиката, 40 % от английските сложни думи са с полуслято изписване, при само една със съчинително отношението между основите. В славянските езици координационна връзка между основите и съответно – полуслята графика, има само в една българска лексема. Всички композити с подчинителна връзка между основите са с втори главен компонент, с едно изключение – отново в българския.

[39] При прилагане на английската дефиниция за сложна дума процентът ще се е увеличи.

Словообразувателният анализ показва, че най-чест интерфиксален съформант в двата славянски езика е *-о-* при първа основа прилагателно, съществително или числително. Като свързващ елемент гласната присъства и в един от английските неокласически композити. Нулев и интерфикс *-е-* има само в българския материал. Словообразувателната категория, най-честа в трите езика, е название на действие. При субстантивите най-продуктивен деривационен съформант в славянските езици е парадигматичният, в българския – и суфиксалният *-не*. Конверсията превалира в английския. При адективните композити в славянските езици най-честият деривационен съформант съвпада: *-ен/ -ну*, в българския – и нулев. В английските прилагателни имена отново преобладава конверсията, както и нулевият съформант.

Проведеният анализ е формален и базиран на славистичната дериватология. Английските композити следва да бъдат описани при спазване на съответната методология. Преглед на ниво източник на термина (който в текста е само маркиран) ще покаже начините на терминообразуване с цел да се проследи кога композитите в славянските езици са резултат от заемане и какъв тип е то, и кога са оригинално решение на терминотворците. Дериватите с основа предложна конструкция също заслужават отделно внимание. Тези и други въпроси остава обект за бъдещи изследвания.

БИБЛИОГРАФИЯ

Генев-Пухалева 2015: Генев-Пухалева, Ил. *Терминология на Европейския съюз. Съпоставка на българската, гръцката, полската и английската терминология на правото на околната среда*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. // **Genev-Puhaleva 2015**: Genev-Puhaleva, Il. *Terminologia na Evropeyskia sayuz. Sapostavka na balgarskata, gratskata, polskata i angliyskata terminologia na pravoto na okolnata sreda*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Plag 2003: Plag, I. *Word-formation in English*, Cambridge: Cambridge University Press.

Лакова 1995: Лакова, М. *Конверсия при словоформи в съвременния български книжовен език в съпоставка с руския, полския и английския,* В: Станков, В. (ред.). *Проблеми на граматичната система на българския език*. София: АИ „Проф. Марин Дринов", 6 – 50. // **Lakova 1995**: Lakova, M. *Konversia pri slovoformi v savremennia balgarski knizhoven ezik v sapostavka s ruskia, polskia i angliyskia*, In: Stankov, V. (red.). *Problemi na gramatichnata sistema na balgarskia ezik*, Sofia: AI „Prof. Marin Drinov", 6 – 50.

Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията*, Велико Търново: Знак'94. // **Popova 2012**: Popova, M. *Teoria na terminologiyata*, Veliko Tarnovo: Znak'94.

Попова 2017: Попова, М. *Приложно терминознание*. София: Авангард Прима. // **Popova 2017**: Popova, M. *Prilozhno terminoznanie*. Sofia: Avangard Prima.

Станчева 2020: Станчева, Ж. Деривационни похвати в европейската здравна терминология (съпоставка на еднословни термини в българския, полския и английския). – В: *Българска реч*, кн. 2 – 3, 181 – 191. // **Stancheva 2020**: Stancheva, Zh. Derivatsionni pohvati v evropeyskata zdravna terminologia (sapostavka na ednoslovni termini v balgarskia, polskia i angliyskia), In: *Balgarska rech*, kn. 2 – 3, 181 – 191.

Станчева 2021: Станчева, Ж. *Гостоприемството в европейската терминология – как българските и полските здравни термини приемат английския модел,* В: Шчепан-Войнарска, А., Иванова, Ц., Григорова, М. (ред.). *Гостоприемството в полската и българската култура. 1.* Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий", 169 – 180. // **Stancheva 2021**: Stancheva, Zh. *Gostopriemstvoto v evropeyskata terminologia – kak balgarskite i polskite zdravni termini priemat angliyskia model,* V: Shchepan-Voynarska, A., Ivanova, Ts., Grigorova, M. (red.). *Gostopriemstvoto v polskata i balgarskata kultura*. 1. Veliko Tarnovo, UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy".

Станчева 2024: Станчева, Ж. *Термини с форма на изрази – слабост или необходимост в терминологията на Европейския съюз (върху български, полски и английски езиков материал),* В: *Съпоставително езикознание* № 2, 5 – 18. // **Stancheva 2024**: Stancheva, Zh. *Termini s forma na izrazi – slabost ili neobhodimost v terminologiyata na Evropeyskia sayuz (varhu balgarski, polski i angliyski ezikov material)*, In: *Sapostavitelno ezikoznanie* № 2, 5 – 18.

Stanka Bonova

Uniwersytet Wielkotyrnowski im. Świętych Cyryla i Metodego, Bułgaria

Wirginia Mirosławska

Uniwersytet Wielkotyrnowski im. Świętych Cyryla i Metodego, Bułgaria

Stanka Bonova

University of Veliko Turnovo St. Cyril and St. Methodius, Bulgaria
ORCID: 0000-0002-5127-2853
s.todorova@ts.uni-vt.bg

Wirginia Mirosławska

University of Veliko Turnovo St. Cyril and St. Methodius, Bulgaria
wm.gorna.oriachowica@gmail.com

POLSKA I BUŁGARSKA LEKSYKA ZWIĄZANA Z PICIEM ALKOHOLU

POLISH AND BULGARIAN VOCABULARY RELATED TO ALCOHOL DRINKING

Streszczenie: *Artykuł przedstawia na płaszczyźnie porównawczej polską i bułgarską leksykę związaną z piciem alkoholu. Omawia wybrane aspekty tego słownictwa oraz przytacza bogaty materiał wyekscerpowany ze słowników, źródeł internetowych oraz leksykę zasłyszaną przez autorki artykułu. Omówione są także w kontekście translatologicznym i socjolingwistycznym wybrane związki frazeologiczne oznaczające różne formy procesu picia alkoholu. Materiał jest analizowany z uwzględnieniem jego znaczenia jako czynnika ułatwiającego komunikację interkulturową i przełamywanie barier stereotypów kulturowych.*

Słowa kluczowe: *leksyka dotycząca picia alkoholu, komunikacja interkulturowa, stereotyp kulturowy, socjolingwistyka, translatologia*

Abstract: *The article compares the vocabulary related to alcohol consumption in Polish and Bulgarian. It discusses various aspects of this vocabulary, drawing from a rich array of sources, including dictionaries, internet resources, and the authors' own*

observations. he analysis also includes specific phraseological expressions that describe different forms of drinking, examined within both a translational and sociolinguistic context. Furthermore, the material is assessed for its significance in enhancing intercultural communication and challenging cultural stereotypes.

Keywords: *alcohol drinking vocabulary, intercultural communication, cultural stereotype, sociolinguistics, translation studies*

Artykuł poświęcony jest polskiemu i bułgarskiemu słownictwu dotyczącemu picia alkoholu. Wybrałyśmy taki temat z kilku powodów. Uważamy, że tabuizacja tego zjawiska i związanej z nim leksyki odbija się niekorzystnie na poziomie bezpośrednich kontaktów między nosicielami obydwu języków. Odbija się też negatywnie na poziomie słowników polsko-bułgarskich i bułgarsko-polskich, co może powodować problemy w sferze przekładu. Zauważyłyśmy także, że brak jest konfrontatywnych opracowań naukowych z tej dziedziny (lub mamy do nich utrudniony dostęp), co było kolejnym argumentem do zainteresowania się tym tematem. Współczesne publikacje językoznawcze omawiają ten temat najczęściej jako zagadnienie z dziedziny frazeologii związanej z żywieniem, jako „jeden z najbardziej stabilnych elementów kultury materialnej, który posiada cechy charakteryzujące dany etnos" (Nedkowa 2009: 43). Opracowania tego rodzaju rzadko jednak poświęcają więcej uwagi leksyce odnoszącej się do picia alkoholu (Przymuszała 2017). Inne badania analizują nazwy napojów alkoholowych (Halił 2019) albo je omawiają w kontekście konceptualizacji (Panczew 2017), ale badań poświęconych zjawiskom językowym odzwierciedlającym kulturę picia jest niewiele (Krystewa 2019; Domańska 2011).

W artykule omawiamy przede wszystkim czasowniki (tylko wyjątkowo rzeczowniki) oraz związki frazeologiczne oznaczające spożywanie trunków. Zebrany materiał językowy okazał się dość obszerny, z konieczności ograniczamy się więc do najbardziej rozpowszechnionych jednostek leksykalnych. Zostały one wyekscerpowane ze słowników języka polskiego i bułgarskiego wydanych po 2000 r. i słowników frazeologicznych (zob. bibliografię) oraz słowników publikowanych w internecie. Definicje z tych źródeł nie wymagają dodatkowej lokalizacji poza cytowanym hasłem – jednostką leksykalną.

Materiał egzemplifikacyjny pochodzi także ze stron internetowych, które nie mają charakteru słownikowego, ale przytaczają słownictwo znane i powszechnie używane przez nosicieli obydwu języków, często są to cytaty z literatury pięknej czy publicystyki, które jeszcze nie zostały odnotowane przez słowniki. W takiej sytuacji podajemy adresy stron internetowych. Ograniczyłyśmy się do tego słownictwa, które uważamy za powszechnie znane,

choć zdajemy sobie sprawę, że kryteria takiego wyboru nie są obiektywne. Artykuł nie pretenduje do przedstawienia najnowszej leksyki dotyczącej picia alkoholu, zmienia się ona bowiem dynamicznie, podlega różnym modom; ograniczamy się do słownictwa utrwalonego już w obydwu językach, w tym prezentowanego w źródłach internetowych.

Skupiamy się przede wszystkim na analizie semantyki przedstawionego materiału, ale podajemy też komentarz dotyczący kulturowego uwarunkowania funkcjonowania omawianego słownictwa. Ponieważ artykuł jest adresowany nie tylko do odbiorców władających biegle obydwoma językami, tłumaczymy znaczenie bułgarskich jednostek leksykalnych (ale z oczywistych powodów nie frazeologizmów) na język polski.

Podstawowy czasownik oznaczający picie alkoholu w języku polskim to *pić*, a w bułgarskim: *пия*. Jego pierwsze znaczenie według internetowego *Wielkiego słownika języka polskiego PAN* (PAN)[1] to 'nabierać płyn do ust i połykać go', podobnie w *Wielkim słowniku języka polskiego PWN* (PWN) 'łykając, wprowadzać płyn do żołądka'. Występując z dopełnieniem lub okolicznikiem oznacza picie dowolnego płynu; gdy występuje bez dodatkowych określeń wskazujących na to, co i jak się pije, oznacza picie alkoholu. Jest to drugie znaczenie podane przez wymienione słowniki. Stałe połączenia odnotowane przez PAN dotyczą najczęściej spożywania alkoholu, jest ich ponad trzydzieści, o wiele więcej niż przykładów ilustrujących podstawowe znaczenie tego czasownika. Interesujące, że pierwsza egzemplifikacja tego znaczenia w PAN to *mąż, ojciec pije*, co wskazuje na przypisywanie przez Polaków częstego spożywania alkoholu mężczyznom. Inne cytaty w tym słowniku też dotyczą głównie panów.

Analogiczna sytuacja jest w języku bułgarskim. *Słownik języka bułgarskiego Bułgarskiej Akademii Nauk* opublikowany w internecie (SJB) cytuje trzynaście znaczeń tego czasownika. Podstawowe to 'łykać, przyjmować płyn przez usta', znaczenie 'spożywać alkohol' występuje jako drugie. Z pozostałych znaczeń cytowanych przez SJB jeszcze tylko jedno związane jest z piciem alkoholu: 'wznosić toast za kogoś, coś'. *Słownik frazeologiczny języka bułgarskiego* (SFJB) także podaje frazeologizm *пия наздравица (тост)*, (znaczenie jw.), odpowiadający semantycznie i formalnie polskiemu *wypić toast*. W dialektach bułgarskich funkcjonuje zwrot *пия кръчма с някого* ze znaczeniem 'pić z kimś po udanym zakupie lub sprzedaży, dobrej transakcji albo innym szczęśliwym wydarzeniu' (SFJB). W języku polskim tę treść oddaje czasownik *opić coś* 'wypić (pić) alkohol z jakiejś okazji, pijąc alkohol uczcić (czcić), świętować

[1] Wszystkie skrótowce zostały objaśnione w bibliografii.

jakieś wydarzenie; oblać (oblewać) (PWN); krótszą definicję podaje PAN ‘opić sukces’.

Rzeczownik odczasownikowy *picie* PAN i PWN definiują jako ‘napój’ (nie tylko alkoholowy) oraz ‘alkoholizm’ (drugie znaczenie tego wyrazu). Nasze obserwacje językowe potwierdzają stosowanie tego wyrazu także na określenie okazjonalnego spożywania trunków, nieraz w nadmiarze. Ilustrują to m.in. cytaty z internetu: *okazjonalne picie* (MDJ), *odpowiedzialne picie* (ABCA) itp.

Bułgarski rzeczownik *пиене* ma dwa znaczenia: ‘rzeczownik odczasownikowy od *пия*’ (jak w polszczyźnie) i ‘napój alkoholowy, alkohol’ (SJB). Nas interesuje to drugie. W języku bułgarskim występuje najczęściej w zwrocie *носи на пиене*, co odpowiada polskiemu *móc wypić*: *При мъжете, които носели на пиене и изпивали големи количества, това им печелело по-голям респект сред околните* (WST). Jeśli to deverbativum nie jest uzupełnione przydawką rzeczownikową, to – tak jak w języku polskim – ma znaczenie ‘mieć nawyk lub skłonność do picia alkoholu’ (SJB). Potwierdza to m.in. cytat z jednego z artykułów K. Terzijskiego: *От пиене се умира, това е ясно* (PLS). W polszczyźnie funkcjonuje przysłowie odpowiadające treści tego twierdzenia: *Częste picie skraca życie* – zasłyszane, częste w internecie (WDM), choć nie występuje w cytowanych przez nas słownikach.

Możemy przyjąć, że w obydwu językach czasownik *pić / пия* bez dopełnienia i rzeczownik *picie / пиене* bez określenia, o jaki napój chodzi, odnoszą się najczęściej do spożywania trunków.

Główna część artykułu jest poświęcona prezentacji i analizie środków leksykalnych oznaczających picie alkoholu w różnych ilościach, sposobów i celu, czy raczej usprawiedliwienia ich spożywania.

Wypicie małej ilości alkoholu, usankcjonowane przez tradycję polską i bułgarską, to najczęściej toast za zdrowie solenizanta, jubilata, gospodarza spotkania. Obydwa języki wyrażają to zwrotem *pić / wypić (za) czyjeś zdrowie* (PAN, PWN) i *пия за / пия за здравето на някого*, co cytuje SJB.

W obyczajowości polskiej piciu alkoholu może też towarzyszyć przechodzenie na ty podczas spotkania towarzyskiego. Wyraża je frazeologizm *pić / wypić bruderszaft* i w wariancie potocznym *pić / wypić brudzia*. PAN definiuje *bruderszaft* jako ‘ceremoniał, w czasie którego osoby dotąd używające we wzajemnych kontaktach form oficjalnych, zaczynają się zwracać do siebie po imieniu, czemu towarzyszy wypicie kieliszka alkoholu i pocałunek’. Sam wyraz pochodzi z języka niemieckiego (notowany w polskich źródłach dopiero od XIX/XX w.) i oznacza ‘braterstwo’ (PWN).

SJB odnotowuje rzeczownik *брудершафт* i definiuje go ‘tylko w ustalonym połączeniu *пия брудершафт*, książ. pić z kimś toast ze skrzyżowanymi

wzajemnie rękami na znak braterstwa, od niemieckiego Bruderschaft – braterstwo'. Poza książkowym (bardzo rzadkim) użyciem wyraz jest nieobecny we współczesnej bułgarszczyźnie. Dokumentuje to np. opublikowany w internecie program bułgarskich teatrów, gdzie jedno z przedstawień, właśnie pod tytułem *Брудершафт*, zaczyna się wyjaśnieniem znaczenia tytułu. W komentarzu dodaje się, że osoby pijące bruderszaft patrzą sobie w oczy (TEATR).

Warto tu przytoczyć jeszcze jeden polski związek frazeologiczny – *pić / wypić strzemiennego* 'pić, wypić porcję alkoholu przed wyjściem, odjazdem' (PWN), z kwalifikatorem *przestarzałe*. Nie notują go pozostałe słowniki języka polskiego, które cytujemy w artykule, ale jest bogato egzemplifikowany w internecie, nazywany też *rozchodniaczkiem* (STRZ). O ile związek *rozchodniaczka* z czasownikiem *rozchodzić się* jest dla użytkowników języka polskiego jasny, to wyraz *strzemienne / strzemienny* nie zawsze jest rozumiany jako picie alkoholu tuż przed odjazdem na koniu, z nogą / nogami w strzemieniu / strzemionach.

W języku bułgarskim nie istnieje odpowiednik semantyczny tego frazeologizmu. Zresztą nie ma też w bułgarskiej tradycji zwyczaju picia ostatniego kieliszka alkoholu razem z gospodarzami przed wyjściem od nich.

Szybkie wypicie określonej ilości alkoholu, najczęściej niewielkiej, oddają w polszczyźnie m.in. czasowniki: *chlapnąć, ciapnąć, dziabnąć, golnąć, grzmotnąć, machnąć, pierdolnąć, pierdyknąć, rąbnąć, strzelić, trzasnąć, walnąć* (PAN, PWN, WSF) oraz notowane w nieco starszym od wyżej wymienionych *Słowniku polszczyzny potocznej* (SPP2000): *chlupnąć, chlusnąć, kropnąć, palnąć, rypnąć, sieknąć*[2]. Prawie wszystkie przytoczone czasowniki są w tym kontekście użyte metaforycznie, a ich podstawowe znaczenia mają pewną wspólną cechę. Nazywają one czynności jednorazowe, wykonane szybko, nieraz gwałtownie. Wyjątkiem jest tu wyraz *golnąć*, który nie ma związku semantycznego z niedokonanym czasownikiem oznaczającym usuwanie owłosienia. Oznacza jedynie szybkie wypicie pewnej ilości alkoholu i tworzy parę aspektową z *golić (wódkę / wódę)* 'pić alkohol', o czym piszemy dalej. Warto poświęcić więcej uwagi czasownikowi *pierdolnąć*. Użycie go w wyżej wymienionym znaczeniu (z kwalifikatorem *wulgarne* ze względu na znaczenie czasownika, od którego pochodzi: *pierdolić* 'wulg. o mężczyźnie – uprawiać seks', wszystkie cytowane przez nas słowniki oprócz WSF) odnotowuje jedynie najnowszy *Słownik polszczyzny potocznej* (SPP2006). Natomiast PAN, PWN i PWN-e, zawierające aktualną i najlepiej reprezentowaną współczesną leksykę polską, podają wiele znaczeń przenośnych tego czasownika, ale niezwiązanych z piciem trunków.

[2] Ograniczamy się tylko do źródeł słownikowych, cytowanie materiału z polskich stron internetowych przekracza ramy objętościowe artykułu.

Pierdyknąć – synonim czasownika *pierdolnąć* – PAN definiuje jako ‘używane jako ekspresywny zamiennik różnych czasowników’. Uznaje tę jednostkę leksykalną za wulgarną, choć z naszych obserwacji wynika, że jest to raczej eufemizm powszechnie używany w potocznej polszczyźnie.

Przytoczone czasowniki są często uzupełniane wyrazami oznaczającymi niezbyt dużą ilość spożytego trunku *jednego, lufę / lufkę, kielicha, malucha, pięćdziesiątkę, setkę, szklaneczkę*, z wariantami *po jednym, po lufie* itd. Są to potoczne określenia ilości mocnego alkoholu (kieliszek lub jego podwójna zawartość), występujące we wszystkich cytowanych w artykule źródłach. Do tej grupy można także zaliczyć frazeologizmy: *przepłukać / zwilżyć gardło* ‘napić się alkoholu’, *umoczyć usta / wargi w kieliszku / w winie / w wódce* itp., czyli ‘wypić tylko trochę, jeden łyk’, obecne w większości słowników, z których korzystałyśmy.

W języku bułgarskim wypicie małej ilości alkoholu, zwykle szybko i do dna, wyraża się czasownikami o analogicznej sematyce jak w języku polskim (mamy tu na myśli podstawowe znaczenie wyrazu użytego przenośnie na oznaczenie picia alkoholu): *дръпна* ‘pociągnąć’, *обърна* ‘odwrócić, obalić’, *тресна* ‘trzasnąć, strzelić’, *ударя* ‘uderzyć, walnąć’ oraz jednym niemającym odpowiednika w polszczyźnie: *гаврътна* ‘wypić jednym tchem jakiś napój, zwykle alkoholowy’ (SJB). Nie odkryłyśmy w bułgarszczyźnie ekwiwalentów znaczeniowych czasowników *golnąć* i *pierdolnąć*.

Podobnie jak w języku polskim często określa się ilość wypitego trunku, czasownikowi towarzyszy wtedy najczęściej liczebnik *едно*: *да му дръпнем по едно, ударих едно на екс* i rzadziej *по чашка, по петдесет, по сто* (zasłyszane). Do frazeologizmów oznaczających spożycie małej ilości alkoholu należą *наквася си устата, изплакна си гърлото*, odpowiadające treścią i formą polskim związkom frazeologicznym *umoczyć usta* (w napoju, także alkoholowym) *i przepłukać gardło*. To znaczenie ma też czasownik *близна* ‘liznąć’: *близва по малко*, częściej jednak jest używany z negacją: *не близвам* ‘nigdy nie pić alkoholu’. Przedstawione tu znaczenia nie występują w cytowanych przez nas słownikach, ale są potwierdzone wieloma przykładami z internetu i zasłyszanymi przez autorki artykułu.

Jednorazowe spożycie większej ilości alkoholu można w języku polskim wyrazić frazeologizmami z czasownikami: *obalić, obciągnąć, opracować, zrobić* oraz określeniem ilości wypitego trunku. Ilustrują to przykłady słownikowe: *obalić butelkę (wina, wódki); piwo, wino (PAN); obalić flaszkę, pół litra; zrobić / opracować flaszeczkę* (SPP 2006). To znaczenie mają także frazy *pękła butelka (wina, szampana); pękło kilka, wiele butelek* ‘wypito butelkę, kilka, wiele butelek alkoholu’ (PWN, WSF), *pękła flaszka* – to notowane tylko w postach

internetowych (FLSZ). W języku bułgarskim ta grupa jest dość mała, reprezentują ją czasowniki *докапча* ‘wypić do ostatniej kropli, wysączyć’, *обърна* ‘odwrócić, obalić’ (jak w polszczyźnie, ale może to oznaczać także wypicie małej ilości trunku, np. kieliszka), uzupełniane wyrazami wskazującymi na rodzaj lub ilość trunku: *обърна бутилката за един час, докапчиха виното без помощ*.

Częste i nadmierne picie alkoholu można w języku polskim wyrazić licznymi czasownikami. Najbardziej rozpowszechnione, cytowane w wielu słownikach i odnoszące się nie tylko do alkoholu, ale i innych napojów to *chlać* i *żłopać*. PAN definiuje ten pierwszy jako ‘pić w dużej ilości’ i cytuje stałe połączenia wyrazowe *chlać gorzałę, piwo, wino, wódę, wódkę*. Jako drugie znaczenie podaje ‘spożywać alkohol w zbyt dużej ilości’ i jego synonimy *grzać, smolić, zaprawiać*. PWN wyjaśnia *chlać* jako ‘pić, zwłaszcza pić wódkę’, z synonimem *żłopać*. Ten ostatni czasownik jest dokładniej zdefiniowany w PAN ‘pić szybko i łapczywie lub w dużej ilości’, przytoczone są też stałe połączenia wyrazowe *żłopać herbatę, kawę, piwo, wino, wódę, wódkę*. Warto tu podkreślić, że SPP2000 i SPP2006, odnotowujące słownictwo potoczne, uznają czasownik *chlać* za odnoszący się tylko do nadmiernego spożywania alkoholu.

Inne synonimy zwrotów *pić alkohol* i *nadużywać alkoholu*, poza przedstawionymi w poprzednim akapicie, to *drinkować* (motywowany wyrazem angielskim), *gazować, pociągać, popijać, tankować, trąbić*, ten ostatni odnosi się także do (szybkiego i łapczywego) picia innych napojów. Każda z tych jednostek leksykalnych występuje przynajmniej w trzech cytowanych przez nas źródłach, zawsze oznacza spożywanie alkoholu, nieraz poszczególne słowniki podają nieco różne definicje dotyczące ilości czy sposobu picia.

W języku bułgarskim grupa czasowników nazywających metaforycznie częste lub nadmierne spożywanie alkoholu jest dość liczna. Podajemy tu ich znaczenia podstawowe: *нагъвам* ‘składać’, *наквасвам се* ‘namaczać się’, *наковавам се* ‘skuwać się’, *наливам се* ‘wlewać, nalewać w siebie’, *намотавам се* ‘nawijać się’, *смуча (здраво)* ‘ssać (zdrowo)’. Tylko znaczenie ‘upijać się’ mają natomiast czasowniki: *къркам*, *натаралянквам се*, *натрясквам се*, *насвятквам се*, *отрязвам се*, *пòркам* (SJB). Część wymienionych wyrazów występuje we frazeologicznych porównaniach: *смуча като смок* (*смок* to gatunek węża, więc podopieństwo formalne do polskiego frazeologizmu jest tu mylące), *отрязвам се като талпа, насмуквам се като змей, наковавам се на мотика*.

Polskie jednostki leksykalne *drinkować, gazować, tankować, trąbić* nie mają dokładnych odpowiedników semantycznych w bułgarskim, a jako najbliższe czasownikowi *popijać* można uznać *пийвам* и *попийвам*. Tylko ten

drugi kojarzy się jednoznacznie z alkoholem i często mu towarzyszy określenie *по малко* lub *от време на време* ‘pić, popijać mało, od czasu do czasu’ (SJB). Użyty samodzielnie oznacza jednak ‘mieć w zwyczaju, lubić pić alkohol’ (SJB). Bułgarskie czasowniki *сръбвам, посръбвам, гълтвам си* w podstawowym znaczeniu oznaczają spożywanie płynów w małej ilości, ale w odniesieniu do alkoholu dochodzi znaczenie ‘upijać się; mieć skłonność do pijaństwa, alkoholizmu’ (SJB).

Pociąg do alkoholu i pijaństwo wyraża też wiele frazeologizmów. Przytaczamy tu – naszym zdaniem – najszerzej rozpowszechnione: *dawać (sobie) / uderzać w gaz* (PAN, PWN); *dawać w palnik* (SPP2006); *golić / walić wódkę / wódę* (PAN, PWN); *lać w siebie* SPP2000; *pociągać z butelki* ‘pić często alkohol, nadużywać alkoholu’ (WSF, PWN-e); *nie wylewać za kołnierz* ‘chętnie pić trunki, lubić wypić’ (WSF); *zaglądać do butelki / kieliszka* ‘pić alkohol, popijać’ (WSF, PWN-e). Odpowiadają im semantycznie bułgarskie związki frazeologiczne *обичам / обръщам чашката*.

W obydwu językach funkcjonują jednostki leksykalne określające sposób spożywania alkoholu. Zwrotom *pić do dna / jednym tchem* (ten drugi odnosi się też do innych napojów) odpowiadają bułgarskie *пия до дъно / на един дъх* (te także formalnie) oraz *пия на екс* (SJB). W polszczyźnie frazeologizm *pić / pociągać z gwinta* znaczy ‘pić bezpośrednio z butelki’. Taki sposób picia wódki lub najtańszego wina jest w Polsce praktykowany nawet w przestrzeni publicznej przez alkoholików i młodych ludzi pragnących „wybić się na niezależność”. W Bułgarii zjawisko to jest rzadkie i nie znajduje odbicia w języku. W języku polskim picie bez towarzystwa wyraża się frazeologizmem *pić do lustra* ‘pić alkohol w samotności’. Uważa się, że tylko alkoholik pije sam, stąd obraz picia do swojego odbicia w lustrze, czyli tak jakby w towarzystwie drugiej osoby. I znów język bułgarski nie odzwierciedla tego zjawiska, choć samotne picie zdarza się i w Bułgarii. Sposób picia polszczyzna określa też związkami frazeologicznymi w formie ustalonych porównań: *pić / chlać jak smok; jak szewc, świnia, wieprz* oraz zwrotem *pić / chlać na umór*. Cytowane jednostki leksykalne odnotowują co najmniej trzy wykorzystywane przez nas polskie słowniki. Bułgarskie porównania odnoszące się do nadmiernego spożycia trunków zostały przedstawione razem z metaforycznymi synonimami czasownika *pić*.

Pretekstem do konsumpcji alkoholu, bo nie można tu mówić o obyczajowości, jest w Polsce i Bułgarii chęć poprawienia sobie nastroju w sytuacjach dyskomfortowych, stresujących czy w celu zapomnienia o problemach. W języku polskim mogą to wyrażać frazeologizmy *szukać zapomnienia / pociechy w kieliszku* ‘pić alkohol, upijać się, upić się, aby zapomnieć o przykrych sprawach’; *topić / utopić coś w alkoholu, w wódce, w winie, w kieliszku* – znaczenie

jak wyżej; *zalewać robaka* ‘upijać się dla zapomnienia o smutku, zmartwieniu, dla zagłuszenia niepokoju, przykrych uczuć’. Są one notowane przez większość cytowanych przez nas słowników. W języku bułgarskim mają odpowiedniki semantyczne z czasownikiem *удавя* ‘utopić’ (cierpienie, problemy): *да удавя мъката (в алкохол), да удавим проблемите в алкохол / пиене* i rzeczownikiem *забрава* ‘zapomnienie’ (o problemach): *пия до забрава*. Nie są one wprawdzie notowane w cytowanych przez nas źródłach, ale bogato udokumentowane na stronach internetowych.

Współczesne słownictwo polskie dotyczące picia alkoholu jest bardzo bogate. Kilka reprezentatywnych słowników języka polskiego (w tym polszczyzny potocznej i związków frazeologicznych) odnotowuje kilkadziesiąt jednostek leksykalnych oznaczających spożywanie trunków. W polszczyźnie mówionej i na stronach internetowych występuje jeszcze wiele innych jednostek leksykalnych o tym znaczeniu. Przeważają tu czasowniki o znaczeniu przenośnym i związki frazeologiczne, które czasem nie mają ekwiwalentów w języku bułgarskim. Pojawia się w nich obraz Polaka pijącego przede wszystkim wódkę (sic! w wielu definicjach występuje wyraz *wódka*, nie *alkohol*), i to w nadmiernych ilościach. Spożywanie trunków bywa oceniane negatywnie (np. *chlać, żłopać, pierdolnąć* – czasowniki o nacechowaniu pejoratywnym), większość jednostek leksykalnych można jednak odbierać jako żartobliwe, a na pewno nie jako wulgarne czy nacechowane ujemnie. Warto odnotować, że jednorazowe, okazjonalne wypicie pewnej ilości trunku, w odróżnieniu od regularnego, oddają najczęściej różne jednostki leksykalne. Trudno określić motywację metaforycznego użycia czasowników, które funkcjonują jako synonimy leksemu *pić*. Dla przykładu *walnąć, walić*, podstawowe znaczenie ‘uderzyć’ (PWN) nie kojarzy się z przyjmowaniem płynów, podobnie *gazować, golnąć, rąbnąć, strzelić, trąbić, trzasnąć* i wiele innych. Częściej na obrazowym przedstawieniu picia opierają się frazeologizmy, np. *pić do lustra; pociągać z butelki; zaglądać do kieliszka*. Wspólną cechą słownictwa z tej dziedziny jest to, że – poza bardzo nielicznymi wyjątkami – należy ono do leksyki potocznej i często jest nacechowane emocjonalnie.

Leksyka bułgarska związana z piciem alkoholu jest porównywalna z polską zarówno pod względem ilości, jak i różnorodności. Zauważalna jest jednak jej niższa reprezentacja w słownikach frazeologicznych języka bułgarskiego. Może to być spowodowane przyjęciem bardzo ścisłej definicji pojęcia związek frazeologiczny, ale także dezaktualizowaniem się samych publikacji, zawierających znaczną ilość słownictwa dialektalnego i wychodzącego z użycia, ale nieodnotowujących współczesnego żargonu. Ten jest bogato reprezentowany w przestrzeni internetowej.

Leksyka związana ze spożywaniem alkoholu odzwierciedla pozajęzykowe cechy kulturowe – okazje do wypicia trunku, sposób i ilość picia, rodzaje alkoholi. W obydwu językach większość omówionych przez nas jednostek leksykalnych ma żartobliwy charakter. Część czasowników używanych przenośnie w znaczeniu 'pić alkohol' ma w polskim i bułgarskim podobne znaczenie podstawowe, co ułatwia tłumaczowi ustalenie ekwiwalentów językowych w drugim języku.

Analiza porównawcza polskiej i bułgarskiej leksyki związanej z piciem alkoholu daje możliwość zapoznania się z tą częściowo tabuizowaną dziedziną słownictwa. Dzięki temu ułatwia kontakty międzykulturowe, pozwala pokonać stereotypizację, będącą barierą dla skutecznej komunikacji językowej przedstawicieli obydwu kultur i – co nie mniej ważne –może być wsparciem dla tłumaczy.

BIBLIOGRAFIA

Кръстева 2019: Кръстева, Т. *Пиянството в устойчивите сравнения в българския и руския език*. В: Български език 66 (2019), 2, с. 49 – 62. // **Krasteva 2019:** Krasteva, T. *Piyanstvoto v ustoychivite sravneniya v balgarskiya i ruskiya ezik*. V: Balgarski ezik 66 (2019), 2, s. 49 – 62.

Недкова 2009: Недкова, Е. *Фразеологизми с образни елементи от народния бит*. – В: Научни трудове на Русенския университет, 2009, том 48, серия 6.3, с. 42 – 45. // **Nedkova 2009:** Nedkova, E. *Frazeologizmi s obrazni elementi ot narodnia bit*. – V: Nauchni trudove na Rusenskia universitet, 2009, tom 48, seriya 6.3, s. 42 – 45.

Панчев 2017: Панчев, *И. Лингвокултурни размисли за виното*. – В: Български език 64 (2017), 1, с. 80 – 86. // **Panchev 2017:** Panchev, I. *Lingvokulturni razmisli za vinoto*. – V: Balgarski ezik 64 (2017), 1, s. 80 – 86.

Халил 2019: Халил, А. *Номинационна характеристика на понятията за видовете традиционни алкохолни напитки в българските социални говори*. – В: Български език 66 (2019), 3, с. 97 – 103. // **Halil 2019:** Halil, A. *Nominatsionna harakteristika na ponyatiyata za vidovete traditsionni alkoholni napitki v balgarskite sotsialni govori*. – V: Balgarski ezik 66 (2019), 3, s. 97 – 103.

Bańko 2000: Bańko, M. red. *Inny słownik języka polskiego*, t. 1 – 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Domańska 2011: *„Świetności mowy ojczystej w kieliszku odbite", czyli o alkoholu po polsku*. – W: Acta Universitatis Lodziensis Kształcenie polonistyczne cudzoziemców 18, 2011.

Przymuszała 2017: Przymuszała, L. *Kulinaria we frazeologii śląskiej*. W – Rozprawy Komisji Językowej, LXIV, s. 247 – 264.

PWN: *Wielki słownik języka polskiego PWN*, opracowanie Dubisz S., 2018, wersja na USB.

SFJB: Ничева К., Спасова-Михайлова С., Чолакова Кр., *Фразеологичен речник на българския език*, София, 1974.

SPP2000: Anusiewicz J., Skawiński J., *Słownik polszczyzny potocznej,* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

SPP2006: Czeszewski M., *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

WSF: Kłosińska A., Sobol E., Stankiewicz A., *Wielki słownik frazeologiczny PAN z przysłowiami,* Warszawa, 2005.

Źródła internetowe

ABCA: <https://www.abcalkoholu.pl/wiedza/artykuly/odpowiedzialne-picie-alkoholu/> [10.11.2024]

MDJ: <https://medjol.pl/warto-wiedziec/warto-wiedziec/alkoholizm-a-okazjonalne-picie-roznice/> [10.11.2024]

PAN: *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. naukowy Żmigrodzki P., dostępny online i uzupełniany na bieżąco od 2013 r.

PLS: <https://www.ploshtadslaveikov.com/za-pieneto> [9.11.2024]

PWN-e: internetowy *Słownik języka polskiego PWN,* < https://sjp.pwn.pl/>, [28.11.2025]

SJB: Речник на българския език онлайн, < https://ibl.bas.bg/rbe/>, [28.11.2025]

STRZ: https://www.google.com/search?q=pi%C4%87+strzemiennego&rlz=1C1GCEA_enBG1101BG1101&oq=pi%C4%87+strzemiennego&gs [12.11.2024]

TEATR: <https://theatre.art.bg/брудершафт_2410_8> [7.11.2024]

WDM: np. <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/czeste-picie-skraca-zycie--naukowcy-rozwiewaja-watpliwosci-o-spozyciu-alkoholu/rccw3e8> [9.11.2024]

WST: <https://www.vesti.bg/razvlechenia/lyubopitno/kojto-nosi-na-piene-se--radva-na-populiarnost-i-uvazhenie – 6017538> [9.11.2024]

FLSZ: https://www.google.com/search?q=flaszka+p%C4%99k%C5%82a&rlz=1C1GCEA_enBG1101BG1101&oq=flaszka&gs [12.11.2024]

Васил Гешев

СУ „Св. Климент Охридски“, България

Vasil Geshev

Sofia University "St. Kliment Ohridski", Bulgaria
ORCID: 0009-0009-9575-0608
vasil_geshev@slav.uni-sofia.bg

КЛАСИФИКАЦИЯ НА ВИДОВЕТЕ ПУРИЗЪМ И ТЯХНОТО ПРОЯВЛЕНИЕ В ПОЛША

CLASSIFICATION OF TYPES OF PURISM AND THEIR MANIFESTATION IN POLAND

Резюме: *Статията се опира върху дефиницията на Джордж Томас за понятието „пуризъм“ или идеи за езиковата чистота. Въз основа на неговите критерии за класификация се оценяват двама полски публицисти – Александър Лентовски (Aleksander Łętowski) и Владислав Неджведски (Władysław Niedźwiedzki). Краткото им описание и списъкът с примери показват характеристиките на техния пуризъм по три скали – антипуризъм ~ ксенофобия; архаизация ~ реформизъм; елитарен ~ етнически. Представена е крайната степен на убежденията на двамата автори, клоняци към ксенофобия, както и триизмерната графика на Джордж Томас, в която е поставен на правилното си място полският пуризъм.*

Ключови думи: *пуризъм, полски език, заемки, чуждици, ксенофобия, реформизъм*

Abstract: *The article's argumentation is based on George Thomas' definition of "purism" or the idea of linguistic purity. Also based on his criteria for purism classification of, two Polish publicists are rated – Aleksander Łętowski and Władysław Niedźwiedzki. Their brief description and the words listed as examples show the characteristics of their purism on three scales – antipurism ~ xenophobia; archaisation ~ reformism; elitist ~ ethnic. The text presents the most extreme manifestations of the two authors' convictions, which verge on xenophobia, alongside George Thomas' three-dimensional model that accurately situates Polish purism within its proper context.*

Keywords: *purism, lonewords, foreign vocabulary, xenophobia, reformism*

I. Определение и характеристики

Терминът „пуризъм“ идва от латинското „*purus*“ – *чист*. Според определението, дадено ни от американския специалист по латиноамериканска култура и литература Джордж Томас, *пуризъм* означава стремеж към култивиране на езика по начин, минимализиращ влиянието върху него (особено лексикалното) от страна на чужди езици, т. е. идея за езиковата чистота. Според неговата формулировка:

> Флорентинската „Accademia della Crusca“, основана през 1572 г., която е и първата езикова академия в Европа, гледа на култивирането на езика като на зърнообработката. Това значи, че отделя „crusca“ (люспата) от пшеницата в процеса на смилането. По този начин премахва нежеланото съдържание от желаното и вече обработеният материал става за печене. По същия начин езикът се култивира, в него се отделя желаното от нежеланото съдържание.
>
> Метафората обаче не представя абсолютно точна аналогия, тъй като при земеделието е очевидно кое е необходимо и кое трябва да се изхвърли, докато при езика не е очевидно. Това предразполага към субективна оценка относно чистотата на елементите в езика. В контекста на Флоренция през XVI век това означава елитарен и архаизиращ поглед върху езика.“ (Thomas 1991, 20)[1]

В своето теоретично описание на видовете пуризъм Томас разграничава три главни показателя, три величини, чрез които можем да определим по какво те се различават един от друг.

1. Перспективна ос – според степента на убеждението; може да се „измерва“ ако дефинираме нулевата степен на пуризъм като *антипуризъм*, а крайната степен – като *ксенофобия*:

антипуризъм ~ ксенофобия

2. Времева ос – според това, кой исторически стадий от развитието на езика бива идеализиран, двете крайни степени могат да бъдат:

архаизация ~ реформизъм

[1] **Thomas 1991:** Thomas, G. Linguistic purism. London, New York: Longman, 1991.

3. Социална ос – според културната принадлежност и йерархията в едно общество Томас различава прояви на пуризъм, които смятат някои от народните форми на езика за чисти (*етнически*), и прояви на пуризъм, които вярват, че чистият език трябва да бъде отражение на високата култура (*елитарни*):

етнически пуризъм ~ елитарен пуризъм

Тъй като осите са три, графиката за класифициране не може да бъде изобразена двуизмерно, например като квадрат, а трябва да бъде триизмерна. Затова той я представя под формата на куб:

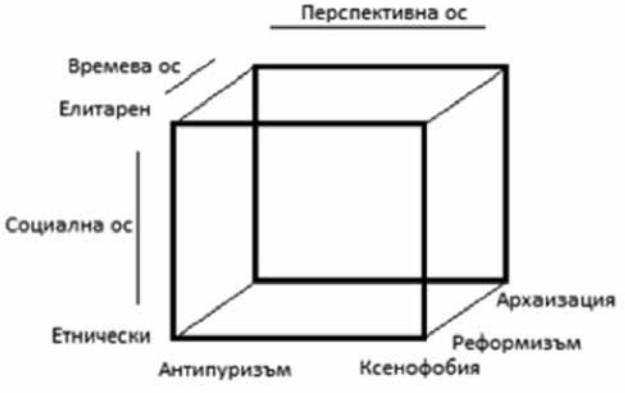

(Thomas 1991, 20 – 21)

Целта на тази статия е именно класифицирането на полския пуризъм и поставянето му в тази графика основно през призмата на две от най-влиятелните личности, превърнали полския национализъм в област от езикознанието.

II. Влиятелни фигури в областта на полския пуризъм

1. Александър Лентовски/Aleksander Łętowski (1859 – 1922) е виден полски икономист и публицист, сред езиковедите известен с езиковото ръководство „Нашите грешки. За чистотата на полския език в Литва“[2], издадено във Вилно, 1915 г. В този свой труд Лентовски остро критикува навлизането на думи от чужд или иначе казано – неполски произход. За разлика от някои автори – и тогавашни, и съвременни – той не просто

[2] Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie.

смята, че е по-добре, когато можем да избягваме чуждици и да ги заменяме с родни еквиваленти, а смята, че трябва изобщо да бъдат безвъзвратно изхвърлени от родната реч и забравени.

Убежденията на Лентовски се потвърждават от начина му на изразяване, що се отнася до темата за пуризма – често използва емоционално натоварени изразни средства и преди всичко критикува чуждото езиково влияние, използвайки метафори като „дезинфекция“ на езика срещу „заразата“.

Стремежът на Лентовски да „изчисти“ полския език от чужда лексика е насочен основно към следните групи от чужда лексика.

Думи от немски произход, напр.:

cug > przeciąg	zug – влак
buchalter > księgowy	buchhalter – счетоводител
halsztuk > krawat	halstuch – вратовръзка
kartofla > ziemniak	kartoffel – картоф
furmanka > wóz	fuhre – правозно средство

Езикови калки от немски:

briefträger > listonosz	писмо – list; brief;
нося – nosić; tragen;	
regenschirm > deszczochron	дъжд – deszcz; regen;
пазя – chronić;	
чадър – schirm;	

Думи от руски произход, напр.:

chuligan > awanturnik, łobuz, złoczyńca	хулиган, злосторник
(от английски през руски)	стигам до
dobrać się > dostać się	
gradus > stopień	градус
podrad > dostawa	доставка
rozkosz > przepych	разкош
siny > błękitny	син (цвят)

Абстрактни изрази, калки от руски:

mieszać > przeszkadzać	мешать – преча
podlizywać się > przypochlebiać, przymilać	подлизываться – подмазвам се

przeciągnąć > podać (rękę)	протянуть руку – подавам (ръка)

Думи от латински произход:

abominacja > obrzydzenie	отвращение
defekt > wada	дефект, недостатък
koncentrować > skupiać, gromadzić	съсредоточавам, концентрирам
zdetenować > zmieszać, onieśmielić	отнемам на някого смелостта

Думи от гръцки произход:

aksjomat > pewnik	аксиома, сигурен факт
finanse > środki pieniężne	финанси, парични средства
sylaba > zgłoska	сричка

Думи от украински произход:

czerep > czaszka głowy	череп
harować > pędzić ciężkie życie	гарувати – работя без почивка
hołysz > biedak	голиш – бедняк
hreczka (gryka)	гречка – елда

Ориентализми:

от арабски – *cyfra*	صِفْر [ṣifr] – цифра
от османски турски – *imbryk, imbryczek* (средство за правене на кафе)	ابريق [ibrik] – ибрик

Повечето от горепосочените примери са успешно заменени от Лентовски с полски еквиваленти. Създавайки стигма около тези думи, полският вариант постепенно придобива гражданственост и по-висока популярност от чуждата дума.

Случаят с думите *cyfra* и *imbryk* е такъв, че те просто нямат свой еквивалент в домашната лексика. Ибрикът е реалия, която започва да се използва по-рядко, но е различна от съдовете, които поляците в съвременния език наричат *dzban* и *czajnik*.

В случаят с думите *zgłoska* и *sylaba* резултатът е приблизително равен. И двете думи се използват до наши дни без едната да звучи по-неприемливо от другата за слуха на носителите на езика.

2. Владислав Неджведски/Władysław Niedźwiedzki (1849 – 1930) – полски езиковед, педагог и етнограф, автор на трудове в областта на славянската етнография и на речник на полските чуждици. Автор на речници, напр. „Излишни чуждестранни думи в полския език“[3], издаден във Вилно, 1917 г. Неговото отношение към външното влияние е не по-малко враждебно от това на Лентовски, но с малко повече наблягане на германизмите.

Сред неговите опити има както успешни, така и неуспешни.

Успешни:

от немски – *bormaszyna* > *wiertarka*	bohrmaschine – бормашина
от немски – *liwerant* > *dostawca*	lieferant – доставчик
от латински – *spektator* > *widz*	spectare – гледам

Неуспешни:

от гръцки – *geografja* > *ziemioznawstwo, ziemiopisarstwo*
γεωγραφία – география

от английски – *rower* > *koło, kołowiec, kołopęd*	rover – скитник
от немски – *burmistrz* > *miastorządca*	bürgermeister – кмет

III. Отношение към регионализмите

Една от проявите на пуризъм, която не е част от куба на пуристичните ориентации на Джордж Томас, но си струва да се отбележи, е *пуристичният егоцентризъм*. Някои публицисти и дейци, сред които можем да добавим и Неджведски, са убедени, че именно техният идиолект и техният езиков усет са най-меродавният образец за правилен език, затова настояват, че думите, изразите и стиловете на изразяване, които те самите допускат и оценяват като правилен език, са единствените допустими, а всичко останало оценяват като лош, неправилен и недопустим език (Markowski 2005).

И двамата автори (Лентовски и Неджведски) критикуват различни видове регионализми, изразявайки желание да въведат хиперкоректни полски форми, например:

Успешни:
żórowina > żurawina
stoł > *stół*

[3] Wyrazy cudzoziemskie zbyteczne w polszczyźnie.

Неуспешни:

można > możno
kolega > kolego
gąszcz > gęszcza
wątroba > wętroba
skąpiec > skępiec

Това са примери, където те изразяват своите предпочитания към различни варианти на съответните думи на базата на правила и принципи на книжовния език.

IV. Изводи

Пуризмът на Лентовски и Неджведски има частичен успех в оформянето на полския национален език, тъй като някои от техните опити за реформи придобиват гражданственост и успяват да се наложат. Основното типично за полските пуристи е изцяло егалитарното отношение към чуждите думи, независимо от конкретния им произход. Има ли думата чужд произход, и двамата реагират еднакво остро и нетолерантно към заетите лексеми, независимо дали произходът им е латински, старогръцки, немски или какъвто и да било друг. Дори и към думите от украински произход (осъзнавайки факта, че украинският език е сред най-близките по произход до полския) имат приблизително също толкова негативна реакция, колкото и към останалите, без значение, че украинският език също е славянски. Това свидетелства, че тяхната идея за езиковата чистота може да се определи в *перспективната ос* като *ксенофобска*:

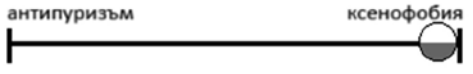

Пуризмът е разкритикуван от някои езиковеди с аргумента, че смесването на езиците и дори изчезването на някои от тях е напълно естествен процес и е безсмислено човек да се опитва да се бори с него. Това обаче ни най-малко не влияе на хората с пуристични пориви и не успява да промени мнението им изобщо. Дори в някои случаи подсилва тяхната „противоестествена“ реакция, сякаш налива масло в огъня.

По отношение на *времевата ос* не се наблюдава силна склонност към *архаизация*, а по-скоро към частичен *реформизъм*. Във фонетично

отношение, както свидетелства и отношението им към регионализмите, авторите имат предпочитания към логичните според книжовната традиция форми, отхвърляйки такива неща като голяма носовка в отворена сричка (*wątroba* > *wętroba*), но не се наблюдават по-сериозни опити за архаизация нито на фонетиката, нито на граматиката, нито на лексиката. Затова резултатът излиза около:

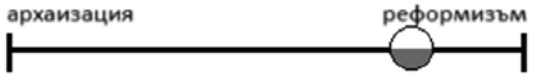

Върху *социалната ос* полският пуризъм би трябвало да се постави в средата. Тъй като не се наблюдава сериозно елитарна неприязън към народния език, не се наблюдава и етнически национализъм в езика. Набляга се по-скоро на полското самоопределение като цяло, без силно изразен превес на едната или другата нагласа, така че можем да поставим горепосочената пуристична ориентация по средата социалната ос:

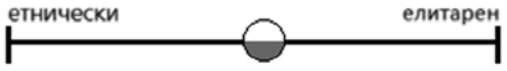

Общ резултат:

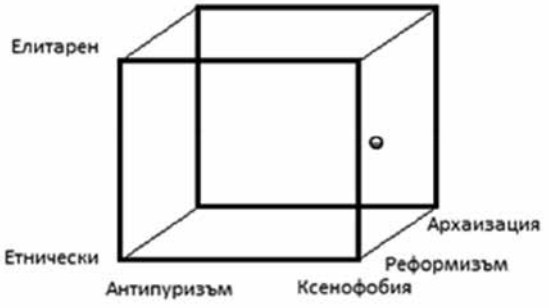

БИБЛИОГРАФИЯ

Markowski 2005: Markowski, A. *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.

Łętowski 1915: Łętowski, A. *Błędy nasze : rzecz o czystości języka polskiego na Litwie.* Wilno: Nakład księgarni Józ. Zawadzkiego, 1915.

Niedźwiedzki 1917: Niedźwiedzki, Wł. *Wyrazy cudzoziemskie zbyteczne w polszczyźnie.* Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1917.

Strawińska 2018: Strawińska, A. *Aleksander Walicki i Aleksander Łętowski o stanie polszczyzny północnokresowej.* Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2018.

Strawińska 2004: Strawińska, A. „Polszczyzna wileńska początków XX wieku w poradniku Aleksandra Lętowskiego." 2004. <https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/9519/1/BAJ_4_2004_A_B_Strawinska_Polszczyzna_wilenska_poczatkow_XX_wieku.pdf > [03.01.2025].

Thomas 1991: Thomas, G. *Linguistic purism.* London, New York: Longman, 1991.

Витка Делева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

Vitka Deleva

Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria
ORCID: 0000-0002-1071-0597
vitka.deleva@gmail.com

КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ГОВОРЕЩИЯ ЧОВЕК В ПАРАДИГМАТА НА СЪВРЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО (ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЧЕН БЪЛГАРСКО-ПОЛСКИ ПРОЧИТ)

THE IDEA OF THE SPEAKING MAN IN PARADIGM OF CONTEMPORARY SOCIETY (LINGUISTIC AND CULTURAL BULGARIAN-POLISH INTERPRETATION)

Резюме: *В настоящото изследване се разглеждат новите модели за интерпретация на обществените процеси в глобален мащаб, протичащи през последните няколко десетилетия. Авторът се съсредоточава върху антропоцентричната научна парадигма. Обект на изследване е човекът в езика и езикът в човека. Концепцията за говорещия човек като субект на езикова дейност, като езикова личност, като етнолингвистичен и културен феномен се дискутира през призмата на съвременните теории за обществото. Статията прави обзор на теорията за постмодерното общество, теорията за информационното общество, теорията за Мрежовото общество на Мануел Кастелс и теорията за Течната модерност на Зигмунт Бауман.*

Ключови думи*: homo loquens, езикова личност, мрежово общество, постмодерно общество, лингвистична антропология.*

Abstract: *The study observes the new optics of interpretation of social processes on a global scale that take place in the past several decades. The author focuses on the anthropocentric research paradigm. The subject of the study is the individual in the language and language in the individual. The concept of the speaking man as a subject*

of linguistic activity, a language person, as an ethnolinguistic cultural phenomenon is discussed through the lens of contemporary theories about society. The article pays attention to the Theory of Postmodern Society, the Theory of Information Society, the Theory of Network Society developed by Manuel Castells and the Theory of Liquid Modernity proposed by Zygmunt Bauman.

Keywords: *homo loquens, language personality, network society, postmodern society, linguistic anthropology.*

Езиковата личност все по-категорично се утвърждава във фокуса на внимание на съвременната езиковедска рефлексия. Лингвистичната проблематика през последните десетилетия се детерминира и разгръща в перспективата на антропоцентризма. Субектът измества от центъра на наблюдение и анализ в лингвистичните изследвания средството за междучовешка комуникация – езика. Като научна парадигма на изследване на езиковата комуникация антропоцентризмът измества научни парадигми със солидни традиции и доминираща роля в развитието на езикознанието през целия XIX и почти до края на XX в. – сравнително-историческата и системно-структурната. През призмата на антропоцентризма езикът се разглежда като „конституираща характеристика“ на човека и в този смисъл лингвистиката се утвърждава „като наука за езика в човека и за човека в езика“, както я определя Е. Бенвенист (по Маслова 2003: 7). В настоящата статия субектът на езикова дейност се разглежда с оглед на концепцията за говорещия човек в условията на развитие и разпространение на новите технологии за комуникация и обмен на информация, които предопределят новата парадигма на свързаност между индивидите в рамките на социума, на общността и предефинират устоите на пространствена и времева заедност в съвременното общество.

В търсенето на модел за обяснение на случващото се в живота на съвременниците на прелома на две хилядолетия в полето на хуманитарния дискурс се предлагат различни теории, в които представата за съвременно и съвременност се проецира в широк исторически, обществено-икономически, културен и понятиен контекст. Бурният възход в развитието на новите технологии се осмисля в мащабите на скок и на революционен поврат спрямо статуквото в предшестващи етапи от историята на човечеството.

В съвременните теории за обществото се разглеждат модели на обществени формации, датиращи от началото на миналия век, та до днес. Обзорът на съвременните социокултурни парадигми е изклю-

чително пъстър и широкоспектърен. Така например, теоретиците на съвременното общество коментират характеристиките на Обществото на всеобщото благоденствие, на Потребителското или консуматорското общество, на Масовото общество, на Обществото на третата вълна, за да очертаят и интерпретират параметрите на Информационното общество, Виртуалното общество, Мрежовото общество, Рисковото общество (по Илиева 2018). В своята разнородност и разноликост всички тези концепции обобщават в един или друг аспект на съдържание и форми на общественото развитие тенденциите на деконструриане и премодулиране на традиционни устои и ценности в социалното пространство. Тези тенденции намират и своите метафорични модели на описание и интерпретация в концепцията за „мрежовото общество" на М. Кастелс или в идеите за „течната модерност" на З. Бауман.

Разбира се, за повечето социолози, антрополози, медийни експерти, лингвисти безспорният прелом в обществено развитие е белязан от създаването и разпространението през втората половина на миналия век на новата медия – Интернет. Според други изследователски подходи промените в съвременния свят трябва да се тълкуват като процес на еволюция в развитието на човечеството. В тази връзка се търсят предназнаменования за същността на съвременното общество по-назад във времето, като вниманието се насочва към ревюлюционното значение на телеграфа и телефона, които още преди сто и петдесет години предоставят средството за предаване на информация във времето и пространството и „дават началото на глобалната телекомуникационна мрежа" (Вж. Goban-Klas 2005: 102). Някои изследователи се връщат още по-назад в историята и тълкуват съвременния свят на цифровите технологии като отражение на повратен за човешката цивилизация момент на появата на писмото, което позволява прехода от традицията на оралните форми към възможностите на типографските форми на предаване и съхранение на информация (Вж. Kondratowicz 2018: 49 – 50).

В цялото многообразие от идеи и концепции за същността на съвременното общество много от теоретичните постановки се определят като недостатъчно прецизни и изчерпателни, приписва им се или твърде широк, или твърде ограничен обхват. Поради това обичайно те биват интерпретирани през призмата на съпоставимостта им като взаимозаменяеми, взаимодопълващи се или взаимоотрицаващи се обществени модели. Теоретиците на съвременността се опитват да формулират модела на описание на настоящето на съвременния човек преди всичко в измеренията на дигиталната ера, на епохата на цифровите технологии,

на глобалната електронна култура, като се позовават на представата за модерните времена, на концептуалните рамки на модернизма и на постмодернизма, на постиндустриалната обществено-икономическа парадигма. Трудностите и противоречията при дефинирането на същността на съвременността се пораждат и от широкия обем на понятията за модерност, за постмодернизъм или по-скоро от липсата на категорични и дефинитивни граници между тях. Няма еднозначно становище относно „явленията, които съпровождат разграничаването на модернизма в неговата съотнесеност с индустриалното общество, а на постмодернизма като културно лице на постиндустриалното информационно общество" (Добрева 2012: 36). Концепцията за информационното общество е може би най-популярната и най-широко дискутирана обществена теория на нашето съвремие. Самият термин *информационно общество* се заражда в академичните среди на Япония в средата на минали век.[1] Първите теоретици на информационното общество – Йонеджи Масуда, Фриц Маклъп, Даниел Бел до голяма степен го определят като проявление на постиндустриалното общество.

Редица изследователи на съвременното общество изтъкват негативите на процеса на децентрализация и демократизация в новия социален ред и в новите взаимоотношения между индивида и социума, изградени благодарение на възможностите на цифровите комуникационни и информационни технологии. Едновременно се развиват тенденциите на хомогенизиране на света в глобален аспект и на раздробяване на света на личностно, индивидуално ниво, където се предлагат все повече и повече възможности за избор, все повече възможности за съзидаване, творчество, утвърждаване на ценности или както отбелязва Мейровиц, наблюдава се „унификация на макро- и фрагментация на микроравно" (Мейровиц 1994: 68 – цит. по Добрева 2012: 38). Съвременният човек е принуден да овладее цялото това разнообразие от възможности за себеутвърждаване, за комуникация с другите, за битийност в рамките на общността в една среда, в която физическият контакт и сетивният опит вече не са основни фактори в процеса на изграждането на познанието за света, защото светът е толкова голям, колкото са големи възможностите на устройствата за телекомуникация, а това означава един непрекъснато променящ се, флуиден, лишен от структура свят. В този свят понятията за разстояние, за близо и далече, за тук и там са деконструирани и

[1] Според една от версиите автор на термина е антропологът Тадео Умесау, а според друга версия това е професорът в Технологическия институт на Токийския университет Юдзиро Хаяши.

унифицирани. Онова, което може да се проецира в перспективата *на хвърлей камък* или *на една ръка разстояние*, вече е постижимо само *на един клик разстояние*.

Революцията в развитието на технологиите за предаване на информация и за комуникация съвсем естествено проблематизира традиционния „материален" израз на света и човешкото общество в езика, намерил отражение например в системата от антропометрични единици за разстояние и дължина, както и в обширен корпус от фразеологични изрази, конвенционализирани метафори.

Системата от метрологични понятия почти до края на XIX в. изцяло се мотивира от антропоцентризма на познанието за обективната реалност. Човешкото тяло съвсем естествено се избира като мярка за съизмерване, описание и систематизация на елементите на предметно-физическото пространство. Най-старите мерни единици за дължина са антропоцентрични и представляват части на човешкото тяло. Най-често това са горните и долните крайници, чрез които човекът всъщност преодолява пространствената дистанция[2]: *пръст*, т.е широчината на показалеца или 2,708 см, както и разновидности на тази мярка – *два пръста*, *три пръста*; *четири пръста*; *педя* – това е дължината между разперените върхове на палеца и на малкия пръст; *длан* – пръстите, сложени заедно; *лакът* – дължината от лакътната става до върха на обтегнатите пръсти; *стъпка*, равна на дължината на стъпалото; *крачка* или *разкрач*, равна на едно пристъпяне с крак или на разтоянието между петите или носовете на обувките; *коляно* – дължината от коляното до петата и др.

Разбира се, подобен антропоцентричен модел за измерване на дължина и разстояние е засвидетелстван и в полската историческа метрология. Основните мерни единици за дължина и повърхнина в Полша през Средновековието също се опират на перцептивния опит на човека и представляват части на човешкото тяло, чрез които по естествен начин човекът активно взаимодейства със заобикалящата го среда – крак, ръка: *palec* 'пръст', *piędź* 'педя', *dłoń* 'длан', *sążeń* (*siąg*) 'сажен', *łokieć* 'лакът', *stopa* 'стъпка', *krok* 'крачка' (Jawór 2010: 186 – 191).

Както свидетелстват примерите, антропометричните единици и в българския, и в полския език се назовават чрез лексеми, чието основно неутрално значение в съвременния език все повече се отдалечава от сферата на метриката. Именно със семантиката си на единици за па-

[2] Примерите са заети от Коен, Д. *За предмета на историческата метрология и някои по-разпространени стари мерки за дължина и тегло в България и българските земи.* 2014. https://electronic-library.org/articles/Article_0216.html#a0001

раметризация на света обаче те присъстват в състава на многобройни фразеологични изрази, запазили се и до днес в езиковата практика (по Jawór 2010: 183). Те се съхраняват и предават в социума като лингвокултурен опит и стереотип за света. Някои от най-популярните такива фразеологизми, запазени и в двата езика, както показва ориналният полски израз[3] и неговият превод на български език[4], са: пол. език ***o krok*** *(stąd)*, ***o dwa kroki*** *(stąd)* – бълг. език '**на една крачка** (оттук), **на две крачки** (оттук)'; *coś/ktoś znajduje się* ***o krok*** *od czegoś* – 'нещо/някой се намира **на крачка** разстояние от нещо'; ***piędź*** *ziemi* – '**педя** земя'; *bliżej niż* ***na piędzi*** – 'по-близо **от** една **педя**'; na długość czegoś (np. **ręki**) – 'на разстояние колкото дължината (напр. **на една ръка**)'.

Специално внимание заслужават начини за измерване на разстояние, които се основават на възможностите на човешкото око или човешкия глас. Такива способи за определяне на дистанция, прилагани по българските земи преди повече от два века, илюстрират изрази от типа на *окомер* и *вик с висок глас*[5]. Османската мярка за разстояние *агач* също се основавала на гласовите възможности на човека и представлявала „три пъти разстоянието между трима души, разположени така, че да чуват един на друг гласовете си"[6]. В историческия развой на полските антропометрични названия, свързани с пространствени измерения също, присъства като „специфична мерна единица в миналото обхватът на разпространение на човешкия глас" (Jawór 2010: 188). Човешкият глас, човешката реч намира израз в ежедневието на полското католическо общество и като мярка за време. Широко разпространен начин в бита за определяне на отрязък от време се основавал на продължителността на изричането на една молитва. *Pacierz* не е само название на сборник с молитви, но думата се описва и със значение на стара мерна единица за време, равняваща се на времето, за което се изрича на глас Господнята молитва „Отче наш"[7]. *Zdrowaśka* е народна единица за време, която се равнява на около 20 секунди или времето, необходимо за изричането на молитвата Аве Мария[8].

---

[3] Примерите на полски език са заети от Agniezka Jawór (2010).

[4] Преводът е мой.

[5] Коен, Д. Цит. съч.

[6] Коен, Д. Цит. съч.

[7] Вж. Wielki słownik języka polskiego – https://wsjp.pl/haslo/podglad/11942/pacierz/4827471/czas.

[8] Вж. Wielki słownik języka polskiego – https://wsjp.pl/haslo/podglad/27414/zdrowaska/5179985/miara-czasu.

Прегледът на някои от най-популярните мерки за време и пространство безусловно потвърждава антропоцентричния характер на най-старите метрични системи, в които старогръцкият принцип за човека като мярка за всички неща намира израз в съвсем буквален смисъл. Основните величини, спрямо които се съизмерват параметрите на обективния свят, имат соматичен характер. Светът е обозрим и постижим според лимитите на човешкото тяло, на сетивното възприятие. Възможностите на човешкия глас и представата за говорещия човек са част от този антропоцентричен метрологичен модел. За разлика от останалите антропометрични единици, гласът като мярка и за пространство, и за време се утвърждава с процеса на социологизация на пространството, на функционирането на колектива – отправянето на молитва е мерна единиза за време и е част от ежедневието на индивида като част от религиозната общност, единицата *агач* е мерна единица за територия, която се валидира с участието на няколко душии т. н.

В архитектурата на съвременните селища, в геометрията на съвременната обществена инфраструктура е немислима подобна метрология, опираща се на човешките сетивни възприятия и опит, за да се обхване и опише заобикалящият свят като предметно-физическо пространство. Трудно е да си представим съвременният човек да измерва пространства и дистанции с определения *докъдето погледстига*, *на хвърлей камък* или *на три дни път с кон* (или *с каруца*), когато всяка дистанция в пространството може да бъде преодоляна с *един клик*. Антропометричният модел на просто е изместен от съществуващата единна стандартизирана система за измерване на дължина и разстояние. По-важното в случая е, че концепцията за пространство е съществено променена в новото хилядолетие и тази промяна има своя лингвокултурен отпечатък. Променената парадигма на социалното пространство и на свързаността на индивидите в общност намира отражение в променената концепция за битийната активност на човека в социума, в това число и на битийността му като езикова личност, говорещ човек, доколкото езиковата практика се осмисля като част от деятелността на човека, от неговата екзистенция в рамките на общността. В този смисъл идеята за говорещия човек се обвързва понятието *homo loquens* в контекста на цялото многообразие от активности на индивида като мислещата, произвеждащата, играещата, юридическата и икономическа личност, описвано чрез понятията съответно *homo sapiens*, *homo faber*, *homo ludens*, *homo oeconomicus*...

В логиката на тази поредица от понятия *homo loquens* се схваща като основен вектор в човешкото еволюционно развитие, в което появата на

членоразделна реч разграничава човека от останалите живи същества. В този смисъл според М. Китова езикът може да се разглежда като „изключително притежание на човека – единственото живо същество, надарено с уникалната способност да общува истински“ (Китова 2017). Едно от предположенията за изчезването на биологичния вид *homo erectus* е, че представителите на този вид не са развивали духовна култура за разлика от предците на съвременния човек – *homo sapiens*. Човекът именно като разумно същество *homo sapiens* се утвърждава в качеството си и на *homo loquens* или говорещо същество. Тъждеството между разумното съзнание и говорната способност е израз на историята на човешкото общество и езика, разглеждани като продукт на паралелна еволюция (по Китова 2017). В потвърждение на този подход изключително продуктивна е и концепцията на Еухенио Косериу, според която в процеса на глотогенезата е основополагаща разликата между говорната способност на човека и езика. Според Косериу говоренето трябва да се разглежда като универсална човешка дейност, реализираща се едновременно като проява на индивида, но в съответствие с исторически обусловени средства, каквито са езиците. Затова, когато се каже за едно дете, че не може да говори, се има предвид, че не е усвоило общочовешката говорна способност, а не неумението му да говори на един или друг естествен език.[9]

В настоящото изследване проблемът за езиковата личност се разглежда като проблем на изследване на езика в човека и на човека в езика. В този смисъл определението *говорещ човек* в най-голяма степен приближава това понятие до идеята за субекта, чиято изява във и чрез езика се реализира като практика, дейност, която е част от битийната активност на човека и се мотивира в лингвокултурологичните традиции в рамките на един езиков колектив, доколкото една от най-важните същностни и отличаващи я от другите комуникативни системи характеристики на човешката реч е да осъществява „предаването на културни придобивки по традиция“ (Китова 2017).

На прелома на две хилядолетия този говорещ човек е принуден да се изявява в условията на изключително ускорено развитие на нови технологии за телекомуникация и предаване на информация. Благодарение на техническите средства, преобразуващи аналоговата информация в цифрова, благодарение на процеса на дигитализацията на все повече и повече сфери и практики на социален живот, представата за пространствена и времева заедност в човешкото общество придобива

[9] Вж. Косериу, Е. *Лекции по общо езикознание*. София: Наука и изкуство, 1990.

нови измерения и устои. Съвременният човек в цялата си многообразна битийност, включително битийност на говорещо същество е независим от стереотипите за физическа дистанция, за материално-предметна среда, за географски и социално определено пространство. Времето и пространството вече не са съществени фактори в междучовешката комуникация, в това число и в езиковата комуникация.

Не само любопитен, но и много показателен израз за новите модели на свързаност и интерактивност между субектите в съвременното общество, който е възможен извън ограниченията на време и пространство, може да се открие в сложната семиотична природа на рекламния дискурс, който е и част от съвременния информационен и комуникационен поток в процеса на публичното общуване. Още в първите рекламни послания на мобилните оператори се опровергават стереотипите за време и пространство (вж. Делева, 2020). Ако първоначално мобилният телефон удовлетворява необходимостта на човека от общуване и преди всичко осигурява реализацията на универсална човешка способност, каквата е речта, то с напредъка на телекомуникационните технологии човекът придобива способността да деконструира света, да променя парадигми на социалния ред (вж. Делева, 2020).

Красноречив пример за новата концепция за говорещия човек в условията на мултимедийна комуникация е реклама в българския ефир от близкото минало. Един от запомнящите се слогани на първия GSM оператор в България – Мтел: „*Мтел – това е твоят глас*“[10] много находчиво описва говорещия човек, *homo loquens,* в съвременния свят – неговият глас е възможност на технологическия напредък, универсалната човешка способност, отличаваща човека именно като разумно същество, *homo sapiens*, е технически обусловена и модулирана. Телефонът осигурява идентичността на гласа, замества индивида. Слоганът се свързва с рекламна кампания на услугата *Homebox* в поредица от клипове, които разказват за „*интернет революцията*“, която преживява дама на достолепна възраст при срещата си с новите непознати технологии и устройства. Като човек без уменията и техническата грамотност, за да си служи със съвременните средства за комуникация, тя се оказва в мрежата на интернет технологиите и в пряк, и в преносен смисъл. Възрастната дама опитвайки се да се запознае с функциите на компютъра, възприема указанията за работа с него като указания за извършване на конкретни физически действия. Когато се изписва на монитора команда за пов-

[10] https://princeps.bg/blog/2009/04/16/

торно изписване на парола за достъп до интернет услуга, то паролата се повторя реално, на глас, а не се изписва отново, когато указанието е да се кликне върху команда на монитора *приемам*, за да се продължи достъпът до дадена услуга, то се изговаря гласово командата, или пък се проверява дали всички прозорци, та дори и вратата, в дома са затворени в отговор на командата на компютъра: „*Затворете прозореца*!".

По същото време, в което се появяват в медийното пространство разгледаните български реклами, по полските телевизии изключителна популярност добиват рекламните клипове на мобилен оператор PLUS за разпродажба на мобилни телефони на промоционални цени под наслова *Wielka wyprz* и *Wielka oszcz*[11]. Преводът на български език изисква някои пояснения. И двата слогана представляват двусъставно словосъчетание от прилагателното име *wielka* 'голяма' и съкращение от съществително име, съответно – *wyprz* от лексемата *wyprzedaż* 'разпродажба' и *oszcz* от лексемата *oszczędność* 'спестовност, спестяване'. Несъмнено прави впечатление нетрадиционният подход на авторите на тези рекламни послания да включат в аудиовизуалното съдържание на рекламата езиков факт – съкращение, който е присъщ за писмения текст, а не за устната реч, а във въпросните реклами присъства и в образа на неонов надпис, и в диалога между участниците в клипа. Разбира се, въпреки своя редуциран вариант думата е лесно възпроизводима и разпознаваема без проблем за полската аудитория. Дори и извън контекста на конкретните реклами съкращенията се утвърждават като мода в ежедневната езикова комуникация. Разгледаните полски реклами свидетелстват за размитите граници между принципите на устната и на писмената комуникация. В опосредстваното от новите технологии общуване гласът губи своята автентичност и идентичност. Устното слово придобива нов статут, различен от природата му на проекция на общуването във физическите ограничения на времето и пространството. Дигиталният свят копира обективната физическа реалност, но като едноизмерен обезвеществен образ е невъзможен за осъзнаване и описание от страна на комуникиращия човек, а още по-малко на говорещия човек, на базата на сетивното преживяване, на знанието за материално-предметната действителност.

Илюстративният рекламен материал е ярък пример за сблъсъка на индивида с модерните комуникационни и информационни средства, за срещата на индивидуалното с глобалното. Срещата с новите технологии е лично, субективно преживяване, наречено *интернет революция*, а

[11] https://www.youtube.com/watch?v=CzcjFezO3fk

мобилният оператор *говори с твоя глас*. В условията на тази революция гласът на индивида е гласът на технологиите, на техническото средство. Гласът е загубил онзи потенциал, за който свидетелстват социокултурни традиции, етнокултурни и национални стереотипи, чието отражение може да се открие в популярни български и полски пословици и поговорки: бълг. език. – *Казана дума-хвърлен камък. Блага реч – железни врата отваря. Добра дума – златен ключ. Остра дума в сърце влиза. Водата всичко мие, само езика не може.*; *Bardziej boli od języka jak od miecza.* „Повече боли от езика, отколкото от меча", *Słowo bardziej boli niż rana.* „Думата боли повече от раната", *Plotka ma długie nogi i ostro zakończone rogi.* „Клюката има дълги крака и остри рога", *Z żartami jak z solą, nie przesadź, bo zabolą.* „С шегите като със солта не бива да се прекалява, защото ще наранят". Изречената дума се концептуализира като материален обект, който има определени физически свойства, форма, сила, а речта като конкретно физическо действие, жест в изрази от типа: *вадя/тегля думите от устата с ченгел;, вземам/грабя думата от устата; давам думата; думата ми пада на място; предъвквам думите си; цедя думите; хвърлям думите на вятъра*[12] – срв. пол. *chwytać/łapać / łowić słowa, połykać słowa, łamać słowo, chować się za słowami, głaskać słowami, obsypać (kogo) słowam* (SFJP, 1968: 146). Думата оставя своя отпечатък в пространството, остава като действие, като памет, като реалност. Говорещият човек владее силата чрез гласа си да създава, променя, влияе върху физическата реалност, да оставя спомен във времето, да бъде памет.

За разлика от този модел на концептуализация на гласа, на речта, на говорещия човек Илиана Павлова подчертава в монографията си за новите медии, че ако метафората на Джон Д. Питърс „*говорене на вятъра*" се отнася до епохата на електронните масмедии през XX в., когато гледаш екрана, но екранът не те вижда, слушаш радиото, но то не те чува, то появата на интернет и развитието на мобилните и цифровите средства за комуникация налагат епоха на развитие в комуникацията, за която е приложима метафората „*да споделяш в облаците*" (Павлова 2012: 7–12). В пренареждането на социокултурни и комуникационни парадигми говорещият човек трябва да търси нови устои за своята идентичност като *homo loquens*, ново „пространствено и времево убежище" (Делева 2020: 28) в парадигмата на глобалната мрежа и в безвремието на неограничения мобилен интернет и неограничения брой минути за разговори.

[12] https://ibl.bas.bg/infolex/idioms.php

БИБЛИОГРАФИЯ

Делева 2020: Делева, В. *За концептуализацията на време и пространство в съвременната комуникационна действителност*, *Българска реч*, кн. 2 – 3, 19 – 28. // **Deleva 2020**: Deleva, V. Za konceptualizatsiyata na vreme i prostranstvo v savremennata komunikatsionna deystvitelnost, *Balgarska rech*, № 2 – 3, 19 – 28.

Добрева 2012: Добрева, Е. *Информационното общество и неговата репрезентация в аудиовизуалната реклама,* В: *Масовите комуникации в информационното общество*. Шумен, 28 – 63. // **Dobreva 2012**: Dobreva, E. Informatsionnoto obshtestvo i negovata reprezentatsiya v audiovizualnata reklama, In: *Masovite komunikatsii v informatsionnoto obshtestvo*. Shumen, 28 – 63.

Илиева 2018: Илиева, С. *Съвременни теории и концепции за обществото*, *SocioBrains,* Issue 49, 12 – 28. // **Ilieva 2018**: Ilieva, S. *Savremenni teorii i kontseptsii za oshtestvoto*, *SocioBrains.* № 49, 12 – 28.

Добрева 2012: Добрева, Е. *Информационното общество и неговата репрезентация в аудиовизуалната реклама*, В: *Масовите комуникации в информационното общество*. Шумен, 2012, 28–63.

Китова 2017: Китова, М. *Езикът и религията – два различни модела на света*, ЕИ Liternet, Варна. // **Kitova 2017**: Kitova, M. Ezikat i religiyata – dva razlichni modela na sveta, EI Liternet, Varna. https://liternet.bg/publish29/mariia-kitova/ezik-i-religiia/homo.htm

Маслова 2003: Маслова, В. А. *Современные лингвистические направления. Методические рекомендации*. УО „ВГУ им. П. М. Машерова“. // **Maslova 2003**: Maslova, V. A. *Sovremennie lingvisticheskie napravleniya. Metodicheskie rekomendatsii*. UO “VGU im. P. M. Masherova”.

Павлова 2012: Павлова, И. *Да споделяш в облаците. Новите медии и журналистиката*. София: Фабер. // **Pavlova 2012**: Pavlova, I. Da spodelyash v oblatsite. Novite medii i zhurnalistikata, Sofia: Faber.

Goban-Klas 2005: Goban-Klas, T. *Społeczeństwo masowe, informacyjne, sieciowe czy medialne?*, *Ethos,* r. 18, nr 1 – 2, Lublin: 2005, 100 – 114.

Jawór 2010: Jawór, A. *Antropometryczne nazwy miar w polszczyźnie*, In: *Etnolingwistyka*, № 22, Lublin, 183 – 193.

Kondratowicz 2018: Kondratowicz, K. *Marshall MacLuhan i media jako przedłużenia człowieka (wprowadzenie do teorii MacLuhana)*, In: *Język i kultura w komunikacji społecznej*. Stowarzyszenie Młodych Twórców „Kontarst”, Wrocław, 2018, 47 – 58.

SFJP 1968: *Słownik Frazeologiczny Języka Polskiego*. St. Skorupka (red.), T. 1 – 2, Warszawa: Wiedza Powszechna.

Jolanta Kur-Kononowicz

Uniwersytet Rzeszowski, Polska/
University of Rzeszów, Poland
ORCID: 0000-0001-9107-4790
jolanta_malgorzata@wp.pl

THE RESEARCH ISSUES AND SPECIFICITY OF POETIC TEXT – SELECTED ISSUES (LINGUISTIC ASPECT)

Abstract: *The article presents research issues and the specificity of poetic text (PT) in linguistic terms. The study is of a review nature. It discusses the poetic image of the world and the necessity of using non-literary vocabulary, which greatly enriches the semantic values of PT. Attention is drawn to the issue of the increase in the information content of the text in poetry, the metaphorical nature of poetic language, the specificity of renomination, the lack of full symmetry between meanings and connotations, the intersection of impressions, and the need to move away from linguocentrism in research methodology. The research perspectives of poetic texts are defined.*

Keywords: *poetic image of the world, renomination, semantic connotations, metaphoricity of language, departure from linguocentrism, poetic meaning*

The aim of the article is to present the research issues and specificity of poetic text (hereinafter referred to as PT) in linguistic terms. The study is of a review nature and is based primarily on Russian and partially Polish scientific studies[1].

The word *poetry* is derived from the Greek *poieo*, "to create", and is thus etymologically related to the process of creation and to intellectual, emotional, psychological or spiritual activity (Kazarin 2001: 59). For this reason, some define poetry, or PT, as a way or a particular form of linguistic thinking (Kazarin 1999: 15, 29). It should be added that the linguistic analysis of a poetic work is also a creation, obviously different from the poet's work, but also unique (Vinogradov 2000: 325).

This allows us to conclude that a so-called other (second) reality is created in PT, called the poetic image of the world (Kazarin 2001: 38).

[1] This article is a summary of the author's many years of research into Slavic poetic texts (PT), primarily Russian, Polish, and Bulgarian.

Poetic vocabulary is extremely rich. When carrying out a linguistic analysis of PT, one must take into account both literary and non-literary language, which does not shy away from dialects, regional expressions (common), jargon[2].

The use of non-literary vocabulary and phrases proves that language reflects the specificity of the culture of a particular social strata, its way of life, tradition, etc. (Winogradow 2000: 319). Jargon and provincialisms appearing in works serve to strengthen poetic expressiveness and enrich the semantic values of PT[3] (Polyakov 1978: 322).

Trying to answer the question of where poetry comes from, it was found that the impulse for the creation of a poem is a paradox. The poem form arises when, looking at what is ordinary and, as it may seem, understandable, we unexpectedly notice in it something strange and unexplained (Lotman 1996: 39). Only the poet sees in the object what, without his help, another person cannot see, and the specificity of the poetic nomination does not concern new objects but their new illumination (interpretation).

The issue of increasing the information content of text in poetry has not been fully explained. We do not know why placing additional poetic restrictions on a verse work leads not to a reduction, but to a sharp increase in the possibility of creating new meaningful connections of text elements. It is a surprising fact that a small poem may contain information that does not fit in the thick volumes of a literary work (Lotman 1996: 40). The fundamental principle of poetic information is the transition from sign to image, and then from image to meaning (Polakow 1978: 6). A poem is even defined as a sense/meaning with a complex structure (Lotman 1996: 21) (Kazarin 2001: 148).

Poetry, like any form of human spiritual activity, can only be explored and can never be fully understood (Kazarin 2001:10, 25). The magic, and an inherent feature, of poetry is contained in its unknowability, the impossibility of full interpretation. It has often been emphasised that poetic text is one of the most difficult to perceive, mainly because of its spiritual content that is not entirely expressible, unexplained and magical. From a linguistic point of view, the unknowability of poetry is determined by its sign nature, which is the result of poetic thinking and nomination (Kazarin 2001: 13).

---

[2] Many words and expressions from non-literary language eventually entered literary language, e.g. животрепещущий 'current' was initially known in the language of fish traders (Vinogradov 2000: 320).

[3] A major role in the reconstruction of poetic language was played by the Russian poet V. Khlebnikov, who widely used regional, local, dialectal and colloquial vocabulary, as well as pan-Slavic words (Polyakov 1978: 173).

In the perception of a poetic text, the reader feels something beautiful and precious. There is even talk of a so-called poetic hypnosis (Kazarin 2001: 64, 25). Poetry is one of the most mysterious parts of literature.

The high modelling ability of poetry is associated with the transformation of a message into a code (Lotman 1999: 41). It has been noted that the object-image code is based on sensory information (visual, acoustic, olfactory, tactile, etc.) (Kiklewicz 2012: 22). As has been rightly stated, the content of the characters of the image code (containing information that is missing in external speech) is richer than the content of verbal signs (Kiklewicz 2012: 23). Moreover, PT is characterised by the phenomenon of intersection of impressions formed on various types of sensory perception (taste, sight, touch, etc.) (Kiklewicz 2012: 67).

PT creates a complex image of the world in the consciousness of the author and the reader. Its dominant means are poetic meanings, expressed through units of the language space of PT (Kazarin 2001: 151).

In PT, information processed in the form of language signs is always accompanied by information processed in image form[4] (Kiklewicz 2012: 21). Researchers claim that every verbal statement is always additionally interpreted graphically, which is related to its metalingual character (Kiklewicz 2012: 23). Poetry is by definition a metaphysical art because its language is metaphorical. The poet works primarily on semantics, which is essentially mental and spiritual in nature (Kazarin 2001: 247 – 248). The profound spiritual poetic meaning is the result of poetic nomination and the condensation of such meanings (Kazarin 2001: 249). PT is at the same time a process and a result of poetic thinking. It is built on a special type of nomination, referred to in professional literature as renomination (Kazarin 2001: 14).

Expression in a poetic text, as rightly noted, requires reference to the so-called semantic image of objects, that is, the image of the world (of a given community or individual) (Tokarski 1995: 14). The so-called initial image of a word is associated with lexical meaning, and especially with semantic connotations. There is no complete symmetry between meanings and connotations (e.g. in the meanings of the adjectives white – black), therefore there are distortions in the evaluation associated with names (Kiklewicz 2012: 115).

It has been experimentally demonstrated that we mentally process objects and the relationships between them much faster than we can talk about them; and we remember various states of affairs and events differently than we talk about them (Kiklewicz 2012: 22).

[4] Image models are distinguished by some modern cognitive scientists (see Lakoff and Johnson 1988: 68; Kiklewicz 2012: 22).

The poetic word also has its memory, which becomes very important during the semantic interpretation of a poem (Kuz'mina 1999: 176).

Image information, having no full equivalents in the "external" language, is only verbalised to a limited extent. The culturally marked nomination in poetic text is transformed into a reinterpretation (connotation[5]) of meaning in various situations of the sign's functioning (Kiklewicz 2012: 23, 83). Thus, it was noticed that poetic text does not exist in isolation, but is always included in a context that differs in scope (narrower or wider) (Kazarin 2001: 56).

Contemporary philology is a science allowing the use of research methodologies related to the fields of scientific knowledge. It has often been emphasised that during research on PT we go beyond the boundaries of linguistics, and that linguocentrism is insufficient today (Polyakov 1978: 323). For this reason, e.g. culturological text linguistics, text psycholinguistics, poetology, idiostylistics have emerged (Kazarin 2001: 59, 60).

Versification is currently a fairly well-developed scientific topic. Works by the Russian school of versification[6], specialists from other countries[7] and studies by contemporary Russian scholars[8] have been published. It was found that the rhythmic-metric structure of the poem promotes the strengthening of the clarity of the PT message (Lotman 1999: 58).

From our point of view, theoretical refinement requires an examination of the relationship of the elements of a statement in PT, realised in the form of antithesis, identification, analogy. It also seems important to examine not only the similarities but also the differences inherent in poetic structure, which allow us to capture the multiple repetition of the same elements as well as to notice the system of variants that differ from each other (Lotman 1996: 43, 46).

In poetry, the linguistic image of the world is transformed into a poetic image of the world. In poetic language, linguistic units are only the basis for more complex non-linguistic structures. Poetic function is the transformation

[5] In some linguistic works other terms are used as the equivalent of connotations, such as the meaning of a sign (Vygotskiy), the added meaning (Awdiejew 2004: 15), which appears as a result of interference of the utterance (Kiklewicz 2012: 83).

[6] Among the works of the representatives of the Russian school of versification, it is worth mentioning the works of A. Belyy, W.J. Bryusov, B.W. Tomashevskiy, B.M. Eykhenbaum, R.O. Yakobson, W.M. Zhirmunskiy, J.N. Tynyanov, M.P. Shtokmar, L.I. Timofeyev, S.M. Bondi, G.A. Shengeli (Lotman 1999: 39).

[7] These are works by famous Slavists, such as K. Taranowski, J. Lewy, M.R. Mayenowa, L. Pszczołowska, A. Wierzbicka, J. Woronczak, Z. Kopczyńska and others (Lotman 1999: 39).

[8] We are here referring to the scientific studies of A. Kvyatkowskiy, W. E. Kholshevnikov, P.A. Rudnev, A.N. Kolmogorov, A.N. Kondratov, A.A. Prokhorov, M.Ł. Gasparov and others (Lotman 1999: 39).

of natural language into a stylistic image and literary sense. In poetic language, there is a cleavage of two meanings in a word, giving a new meaning. It can be said that there are two languages (present and possible) and there is a game between them, connected with the literal and figurative senses, which is the basis for poetic language (Polyakov 1978: 166 – 169).

In conclusion, it should be noted that there is a lack of linguistic analysis of PT. This area of research has long been dominated by literary studies. The linguistic analysis of PT is very complicated due to the complexity of the issues. PT research should use the methodology of fields of science related to philology. It seems that one of the most urgent tasks is to create in the near future dictionaries of poetic symbols used by selected poets.

BIBLIOGRAPHY

Awdiejew 2004: Awdiejew, A. *Gramatyka interakcji werbalnej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Awdiejew 2020: Awdiejew, A. W poszukiwaniu sensu językowego. – W: *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica*, 58(3), 13 – 28.

Kiklewicz 2012: Kiklewicz, A. *Znaczenie w języku – znaczenie w umyśle. Krytyczna analiza współczesnych teorii semantyki lingwistycznej*. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.

Lakoff i Johnson 1988: Lakoff, G. i Johnson M. *Metafory w naszym życiu*. Transl. T. Krzeszowski. Kraków: Wydawnictwo Aletheia.

Tokarski 1995: Tokarski, R. *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Виноградов 2000: Виноградов, В. *Лингвистический анализ поэтического текста (Спецкурс по материалам лирики А.С. Пушкина)*. Публ., подг. текста и коммент. Н.Л. Васильева. – В: «Диалог. Карнавал. Хронотоп», № 3 – 4, 325. // **Vinogradov 2000**: Vinogradov, V. Lingvisticheskiy analiz poeticheskogo teksta (Spetskurs po materialam liriki A.S. Pushkina). Publ., podg. teksta i komment. N.L. Vasil'yeva. – W: „Dialog. Karnaval. Khronotop", nr 3 – 4, 325.

Выготский 2005: Выготский, Л. *Психология развития человека*. Москва: Издательство Смысл, Эксмо. // **Vygot·skiy 2005**: Vygotskiy, L. Psikhologiya razvitiya cheloveka. Moskva: Izdatel'stvo Smysl, Eksmo.

Казарин 2001: Казарин, Ю. *Поэтический текст как уникальная функционально-эстетическая система*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета. // **Kazarin 2001**: Kazarin, Yu. *Poeticheskiy tekst kak unikal'naya funktsional'no-esteticheskaya sistema*. Yekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta.

Кузьмина 1999: Кузьмина, Н. *Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета. // **Kuz'mina 1999**: Kuz'mina, H. Intertekst i yego rol' v protsessakh evolyutsii poeticheskogo yazyka. Yekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta.

Лотман 1999: Лотман, Ю. *Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история*, Москва: Языки русской культуры. // **Lotman 1999**: Lotman, Yu. *Vnutri myslyashchikh mirov. Chelovek – tekst – semiosfera – istoriya*, Moskva: Yazyki russkoy kul'tury.

Лотман 1996: Лотман, Ю. *О поэтах и поэзии: Анализ поэтического текста*. Санкт-Петербург: Искусство-СПб. // **Lotman 1996**: Lotman, Yu. *O poetakh i poezii: Analiz poeticheskogo teksta*. Sankt–Peterburg: Iskusstvo-SPB.

Поляков 1978: Поляков, М. *Вопросы поэтики и художественной семантики*. Москва: Сов. писатель. // **Polyakov 1978**: Polyakov, M. *Voprosy poetiki i khudozhestvennoy semantiki*. Moskva: Sov. pisateľ.

Michał Szeliga

Uniwersytet Rzeszowski, Instytut Neofilologii, Polska/
University of Rzeszów, Institute of Neophilology, Poland
ORCID: 0009-0008-2461-9760

РОЛЬ ЗВАТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА В РУССКОМ И ПОЛЬСКОМ РЕЧЕВЫХ ЭТИКЕТАХ

THE ROLE OF THE VOCATIVE CASE IN RUSSIAN AND POLISH SPEECH ETIQUETTE

Резюме: *В данной статье рассматривается роль звательного падежа в русском и польском речевом этикете. Звательный падеж, являясь седьмым падежом склонения, используется преимущественно в обращениях и имеет ограниченное употребление в русском языке, сохранившись лишь в таких сферах, как религиозные тексты, пословицы, народное творчество и литература. Исключение составляет обращение к духовенству, где звательная форма, например «батюшко» или «владыко», активно используется. В последние годы также наблюдается появление новых форм звательного падежа, образованных путём усечения окончания (например, «мужчина» – «мужчин»).*

В польском языке звательный падеж сохранился значительно лучше и активно используется, особенно в официально-деловом стиле речи, подчёркивая официальный характер общения. Он распространён в обращениях к людям, а также при упоминании научных и профессиональных титулов (например: «Panie Profesorze»). Звательная форма также сохраняется в выражениях оскорбительного характера, но её употребление нарушает нормы речевого этикета.

Ключевые слова*: звательный падеж; функция обращения; речевой этикет; разницы и сходства между языками*

Abstract: *This article examines the role of the vocative case in Russian and Polish speech etiquette. The vocative case, being the seventh case of declension, is used mainly in appeals and has limited use in Russian, having survived only in such spheres as religious texts, proverbs, folk art, and literature. The exception is the address to the clergy, where the vocative form, for example, 'батюшко' or 'владыко', is actively used. Recent years have also seen the emergence of new forms of the vocative case formed by truncating the ending (e.g. 'мужчина' – 'мужчин').*

In Polish, the vocative case is much better preserved and is actively used, especially in formal speech, emphasizing the formal nature of communication. It is common in addresses to people, as well as when referring to scientific and professional titles (e.g.: 'Panie Profesorze'). The vocative form is also retained in offensive expressions, but its use violates the norms of speech etiquette.

Keywords**:** *vocative case; function of address; speech etiquette; differences and similarities between languages*

Речевой этикет – толкование термина

Что такое речевой этикет и речевая вежливость? Дефиницию этого термина мы можем найти в книге Наталии Ивановны Формановской *Речевой этикет и культура общения*. Толкование термина *речевой этикет* предлагается вместе с *этикетом* в общем значении. Автор называет *этикет* и *речевой этикет* принятыми в данном обществе или кругу людей правилами поведения, в том числе речевого поведения (учитывая социальные роли в официальной и неофициальной обстановке общения), которые одновременно регулируют и обнаруживают отношения членов общества, по таким понятиям как: *свой – чужой, вышестоящий – нижестоящий, старший – младший, далекий – близкий, знакомый – незнакомый и даже принятый – непринятый* (Формановская 1989: 48 – 49). Языковед обращает также внимание на то, что речевой этикет неизменно связан с вежливостью и является ее элементом. Самую вежливость, в свою очередь, определяет как проявление уважения к другим, деликатность и такт (Формановская 1989: 49).

Похожее определение термина *речевой этикет* дает Малгожата Марцияник. Лингвистка, как и Формановская, обращает внимание на факт, что речевой этикет является частью «общей» вежливости. Её дефиниция звучит следующим образом: *языковая вежливость – это набор принятых в данной культуре языковых форм, видов поведения, относящихся к определенным внеязыковым ситуациям*. Как пример таких ситуаций автор приводит: встречу со знакомым, вход в магазин, офис, кабинет врача и др. (Marcjanik 2009: 1). Как подчеркивают оба автора, нормы, определяющие языковые вежливые формы поведения, являются частью общих общественных норм. Малгожата Марцияник определяет также языковую вежливость как своеобразный, одобряемый обществом вид «игры». Она имеет свои корни в традиции и удовлетворяет основные психические нужды человека. Автор обращает внимание на то, что правила этой «вежливой игры» все члены общества усваивают

уже в детстве и пользуются ими, применяют их, даже не зная об этом (Marcjanik 2009: 271).

Очередной лингвист, занимающийся темой языкового этикета, это Валерий Анатольевич Ефремов. Учёный считает, что под названием *речевой этикет* в общем и традиционном понимании подразумеваются заданные обществом правила речевого поведения участников общения соответственно с их статусом, ролевыми и личностными отношениями в официальной и неофициальной обстановках общения. Правила, формулы, а также тактики и стратегии усваиваются носителем языка уже с детства, причем настолько глубоко, что воспринимаются им и окружающими как часть естественного и закономерного поведения. Ефремов обращает внимание также на то, что знание и применение речевого этикета является в большей степени неосознанным, автоматичным и очень механизированным. Эта дефиниция лишь незначительно отличается от предыдущих, но обращает внимание на факт, что речевой этикет, свойственный каждому из нас, навязан нам с детства. По словам лингвиста, этикет речи со своими правилами задан нам обществом, а это значит, что как отдельные и самостоятельные личности мы имеем лишь минимальное влияние на его вид. Для того, чтобы поменять даже незначимый элемент этикета, требуется согласие и принятие большинства членов общества, неподчинение правилам этикета чревато применением разного рода санкций, вплоть до прекращения общения (Ефремов 2010: 44 – 48).

Само слово *этикет* (французское по происхождению) обозначает манеру поведения. К нему относятся правила вежливости и учтивости, принятые в обществе. Его история ясно показывает, что они являются обязанностью, так как слово *этикет* связано с карточками, вручаемыми гостям на приемах у короля Франции Людовика XIV. На них находились правила поведения, которым нужно было следовать во время общения с монархом. Эти карточки называли этикетками, оттуда и пошло название *этикет* (Соловьев 2001: 5).

Нельзя забывать, что этикет, а затем и речевой этикет подразделяется на несколько видов. Основные из них:

1) *придворный этикет* – формы и порядок обхождения и поведения, установленные на дворах монархов, строго регламентируемые;

2) *дипломатический этикет* – правила поведения всякого рода официальных лиц, особенно дипломатов, во время различных встреч, саммитов, официальных визитов, переговоров и дипломатических приёмов;

3) *воинский этикет* – общепринятые в армии нормы, правила и манеры поведения военнослужащих во всех сферах их службы и деятельности;

4) *общегражданский этикет* – традиции, правила и нормы, соблюдаемые членами данного общества при общении друг с другом (Соловьев 2001: 6).

Ссылаясь на учебное пособие Тамары Григорьевны Михальчук, можно выделить несколько основных функций речевого этикета:

1) *контактоустанавливающая* – является самой важной, специфической функцией речевого этикета, предполагающей использование языковых средств с целью установления визуального контакта;

2) *ориентация на адресата* – эта функция связана с речевой вежливостью; она включает в себя применение элементов речевого этикета, что, в свою очередь, связано с демонстрацией принятого в обществе обхождения с другими, как, например, использование форм обращения на *Вы* и на *ты*;

3) *регулирующая* – касается каждого проявления речевого этикета, так как выбор конкретной формулы при установлении контакта определяет тип отношений между собеседниками; задачей именно речевого этикета является регулирование взаимноотношений, таких, как, например, *младший – старший, подчиненный – начальник, свой – чужой* и т. д.

4) *эмоционально-модальная* – проявляется при осуществлении участниками коммуникации выбранной тональности общения (Михальчук 2016: 7 – 8).

С речевым этикетом связано понятие *модели языковой вежливости* (польск. *model grzeczności językowej*, собственный перевод термина). Согласно дефиниции, предложенной Казимежем Ожугом, модель языковой вежливости – это система одобренных обществом и общепринятых в данном социуме правил, норм, определяющих своего рода устоявшийся способ поведения, в том числе вербального, членов этого социума в контактах друг с другом. В наши дни это тип поведения, определяемый как *культурный, приличный, вежливый, уместный*. Противоположный ему способ поведения называют *некультурным, неуместным, неприличным, невежливым.* Главной целью образования модели языковой вежливости лингвист считает облегчение контактов между представителями данной группы (самой большой группой, способной образовать свою собственную модель языковой вежливости, является народ) (Ożóg 2005: 10–11). За неподчинение общепринятым правилам поведения обычно предусмотрены своего рода санкции, например *критика, осуждение со*

стороны группы, а нередко и *прекращение общения*. Иногда возможны также наказания, предусмотренные законом, например, в случае оскорбления собеседника или клеветы.

Принятая обществом модель вежливости опирается на несколько основных правил. Важнейшие из них, по мнению Ожуга:

1) Первое правило, заранее учитывающее *автономию, достоинство, важность* каждого *человека как лица*. Другой человек, наш собеседник, должен восприниматься как лицо. Это правило вытекает прежде всего из христианского понимания человека.

2) второе правило касается самой вежливости, оно учитывает вежливое отношение ко всем людям, даже чужим, незнакомым. Оно также имеет свое основание в христианстве, особенно в Новом Завете, и заповеди Христа о любви к ближнему.

Эти два правила составляют фундамент нашего поведения в сфере общения и влияют на всю конструкцию модели вежливости. Формы и способы применения речевого этикета сильно отличаются в зависимости от ситуации и людей, с которыми человек входит в общение. Важной частью языковой вежливости является использование обращений, подходящих к данному собеседнику и к ситуации.

Формулы, используемые в речи, в том числе применяемые обращения, по-разному выражают основные положения модели языковой вежливости (Ożóg 2005: 11).

Звательный падеж и его роль в языковом этикете

Как читаем в пособии *Słownik Języka Polskiego PWN* (дальше SJP), звательный падеж – это седьмой падеж склонения существительных, употребляемый при обращении *к кому*, реже *к чему*. Его единственной функцией является именно функция обращения, даже одно из его названий – это *падеж обращения* (Янко 2010: 348).

Во-первых, надо учесть, что в русском языке звательный в своей традиционной, славянской форме почти не сохранился. Выступает он только в таких областях языка как:

1) восклицания, например, ***Господи!, Боже (мой)!*** – эти восклицания, несмотря на то, что имеют форму обращений, воспринимаются чаще всего просто как выражение эмоций, а не как религиозный возглас к Богу (Sieczkowski 1964: 246);

2) пословицы, например: ***Врачу,*** *исцелися сам.* (Баранов и Добровольский 2020: 95);

3) молитвы и литургические тексты, например: ***Отче наш**, сущий на небесах* (...) (Сумиласова 2009: 16);

4) народное творчество, например: *Что тебе надо, грешный **человече**, Ти злата, ти серебра* (…) (слова народные, Петрушина и Лайкова 2020: 45).

5) тексты литературы, где звательный употребляется с целью архаизации или украинизации языка, например: *Не креститься бы тебе, говорит, **человече**, жить бы тебе со мной на веселии до конца дней* (…) (Тургенев).

Вышеперечисленные группы вокативов (мы употребляем этот термин именно в значении обращения) не имеют особого отношения к современному русскому речевому этикету, не являются также обращениями. Существует лишь одна группа обращений, использование которых в звательном падеже является нормой и входит в состав правил языкового этикета. Эту группу составляют вокативы – обращения к священнослужителям. И сейчас можно стать свидетелем ситуации обращения к пресвитеру с употреблением вокативной формы *батюшко*, а к епископу *Владыко*. Примеры такого употребления нередко выступают в современной литературе и прессе, например:

– *Он распахнул книжку и прочел: Посмотрите, **владыко**, как певчие одеты.* (Уткин 2010: 87).

– ***Ваше Святейшество! Святейший наш Владыко** и Отец! Ваши Высокопреосвященства, Преосвященства, богомудрые архипастыри!* (<http://www-old.srcc.msu.ru/bib_roc_2012/jmp/10/01-10/05.tm>).

– *Да все так, **батюшко**, говорят, а придет пора, женилка вырастет.* (Астафьев 2000: 1).

Кроме того, в современном русском языке выступает также новый звательный падеж. Кстати, популярные обращения: *женщина* и особенно *мужчина* иногда выступают в сокращенной форме *женщин* и *мужчин*. Это явление отметил Франческо Витали в своей работе, высказавшись следующим образом: «Время от времени можно даже слышать: *Мужчина!*, *Мужчин!*» (Витали 2014: 5). Именно эти вокативные формы определяются как новый звательный падеж. Образуется он путем усечения окончания *-а* либо *-я* от существительных первого склонения, принадлежащих к определенным группам существительных (в основном имена собственные, названия членов семьи и другие), с предпочтением для слов с ударным предпоследним слогом (Даниэль 2009: 225).

В польском языке звательный падеж сохранился и активно употребляется в речи. Конечно, все чаще можно заметить замещение звате-

льного падежа именительным, например: *Igor!* вместо *Igorze!* Когда обращаемся к другу, именительный будет считаться совершенно непринуждённой и даже желательной формой обращения, но в речевом этикете особую роль играет именно звательный. Его применение свойственно официально-деловому стилю речи, и обращения с его употреблением указывают на официальный характер беседы и контактов в обществе.

На сайте *Narodowe Centrum Kultury* в статье под заглавием *Wołacz* охарактеризована роль звательного падежа в современном польском языке. Упомянуто, что звательный падеж имеет отдельную форму только в склонении имен существительных мужского и женского родов (в случае существительных среднего рода, существительных, употребляемых только во множественном числе, прилагательных, причастий и деепричастий форма звательного падежа совпадает с формой именительного). Звательный падеж используется лишь в случае, когда к кому-то обращаемся (во время обращения к друзьям или к знакомым используем форму звательного, образованную от имени человека, к которому обращаемся). Имена с окончанием *-a*, а также мужские имена, имеющие в окончании согласный звук, всегда обладают отдельной формой звательного (хотя она не всегда используется в живой речи), например, *Zofia – Zofio!*, *Kuba – Kubo!*, *Zygfryd – Zygfrydzie!*

В живой речи отдельную форму звательного принимают, как правило, ласкательно-уменьшительные названия собеседников; полные имена встречаются чаще в форме, совпадающей с именительным падежом, например: *Dorotko!* реже *Dorotka!*; *Basiu!* реже *Basia!*; *Wojtku!* или *Wojtek!*; *Kacprze!* или *Kacper!*. Применение типичных форм звательного падежа является более аккуратным и уважительным, но в разговорном польском языке можно использовать именительный в функции звательного.

Формы звательного падежа, образованные от фамилий, не используются. Обращение к кому-то по фамилии, даже в случае применения уважительной формы *panie* либо *pani* считается дурным тоном и свидетельствует о низком уровне культуры и невоспитанности говорящего. К любому незнакомому можно обратиться, используя уважительные обращения proszę *pana*, *proszę pani*, а в начале переписки (обычного письма или письма, отправляемого по электронной почте): *Szanowny Panie*, *Szanowna Pani*. Если известно нам научное, почетное либо воинское звание данного лица, используем вежливое обращение с применением этого звания: *Panie Profesorze!*, *Pani Doktor!*, *Panie Dyrektorze!*, *Pani Mecenas! Panie Generale!* Только в случае, если мы остаемся с кем-то в довольно дружеских отношениях, можем себе позволить применить уважитель-

ное обращение, заключающее в себе имя собеседника: *panie Krzysztofie*, *panie Marianie*, *pani Justyno*, *pani Bożenko*.

Второй случай – если кого-то оскорбляем. В этой ситуации звательный падеж сохранился без изменений.

Если к кому-то имеем претензии, стараемся его целенаправленно обидеть, обращение начинаем с местоимения *ty* и тогда всегда и безошибочно используем формы звательного падежа: *Ty draniu!, Ty łajdaku!, Ty oszuście!, Ty ohydny podżegaczu!* (NCK).

Все вышеперечисленные примеры употребления звательного падежа в польском языке описывают ситуации, когда применение этой формы является необходимым. В представленных контекстах их замена именительным падежом недопустима. Кроме того, существует еще ряд других языковых ситуаций, когда употребление звательного падежа не только допустимо, но даже желательно и целесообразно, а замена его именительным не вызовет у собеседников ощущения странности и не будет считаться ошибочной.

В польском языке наиболее неуверенной позицией пользуется звательный падеж в фамилиях и личных именах людей (реже в ласкательно-уменьшительные формы имен), в кличках животных. Когда имена собственные или их ласкательные формы выступают вместе с определением (например, *panie Stefanie*), позиция звательного падежа более устойчива.

Звательный падеж и его употребление в живой речи сохранились в случае наименований рек, городов, стран; формы звательного падежа в разговорной речи образуются свободно и используются носителями при наличии профессиональных и научных званий. Носитель польского языка использует эту форму также в случае, если считает нужным вступить с собеседником в более уважительное и прилежное общение (например *Panie kierowco!*). Нужно обратить внимание на то, что применение одной только формы звательного падежа *Panie!*, *Pani!*, *Pany!*, встречаемые в говорах и разговорном языке, указывают на неуважительное отношение к собеседнику, и вне круга ближайшего общения, где такие формы будут восприняты как шутка либо элемент дружеского этикета, необходимо их избегать. Формы звательного падежа образуют тоже нарицательные одушевленные существительные книжно-литературного характера (например *Ziemio moja!*). Восклицания, междометия также нередко имеют звательную форму (*Boże!*) (Zarębina 1987: 89).

Как носители польского языка, мы можем заметить, что в большинстве случаев активное употребление звательного падежа в речи

в настоящее время играет важную роль именно в контексте этикета. Вокатив придает высказыванию профессиональный возвышенный, а также зачастую и официальный характер. Обычно это имеет место по отношению к людям, находящимся выше нас в иерархии общества, а также к лицам, с которыми нас связывают лишь официальные и деловые отношения.

Интересно, что звательный падеж является формой выражения оскорбительных адресативов (напр.: *Ty chamie!*, *Idioto!*, *Ty kurwo!).*Стоит добавить, что ненормативная лексика, всякого рода оскорбительные высказывания, в том числе употребляемые с использованием звательного падежа, являются грубым нарушением речевого этикета.

Подводя итоги, нужно заметить, что в русском языке звательный падеж в своей классической форме играет существенную роль в речевом этикете только в обращениях к священнослужителям, например, *батюшко* для пресвитера и *Владыко* для епископа. В последнее время наблюдается появление нового звательного падежа, который образуется путем усечения окончания *-а* или *-я* у существительных, например, *мужчина* превращается в *мужчин*, *мама* в *мам, папа* в *пап* и т.д.

В польском языке звательный падеж играет основную роль в речевом этикете, активно используется в официально-деловом стиле речи, подчеркивая официальный характер общения. Он сохраняется в именах существительных мужского и женского родов и чаще используется в уменьшительно-ласкательных формах личных имен. В разговорной речи звательный падеж может заменяться именительным, но в формальных ситуациях его использование остается важным.

Кроме того, звательный падеж в польском языке сохраняется в названиях рек, городов и стран, а также при обращении к людям с профессиональными или научными званиями, например, *Panie Profesorze!*. В случае оскорблений звательный падеж также сохраняется, например, *Ty draniu!*, но такой тип обращений находится вне языкового этикета и является его прямым нарушением.

Выводы

Настоящая статья раскрывает понятие речевого этикета. В ней обращено внимание на некоторые функции речевого этикета, как то: контактоустанавливающую, ориентацию на адресата, регулирующую, эмоционально-модальную.

В русском языке звательный падеж практически исчез, за исключением религиозных, литературных и архаичных выражений. Использование форм *батюшко* и *владыко* остается нормой только в обращениях к духовным лицам.

В польском языке звательный падеж сохранился и широко используется в обращениях, принадлежащих к официально-доловому стилю речи, особенно с именами собственными. Применение этой формы указывает на официальный или уважительный характер общения. Звательный падеж чаще встречается в уменьшительно-ласкательных формах и почти не используется с фамилиями, поскольку это считается невежливым.

Итак, речевой этикет формирует и регулирует социальное общение, будучи важным элементом культурной идентичности. Звательный падеж выполняет особую функцию обращения, указывая на степень официальности или уважения. Названный падеж в польской культуре является её очень важной частью. В то же время в руссих реалиях традиционный славянский звательный падеж почти не учитывается как составляющая упомянутого этикета; зато растет значение т.н. *новозвательного падежа*, который, возможно, займет важное место в структкре русского речевого этикета.

БИБЛИОГРАФИЯ

Баранов 2020: Баранов, А. и Добровольский, Д. ред. *Академический Словарь Русской Фразеологии*. Москва: Лексрус. // **Baranov 2020**: Baranov, A. i Dobrovol'skiy, D. red. *Akademicheskiy Slovar' Russkoy Frazeologii*. Moskva: Leksrus.

Даниэль 2009: Даниэль, М. *Новый русский вокатив: история формы усеченного обращения сквозь призму корпуса письменных текстов*. – В: К. Киселева, В. Плунгян, Е. Рахилина, С. Татевосов (ред.). *Корпусные исследования по русской грамматике*. Москва: Пробел, 224 – 244. // **Daniel' 2009**: Daniel', M. *Novyy russkiy vokativ: istoriya formy usechennogo obrashcheniya skvoz' prizmu korpusa pis'mennykh tekstov*. – W: Kiseleva, K. Plungyan, V., Rakhilina, Ye., Tatevosov, S. (red.). *Korpusnyye issledovaniya po russkoy grammatike*. Moskva: Probel, 224 – 244.

Ефремов 2010: Ефремов, В. *Трансформации русского речевого этикета: обращения*. – В: «*Вестник Герценовского университета*.» РГПУ. СПб. № 4 10(84): 44 – 48. // **Yefremov 2010**: Yefremov, V. «Transformatsii russkogo rechevogo etiketa: obrashcheniya.» – W: «*Vestnik Gertsenovskogo universiteta. RGPU*.» SPB. Nr 10(84): 44 – 48.

Михальчук 2016: Михальчук, Т. *Русский речевой этикет. Практикум*. Минск: Вышэйшая школа. // **Mikhal'chuk 2016**: Mikhal'chuk, T. *Russkiy rechevoy etiket. Praktikum*. Minsk: Vysheyshaya shkola.

Петрушина и Лайкова 2020: Петрушина В.Е. и Лайкова А.В. *Народные духовные стихи в современном исполнении. Методическое пособие.* Москва: ГБОУ ДО ДТДиМ «На Стопани»).// **Petrushina i Laykova 2020**: Petrushina V.E. i Laykova A.V. *Narodnye dukhovnye stikhi v sovremennom ispolnenii. Metodicheskoe posobie*. Moskva: GBOU DO DTDiM «Na Stopani».

Соловьев 2001: Соловьев, Э. *Современный этикет. Деловой протокол*. Москва: Ось-89. // **Solov'yev 2001**: Solov'yev, E. *Sovremennyy etiket. Delovoy protokol*. Moskva: Os'-89.

Сумиласова 2009: Сумиласова, Я. *Молитвенник для католиков латинского обряда*. Караганда: Кредо. // **Sumilasova 2009**: Sumilasova, Ya. *Molitvennik dlya katolikov latinskogo obryada*. Karaganda: Kredo.

Формановская 1989: Формановская, Н. *Речевой этикет и культура общения*. Москва: Высшая школа. // **Formanovskaya 1989**: Formanovskaya, N. *Rechevoy etiket i kul'tura obshcheniya*. Moskva: Vysshaya shkola.

Янко 2010: Янко, Т. *Разрешите обратиться!* – В: Е. Муравенко, О. Шеманаева (ред.). *Лингвистика для всех. Летние лингвистические школы 2007 и 2008*. Москва: МЦНМО, 345 – 354. // **Yanko 2010**: Yanko, T. *Razreshite obratit'sya!* – V: Ye. Muravenko, O. Shemanayeva (red.). *Lingvistika dlya vsekh. Letniye lingvisticheskiye shkoly 2007 i 2008*. Moskva: MTSNMO, 345 – 354.

Marcjanik 2009: Marcjanik, M. *Mówimy uprzejmie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ożóg 2005: Ożóg, K. Współczesny model grzeczności językowej. –W: „Acta Universitatis Wratislaviensis. Język a Kultura." T. 17, nr 2796. 9 – 15. Wrocław.

Sieczkowski 1964: Sieczkowski, A. *Kategoria gramatyczna wołacza w językach zachodniosłowiańskich*. – W: H. Karaś (red.). „Prace Filologiczne XVIII", cz. 2, Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 246.

Zarębina 1987: Zarębina, M. *Stosunek wzajemny wołacza i mianownika*. – W: „Slavia Occidentalis", tom 44: 89–101.

Интернет-ресурсы

Астафьев 2000: Астафьев, В. *Женилка*. // **Astaf'yev 2000**: Astaf'yev, V. *Zhenilka*. <https://tululu.org/read17146/> [15.06.2024].

Витали 2014: Витали, Ф. *Существует ли звательный падеж в русском языке?* – В: «Язык и текст langpsy.ru», № 4, 1 – 9. // **Vitali 2014**: Vitali, F. *Sushchestvuyet li zvatel'nyy padezh v russkom yazyke?* – W: «Yazyk i tekst langpsy.ru», nr 4, 1 – 9. <https://psyjournals.ru/journals/langt/archive/2014_n4/langt_2014_n4_Vitali.pdf. 3>\ [12.03.2023].

Слово архимандрита Климента (Родайкина) при наречении во епископа Рузаевского, викария Саранской епархии. – В: «Журнал Московской Патриархии», № 1, 2010. // *Slovo arkhimandrita Klimenta (Rodaykina) pri narechenii vo yepiskopa Ruzayevskogo, vikariya Saranskoy yeparkhii*. – W: «Zhurnal Moskovskoy Patriarkhii», nr 1, 2010. <http://www.patriarchia.ru/db/text/951724.html> [14.01.2023].

Тургенев, И. *Записки охотника. Бежин луг*. // Turgenev, I. *Zapiski okhotnika. Bezhin lug*.

<https://mybook.ru/author/ivan-sergeevich-turgenev/zapiski-ohotnika/citations/360991/> [10.06.202].

Уткин 2010: Уткин, А. *Крепость сомнения*. // **Utkin 2010**: Utkin, A. *Krepost' somneniya*. <http://loveread.ec/view_global.php?id=37740> [10/06.2022].

Народная песня: Грешный человече. // *Narodnaya pesnya: Greshnyy cheloveche*. <https://amdm.ru/akkordi/raznye_pesni/100851/greshnyy_cheloveche/> [10.06.2022].

Список аббревиатур

NCK – Narodowe Centrum Kultury (<https://www.nck.pl/>) – Wołacz. <https://www.nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/ojczysty-dodaj-do-ulubionych/ciekawostki-jezykowe/wołacz> [23.10.2022].

SJP – *Słownik Języka Polskiego PWN* (<https://sjp.pwn.pl/>)

Łukasz Trzeciak

Uniwersytet Pomorski w Słupsku, Polska/
Pomeranian University in Słupsk, Poland
ORCID: 0000-0003-1999-5004
lukasz.trzeciak@upsl.edu.pl

IMIONA POPULARNE W BUŁGARII I POLSCE NA POCZĄTKU XXI WIEKU

FIRST NAMES POPULAR IN BULGARIA AND POLAND AT THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY

Streszczenie: *Przedmiotem artykułu są imiona popularne w Bułgarii i Polsce na początku XXI wieku (na przykładzie 2015 roku). Imię jest nazwą własną nadawaną człowiekowi przy narodzinach, chrzcie lub w innym ważnym momencie życia. W niniejszym opracowaniu przedstawiono imiona – męskie i żeńskie – najczęściej nadawane w Bułgarii i Polsce: na podstawie danych ogólnokrajowych oraz dotyczących wybranych miast – Starej Zagory (Republika Bułgarii) oraz Gdańska (Rzeczpospolita Polska). Zarówno w Bułgarii, jak i w Polsce dominują imiona wywodzące się z tradycji chrześcijańskiej: w Polsce – katolickiej, w Bułgarii – prawosławnej.*

Słowa kluczowe: *antroponimia; imię; antroponimia bułgarska; antroponimia polska.*

Abstract: *The main topic of this article are first names popular in Bulgaria and Poland at the beginning of the 21st century (on the example of 2015). First name – name which a person is given at birth, baptism or at some other significant moment in life. This article presents the most common – male and female – names in Bulgaria and Poland: based on nationwide data and data from selected cities – Stara Zagora (Republic of Bulgaria) and Gdańsk (Republic of Poland). Both in Bulgaria and Poland, the majority of first names are Christian origin and significance: in Poland – Catholic, in Bulgaria – Orthodox.*

Keywords: *anthroponymy; first name; Bulgarian anthroponymy; Polish anthroponymy.*

Imię jest osobową nazwą własną nadawaną nowo narodzonemu dziecku w akcie o charakterze religijnym (w społeczeństwach chrześcijańskich podczas chrztu) lub administracyjnym; współcześnie jest ono wybierane przez

rodziców lub opiekunów z bogatego repertuaru imienniczego, a sporadycznie tworzone są także nowe imiona (Селимски 2002: 347; Malec 2005: 97 – 99). W literaturze onomastycznej istnieją liczne opracowania[1] poświęcone imiennictwu bułgarskiemu (np.: Илчев 1969; Ковачев 1987; Заимов 1988; Ковачев 1995; Селимски 1999; Янев 2009; Чолева-Димитрова, Влахова-Ангелова 2019; Чолева-Димитрова, Данчева, Влахова-Ангелова, Петкова 2024) i polskiemu (np.: Taszycki 1925; Bystroń 1938; Malec 1971; Karplukówna 1973; Rieger 1977; Borek 1978; Bubak 1983; Klisiewicz 1989; Mikołajczakowa 1991; Szulowska 1992: 13 – 28; Bubak 1993; Kopertowska 1994; Malec 1994; Rymut 1995; Malec 1996; Malec 2002; Fros, Sowa 2000; Grzenia 2002; Lech 2003; Sarnowska-Giefing 2008; Rudnicka-Fira 2013; Łojek 2022).

Zarówno w bułgarskim (zob. Кръстева-Благоева 1999), jak i w polskim systemie antroponimicznym (zob. Malec 2001) występują imiona rodzime. Przeważają jednak imiona chrześcijańskie (wywodzące się z różnych języków i kręgów kulturowych), wprowadzone do imiennictwa bułgarskiego i polskiego z początkiem chrystianizacji, ale szeroko rozpowszechnione w kolejnych wiekach; dominują one do dziś – choć i Kościół w Polsce (zob. Rospond 1985), i Cerkiew w Bułgarii nie odgrywają już tak przemożnej roli, jak w przeszłości (Димитрова-Тодорова 2003a: 498; Malec 2003: 484).

W niniejszym artykule zostaną przedstawione imiona najczęściej nadawane w Bułgarii i Polsce na początku XXI wieku: na przykładzie danych z 2015 roku – ogólnokrajowych oraz dotyczących miast zajmujących szóste miejsca w tych państwach pod względem liczby ludności – Starej Zagory (136807 mieszkańców) (НСИ) oraz Gdańska (462249 mieszkańców) (GUS). Nadrzędnym celem opracowania jest ukazanie popularności badanych onimów oraz analiza zgromadzonego materiału.

Materiał badawczy z Polski pochodzi z danych udostępnianych przez Ministerstwo Cyfryzacji – *Statystyka imion nadawanych w 2015 roku* (MC) – ogólnopolskie oraz Centralne Repozytorium Informacji Publicznej Otwarte Dane – *Wykaz imion dzieci urodzonych w roku 2015 zameldowanych na terenie gminy miasta Gdańsk* (CRIP); z Bułgarii zaczerpnięto z danych Narodowego Instytutu Statystycznego Republiki Bułgarii (Национален статистически институт) – *Имената в България през 2015 година (предварителни данни)* – ogólnobułgarskie (НСИБ) oraz dotyczących Starej Zagory (za: Чолева-Димитрова, Влахова-Ангелова, Данчева 2021: 75 – 83).

[1] Obszerna bibliografia obejmuje wybór bułgarskiej i polskiej literatury onomastycznej, dokumentując kontekst teoretyczny i metodologiczny badań oraz wskazując źródła umożliwiające dalsze zgłębianie tematu.

W poniższych tabelach przedstawione zostaną imiona popularne (żeńskie oraz męskie) w Bułgarii i Polsce: najczęściej nadawane w 2015 roku w tych krajach oraz w wybranych miastach – Starej Zagorze i Gdańsku.

Do najczęściej nadawanych imion żeńskich w Bułgarii oraz Polsce w 2015 roku należały:

Tabela 1. *Najczęściej nadawane imiona żeńskie w Bułgarii i Polsce w 2015 roku*

Ranga	**Imiona (liczba wystąpień)**	
	Bułgaria	**Polska**
1	*Виктория* (847)	*Zuzanna* (9151)
2	*Мария* (803)	*Lena* (8768)
3	*Никол* (737)	*Julia* (8541)
4	*Александра* (457)	*Maja* (8092)
5	*Габриела* (396)	*Zofia* (7380)
6	*Дария* (393)	*Hanna* (6940)
7	*Рая* (392)	*Amelia* (6499)
8	*Йоана* (362)	*Aleksandra* (5649)
9	*София* (358)	*Alicja* (5529)
10	*Симона* (345)	*Natalia* (4815)

Na liście najczęściej nadawanych imion znalazły się dwa odpowiedniki: *Александра – Aleksandra* oraz *София – Zofia*.

Zarówno w Bułgarii, jak i w Polsce dominują imiona wywodzące się z tradycji chrześcijańskiej.

Wśród najpopularniejszych imion żeńskich w Bułgarii są: związane z tradycją prawosławną – *Мария*, *Александра*, *Йоана*, *София*, *Симона*; zyskujące popularność imiona przyswojone z obcych systemów antroponimicznych – *Виктория*, *Никол*, *Габриела*; rodzime zakorzenione w bułgarskiej antroponimii – *Дария*, *Рая*.

Do najczęściej nadawanych imion żeńskich w Polsce należą: związane z tradycją katolicką – *Zuzanna*, *Lena*, *Julia*, *Zofia*, *Hanna*, *Amelia*, *Aleksandra*, *Alicja*, *Natalia*; zyskujące popularność imię świeckie – *Maja*.

Najczęściej nadawane imiona żeńskie w Starej Zagorze i Gdańsku w 2015 roku:

Tabela 2. *Najczęściej nadawane imiona żeńskie w Starej Zagorze i Gdańsku w 2015 roku*

Ranga	**Imiona (liczba wystąpień)**	
	Stara Zagora	**Gdańsk**
1	*Виктория* (20)	*Zofia* (90)
2	*Мария* (19)	*Hanna* (86)
3	*Дария* (18)	*Zuzanna* (86)
4	*Александра* (16)	*Maja* (82)
5	*Никол* (13)	*Alicja* (78)
6	*Симона* (12)	*Lena* (74)
7	*Йоана* (11)	*Julia* (72)
8	*Габриела*, *Крисия* (9)	*Natalia* (66)
9	*Даная*, *Катя*, *Рая*, *Сияна* (8)	*Amelia* (58)
10	*Божидара*, *Деница*, *Ивайла*, *Иванина*, *Теодора* (7)	*Aleksandra* (55)

Na liście najpopularniejszych imion w obu miastach znalazł się tylko jeden odpowiednik: *Александра – Aleksandra*.

Większość najczęściej nadawanych imion żeńskich w Bułgarii (prócz antroponimu: *София*) znajduje się także na liście najpopularniejszych imion w Starej Zagorze z 2015 roku. Wykaz ze Starej Zagory obejmuje ponadto imiona: związane z tradycją prawosławną – *Иванина*, *Теодора*, w tym hipokorystyk – *Катя*; rodzime zakorzenione w bułgarskiej antroponimii – *Сияна*, *Божидара*, *Деница*, *Ивайла*; zyskujące popularność imię przyswojone z obcego systemu antroponimicznego – *Крисия*; imię świeckie – *Даная*.

Wykaz najczęściej nadawanych imion żeńskich w Gdańsku jest tożsamy z listą najpopularniejszych imion w Polsce z 2015 roku (różnice dotyczą rangi).

Najpopularniejsze imiona męskie w Bułgarii oraz Polsce w 2015 roku:

Tabela 3. *Najczęściej nadawane imiona męskie w Bułgarii i Polsce w 2015 roku*

Ranga	**Imiona (liczba wystąpień)**	
	Bułgaria	**Polska**
1	*Георги* (1109)	*Jakub* (8730)
2	*Александър* (1052)	*Antoni* (7988)
3	*Мартин* (876)	*Szymon* (7553)
4	*Димитър* (759)	*Jan* (7271)

5	*Иван* (677)	*Filip* (6801)
6	*Николай* (662)	*Kacper* (6479)
7	*Никола* (644)	*Aleksander*, *Franciszek* (5574)
8	*Даниел* (609)	*Mikołaj* (5479)
9	*Виктор* (589)	*Wojciech* (5469)
10	*Кристиян* (559)	*Adam* (5063)

Wśród najczęściej nadawanych imion znalazły się odpowiedniki: *Александър – Aleksander*, *Иван – Jan* oraz *Николай*/*Никола – Mikołaj*.

Zarówno w Bułgarii, jak i w Polsce dominują imiona wywodzące się z tradycji chrześcijańskiej.

Do najpopularniejszych imion męskich w Bułgarii należą: związane z tradycją prawosławną – *Георги*, *Александър*, *Димитър*, *Иван*, *Николай*; zyskujące popularność imiona przyswojone z obcych systemów antroponimicznych – *Мартин*, *Никола*, *Даниел*, *Виктор*, *Кристиян*.

Najczęściej nadawane imiona męskie w Polsce są związane wyłącznie z tradycją katolicką – *Jakub*, *Antoni*, *Szymon*, *Jan*, *Filip*, *Kacper*, *Aleksander*, *Franciszek*, *Mikołaj*, *Wojciech*, *Adam*.

Wśród najczęściej nadawanych imion męskich w Starej Zagorze i Gdańsku w 2015 roku są:

Tabela 4. *Najczęściej nadawane imiona męskie w Starej Zagorze i Gdańsku w 2015 roku*

Ranga	**Imiona (liczba wystąpień)**	
	Stara Zagora	**Gdańsk**
1	*Георги* (30)	*Jan* (105)
2	*Мартин*[2]	*Jakub* (94)
3	*Александър* (19)	*Aleksander* (87)
4	*Виктор*, *Теодор* (17)	*Franciszek* (82)
5	*Димитър*, *Николай*, *Симеон* (16)	*Kacper* (75)
6	*Ивайло* (15)	*Antoni* (73)
7	*Даниел*, *Иван*, *Калоян* (14)	*Michał* (70)
8	*Кристиян*, *Никола*, *Стефан* (13)	*Szymon* (65)
9	*Борис*, *Кристиан* (10)	*Stanisław* (62)
10	*Давид*, *Петър* (9)	*Wojciech* (60)

[2] Brak danych dotyczących liczby wystąpień.

Na liście najczęściej nadawanych imion znalazły się trzy odpowiedniki: *Александър – Aleksander*, *Симеон – Szymon* oraz *Иван – Jan*.

Wykaz najpopularniejszych w Starej Zagorze imion męskich obejmuje wszystkie antroponimy najczęściej nadawane w Bułgarii w 2015, ponadto uwzględnia imiona: związane z tradycją prawosławną – *Теодор*, *Симеон*, *Стефан*, *Давид*, *Петър*; rodzime zakorzenione w bułgarskiej antroponimii – *Ивайло*, *Калоян*, *Борис*; zyskujące popularność imię przyswojone z obcego systemu antroponimicznego – *Кристиан* (wariant imienia *Кристиян*).

Większość najczęściej nadawanych imion męskich w Gdańsku znajduje się również na liście najpopularniejszych imion w Polsce z 2015 roku. W wykazie nie odnotowano imion: *Filip*, *Mikołaj*, *Aleksander*; uwzględnione zostały w nim inne imiona z tradycji chrześcijańskiej: *Michał* oraz *Stanisław*.

Kult świętych, kalendarz liturgiczny oraz uwarunkowania kulturowo-obyczajowo-społeczno-religijne miały w przeszłości wielki wpływ na repertuar imienniczy. Obecnie przeważają uwarunkowania inne niż religijne, imiona chrześcijańskie są więc wybierane na przykład ze zindywidualizowanych względów (między innymi estetycznych), motywacja może łączyć różne czynniki (na przykład kulturowo-społeczne – moda oraz rodzinne – tradycja).

Od początku drugiej połowy XX wieku stopniowo zanika motywacja religijna, wzrasta zaś motywacja osobista i kulturowo-społeczna wyboru imion (por. Вълканова 1989; Ангелова-Атанасова 2001; Димитрова-Тодорова 2003b: 526; Rzetelska-Feleszko 2003: 513; Umińska-Tytoń 2003; Колева 2010; Вачкова 2011; Malec 2015; Влахова-Ангелова 2017; Данчева 2019; Choleva-Dimitrova, Vlahova-Angelova, Dancheva, Petkova 2021; Левкова 2021; Gawroń 2022; Jakubowska 2022; Vlahova-Angelova 2023; Влахова-Ангелова, Петкова 2023).

Niniejszy artykuł jest jedynie przyczynkiem do tematu, wstępem do dalszych badań nad popularnością imion we współczesnej bułgarskiej i polskiej antroponimii.

Pogłębionej dalszej analizy wymagają różnorodne aspekty nadawania imion. Interesującą perspektywą badawczą byłoby prześledzenie uwarunkowań kulturowo-obyczajowo-społeczno-religijnych w ujęciu synchronicznym i diachronicznym.

Choć motywacja religijna w Polsce traci znaczenie, nadal odnotowuje się między innymi nadawanie imion: kalendarzowych (przyniesionych); mających zapewnić opiekę patrona (ważnego z określonej perspektywy – kultu religijnego w ogóle, danej rodziny lub społeczności, danego aktu nominacji); związanych z ważnymi wydarzeniami o charakterze religijnym;

stanowiących wotum (dziękczynne, błagalne, przebłagalne); mających etymologiczne związki z religią (w tym: teoforyczne) (Kresa 2021: 218, 232). Podobne zjawiska – np. związane z lokalnym kultem nadawanie imion nawiązujących do wezwań cerkwi – występują w Bułgarii (Чолева-Димитрова, Влахова-Ангелова, Данчева 2021: 80).

BIBLIOGRAFIA

Borek 1978: Borek, H. *Socjolingwistyczne aspekty imiennictwa*, W: *Onomastica*, XXIII, 163 – 175.

Bubak 1983: Bubak, J. *Nadawanie imion w Polsce. Aspekt prawny i językowy*, Socjolingwistyka, 5, 145 – 164.

Bubak 1993: Bubak, J. *Księga naszych imion*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Bystroń 1938: Bystroń, J. S. *Księga imion w Polsce używanych*, Warszawa: Rój.

Choleva-Dimitrova, Vlahova-Angelova, Dancheva, Petkova 2021: Choleva-Dimitrova, A., Vlahova-Angelova, M., Dancheva, N., Petkova, G. Dynamics of first names in the Bulgarian anthroponymic system (according to official first names in the city of Sofia, in the years 2007 and 2014). – W: *Onoma*, 56, 57 – 85.

Fros, Sowa 2000: Fros, H., Sowa, F. *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków: Wydawnictwo WAM.

Gawroń 2022: Gawroń, M. *Współczesne motywacje imiennicze w województwie podlaskim na podstawie badań ankietowych*, Białostockie Archiwum Językowe, 22, 61 – 81.

Grzenia 2002: Grzenia, J. *Słownik imion*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Jakubowska 2022: Jakubowska, S. *Imiona ‑ dziedzictwo kultury. Zmienność imiennictwa w polskich środowiskach lokalnych na przykładzie rzymskokatolickiej parafii Jadowniki (Podgórne) w Małopolsce w latach 1784 – 2005*, Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka.

Karplukówna 1973: Karplukówna, M. *Polskie imiona słowiańskie*, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Klisiewicz 1989: Klisiewicz, E. *Męskie imiona chrzestne w parafii Rudawa k. Krakowa z lat 1570-1897 (na podstawie ksiąg metrykalnych)*, *Onomastica*, XXXIII, 172 – 173.

Kopertowska 1994: Kopertowska, D. *Ewolucja motywacji w imiennictwie*, Język Polski, LXXIV/1, 22 – 33.

Kresa 2021: Kresa, M. *„Mama taty nazywa się Barbara, ponieważ urodziła się w Barbórkę" – religijne motywacje nadawania imion dzieciom czterech pokoleń Polaków*

(na przykładzie rodzin studentów i studentek Uniwersytetu Warszawskiego). – W: Porayski-Pomsta, J., Sobolewska, K. (red.). *Polszczyzna jest zobowiązaniem, a dla niektórych pasją. Tom prac ofiarowanych prof. dr hab. Barbarze Falińskiej w 90. rocznicę urodzin*, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 217 – 233.

Lech 2003: Lech, D. *Imiona chrzestne mieszkańców Opolszczyzny w XIX i XX w. Analiza językowo-kulturowa*, *Onomastica Slavogermanica*, XXIV, 113 – 122.

Łojek 2022: Łojek, A. *Kult świętych jako motywacja wyboru imienia w parafii Daleszyce w XVII – XIX wieku (na przykładzie imion kalendarzowych)*, *Rozprawy Komisji Językowej*, LXX, 71 – 104.

Malec 1971: Malec, M. *Budowa morfologiczna staropolskich złożonych imion osobowych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.

Malec 1994: Malec, M. *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków: Instytut Języka Polskiego (Polska Akademia Nauk).

Malec 1996: Malec, M. *O imionach i nazwiskach w Polsce*, Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.

Malec 2001: Malec, M. *Imię w polskiej antroponimii i kulturze*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.

Malec 2003: Malec, M. *Nazwy własne a problematyka religijna*, W: Rzetelska-Feleszko, E., Cieślikowa, A., Duma, J. (red.). *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, t. II. Warszawa – Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 482 – 484.

Malec 2005: Malec, M. *Imiona*, W: Rzetelska-Feleszko, E. (red.). *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, 97 – 118.

Malec 2015: Malec, M. *Kulturowe przyczyny zmian w polskim imiennictwie osobowym (w ujęciu diachronicznym)*. – W: *Onomastica*, LIX, 123 – 136.

Mikołajczakowa 1991: Mikołajczakowa, B. *Imiona chłopskie i mieszczańskie w Szamotulskiem w XVII wieku*, Studia Polonistyczne, XVI/XVII, 93 – 101.

Rieger 1977: Rieger, J. *Imiennictwo ludności wiejskiej w ziemi sanockiej i przemyskiej w XV w.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Rospond 1985: Rospond, S. *Kościół w dziejach języka polskiego*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Rudnicka-Fira 2013: Rudnicka-Fira, E. *Imiennictwo krakowian od XVI do XVIII wieku na tle historii i kultury*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Rymut 1995: Rymut, K. *Słownik imion współcześnie w Polsce używanych*, Kraków: Instytut Języka Polskiego (Polska Akademia Nauk).

Rzetelska-Feleszko 2003: Rzetelska-Feleszko, E. *Zmiany w nazewnictwie w XX wieku*, W: Rzetelska-Feleszko, E., Cieślikowa, A., Duma, J. (red.). *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, t. II. Warszawa – Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 512 – 513.

Sarnowska-Giefing 2008: Sarnowska-Giefing, I. *Kult świętych i błogosławionych (też poznaniaków i Wielkopolan) oraz jego odbicie w poznańskiej antroponimii. Na*

podstawie najstarszych spisów obywateli Poznania, W: Laskowska, E., Benenowska I. i Jaracz M. (red.). *Język, społeczeństwo, wartości*. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 389 – 404.

Szulowska 1992: Szulowska W. *Imiennictwo dawnej ziemi halickiej i lwowskiej*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Taszycki 1925: Taszycki W. *Najdawniejsze polskie imiona osobowe*, Kraków: Polska Akademja Umiejętności.

Umińska-Tytoń 2003: Umińska-Tytoń, E. *Niektóre kulturowe aspekty współczesnego imiennictwa polskiego*, W: Kaleta, Z. (red.). *Nazwy własne a kultura. Polska i inne kraje słowiańskie*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 121 – 147.

Vlahova-Angelova 2023: Vlahova-Angelova, M. Are Traditional Bulgarian Names Still Prestigious at the Beginning of the 21st Century? A Survey on Contemporary Bulgarian Baby Names. – In: Bijak, U., Swoboda, P., Walkowiak, J. B. (eds.). *Onomastics in Interaction with Other Branches of Science. Proceedings of the 27th International Congress of Onomastic Sciences*, Vol. 2 *Anthroponomastics*, Cracow: Jagiellonian University Press, 531 – 552.

Ангелова-Атанасова 2001: Ангелова-Атанасова, М. *Личните имена у българите (1981 – 1990). Състояние и проблеми на съвременните български лични имена*, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий". // **Angelova-Atanasova 2001**: Angelova-Atanasova, M. *Lichnite imena u balgarite (1981 – 1990). Sastoyanie i problemi na savremennite balgarski lichni imena*, Veliko Tarnovo: „Sv. Sv. Kiril i Metodiy".

Вачкова 2011: Вачкова, К. *Традиции и мода в българската личноименна система*, Проблеми на социолингвистиката, кн. 10: Езикът и социалният опит, 69 – 73. // **Vachkova 2011**: Vachkova, K. *Traditsii i moda v balgarskata lichnoimenna sistema*, Problemi na sotsiolingvistikata, kn. 10: Ezikat i sotsialniyat opit, 69 – 73.

Влахова-Ангелова 2017: Влахова-Ангелова, М. *Тенденции при избора на личните имена – съпоставително изследване на имената на новородените в гр. Варна и област София през 2010 г.*, Списание на Българската академия на науките, CXXX/4, 39 – 47. // **Vlahova-Angelova 2017**: Vlahova-Angelova, M. *Tendentsii pri izbora na lichnite imena – sapostavitelno izsledvane na imenata na novorodenite v gr. Varna i oblast Sofiya prez 2010 g.*, Spisanie na Balgarskata akademiya na naukite, CXXX/4, 39 – 47.

Влахова-Ангелова, Петкова 2023: Влахова-Ангелова, М., Петкова, Г. *Гранични явления в съвременната българска антропонимия*, *Onomastica*, LXVII, 73 – 90. // **Vlahova-Angelova, Petkova 2023**: Vlahova-Angelova, M., Petkova, G. *Granichni yavleniya v savremennata balgarska antroponimiya*, *Onomastica*, LXVII, 73 – 90.

Вълканова 1989: Вълканова, А. *Традиция и новаторство в образуването на българските лични имена*, В: *Втори международен конгрес по българистика,*

23 май – 3 юни 1986 г. София: Издателство на БАН, 100 – 107. // **Valkanova 1989**: Valkanova, A. *Traditsiya i novatorstvo v obrazuvaneto na balgarskite lichni imena*, V: *Vtori mezhdunaroden kongres na balgaristika, 23 may – 3 yuni 1986 g.* Sofiya: Izdatelstvo na BAN, 100 – 107.

Данчева 2019: Данчева, Н. *Модните лични имена в началото на XXI век*, В: *Лингвистични проблеми*, I/1, 272 – 285. // **Dancheva 2019**: Dancheva, N. *Modnite lichni imena v nachaloto na XXI vek*, V: *Lingvistichni problemi*, I/1, 272 – 285.

Димитрова-Тодорова 2003a: Dimitrova-Todorova, L. *Връзката на собствените имена с религиозната проблематика*, // **Dimitrova-Todorova 2003a**: Dimitrova-Todorova, L. *Vrazkata na sobstvenite imena s religioznata problematika*, B: Rzetelska-Feleszko, E., Cieślikowa, A., Duma, J. (red.). *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, t. II. Warszawa – Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 496 – 498.

Димитрова-Тодорова 2003b: Dimitrova-Todorova, L. *Промени в именуването през 20 век.* – B: Rzetelska-Feleszko, E., Cieślikowa, A., Duma, J. (red.). *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, t. II. Warszawa – Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 524 – 526. // **Dimitrova-Todorova 2003b**: Dimitrova-Todorova, L. *Promeni v imenuvaneto przez 20 vek*.

Заимов 1988: Заимов, Й. *Български именник*, София: БАН. // Zaimov 1988: Zaimov, Y. *Balgarski imennik*, Sofiya: BAN.

Илчев 1969: Илчев, С. *Речник на личните и фамилни имена у българите*. София: Издателство на БАН. // **Ilchev 1969**: Ilchev, S. *Rechnik na lichnite i familni imena u balgarite*. Sofiya: Izdatelstvo na BAN.

Ковачев 1987: Ковачев, Н. *Честотно-тълковен речник на личните имена у българите*, София: Д-р П. Берон. // **Kovachev 1987**: Kovachev, N. *Chestotno-talkoven rechnik na lichnite imena u balgarite*, Sofiya: D-r P. Beron.

Ковачев 1995: Ковачев, Н. *Честотно-етимологичен речник на личните имена в съвременната българска антропонимия*, Велико Търново: ПИК. // **Kovachev 1995**: Kovachev, N. *Chestotno-etimologichen rechnik na lichnite imena v savremennata balgarska antroponimiya*, Veliko Tarnovo: PIK.

Колева 2010: Колева, К. *Днешните критерии за избор на лично име в България*. В: Състояние и проблеми на българската ономастика, 11/1, 220 – 233. // **Koleva 2010**: Koleva, K. Dneshnite kriterii na izbor na lichno ime v Balgariya, V: Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika, 11/1, 220 – 233.

Кръстева-Благоева 1999: Кръстева-Благоева, Е. *Личното име в българската традиция*, София: АИ „Проф. М. Дринов". // **Krasteva-Blagoeva 1999**: Krasteva-Blagoeva, E. *Lichnoto ime v balgarskata traditsiya*, Sofiya; AI „Prof. M. Drinov".

Левкова 2021: Левкова, Р. Наблюдения върху най-популярните имена за новородени в сравнителен план с други страни (за края на второто десетилетие на XXI век), В: *Studia philologica Universitatis Velikotarnovensis*, 40/1, 231 – 238. // **Levkova 2021**: Levkova, R. *Nablyudeniya varhu nay-populyarnite imen za novorodeni*

v sravnitelen plan s drugi strani (za kraya na vtoroto desetiletie na XXI vek), V: *Studia philologica Universitatis Velikotarnovensis*, 40/1, 231 – 238.

Селимски 1999: Селимски, Л. *Християнските имена у българските католици*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. // **Selimski 1999**: Selimski, L. *Hristiyanskite imena u balgarskite katolitsi*.

Селимски 2002: Selimski, L. *Антропонимия I – Лични имена*// **Selimski 2002**: Selimski, L. *Antroponimiya I – Lichni imena*, W: Rzetelska-Feleszko, E., Cieślikowa, A., Duma, J. (red.). *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, t. I. Warszawa – Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 347 – 356.

Чолева-Димитрова, Влахова-Ангелова 2019: Чолева-Димитрова, А., Влахова-Ангелова, М. *Състояние и проблеми на българската личноименна система*, кн. Български език и литература, 4, 373 – 389. // **Choleva-Dimitrova, Vlahova-Angelova 2019**: Choleva-Dimitrova, A., Vlahova-Angelova, M. *Sastoyanie i problemi na balgarskata lichnoimenna sistema*, Balgarski ezik i literatura, kn. 4, 373 – 389.

Чолева-Димитрова, Влахова-Ангелова, Данчева 2021: Чолева-Димитрова, А., Влахова-Ангелова, М., Данчева, Н. *Мода на личните имена в българските градове*, София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов". // **Choleva-Dimitrova, Vlahova-Angelova, Dancheva 2021**: Choleva-Dimitrova, A., Vlahova-Angelova, M., Dancheva, N. *Moda na lichnite imena v balgarskite gradove*, Sofiya: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov".

Чолева-Димитрова, Данчева, Влахова-Ангелова, Петкова 2024: Чолева-Димитрова, А., Данчева, Н., Влахова-Ангелова, М., Петкова, Г. *Българските лични имена днес*, София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов". // **Choleva-Dimitrova, Dancheva, Vlahova-Angelova, Petkova 2024**: Choleva-Dimitrova, A., Dancheva, N., Vlahova-Angelova, M., Petkova, G. *Balgarskite lichni imena dnes*, Sofiya: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov".

Янев 2009: Янев, Б. *Система на личните имена в българския и немския език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски". // **Yanev 2009**: Yanev, B. *Sistema na lichnite imena v balgarskiya i nemski ezik*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski".

CRIP: Centralne Repozytorium Informacji Publicznej Otwarte Dane – serwis dane.gov.pl – Wykaz imion dzieci urodzonych w roku 2015 zameldowanych na terenie gminy miasta Gdańsk <https://dane.gov.pl/pl/dataset/1811,czestosc-imion-nadawanych-w-gdansku/resource/22108/table> [29.11.2024].

GUS: Główny Urząd Statystyczny – Baza Demografia <https://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx> [29.11.2024].

MC: Ministerstwo Cyfryzacji – Statystyka imion nadawanych w 2015 roku <http://archiwum.mc.gov.pl/files/imiona_2015.pdf> [29.11.2024].

НСИ: Национален статистически институт – Население по градове и пол. // **NSI**: Natsionalen statisticheski institut – Naselenie po gradove i pol <https://www.nsi.bg/bg/content/2981/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%BF%D0%BE-%D0%B3%D1%80%

D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B5-%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D-0%BB> [29.11.2024].

НСИБ: Национален статистически институт – Имената в България през 2015 година (предварителни данни). // NSIB: Natsionalen statisticheski institut – Imenata v Balgariya przez 2015 godina (predvaritelni danni) <https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Names2015p_W04SUJV.pdf> [29.11.2024].

СТУДЕНТСКИ УЧАСТИЯ

UDZIAŁ STUDENCKI

Katarzyna Sułkowska

Uniwersytet Rzeszowski, Instytut Neofilologii, Polska/
University of Rzeszow, Institute of Neophilology, Poland
poczta.kasi28@gmail.com

KIM SĄ KASZUBI? ZARYS HISTORYCZNO-KULTUROWY

WHO ARE THE KASHUBIANS? HISTORICAL AND CULTURAL OUTLINE

Streszczenie: *Tematem artykułu jest kaszubska mniejszość etniczna, zamieszkująca tereny północnej Polski już od VI wieku, posługująca się odrębnym językiem słowiańskim. Przedstawiono historię Kaszubów, mającą swe początki jeszcze w średniowieczu. Opisowi podlegają kaszubskie ludowe wierzenia regionalne (demony leśne, dobre duszki domowe), zwyczaje (zażywanie tabaki, rogarstwo), tradycyjne potrawy. Przedstawiono etymologię nazwy Kaszuby, historię hymnu, teatru. Opisano bogatą kulturę i sztukę polskiej grupy etnicznej.*

Słowa kluczowe: *Kaszuby, mniejszości etniczne, historia i kultura Kaszub, wierzenia ludowe*

Abstract: *The subject of this article is the Kashubian ethnic minority, which has lived in northern Poland since the 6th century and speaks a distinct Slavic language. This article presents the history of the Kashubians, dating back to the Middle Ages. Kashubian folk regional beliefs (forest demons and good household spirits), customs (snuff-taking and the art of making snuff horns), and traditional dishes are described. The etymology of the name Kashuby, the history of the anthem, and the theater are presented. This article describes the rich culture and art of this Polish ethnic group.*

Keywords: *Kashubia, ethnic minorities, Kashubian history, Kashubian culture, Kashubian religious believes*

Polska to kraj, w którym swój dom znalazło wiele mniejszości etnicznych i etnograficznych. Dbają one o swoją tożsamość i historię, dzielą się swoimi tradycjami. Jedną z takich mniejszości są Kaszubi – grupa o bogatej kulturze i fascynującej historii. Obecnie, teren Polski zamieszkuje około 400 tysięcy osób, które posługują się językiem kaszubskim. Regularnie organizowane są

festiwale kaszubskie, a lokalne zespoły pieśni i tańca uczestniczą w tak zwanych wymianach kulturowych. Kim więc są Kaszubi i jaka jest ich historia?

Próba zrozumienia tego tematu wymaga zagłębienia się nie tylko w bogatą i w wielu momentach tragiczną historię kaszubskiej ziemi, ale także zrozumienia kaszubskich obyczajów, wierzeń oraz kultury. Wszystkie te aspekty składają się bowiem na niezwykle bogatą tożsamość Kaszubów.

Kaszubi – tak jak Polacy, Czesi, Słowacy oraz Serbowie Łużyccy etnicznie przynależą do Słowian Zachodnich. I choć dzięki emigracji można spotkać ich w wielu miejscach na świecie – na przykład w Kanadzie – to ich domem jest jednak Pomorze, czyli północ Polski. Język kaszubski, podobnie jak polski, należy do grupy języków lechickich. Oznacza to przede wszystkim duże podobieństwo fonetyczne (Szymikowski. Współnota).

Herbem Kaszub jest czarny gryf w koronie na żółtej tarczy. Flaga ma kolory analogiczne – są to dwa czarno-żółte pasy. Co ciekawe, Kaszubi nie mają oficjalnego jednego hymnu. Natomiast znane są dwie pieśni, pełniące jego rolę. Jest to (od 2011 roku) *Zemia Rodnô*, napisana przez kaszubskiego poetę Jana Trepczyka, oraz *Marsz Kaszubski* autorstwa Hieronima Derdowskiego, poety i działacza emigracyjnego w USA[1]. Pierwszy z wymienionych utworów opisuje piękno ziemi kaszubskiej oraz miłość do ojczyzny, mówi też o konieczności zapewnienia jej obrony. Hymn, od roku 2012 codziennie nadawany przez Radio Kaszëbë, ma za zadanie budzić w Kaszubach patriotyczną dumę, świadomość odrębności etnicznej (Pobidyńska 2009: 1).

W 2017 roku Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie uznało *Hymn Kaszubski* Feliksa Nowowiejskiego skomponowany na podstawie słów *Marszu Kaszubskiego* za kolejny hymn społeczności kaszubskiej (Belgrau 2017: 1; Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie 2017).

Za historyczną stolicę Kaszub najczęściej uznaje się Gdańsk, natomiast wśród Kaszubów powszechne są spory dotyczące tej kwestii (Belgrau 2017: 1; Stolice Kaszub). O miastach pretendujących do miana stolicy omawianej mniejszości etnicznej opowiada w wierszu poetka Maryla Wolska.

Siedem miast od dawna
Kłóci się ze sobą,
Które to jest z nich
Wszech Kaszub głową:
Gdańsk – miasto liczne,

[1] Zob. Derdowski Hieronim, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Derdowski-Hieronim;3891913.html>.

Kartuzy śliczne,
Święte Wejherowo,
Lębork, Bytowo,
Cna Kościerzyna
I Puck – perzyna. (Maryla Wolska, *Siedem miast od dawna*, 1907)

Pierwszy raz Kaszubi wspomniani zostali w bulli papieża Grzegorza IX z XIII w. (Labuda, 1996: 89). Niektórzy badacze przypuszczają jednak, że Kaszubi pojawili się na Pomorzu około VI wieku naszej ery (Szymikowski Współnota). Istnieje wiele teorii, wyjaśniających, skąd tam przywędrowali. Niektórzy historycy twierdzą, że Kaszubi przybyli na północ z Podlasia, inni zaś – że są potomkami Słowian, którzy przybyli nad Bałtyk z Półwyspu Bałkańskiego. Znane są przypuszczenia, sugerujące że pierwotne siedziby Kaszubów znajdowały się niedaleko Prusów i Litwinów. Nie ma jednak jednomyślności wśród badaczy w tej kwestii. Jak na razie dokładne pochodzenie Kaszubów pozostaje więc zagadką (Szymikowski. O nazwie).

Sama nazwa omawianej grupy etnicznej również pozostaje kwestią sporną. Według polskich kronikarzy może ona pochodzić od długich szat, układanych w fałdy, tak zwane *huby*, – stąd *kasz huby*, czyli 'układany w fałdy'. Henryk Derdowski twierdził, że „Kaszuby" wywodzą się od słowa *koszebe* 'wiklina, z której wyplatało się kosze' (Gulgowski 2009: 21). Autorem kolejnej, bardzo popularnej teorii jest niemiecki etnograf Franz Tetzner, żyjący na początku XX wieku. Zaprezentował on teorię, że nazwa *Kaszubi* pochodzi od litewskiego wyrazu *kuzabas* 'otwór w kamieniu młyńskim, przez który przesypuje się zboże'. Współcześni naukowcy jednak sądzą, że nazwa może oznaczać 'niezbyt głębokie wody, porośnięte wysoką trawą' (Szymikowski. O nazwie).

Według Gerarda Labudy historyczne granice Kaszub wyznaczają na zachodzie dolna Odra, na północy Bałtyk, a na wschodzie – dolna Wisła oraz Noteć na południu. Południowa zaś granica rozciąga się między Świeciem a Lipianami (Labuda, 1996: 3). Współcześnie natomiast tereny kaszubskie kojarzone są z powiatem puckim, wejherowskim, kościerskim, chojnickim oraz bytowskim (Pryczkowski 2017: 9).

Za pierwszą osadę kaszubską, powstałą około 512 roku, uznaje się miejscowość Dziedzice w gminie Barlinek. Natomiast pierwsza pisana wzmianka o tym ludzie pojawiła się w 1238 roku w bulli, czyli liście papieskim do joannitów ze Stargardu Szczecińskiego. W tym dokumencie został również wymieniony władca Pomorza Zachodniego Bogusław I, uważany za księcia Kaszub (Szymikowski.O nazwie).

W X wieku naszej ery ziemie pomorskie dostały się pod panowanie polskie, a w 997 roku do Gdańska przybył święty Wojciech. Podobno wtedy ludzie masowo przyjmowali chrześcijaństwo. Religia ta jednak nie zawitała na Pomorze na długo. Chociaż w roku 1000 utworzono biskupstwo gnieźnieńskie, to już kilka lat później zachodnia część Pomorza znowu się uniezależniła, a w połowie XI wieku najprawdopodobniej zrobiła to również jego wschodnia część. Te właśnie lata oraz początek XIII wieku charakteryzował się licznymi walkami polsko-kaszubskimi. Jak napisał Gall Anonim: *Polacy sięgali po sławę, Pomorzanie bronili wolności*. Sprawujący w tym czasie władzę Władysław Herman znany był z krwawych najazdów na ziemie kaszubskie. Ostatecznie Pomorze zostało ponownie podbite przez Polaków pod wodzą Bolesława Krzywoustego. To sprawiło, że ponownie zawitało tu chrześcijaństwo. Książę Warcisław z rodu Gryfitów oddał hołd Krzywoustemu, co pozwoliło mu na przejęcie władzy nad zachodnią częścią Kaszub. Później jego wnuk, książę pomorski Bolesław I, uznał zwierzchnictwo cesarza rzymskiego (niemieckiego) Fryderyka I Barbarossy. Działanie to wyzwoliło Kaszuby zachodnie spod panowania Polaków, natomiast wschodnia część nadal należała do Polski. Dopiero w XIII wieku dzięki rodowi Subisławiców wschodniej części również udało się odzyskać niepodległość (Szymikowski. Pomorze).

Zachodnia część Kaszub przechodziła w różne ręce. Na skutek późniejszego uznania przez Bolesława I zwierzchnictwa Danii, która w latach dwudziestych XIII wieku straciła dominację nad Bałtykiem, Kaszuby zachodnie stały się lennem Brandenburskiej Nowej Marchii – czyli prowincji margrabstwa Brandenburgii. Bogusławowi X udało się uwolnić tę część Pomorza spod władzy Brandenburgii w XIV wieku. Niestety po jego śmierci znów doszło do podziałów, a przejście spadkobierców Bogusława na luteranizm doprowadziło do germanizacji tej części Kaszub. W rezultacie ziemie te zostały finalnie wchłonięte przez księstwo Hohenzollern-Hechingen w 1815 roku (Szymikowski. Państwo Gryfitów).

Wschodnia część Kaszub również ma burzliwą historię. Świętopełek II z dynastii Subisławców jest niewątpliwie bardzo ważną postacią tego okresu. Za jego panowania księstwo wschodniokaszubskie stało się całkowicie niepodległe i sięgało od Gdańska aż do Bydgoszczy. Świętopełek prowadził kampanię przeciwko Księstwu Wielkopolskiemu i podbił ziemię słupsko-sławieńską. Niestety pod koniec XIII wieku ród Subisławców wygasł, co zostało wykorzystane przez Krzyżaków, którzy w 1309 roku zajęli Pomorze Gdańskie, a później zaczęli sprowadzać tutaj niemieckich osadników. Wojownicy kaszubscy brali udział w bitwie pod Grunwaldem, walcząc po stronie Krzyżaków. Zakon utracił dostęp do Pomorza Gdańskiego w wyniku pokoju toruńskiego w 1466

roku, a Kaszuby wschodnie stały się częścią państwa polskiego (Szymikowski. Państwo Subisławiców).

Kaszuby przez długi czas były częścią Polski, a w czasie rozbiorów znalazły się w granicach Prus. Dopiero w XIX wieku nastąpiło tak zwane odrodzenie Kaszub, zapoczątkowane przez Floriana Ceynowę, badacza folkloru i języka kaszubskiego. Pochodził on z kaszubskiej wsi, a po skończeniu gimnazjum w Chojnicach rozpoczął studia we Wrocławiu. To właśnie tam zapoznał się z ruchem panslawistycznym, co ostatecznie ukształtowało jego poglądy. Wziął udział w nieudanym powstaniu przeciwko zaborcom. Skazano go za to na karę śmierci, a wyrok z czasem zmieniono na dożywotni pobyt w więzieniu. Wyszedł na wolność dzięki rewolucji berlińskiej. Martwił się tym, że zachodnia część Kaszub została zgermanizowana, a wschodniej groziła i germanizacja, i polonizacja jednocześnie. Przygotował w związku z tym program odrodzeniowy Kaszubów. Osobiście wydał cztery publikacje w języku kaszubskim, dając tym samym początek literaturze kaszubskiej. Napotkał duży sprzeciw ze strony polskich środowisk politycznych i naukowych, ale poglądów nie zmienił. Mówi się, że Ceynowa „postawił tamę zarówno germanizacji Kaszubów, jak i ich polonizacji" (Szymikowski. Państwo Subisławiców).

Chociaż musiało upłynąć sporo czasu, żeby jego idee upowszechniły się w społeczeństwie, to zapoczątkowały one tak zwaną „kwestię kaszubską", czyli spór o mowę kaszubską oraz przynależność Kaszubów. To wówczas zostało postawione pytanie – czy Kaszubi to część narodu polskiego, czy odrębna grupa Słowian? Florian Ceynowa zdecydowanie opowiadał się za niezależnością Kaszubów.

Podczas pierwszej wojny światowej na samych Kaszubach nie odbywały się działania wojenne. Nie znaczyło to jednak, że Kaszubi nie walczyli. Najpierw popierali stronę niemiecką, później jednak, w 1918 roku, przyłączyli się do Naczelnej Rady Ludowej – organu polskiej władzy w zaborze pruskim. W 1919 roku został podpisany traktat wersalski i ziemie kaszubskie zostały podzielone między Niemcy i Polskę, przy czym większą ich część otrzymała Polska. Nie zostało to jednak przyjęte z zadowoleniem. Wojska polskie źle traktowały miejscową ludność – nierzadkie były kradzieże oraz porwania kobiet (Szymikowski. Kaszubi w Polsce międzywojennej). Z tego powodu wielu Kaszubów znów zaczęło popierać stronę niemiecką. Spotkało się to z odzewem Warszawy i sytuacja nieco się poprawiła, jednak wciąż istniały problemy. Dano pozwolenie na kultywowanie kultury kaszubskiej, ale zwalczane były działania mające na celu propagowanie języka kaszubskiego i tożsamości kaszubskiej. Uważano, że te działania będą sprzyjać Niemcom. Takie stanowisko w stosunku do Kaszubów nie zmieniało się przez kolejne

lata. Nie przeszkodziło to jednak w publikowaniu kaszubskich czasopism, co z kolei pozwoliło na znaczny rozwój literatury kaszubskiej. W okresie międzywojennym prężnie działała grupa Młodokaszubów – organizacja mająca na celu włączenie Kaszubów w nurt ogólnopolski oraz Zrzeszińcy – autorzy, którzy pisali artykuły do czasopisma *Zrzësz Kaszëbskô* (Szymikowski. Kaszubi w Polsce międzywojennej).

Kiedy rozpoczęła się II wojna światowa, tereny kaszubskie znów znalazły się pod panowaniem niemieckim. Kaszubi sprzeciwiali się agresji niemieckiej, chociaż niektórzy z części ziem, która należała do Niemiec na mocy traktatu wersalskiego, walczyli w armii niemieckiej. W 1941 powstała *Volkslista*, która dzieliła ludzi tamtych obszarów na cztery grupy: osoby narodowości niemieckiej działające w niemieckich organizacjach, osoby narodowości niemieckiej nieangażujące się, osoby, które mają potencjał do germanizacji oraz osoby całkowicie spolonizowane i niemieccy antyfaszyści. Niemcy uważali, że Kaszubów można zgermanizować. Już rok później nastąpiły pobory do wojska niemieckiego, a osoby które odmawiały, trafiały do obozów koncentracyjnych (Szymikowski. Losy Kaszubów w czasie II wojny światowej).

Kaszubi, których wcielono do wojska, często dezerterowali i przyłączali się nie tylko do polskich sił zbrojnych, ale także do innych ruchów – na przykład francuskiego ruchu oporu. Działała również partyzantka i organizacje podziemne (Borzyszkowski, 2014: 274; Szymikowski. Losy Kaszubów w czasie II wojny światowej).

Po wkroczeniu Armii Czerwonej sytuacja nie poprawiła się. Dochodziło do porwań i kradzieży. Po konferencji Wielkiej Trójki w Jałcie i Poczdamie tereny kaszubskie znów znalazły się w granicach Polski, a na ziemie te zaczęto przesiedlać Łemków i Ukraińców. Przyjeżdżali również Polacy. Samych Kaszubów traktowano jak Niemców – pomijano w obsadzaniu stanowisk administracyjnych (Szymikowski. Kaszubi w Polskiej Rzeczpospolitej ludowej światowej). Nie był to jednak jedyny problem, z którym Kaszubi musieli się mierzyć. Często zdarzały się sytuacje, że ich domy były zajmowane przez Polaków, przez co pojawiały się konflikty i dramaty osobiste. Kaszubi byli usuwani ze swoich ziem, zdarzały się morderstwa i gwałty (Borzyszkowski, 2014: 290).

W 1946 roku powstała Lista Ziemi Kaszubskiej, czyli spis kandydatów reprezentujących naród kaszubski w Sejmie. Chociaż jej oficjalnym celem było wprowadzenie do parlamentu reprezentantów mniejszości kaszubskiej, to została przez komunistów potraktowana jako dywersja, żeby osłabić wpływy Polskiego Stronnictwa Ludowego. Ważnym wydarzeniem tego roku był również Kongres Kaszubski. Poruszone zostały na nim kwestie problemów,

z którymi mierzą się Kaszubi, mówiono również o sprawach gospodarczych, kulturze i sztuce (Szymikowski. Kaszubi w Polskiej Rzeczpolitej ludowej).

W październiku 1956 roku nastąpiły w Polsce duże zmiany polityczne. Sekretarzem Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej został Władysław Gomułka i doszło do częściowej liberalizacji systemu sprawowania władzy przez PZPR. Ten okres wykorzystali Kaszubi do podniesienia swoich kwestii. Powstało Zrzeszenie Kaszubskie, które domagało się zniesienia dyskryminacji Kaszubów i poruszania problematyki kaszubskiej w szkołach. Oficjalnie jednak prowadzona była narracja, że Zrzeszenie jest proniemieckie i z tego powodu znajdywało się ono pod ścisłym nadzorem SB. Okres powojenny skutkował również niestety stopniowym wypieraniem języka kaszubskiego z przestrzeni publicznej, który został zastąpiony polskim, a lokalny język zaczęto nazywać gwarą (Szymikowski. Kaszubi w Polskiej Rzeczpospolitej ludowej światowej*)*.

Po upadku ZSSR Kaszubi znów zaczęli walczyć o swoją tożsamość. W 1992 roku w Gdańsku miał miejsce drugi Kongres Kaszubski, na którym podkreślano doniosłą rolę kaszubskiej kultury i języka, rozmawiano też o planach na przyszłość. W 2005 roku kaszubski został uznany za język regionalny (Borzyszkowski, 2014: 290).

Rozwinęła się też miejscowa kultura – powstały nowe czasopisma, pojawiła się stacja radiowa. Pomimo burzliwej historii Kaszubi nie zniknęli. Dalej pielęgnują swoje tradycje, kulturę i wierzenia, które są równie bogate, jak ich historia.

Przed przyjęciem chrześcijaństwa Kaszubi, tak jak większość Słowian, najprawdopodobniej czcili boga piorunów, Peruna, oraz boga magii, Welesa. Wspomina się również o bogu wiosny, Jastrzëbògu, mniej znanym bożku Trzygłowie, czy też o Dôlëbogu, Dôlëszóku, Belbogu i Czarnobogu. Przypuszcza się, że wiele bóstw miało swoje lokalne nazwy. Niektórzy badacze utożsamiają Trzygłowa z Welesem. Swoim bóstwom Kaszubi oddawali cześć w licznych gajach, przy źródłach, na wzniesieniach. Niezwykle ważne w rodzimych kultach były także duże drzewa i głazy (Szymikowski. Mitologia).

Istotną rolę pełniły również pomniejsze stwory. Pojawiały się istoty dobre, takie jak na przykład Bòrowô Cotka. Był to demon leśny, który opiekował się przede wszystkim lasami, ale również strzegł ludzi – a w szczególności dzieci, które je przemierzały (Lipiński 2024). Kolejnym dobrym stworzeniem był Klabaternik, opiekun ludzi morza. Na pojawienie się tej istoty miało wpływ chrześcijaństwo, gdyż podobno Klabaternik był duszą dziecka, które umarło, zanim je ochrzczono. Małe duszki, mieszkające w niewielkich wnękach w do-

mach, stajniach czy chlewach, czyli Krôsniãta, dobrze traktowane pomagały w pracach domowych (Szymikowski. Mitologia).

Poza dobrymi demonami pojawiały się również te niebezpieczne, robiące krzywdę. Pólnica była piękną kobietą z wiankiem na głowie, która uwodziła mężczyzn. Latem pojawiała się Òprzipôłnica, budząca śpiących chłopów. Szôlińc z kolei to stworzenie, które przybywało z mroźnych regionów, więc kiedy pojawiało się na morzu, to zawsze przynosiło ze sobą sztorm. (Lipiński 2024). Znany był też Òpi, demon, w którego zamieniało się dziecko, urodzone z dwoma przednimi zębami. Òpi przynosił śmierć nie tylko swoim bliskim, ale nawet całym wioskom. Ponadto Kaszubi wierzyli, że jeśli dziecko urodziło się z częścią błon płodowych, to po śmierci zostanie wampirem (Małek 2020: 42). Śmierć mogła zwiastować sowa, kret ryjący koło domu oraz pies wyjący w nocy. Kaszubi, tak jak wszyscy Słowianie, wierzyli w czarownice. Wierzono, że miały one kontakt z biesami – diabłami (Szymikowski. Mitologia). W mitologii kaszubskiej pojawiają się również stolemy – potężne olbrzymy, które miały wpływ na ukształtowanie ziemi kaszubskiej (Lipiński 2024).

Wierzenia te, pomimo panującego chrześcijaństwa, nie zniknęły, ale wtopiły się w obrzędy chrześcijańskie. W drugi dzień Świąt Wielkanocnych na przykład miało miejsce tak zwane „dëgòwanié" – uderzanie się po nogach gałązkami jałowca i brzozy, które miały dawać moc i siłę żywotną. Według Kaszubów Święta Bożego Narodzenia miały niezwykłą moc – w tę tajemniczą noc naprawdę działy się cuda. Zwierzęta rozmawiały ze sobą, a ich podsłuchiwanie miało przynosić nieszczęście. Wierzono, że pod śniegiem kwitły magiczne kwiaty, a jabłonie rodziły jabłka. Kaszubi zamiast choinki używali snopów słomy do ochrony drzewek przed mrozem – a potem wróżyli, wyciągając z nich źdźbła (Szymikowski. Kaszbskie obrzędy).

Jeśli chodzi o samą wiarę chrześcijańską, to obecnie odgrywa ona bardzo ważną rolę w życiu Kaszubów. Pismo Święte zostało przetłumaczone na język kaszubski, msze święte w niektórych kościołach są również odprawiane w tym języku (Olbracht-Prondzyński, 2007: 42).

Ludzie z Kaszub byli bardzo utalentowani. Stworzyli kilka szkół haftu, między innymi wejherowską, wdzydzką i chojnicką. Do samego haftu wykorzystywano kilka podstawowych kolorów, które miały znaczenie symboliczne; tak więc niebieski oznaczał niebo i wody, żółty zaś – słońce, bursztyn i zbożem; czarny to ojczysta ziemia, czerwony zaś to krew przelana za ojczyznę. W hafcie dominowały rośliny, głównie kwiaty (Szymikowski. Twórczość ludowa).

Kaszubi często zażywali tabakę, czyli sproszkowany tytoń. Jest to swoistego rodzaju rytuał, charakterystyczny dla tej mniejszości etnicznej. W 1995 roku próbowano wprowadzić zakaz produkcji i sprzedaży tabaki, ale dzięki

zdecydowanym protestom Kaszubów zakaz został zniesiony[2]. Popularną formą twórczości rzemieślniczej stało się rogarstwo, czyli tworzenie tabakier i rożków do tabaki. Był to proces bardzo trudny, ponieważ wymagał ciągłego kontrolowania temperatury, w której rogi się gotowały. W przeciwnym razie róg ulegał zniszczeniu (Klinkosz).

Powszechnie znana jest legenda, która tłumaczy zwyczaj zażywania tabaki na Kaszubach. Mówi się, że diabeł bardzo chciał zdobyć duszę jednego ciężko pracującego i uczciwego chłopa. Zasiał na polu tytoń i udając gospodarza zapytał chłopa o nazwę rośliny. Chłop sam nie wiedział, jak nazywa się to dziwne ziele, ale chcąc być pomocnym, obiecał że powie gospodarzowi, a jak tego nie zrobi, to „odda duszę diabłu". Dostał więc czas do poranka. Żona chłopa, gdy się o tym dowiedziała, przebrała się w pióra i poszła kusić na polu diabła. Gdy bies ją zobaczył, krzyknął „Wynocha z tytoniu!". Dzięki temu chłop dowiedział się poprawnej nazwy i mógł ją oznajmić diabłu, który rozwścieczony uciekł do piekła. Tytoń został zebrany i wysechł. Chłop jednakże przez przypadek powąchał go. I tak właśnie narodził się zwyczaj zażywania tabaki (Legendy i opowieści).

Ciekawa jest także legenda o samym powstaniu Kaszub. Znanych jest jej kilka wersji, ale we wszystkich pojawia się informacja o tym, że Bóg zapomniał o tym regionie. Z tego powodu była tam tylko sucha ziemia. Zauważył to jeden anioł i bardzo się zmartwił. Bóg widząc jego smutek, dał mu wór wypełniony wszelkimi dobrodziejstwami – były w nim góry, rzeki, rośliny. Anioł wziął wór i z resztek z jego dna ułożył piękną krainę, bogatą w lasy, pagórki, strumienie i kolorową roślinność. I tak właśnie powstały Kaszuby (Szwajcaria Kaszubska).

Duże znaczenie w życiu miała także muzyka. Kaszubi grali na instrumencie zwanym diabelskimi skrzypcami. Jest to kij ze strunami, blaszkami i pudłem rezonansowym. Miał on przede wszystkim odstraszać złe duchy. Podobnie było z bazuną, czyli potężnym instrumentem dętym. Śpiewano głównie pieśni religijne, a w okresie międzywojennym pojawiły się pieśni z motywami patriotycznymi. Do najbardziej popularnych tańców kaszubskich należał brutczi tuńc, rëbacczi tuńc, marëszka (Szymikowski. Kaszubska muzyka).

Warto wspomnieć również o teatrze kaszubskim. Pierwsze dramaty kaszubskie to przede wszystkim dzieła Floriana Ceynowskiego. Te oraz późniejsze sztuki innych autorów często bazowały na obrzędach i obyczajach kaszubskich (Szymikowski. Teatr Kaszubski). Należy jednak pamiętać, że teatr kaszubski to nie tylko tzw. kultura lokalna. Wiele popularnych sztuk zagranicznych zostało przetłumaczonych na język kaszubski, jak na przykład

[2] Zob. Kaszubopedia, *Tabaka*, <https://kaszubopedia.pl/index.php/glossary/tabaka/>.

Romeo i Julia czy *Poskromienie Złośnicy* Williama Szekspira. Obecnie na Kaszubach działa grupa *Teatr Dialogus*, która demonstruje tradycje kaszubskie w sposób eksperymentalny. Teatr założył w 1992 roku Jaromir Szroeder, a do najważniejszych jego spektakli zalicza się na przykład *Drzwi. Misterium Kaszubskie* (Olbracht-Prondzyński, 2007: 27).

Jeśli chodzi o filmografię, to początkowo, czyli w latach 50. i 60. XX wieku pojawiały się tylko krótkie filmy edukacyjne i etnograficzne. Pierwszy istotny dla tego regionu film pt. *Ojcowizna* powstał dopiero w 1986 roku. Pokazuje on historię wysiedlonych Kaszubów ze wsi Kartoszyno (Szymikowski. Kaszubi w kinematografii). W 2006 roku powstał pierwszy nakręcony w całości w języku kaszubskim film – *Testament*. Kolejną kaszubskojęzyczną produkcją jest *Tobaka* z 2019 roku[3].

Kuchnia również stanowi ważny element tutejszej kultury. Kaszubi wykorzystywali w swoich potrawach przeważnie ryby, jagody, warzywa i zboża. Przeważały słodkie potrawy, ponieważ Kaszubi uważali, ze mają ciężkie życie i trzeba je sobie czymś umilić (Wosiak-Śliwa, 2011: 17). Podczas śniadań królowały jajka w najróżniejszej postaci – jajecznice, jajka sadzone, omlety oraz proste potrawy z mąki i wody albo mleka (przypominające kleik lub też placki). Obiad zazwyczaj składał się z zupy, a jak rodzina mogła sobie pozwolić, to gotowano również drugie danie, najczęściej mięsne. Ważne były również ziemniaki – utarte, podawane z masłem i śmietaną, smażone, pieczone lub też serwowane jako placki ziemniaczane. Wiele z nich nie występuje w żadnym innym regionie Polski. Chociaż dania były proste, to kreatywność Kaszubów spowodowała, że województwo pomorskie znalazło się na pierwszym miejscu na krajowej *Liście Produktów Tradycyjnych* (Wosiak-Śliwa, 2011: 21).

Oprócz świąt religijnych Kaszubi obchodzą 19 marca dzień jedności Kaszubów, którego pomysłodawcą był Tomasz Żuroch-Piechowski oraz święto flagi – 18 sierpnia. Odbywają się również regularne zjazdy Kaszubów, gromadzące tysiące uczestników i będące dla przedstawicieli tej mniejszości narodowej ważnymi uroczystościami społecznymi (Szymikowski. Kaszubskie święta).

Ten krótki zarys kulturowo-historyczny pokazuje jedynie niewielką część niezwykle złożonego tematu, jakim są Kaszuby i ich rodowici mieszkańcy. Warto w tym miejscu podkreślić, że Kaszubi to mniejszość, która wciąż zadziwia wielu badaczy. Ich upór w walce o swoje poczucie tożsamości jest godny podziwu. Pomimo swojej trudnej historii są to ludzie ciepli i gościnni, którzy chętnie dzielą się z innymi swoją sztuką, kulturą i tradycjami.

[3] Zob. *Skarbnica Kaszubska: Filmy*, <http://skarbnicakaszubska.pl/category/multimedia/filmy/>.

BIBLIOGRAFIA

Belgrau 2017: Belgrau, J. *Symbole Kaszub hymn, godło, flaga, nazwa i stolica Kaszub. Materiały edukacyjne II Wojewódzki Konkurs Wiedzy o Kaszubach Kaszubski Wiec*. Borkowo.

Borzyszkowski 2014: Borzyszkowski, J. *Historia Kszubów,* Gdańsk: Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie.

Gulgowski 2009: Gulgowski, I. *Kaszubi,* Gdynia: Wydawnictwo Region.

Labuda 1996: Labuda, G. *Kaszubi i ich dzieje,* Gdańsk: Oficyna Czec.

Małek 2020: Małek, A., *Vešči, Òpi, Krôsniãta? Kaszubska demonologia o istotach czyhających na dziecko*. – В: «Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, історії, психології та педагогіки.» 2020, випуск, 2020, № 33, т. 2, 41 – 47. // **Małek 2020**: Małek, A., *Vešči, Òpi, Krôsniãta? Kaszubska demonologia o istotach czyhających na dziecko*. – W: «Gumanitarniy korpus: zbirnik naukovikh statey z aktual'nikh problem filosofiï, kul'turologiï, istoriï psikhologiï ta pedagogiki.» 2020, vipusk, 2020, nr 33, t. 2, 41 – 47.

Olbracht-Prondzyński 2007: Olbracht-Prondzyński, C. *Kaszubi dzisiaj. Kultura – język – tożsamość,* Gdańsk: Instytut Kaszubski.

Pobidyńska, 2009: Pobidyńska M. *Zemia Rodnô Jana Trepczyka: analiza literacko-ideowa,* Gdynia: Wydawnictwo Region.

Pryczkowski 2017: Pryczkowski, E., *Pochodzenie Kaszubów w świetle badań lingwistycznych i historycznych* – W: „Przegląd Zachodniopomorski." Rocznik XXXII (LXI), rok 2017, zeszyt 3, 7 – 20.

Wosiak-Śliwa 2011: Wosiak-Śliwa, R. *Kaszubskie nazwy potraw i napojów*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie 2017: *Uchwała nr 2/2017 Rady Naczelnej Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego z dnia 21 stycznia 2017 roku w sprawie: hymnu kaszubskiego.* Gdańsk.

Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie 2017: *Uzasadnienie do uchwały w sprawie hymnu kaszubskiego*. Gdańsk.

Źródła internetowe

Lipiński 2024: Lipiński, D. *Wierzenia kaszubskie na tle słowiańskiej(ch) religii, W: Conference: Religia(e) Słowian. Pogaństwo i chrześcijaństwo w średniowiecznej Europie Środkowo-Wschodniej:* October 2024, <https://www.researchgate.net/publication/384664704_Wierzenia_kaszubskie_na_tle_slowianskiejch_religii> [26.11.2025].

Klinkosz: Klinkosz, M. *Rogarstwo,* W: *Dialekty i gwary polskie,* kompendium internetowe pod red. Haliny Karaś, <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=kaszubszczyzna&l2=kultura-materialna-kaszub&l3=kulmat8> [26.11.2025].

Stolice Kaszub: Stolice kaszub, W: Kaszubopedia <https://kaszubopedia.pl/index.php/glossary/stolice-kaszub/> [05.03.2024].

Szymikowski – seria artykułów w : *Internetowy Podręcznik Historii Kaszubów,* <https://kaszebsko.com > [05.03.2024]:

Szymikowski Współnota: Szymikowski, D. *Kaszubi we wspólnocie słowiańskiej*

Szymikowski. O nazwie: Szymikowski, D. *O nazwie Kaszuby.*

Szymikowski. Pomorze: Szymikowski, D. *Pomorze – ojczyzna Kaszubów przed tysiącem lat*

Szymikowski. Państwo Gryfitów: Szymikowski, D. *Państwo Gryfitów – księstwo zachodniokaszubskie*

Szymikowski. Państwo Subsławików: Szymikowski, D. *Państwo Subisławiców – księstwo wschodniokaszubskie. Kaszuby pod panowaniem krzyżackim*

Szymikowski. Kaszubi w Polsce międzywojennej: Szymikowski, D. *Kaszubi w Polsce międzywojennej*

Szymikowski. Losy Kaszubów w czasie II wojny światowej: Szymikowski, D. *Losy Kaszubów w czasie II wojny światowej*

Szymikowski. Kaszubi w Polskiej Rzeczpospolitej ludowej: Szymikowski, D. *Kaszubi w Polskiej Rzeczpospolitej ludowej światowej*

Szymikowski. Mitologia: Szymikowski, D. *Mitologia kaszubska*

Szymikowski. Kaszubskie obrzędy: Szymikowski, D. *Kaszubske legendy i zwyczaje*

Szymikowski. Twórczość ludowa: Szymikowski, D. *Twórczość ludowa*

Szymikowski. Kaszubska muzyka: Szymikowski, D. *Kaszubska muzyka*

Szymikowski. Teatr kaszubski: Szymikowski, D. *Teatr kaszubski*

Szymikowski. Kaszubi w kinematografii: Szymikowski, D. Kaszubi w kinematografii

Szymikowski. Kaszubskie święta: Szymikowski, D. *Kaszubskie święta*

Sylwester Rodak

Uniwersytet Rzeszowski, Instytut Neofilologii, Polska/
University of Rzeszów, Institute of Neophilology, Poland
sylwest.rodak@wp.pl

TRADYCJE LUDOWE I HISTORIA POLSKIEJ WSI PRZEZ PRYZMAT LUBELSZCZYZNY

FOLK TRADITIONS AND HISTORY OF THE POLISH COUNTRYSIDE THROUGH THE PRISM OF THE LUBLIN REGION

Streszczenie: *Artykuł przybliża historię Lubelszczyzny, regionu znajdującego się w południowo-wschodniej części Polski, zamieszkiwanego od czasów przedchrześcijańskich przez plemiona słowiańskie. Jest to swego rodzaju opowieść o życiu codziennym ludzi mieszkających na polskiej wsi. Opisano obyczaje, obrzędy, wierzenia kultywowane przez mieszkańców regionu Polski, który do dzisiaj zachował swoją odrębność kulturową. W artykule wykorzystano wspomnienia rolników i członków kół gospodyń wiejskich z lubelskiej wsi Bukowina. Przedstawiono między innymi tradycje świąt Wielkiej Nocy, Bożego Narodzenia, Matki Boskiej Zielnej oraz Siewnej. Opowiedziano o odpustach, karnawale, sianokosach, wykopkach, darciu pierza, uprawie tytoniu, żniwach. Wiele spośród omówionych tradycji przetrwało do dziś, a niektóre należą już do przeszłości.*

Słowa kluczowe: *Lubelszczyzna, historia, rewitalizacja, rozwój gospodarczy, tradycje rolnicze, tożsamość ludowa*

Abstract: *The article explores the history of Lubelszczyzna, a region located in the southeastern part of Poland and inhabited by Slavic tribes since pre-Christian times. It serves as a narrative about the everyday life of people living in the Polish countryside. The text describes the customs, rituals, and beliefs cultivated by the inhabitants of this region, which has retained its cultural distinctiveness to this day. The article uses the memories of farmers and members of rural housewives' associations from the Lublin village of Bukowina. It highlights traditions associated with Easter, Christmas, the Feast of the Assumption (Matki Boskiej Zielnej), and the Feast of the Nativity of the Blessed Virgin Mary (Siewna). Additionally, it discusses activities such as church fairs, carnivals, haymaking, potato harvesting, feather stripping, tobacco cultivation, and*

grain harvesting. Many of these traditions have survived to the present day, while others have become part of history.

Keywords: *Lublin Region, History, Revitalization, Economic development, Agricultural traditions, Folk identity*

„Wsi spokojna, wsi wesoła! Który głos twej chwale zdoła?" – Tak pisze żyjący w XVI wieku poeta Jan Kochanowski. Historia polskiej wsi nie zaczyna się ani pół wieku temu, ani nawet 100 lat temu. Sięga ona czasów przedchrześcijańskich, kiedy to kmiecie składają ofiary i modły dla prastarych bogów Peruna i Wołosa. Wtedy to też tereny dzisiejszej Lubelszczyzny zaczynają się zaludniać. Pomiędzy Wisłą a Bugiem swoje grody zakładają tu Lędzianie – jedno z pierwszych plemion Słowian polskich. We wczesnym średniowieczu ziemie te stają się teatrem działań i sporów pomiędzy państwem pierwszych Piastów, Rusią i Węgrami. Nie oszczędzają lubelskich miast i wsi późniejsze najazdy pogańskich Litwinów i Jaćwingów oraz Mongołów. Dopiero po zjednoczeniu państwa polskiego przez Władysława Łokietka i nadaniu Lublinowi praw miejskich zaczyna się złoty wiek tego regionu.

Panowanie jego syna Kazimierza Wielkiego przynosi odbudowę wielu zniszczonych ośrodków miejskich i wiejskich. Po zbliżeniu Polski i Litwy Lubelszczyzna staje się niejako politycznym centrum obu państw. Tu dochodzi do podpisania unii w Horodle w 1313 i w Lublinie w 1569 roku. Rozpoczyna się panowanie rodu Zamoyskich i Firlejów na tych ziemiach. Z Lubelszczyzną związane są nazwiska takich wybitnych pisarzy XVI wieku, jak Mikołaj Rej (jest właścicielem aż trzech majątków na Lubelszczyźnie), Jan Kochanowski (przyjeżdża tu często z dalekiego Czarnolasu w odwiedziny do Jana Zamoyskiego), Szymon Szymonowic, Sebastian Klonowic i Biernat z Lublina. Prężnie rozwijają się też ruchy protestanckie braci polskich, luteranów, kalwinistów. Coraz wyraźniej widać rozwarstwienie wyznaniowe. Szlachta często przechodzi na kalwinizm, mieszczanie wybierają luteranizm, a chłopi zostają w Kościele katolickim lub prawosławnym. W Lublinie odbywają się jarmarki, które nie ustępują w niczym jarmarkom w Gdańsku czy Krakowie. Lubelszczyzna staje się jednym z większych ośrodków handlowych łączących Polskę z Litwą, Rusią i innymi wschodnimi sąsiadami (Gnot 1974: 29 – 37).

Burzliwy wiek XVII przynosi ponownie nękanie ludności i grabieże. Pod lubelskie twierdze i zamki przybywają Tatarzy, Kozacy i Szwedzi, pustosząc okoliczne wsie i rabując miasta. Każda kolejna wojna pozostawia rysę na tej pięknej ziemi. Po upadku I Rzeczypospolitej polscy chłopi są bierni w sprawie odzyskania przez Polskę niepodległości. Co prawda pierwszy zryw niepodległościowy na rok przed zniknięciem Polski z mapy Europy, zwany Insurekcją

Kościuszkowską, praktycznie w całości opiera się na chłopskich kosach, ale późniejszą wyprawę Napoleona czy powstanie listopadowe chłopi uznają za „walkę panów między sobą". Można ich oczywiście zrozumieć – było im wówczas obojętne, czy będą pracować dla władzy polskiej, czy dla zaborcy. Wraz ze wzrostem chłopskiej świadomości w XIX wieku kolejne powstanie – styczniowe – cieszy się już większym poparciem wśród chłopów. Po jego upadku skupiono się jeszcze bardziej na pracy u podstaw, pomocy chłopom, ich edukacji i dbaniem o ich zdrowie (Gnot 1974: 40 – 56).

Wiek XX przynosi Polsce niepodległość, ale i mnóstwo cierpienia. Po 123 latach odrodzona Rzeczypospolita po burzliwej Wielkiej Wojnie wraca na mapę Europy. Przez Lubelszczyznę przebiega front wschodni i w związku z tym ziemie te są wyniszczone i wyeksploatowane.

Pierwsze kilka lat wolnej Polski to przede wszystkim walki z sąsiadami – Ukraińcami, Litwinami i Czechami oraz dawnymi wrogami – Niemcami i Rosją Radziecką. W 1920 roku rozgrywa się Bitwa Warszawska z czynnym udziałem polskich chłopów, którzy stawiają się na wezwanie premiera Wincentego Witosa. Po tych zwycięskich wydarzeniach przychodzi względne 20 lat spokoju i rozwoju gospodarczego. Budowanie nowej Polski nie obywa się jednak bez przeszkód. W państwie szaleje ogromna inflacja, dochodzi do częstej zmiany rządów i zabójstw politycznych. Bezsilność chłopów i autorytaryzm władzy sanacyjnej doprowadza do wystąpienia chłopskiego w 1937 roku nazywanego Strajkiem Chłopskim. Do największych protestów dochodzi na terenach dzisiejszego Podkarpacia i oczywiście Lubelszczyzny. Akcja ta kończy się niepowodzeniem. Następuje pacyfikacja i ostre represje strajkujących. Jednakże wydarzenia te potwierdzają siłę polskiej wsi, gotowość do obrony własnych interesów oraz pokazują, że sanacyjne rządy muszą się jednak liczyć z rolnikami[1].

Najtragiczniejszym okresem dla samej Lubelszczyzny, jej mieszańców jak i całego kraju, jest z oczywistych względów druga wojna światowa. Nazistowskie Niemcy organizują politykę czystek etnicznych nie szczędząc nikogo. Za pomoc partyzantom czy też Żydom wiele wsi zostaje spacyfikowanych, spalonych „do gołej ziemi". Odbywają się wysiedlenia Polaków, wywózki na roboty do Niemiec czy bezpośrednio do obozów koncentracyjnych. Niemcy planują na tych terenach osadzić niemieckich kolonistów, którzy chcą przejąć żyzne ziemie polskich gospodarzy. Tereny te zasiedlają również ludnością ukraińską, aby to właśnie na niej skupiał się gniew Polaków. Po tych tragicznych wydarze-

[1] Ruzik, <https://histmag.org/Strajk-chlopski-czyli-jak-protestowali-rolnicy-w-1937-roku-26815>.

niach i nastaniu kolejnych mrocznych lat Polski Ludowej ludzie mogą powoli odetchnąć. Rządy komunistów w Polsce zaczynają się od pacyfikacji ostatnich partyzantów polskiego państwa podziemnego – „Żołnierzy Wyklętych", którzy nadal wierzą w możliwość odrodzenia niepodległego państwa i jeszcze długo po wojnie uprzykrzają życie nowo zainstalowanemu i pochodzącemu z Moskwy aparatowi władzy. Działają zarówno w całym kraju, jak i na Lubelszczyźnie.

Kolejne lata PRL-u to przede wszystkim odbudowa Polski zniszczonej po wojnie, tworzenie nowych miejsc pracy, szkół, szpitali, zakładanie PGR-ów. Wszystko to trwa do lat 90. XX wieku, czyli aż do upadku rządów komunistów. Od tego czasu aż po dzień dzisiejszy możemy obserwować szybszy rozwój całego kraju, a szczególnie widać to na Lubelszczyźnie, która od XIX wieku była uważana za jeden z bardziej zacofanych technologicznie i gospodarczo regionów.

Lubelszczyznę przedstawiła w swoim filmie Bożena Walencik „Naturalnie… nie ma jak lubelskie". O polskiej wsi opowiada Władysław Reymont w „Chłopach". Tę tematykę porusza film „Konopielka" w reżyserii Witolda Leszczyńskiego oraz „Sami Swoi" w reżyserii Sylwestra Chęcińskigo.

Nakreślona w skrócie historia tych ziem pozwala lepiej zrozumieć, z czego wynikają tradycje regionu. Jak już wspominaliśmy, tereny te dawno temu zamieszkiwali Lędzianie. Ich rytm pracy, jak u wszystkich Słowian, wyznaczała pogoda i fazy księżyca. Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa niektóre święta uległy chrystianizacji . W dniach dawnych świąt pogańskich wspomina się teraz różnych świętych. Warto przyjrzeć się tej spuściźnie i wiedzy, pozostałej po przodkach i spojrzeć na cały rok oczami ówczesnego chłopa i dzisiejszego rolnika. Przekonamy się, że tak naprawdę niewiele się od tamych czasów zmieniło.

Marzec to miesiąc rozpoczynający cykl pracy rolnika. Przyroda pomału budzi się do życia. Miesiąc nazywany był brzeźniem, a jego nazwa pochodzi od wypuszczających w tym czasie pierwsze listki brzóz[2]. To wówczas pola, łąki i lasy zapełniają się zwierzyną. W marcu zarówno dawniej, jak i dzisiaj rozpoczynają się intensywne prace polowe. Do dziś zachowano zwyczaj „wyścigów", istotą których jest stwierdzenie, który rolnik jako pierwszy wyjedzie w pole, by wykonać orkę. Dla niektórych zawody kończą się ugrzęźnięciem w wiosennym błocie. Po wstępnych pracach polowych zaczyna się siew zbóż jarych. Dawniej wykonywano go ręcznie, później pojawiają się siewniki konne, a dziś działania ludzi i koni zastępują maszyny. Po wsypaniu zboża do

[2] <https://teatrnn.pl/etnografialubelszczyzny/>.

siewnika kropi się je wodą święconą. Na Lubelszczyźnie praktykuje się zwyczaj mieszania święconych ziaren z materiałem siewnym. Na Podlasiu znany jest interesujący zwyczaj – przed siewem gospodarz rysuje na polu krzyż, wsiewa w niego ziarno i odmawia modlitwę.

Zboża i kasze od zarania dziejów aż do sprowadzenia na tereny polskie ziemniaka stanowią podstawową dietę chłopów. W omawianym regionie z końcem marca i początkiem kwietnia sadzi się ziemniaki. Od początku jest to praca dla całej rodziny. Od momentu sprowadzenia ziemniaków do Polski sadzi się je ręcznie we wcześniej usypanych redlinach. Sadzeniaki wielkości kurzego jaja umieszcza się w redlinie co stopę. Od czasów PRL-u, kiedy to wprowadza się do użytku sadzarki do ziemniaków, praktycznie nikt już nie wykonuje tego ręcznie. Do obsługi sadzarki wystarczy jedna osoba. Zabiegi pielenia i obsypywania redlin wykonuje się już też mechanicznie. Ziemniak jest podstawowym składnikiem polskiego obiadu. To najważniejszy element wielu zup oraz znakomity dodatek do kotletów i surówek. Jedną z kulinarnych wizytówek Lubelszczyzny pozostaje pieróg biłgorajski, przygotowywany na bazie ziemniaków, reczki (kaszy gryczanej), twarogu, śmietany, cebuli oraz jajek.

W zależności od roku święta wielkanocne wypadają to w marcu, to w kwietniu. Tradycją w tym okresie jest oczywiste chodzenie do kościoła i udział w nabożeństwach. W Niedzielę Palmową święci się palmy, spalane później na popiół wykorzystywany do posypywania głów w Środę Popielcową, lub wkładane pod strzechę w celu ochrony domu przed uderzeniem pioruna i pożarem. Innym od dawna stosowanym zwyczajem jest wkładanie palmy w ziemię na polu, aby przynosiła urodzaj. Tuż przed nadejściem świąt Wielkiej Nocy następuje tzw. świniobicie. W czasach przedmarketowych chłop mięso jadł rzadko, najczęściej dwa razy w roku – na Boże Narodzenie i Wielkanoc. Wiedziano, że mięso jest bardzo drogie i z tego powodu żadna część zwierzęcia nie mogła się zmarnować. Robi się kiełbasy, wędliny, wędzonki, pekluje słoninę w słoikach. Jelita zwierząt służą do nadziewania mięsem, a kapicę (fragment skóry) wykorzystuje się do robienia salcesonu. Wytapia się również smalec, a pozostałości po świniobiciu służą jako pokarm dla psów.

Na terenie Lubelszczyzny długo kultywuje się zwyczaj wrzucania odciętych sutków zabitej świni do zagrody, aby „świnie się wiodły", czyli żeby przyszłe hodowle były równie wydajne. Dzisiejsze przepisy sanitarne nie pozwalają na takie praktyki. Mimo że hodowla świń praktycznie zanika z powodu ASF (afrykański pomór świń), istnieją jednak jeszcze gospodarstwa, które chowem świń się zajmują. Należy przypuszczać, że ten proceder utrzymywany jest w tajemnicy, co wynika z powszechnie znanego charakteru Polaków.

Wymieniając tradycje wielkanocne trzeba wspomnieć oczywiście o pisankach, czyli jajkach malowanych w wywarze z łuski cebuli i ozdabianych woskiem. W Wielką Sobotę tradycyjnie święci się koszyczek wielkanocny, do którego wkłada się zazwyczaj: jaja, kiełbasę, boczek, twaróg, chleb, pieprz, sól, chrzan i inne produkty spożywcze według uznania. W Niedzielę Wielkanocną cała rodzina zasiada do śniadania i dzieli się jajkiem, składając sobie nawzajem życzenia i spożywając tzw. „święconkę". Następnego dnia, w lany poniedziałek, członkowie rodziny, znajomi i przyjaciele oblewają się wodą. Ta tradycja po dziś dzień kultywowana jest w wielu domach w całej Polsce.

Po świętach wielkanocnych zaczyna się Zielony Karnawał i trwa aż do jesieni. W tym okresie odbywają się parafialne odpusty, a place przed kościołami zapełniają się kramami z przeróżnymi słodyczami i zabawkami. Odpust dawniej to czas, w którym powstrzymywano się od pracy, okres spotkań rodzinnych i sąsiedzkich.

Zielone Świątki, czyli zesłanie Ducha Świętego na apostołów w dniu Pięćdziesiątnicy, są po dzień dzisiejszy jednym z ważniejszych świąt. Ta uroczystość religijna ma przedchrześcijański rodowód. Stado (dawniejsza nazwa święta) polega na odprawianiu rytuałów, które mają na celu oczyszczenie ziemi z demonów i zapewnienie obfitych plonów. Tego dnia przyozdabia się domy, bramy, płoty, kościoły gałązkami brzozowymi (Grabiasz 2023: 88 – 90).

Kolejnym ważnym i hucznie obchodzonym na Lubelszczyźnie świętem chrześcijańskim jest Boże Ciało. Tego dnia w uroczystej procesji wierni przechodzą ulicami swoich miast i wsi. Wspólnej modlitwie towarzyszy orkiestra, niesione są chorągwie, a przed baldachimem z Monstrancją dziewczynki usypują dywan z kwiatów. W czasach zaborów procesje Bożego Ciała były często manifestacjami polskości i przywiązania do polskiej tradycji i kultury. Cztery ołtarze, przy których czytana jest ewangelia, ozdobione są zielonymi gałęźmi brzozy. Wierni starym zwyczajem odłamują małe gałązki i zabierają ze sobą do domu. Podobnie jak to było z palmami, wkłada się je pod krokwie (dawniej pod strzechę) lub wbija w ziemię na polu, aby chroniły domostwo i pola przed piorunami i gradem (Grabiasz 2023: 90 – 94).

Wiosna na wsi to również okres budzenia się nowego życia. Na podwórkach i w zagrodach pojawiają się pierwsze pisklęta. Dawniej lubelskie podwórka były bardziej obfite, jeśli chodzi o drób. Liczne kury, kaczki i gęsi sprawiały, że przestrzeń pomiędzy zabudowaniami ożywała. W czasach, kiedy nie było inkubatorów, jaja wysiadywała kwoka i dzięki temu można było ją ujrzeć nie tylko z kurczętami, ale też z kaczętami bądź gęsiętami.

Nie można również zapominać o krowach, które stanowią nieocenione źródło mleka. Od dawna niedzielne wypasy bydła stają się również dobrą okazją do spotkań sąsiedzkich. Można je porównać z wyprowadzaniem psa na spacer, tylko zamiast psa obok maszeruje kilkukrotnie większa krowa, a często nawet dwie czy trzy. Niestety, uprzemysłowienie hodowli krów mlecznych doprowadza do zaniku ich hodowli na użytek własny, przez co całkowitej utracie podlega pejzaż pasących się przy drogach i na łąkach krów.

Czerwiec i lipiec to okres intensywnych sianokosów. To praca rodzinna i wszyscy członkowie rodziny biorą w niej udział. Mężczyźni koszą łąki kosami, a kobiety grabią trawę. Wiedziano, że siano wymaga dużego nakładu pracy, bo należy je zgrabiać i rozgrabiać w zależności od pogody. Często nie jest możliwe zebranie siana z powodu deszczu, wówczas należy pozwolić mu przeschnąć. Dobrej jakości siano ma delikatny zielonkawy kolor, przyjemny ziołowy zapach, a gdy się je kruszy w dłoniach, trzeszczy. Ogromne kopy siana to też już przeszłość i dlatego rzadko dziś można je zobaczyć. W dzisiejszych czasach pracę grabi i kos zastępują kosiarki i zgrabiarki. Wśród rolników popularniejsze jest robienie kiszonek z kukurydzy czy też z traw niż pracochłonne suszenie trawy, które pomimo rozwoju technologii nadal wymaga dużej uwagi.

Na Lubelszczyźnie popularną uprawą jest tytoń, który sadzi się w maju. Do roku 2000 większość tutejszych gospodarstw zajmowała się jego uprawą. W tym czasie traktowano go jako jedną z bardziej dochodowych upraw. Do dziś w niektórych gospodarstwach znajdują się suszarnie. Uprawy tytoniu dogląda się cały rok. Na początek wysiewa się nasiona w szklarniach. W maju, jak wspominaliśmy, wysadza się go na polu, a pierwsze liście można zrywać już w lipcu. Zbiór tytoniu zazwyczaj kończy się we wrześniu. Wiosna upływa rolnikom na plewieniu tytoniu, a lato – na zrywaniu liści, nadziewaniu ich na wieszaki i składowaniu w suszarniach. Zbiór kończy się imprezą, która dzisiaj nazywa się „Tytoniaki". Wysuszony tytoń sortuje się zimą według wielkości na różnegatunki. Tytoń to uprawa rodzinna, ponieważ upraą zajmują całe rodziny, a często prosi się o pomoc także sąsiadów.

Sierpień, którego nazwa pochodzi od sierpa, narzędzia, którym zbierano zboża, nadal uważany jest za intensywny okres żniw. Biorą w nich udział wszyscy członkowie rodziny, od najstarszego do najmłodszego. Do pracy wstaje się przed świtem, aby w czasie największych upałów można było zrobić przerwę. Z początkiem żniw wiąże się słowiański obyczaj zażynek, czyli rozpoczęcia zbiorów. Kiedy widziano, że słoma nabiera odpowiedniego koloru, a ziarno staje się odpowiednio twarde, stawało się jasne, że rozpoczyna się czas żniw, który kojarzono także z głosem przepiórki. Pierwsze kłosy trzeba było ściąć

w środę lub sobotę, a więc w dni poświęcone słowiańskiej bogini Mokoszy, a później, po przybyciu chrześcijaństwa na ziemie polskie – Matce Boskiej. Początek żęcia zawsze wyznacza gospodarz, który stając na skraju pola z odkrytą głową prosi siły wyższe o pomoc. Następnie ostrzy podaną mu uprzednio kosę, robi znak krzyża i przystępuje do koszenia – z czasem zachowuje się zwyczaj rozpoczynania koszenia od miejsca uprzednio obsianego święconym ziarnem w formie krzyża. Po pierwszym koszeniu gospodyni rozkłada na ziemi białe płótno i częstuje chlebem, kiełbasą i gorzałką, a pierwszy skoszony snop przechowuje się do Bożego Narodzenia[3].

Wiedziano, że żadne ziarno ani żaden kłos nie może się zmarnować. Początkowo źdźbła ścinano sierpem, by zapobiec wysypywaniu się ziaren z kłosów. Nie można było tego robić kosą, gdyż „kosą śmierć żniwuje" (film pt. „Konopielka", rok 1982, reżyseria Witold Leszczyński). To zabobon, z którego później się rezygnuje, a użycie kosy usprawniło pracę. Zboże związywało się w snopki i przewoziło do stodół, gdzie młóciło się je cepami (a nie, jak dzisiaj, kombajnami). Żniwa kończą się dożynkami. Była to i nadal jest najhuczniejsza impreza w całej gminie. Przeprowadzane są różnego rodzaju zawody oraz konkurs na najpiękniejszy wieniec dożynkowy, a koła gospodyń wiejskich rywalizują ze sobą w gotowaniu. Towarzyszą temu koncerty, a dobra zabawa dla wielu jest miło spędzonym czasem.

15 sierpnia – rocznica Cudu nad Wisłą, Święto Czynu Chłopskiego – to dla polskiej wsi, jak już wyżej wspomnieliśmy, najważniejsza data. Dla polskiej wsi jest to przede wszystkim dzień, w którym wspomina się Wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny, czyli w potocznym określeniu – Matki Boskiej Zielnej. Tego dnia przynosi się do kościoła wykonane przez rolników bukiety z kłosami zbóż, owoców i jagód do poświęcenia jako dar dziękczynny za udane plony. Dawniej do bukietu wkładano zioła o właściwościach leczniczych: bylicę, macierzankę, miętę, chaber, kwiaty polne i ogrodowe, len, makówki i konopie, warzywa i owoce: marchew, jabłko, gałązkę z późnymi wiśniami, gałązki leszczynowe z orzechami, a nawet poziomki.

8 września przypada dzień Narodzenia Najświętszej Marii Panny, Matki Boskiej Siewnej. To dzień błogosławienia ziarna siewnego oraz symbolicznego zamknięcia jednego cyklu upraw rolnych i rozpoczęcia kolejnego. Po tym święcie zaczyna się jesienną orkę i siew zbóż ozimych. Dawniej, gdy w uprawie przeważały zboża ozime, w dzień Matki Boskiej Siewnej rozpoczynano cykl agrarny od pierwszego wysiewu zboża. Tego dnia należało zasiać chociażby niewielki skrawek pola, by zapewnić sobie Jej błogosławieństwo. Gospodarz,

[3] <https://www.mojawies.pl/artykuly/pokaz/zniwa-i-tradycje-z-nimi-zwiazane,5825>.

który wówczas nie rozpoczyna zasiewu, uznawany jest za leniwego, a jego polu grozi nieurodzaj. Wiedziano, że siew ten ma szczególny charakter i otoczony jest szeregiem zakazów i nakazów. Ziarno odpowiednio przygotowywano poprzez pokropienie wodą święconą i nakreślenie na nim znaku krzyża, co – jak wierzono – chroni przed szkodnikami i klęskami żywiołowymi[4].

Jesień to czas zbiorów i robienia przetworów. W tym czasie zbiera się już ostatnie plony i robi wykopki, które ciągną się tygodniami, a uczestniczy w nich cała rodzina. Wcześniej ziemniaki wykopywano ręcznie, dziś do tego służą specjalne kopaczki, ale zwyczaj związany z wykopkami pozostaje wciąż ten sam. Po zakończonych zbiorach pali się ognisko i piecze w nim ziemniaki. Jest to czas spotkań w rodzinnej atmosferze. Z zebranych owoców robi się dżemy i kompoty, suszy jabłka i śliwki. Ciekawe zwyczaje wiążą się z kiszeniem kapusty. Szatkownica do krojenia kapusty często jest jedna dla kilku domostw. Sąsiedzi przekazują ją sobie z rąk do rąk, by każdy mógł sobie ukisić kapustę. Główki zbierano do końca października, ponieważ te zebrane już w listopadzie nie nadawały się do spożycia. Poszatkowaną kapustę kiszono w ogromnych beczkach, w których ugniatano ją stopami. Do kiszonki dodawano sól i marchew w proporcjach według uznania.

Późną jesienią mało, kto już wychodzi z domu. Gospodynie umawiają się na darcie pierza, które służy za wkład do poduszek i pierzyn. Przy okazji kultywuje się zwyczaj wspólnego skubania gęsi, rozmawia się o ostatnich żniwach i plotkuje.

Drugim najważniejszym świętem dla chłopów od dawna jest Boże Narodzenie, w erze przedchrześcijańskiej świętowano w tym czasie Szczodre Gody. Święto to obchodzono hucznie i radośnie. Za nieodłączny jego element uważano wielką biesiadę z udziałem zmarłych, dla których szykowano jadło, napoje i miejsce przy ogniu. Wiele z tych zwyczajów kultywują tradycje Bożego Narodzenia i Wigilii. Dawniej wierzono, że w Wigilię zwierzęta mówią ludzkim głosem. Najpierw dzielono się z nimi opłatkiem i karmiono, a dopiero później gospodarz mógł zasiąść do ucztowania. Po posiłku nie zabierano resztek ze stołu, tylko zostawiano je dla dusz zmarłych przodków. Ten zwyczaj dalej praktykuje się w wielu domach. Oczywiście podczas wieczerzy wigilijnej nie może zabraknąć dwunastu potraw oraz sianka pod obrusem lub serwetką. Do dziś jest to dzień spotkań rodzinnych i wspólnych wspomnień.

W artykule przedstawiliśmy tylko małą część zwyczajów obchodzonych na Lubelszczyźnie i w innych regionach Polski. Widać, że mieszkańcy Lu-

[4] <https://wir.org.pl/asp/swieto-matki-boskiej-siewnej-w-tradycji-ludowej,1,artykul,1,1869>.

belszczyzny są przywiązani do ziemi i tradycji, doceniają wartość codziennej wspólnej rodzinnej pracy w gospodarstwie, potrafią się modlić i dziękować Bogu za plony, utrzymują życzliwe, przyjazne stosunki z sąsiadami.

BIBLIOGRAFIA

Gnot 1974: Gnot, L. *Lubelszczyzna: dzieje, ludzie, krajobrazy*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.

Grabiasz 2022: *Kalendarz Rolników 2023*. Red. ks. Ł. Grabiasz, Włocławek: Wydawnictwo Duszpasterstwa Rolników.

Krześniak D. *Muzeum wsi mazowieckiej w Sierpcu: Zboże – zwyczaje i obyczaje*, <https://mwmskansen.pl/zboze-zwyczaje-i-obyczaje/> [13.08.2022]

Lasota P. *Etnografia Lubelszczyzny*: *cykl roczny w życiu wsi*, <https://teatrnn.pl/etnografialubelszczyzny/> [13.08.2022].

Radziewicz J. *Narodowy Instytut Kultury i Dziedzictwa Wsi: zwyczaje związane z pierwszym wiosennym siewem*, <https://nikidw.edu.pl/zwyczaje-zwiazane-z-pierwszym-wiosennym-siewem/> [25.03.2024].

Ruzik K. *Promohistoria* [histmag.org], <https://histmag.org/Strajk-chlopski--czyli-jak-protestowali-rolnicy-w-1937-roku-26815> [20.03.2024].

Stasiak 2025: Stasiak, A. *Słowiański przewodnik po świętowaniu*. Kraków: Wydawnictwo Insignis.

Walencik 2018: Walencik J. *Naturalnie… nie ma jak Lubelskie* (film) <https://www.youtube.com/watch?v=tPekgthnrsY> [21.03.2024].

Wysocki G. *Wielkopolska Izba Rolnicza: Święto Matki Boskiej Siewnej w tradycji ludowej*, <https://wir.org.pl/asp/swieto-matki-boskiej-siewnej-w-tradycji-ludowej,1,artykul,1,1869> [21.03.2024].

Wykorzystano również opowieści rolników i członków kół gospodyń wiejskich ze wsi Bukowina.

Kamil Białowąs

Uniwersytet Rzeszowski, Instytut Neofilologii, Polska/
University of Rzeszów, Institute of Neophilology, Poland
kbial33@gmail.com

O ZBÓJNIKACH KARPACKICH – WIELCY HARNASIE A WSPÓŁCZEŚNI BANDYCI

ABOUT CARPATHIAN BANDITS – THE GREAT HARNAS AND MODERN BANDITS

Streszczenie: *Zbójnictwo w Karpatach pojawiło się w XV wieku i trwało do końca wieku XVIII, szczególnie na granicy polsko-węgierskiej. Związane było z narastającą migracją ludów wołoskich, które skolonizowały Karpaty i spopularyzowały kulturę góralską, sprzyjającą powstaniu zbójnickiego etosu. Harnasie, początkowo zwykli rabusie, nie oglądający się na stan majątkowy ofiar, z czasem zaczęli być postrzegani jako obrońcy biednych przed bogatymi. W XIX wieku, dzięki literaturze i folklorowi, ich wizerunek uległ idealizacji. Napady i rabunki zostały im zapomniane, a legendy obdarzyły ich magicznymi przedmiotami, nadludzką siłą oraz dobrocią i hojnością wobec biednych. Do najsłynniejszych należeli Ondraszek, Janosik i Oleksy Dobosz, którzy stali się symbolami walki z niesprawiedliwością, choć w rzeczywistości byli zwykłymi rabusiami.*

Słowa kluczowe: *XV – XVIII wiek, Karpaty, zbójnicy, legendy, romantyzm, bohaterzy narodowi, harnasie a bandyci społeczni*

Abstract: *Robbery in the Carpathians emerged in the 15th century and continued until the end of the 18th century, especially along the Polish-Hungarian border. This was linked to the increasing migration of Vlach peoples who colonised the Carpathians, popularising highland culture, which fostered the development of the brigand ethos. The Harnasie, initially simple brigands indifferent to the wealth of their victims, gradually came to be seen as defenders of the poor against the rich. In the 19th century, thanks to literature and folklore, their image was idealised. Their robberies and thefts were forgotten, and legends endowed them with magical objects, superhuman strength, and kindness and generosity towards the poor. Among the most famous were Ondraszek, Janosik, and Oleksy Dobosz, who became symbols of the fight against injustice, although in reality they were ordinary thieves.*

Keywords: *15th – 18th century, Carpathian Mountains, brigands, legends, romanticism, national heroes, Harnasie and social bandits*

Wprowadzenie

Celem artykułu jest przybliżenie postaci zbójników działających na terenie Karpat oraz porównanie ich ze współczesnymi bandytami społecznymi czy też handlarzami narkotyków ze względu na odradzający się w obecnych czasach mit zbójowania. Zarówno bandyci-rozbójnicy, jak i szlachetni bandyci, szerszemu gronu nie są znani, a zasługują na uwagę chociażby ze względu na to, że w kulturze regionu Podkarpacia odgrywają znaczną rolę. Literatura przedmiotu jest znikoma. Ukazały się nieliczne opracowania na ten temat[1].

Karpaty są jednym z największych łańcuchów górskich w Europie. Ciągną się łukiem o długości około 1300 km i zajmują powierzchnię około 209 tys. km^2. Znajdują się na terytorium siedmiu państw europejskich: Rumunii, Słowacji, Ukrainy, Polski, Węgier, Czech i Austrii. Dzielą się na Karpaty Zachodnie, Wschodnie i Południowe. Przedmiotem opisu staną się w niniejszym opracowaniu Karpaty Zachodnie, a więc pogranicze współczesnej Polski, Słowacji i Ukrainy w okresie od XV do końca XVIII wieku, kiedy to proceder zbójowania na miarę wielkich harnasiów ostatecznie wygasł.

Zbójnictwo w Karpatach pojawiło się pod koniec XV wieku Było ono związane z osadnictwem ludów wołoskich, które od XIII wieku migrowały z Bałkanów i terenów dzisiejszej Rumunii na północ, tworząc w Karpatach wołoską sieć osadniczą. W XIX i XX w. pojawiły się w Karpatach narody Bojków, Hucułów czy Łemków, w mniejszym lub większym stopniu wywodzących się z pasterskich ludów wołoskich. Jednakże od XV do końca XVIII wieku, kiedy zbójnictwo przeżywało swój największy rozkwit, kwestia narodowościowa nie miała jeszcze znaczenia (Sala 2015: 14).

Przed kolonizacją wołoską Karpaty były dość słabo zaludnione. Wraz z nowo przybyłymi, którzy początkowo jeszcze prowadzili koczowniczo-pasterski tryb życia, w Karpatach wykształciła się kultura góralska, która silnie wpłynęła na rozwój zbójnickiego rzemiosła. Na rozwój kultury zbójnickiej w znacznym stopniu wpłynął etos góralski, który cenił wolność, lojalność, dumę oraz łączył się z poczuciem niesprawiedliwości i krzywdy, która spotykała mieszkańców gór od szlachty i zamożnych właścicieli ziemskich (Sala 2015: 11).

[1] Chodzi tutaj o następujące opracowania: Renata Buchtová, *Postać zbójnika Ondraszka w literaturze Śląska Cieszyńskiego*. Brno: Masarykova Univerzita, 2005; Urszula Janicka-Krzywda, *Poczet harnasi karpackich*. Warszawa-Kraków: PTTK Kraj historia, 1988; Grzegorz Sala, *Księga karpackich zbójników*. Olszanica: Seria Legendarz, 2015; Eric Hobsbawm, *Bandyta społeczny*. Tłum. M. Pospiszyl. Praktyka Teoretyczna 33(3): 115 – 134, 2019.

Zbójnictwo rozwinęło się na terenach górskiego pogranicza między Królestwem Polskim (po Unii Lubelskiej w 1569 roku Rzeczpospolitą Obojga Narodów) a Królestwem Węgierskim (od 1526 roku zarządzanym przez Habsburgów). Tereny te były idealnym miejscem dla wszelkiej działalności rabunkowej. Napady, morderstwa i rozboje stały się powszechne i przez około trzy wieki żadna władza nie mogła sobie z nimi poradzić. Koniec zbójowania na ziemiach polskich nastąpił wraz z przyjściem w Karpaty Austriaków po pierwszym i trzecim rozbiorze Polski, którzy to powszechnym poborem do wojska i wzmocnieniem lokalnej władzy skutecznie zahamowali i ostatecznie zlikwidowali zbójnicki proceder.

Od XVI do końca XVIII wieku harnasie wraz ze swoimi bandami pustoszyli okoliczne tereny, dając się mocno we znaki miejscowej ludności niezależnie od jej stanu czy zamożności. Zbójnicy w tych czasach niczym nie różnili się od zwykłych rabusiów i rozbójników. W jednakowym stopniu okradali bogatych i biednych. Należy dodać jeszcze, że biednego chłopa o wiele łatwiej było obrabować niż bogatego kupca czy mieszczanina, ukrywającego się za murami miast lub zamków. Należy podkreślić, że miejscowi górale często ukrywali lokalnych zbójników, ponieważ bardziej obawiali się poboru do wojska czy też płacenia podatków.

Dopiero w XIX wieku wraz z końcem epoki harnasiów, kiedy to poniesione z ich powodu krzywdy zostały zapomniane, zbójowanie doczekało się wyniesienia na piedestał jako dobre i szlachetne zajęcie. Zbójnik przestał już być synonimem łotra i złodzieja, a stał się obrońcą biednych przed niesprawiedliwością oraz mścicielem ich krzywd. Największy wkład w rozwój takiego wyobrażenia wnieśli postromantyczni pisarze, poeci i malarze, którzy wykorzystywali lokalny folklor w swojej twórczości (Sala 2015: 12).

Przedmiotem opisu w artykule są zbójnicy rabujący na obecnych i dawnych ziemiach polskich od Śląska Cieszyńskiego po Huculszczyznę. Janosik, mimo że działał po słowackiej stronie Tatr, to jednak według legend działał również po polskiej stronie. Przyjmujemy, że legenda to ‘niezwykła opowieść o wydarzeniach i postaciach historycznych, bohaterach lub świętych, nasycona motywami fantastyki i cudowności’[2]. Warto podkreślić, że legendy są istotnym elementem historii o zbójnikach. Wyolbrzymiają ich czyny i zasługi dla ubogich, chwalą ich hojność i przebiegłość. Niektórzy wielcy harnasie zaistnieli tylko w legendach.

[2] *Słownik języka polskiego PWN* <https://sjp.pwn.pl/sjp/legenda;2565793.html> [08.12.2025].

W świecie legend harnasie byli właścicielami magicznych przedmiotów, posiadali nadprzyrodzone zdolności, które ratowały ich z opresji i czyniły prawie niezwyciężonymi; mimo tego uważani byli za dobrych i honorowych ludzi. Swoją moc i siłę wykorzystywali tylko przeciwko bogatym i złym po to, aby ich ukarać i odebrać dobra, a następnie rozdać je biednym i potrzebującym. Słowo *harnaś* pochodzi od węgierskiego *hadnagy*, co oznacza porucznika, dowódcę. To harnaś był dowódcą, hersztem grupy zbójnickiej. Należy pamiętać, że harnasie najczęściej byli dobrze wykształceni, potrafili czytać i pisać, często też przypisywano im szlacheckie pochodzenie. Skrzywdzeni przez panów, wrażliwi na ludzką krzywdę wracali do ludu, aby odpłacić bogatym za cierpienie (Sala 2015: 11 – 12).

Taki wizerunek zbójników i harnasiów, spopularyzowany między innymi dzięki serialowi *Janosik* w reżyserii Jerzego Passendorfera, dotarł do naszych czasów. Wbrew powszechnemu mniemaniu tytułowy Janosik był zwykłym bandytą, ale legenda przysłoniła jego złe czyny i dzięki temu został uznany za słowackiego bohatera narodowego. W Polsce również cieszy się on sporą popularnością i jest uważany za pozytywną postać. W opracowaniu przedstawimy kilku wybranych wielkich harnasiów, których czyny były najbardziej spektakularne, a legendy wyjątkowo rozbudowane.

Kulturowy obraz zbójnika

Ondraszek

Ondraszek był jednym z najsławniejszych zbójników karpackich. Pamięć o jego niesamowitych dokonaniach zachowała się w wielu legendach i opowieściach. Ondraszek urodził się w 1680 roku w Beskidzie Śląskim jako pierwszy syn miejscowego wójta. Rozpoczął zbójowanie, najprawdopodobniej chcąc uniknąć poboru do wojska. Jego aktywność, wbrew ludowym podaniom, nie była związana z zatargiem z panem na Frydku, hrabią Franciszkiem Prażmą. Kompania pod przywództwem Ondraszka grasowała głównie w Beskidzie Śląskim i Żywieckim. Przyjmuje się, że herszt zginął w 1715 roku na Morawach, a po śmierci opowiadano o nim legendy i dzięki temu postać ta rozpoczęła drugie życie.

„Nowy" Ondraszek wspomagał biedne sieroty i wdowy. Ukarał też chciwą przekupkę i ocalił pewnego szewca, niesłusznie oskarżonego o uratowanie zbójników od szubienicy. Ponoć w młodości podpisał cyrograf z diabłem Rokitą. Ten zaś w zamian za jego duszę obdarzył go niezwykłą siłą i podarował magiczne przedmioty: kubek, który odwrócony do góry dnem sprowadzał sen, pistolety, zawsze trafiające do celu i obuszek, czyniący go odpornym na

zranienia. Od odwiecznego przebywania w sidłach Rokity ponoć uchroniła go kochanka Dorotka, która podstępem odebrała diabłu Ondraszkowy cyrograf. Dopiero zdrada jego towarzysza Jurasza, choć przyczyniła się do przedwczesnej śmierci herszta, to i tak nie zdołała powstrzymać powstającej legendy o Ondraszku, Dorotce, magicznych przedmiotach i wyczynach zbójnickiej drużyny.

Mateusz, Wojtek i Jasiek Klimczokowie

Na pojawienie się postaci zbójnika Klimczoka mieli wpływ trzej prawdziwi harnasie, grasujący w Beskidach Zachodnich. Przyjmuje się, że zbójowali w drugiej połowie XVII wieku, lecz rzekome ich pokrewieństwo poddaje się jednak w wątpliwość. Przypisuje się im wyjątkową fantazję i brawurę oraz pochodzenie szlacheckie. To właśnie od nich wziął swoją nazwę szczyt Beskidu Śląskiego (1117 metrów n.p.m.).

Proćpak

Jerzy Fiedor, nazywany Proćpakiem, Proćpokiem, a nawet Kroćpokiem, był ostatnim wielkim harnasiem Beskidów Zachodnich, grasującym wraz ze swoją bandą pod koniec XVIII wieku. W folklorze znany był jako dzielny i odważny herszt, wrażliwy na krzywdę ubogich; bądź też oceniano go negatywnie, przedstawiając jako brutalnego i okrutnego wodza, gnębiącego zarówno bogatych, jak i biednych. W tradycji panuje przekonanie, że zbójnik Jerzy Fiedor to osoba pobożna, nigdy nienaruszająca strefy sacrum. Opowiadało się, że Proćpak dokonał napadu na plebanię, a następnie podczas swojego procesu niesłusznie oskarżył organistę o współpracę ze zbójnikami. Te wydarzenia wpłynęły negatywnie na wizerunek jego postaci.

Proćpaka wyróżniała niezwykła umiejętność – potrafił przewidywać przyszłość. O takich nadnaturalnych zdolnościach w folklorze karpackim nie wspomina się zbyt często. To właśnie najczęściej hetmani byli obdarowywani nadnaturalną siłą i sprytem, a magiczne przedmioty mogły pojawić się, jak w przypadku Ondraszka, za sprawą zawartego z diabłem paktu. Tak więc zdolność jasnowidzenia wyróżniała Proćpaka spośród innych, obdarzonych nadzwyczajnymi cechami zbójników karpackich.

Janosik

Historyczny Juraj Jánošík urodził się 25 stycznia 1688 roku w Terchowej. Pochodził z chłopskiej rodziny. Niewiele jednak wiemy o jego życiu sprzed czasów zbójowania. Dosyć szybko został jednym z największych hetmanów

góralskich. Zbójecką działalność rozpoczął we wrześniu 1711 roku, kiedy do swojej bandy zwerbował go Tomasz Uhorczik (Uhorčík), jeden ze sławniejszych ówczesnych harnasiów. Zbójowanie pod komendą Uhorczika nie trwało zbyt długo, ponieważ Janosik dosyć szybko postanowił się ustatkować (Sala 2015: 89).

Wówczas przyszedł czas na młodego górala z Terchowej, który rozpoczął ostatni i najbardziej zmitologizowany okres w swoim życiu. Kariera Janosika jako harnasia nie trwała jednak długo. W 1713 roku został ujęty po raz drugi i tym razem nie udało mu się już uniknąć losu hetmanów zbójnickich. Został powieszony na haku 17 lub 18 marca 1713 roku. Pomimo krótkiego okresu zbójowania (zaledwie półtora roku), postać Janosika jak żadna inna na długo utrwaliła się w zbójnickim panteonie największych harnasiów. Na trzy stulecia mit dobrego i szlachetnego zbójnika przeniknął do powszechnej świadomości, czyniąc ze zwykłego rabusia bohatera narodowego Słowacji. W Polsce pozostał nieodłączną częścią Tatr, mimo że najprawdopodobniej nigdy tutaj nie był.

Legendy o Janosiku

O sławnym zbóju Janosiku powstało bardzo wiele legend. Autorzy legendarnych opowieści wyolbrzymiają zbójeckie wyczyny, przypisują mu magiczne atrybuty i przedmioty oraz przedstawiają jako zbójnika zatroskanego o los najuboższych i nie skąpiącego zdobytych łupów dla ubogich. Kilka legend zapisał Jan Kasprowicz w zbiorze *Mój świat, pieśni na gęśliczkach i malowanki na szkle*. Niżej przytaczamy jedną z nich, w której zbój drwi z samej cesarzowej Marii Teresy (Kasprowicz 1926: 120 – 121).

Zakpił se Janiczek
Z Maryji Teresy,
A niechże go, a niechże go
Jasne porwą biesy!

Schwycili Janiczka
Na wielkim rozboju
I przywiedli go na zamek
Do pani pokoju.

Spojrzała na niego,
Zabłysły jej oczy,
Zatrzęsły się jej kolana,
Prawie się zatoczy:

Wybrał się Janiczek
W cesarskie obory
I potrzaskał twardą pięścią
Zamki i zawory.

Sharatał skotarzy
I wrotnię odmyka
I od żłobu odwiązuje
Cesarskiego byka.

Wianeczek z kosówki
Włożył mu na rogi
I wesoło poprowadził
W cesarzowej progi.

„Nie będziesz mi wisiał,
Zwolnię cię od stryczka,
Jeśli przyjdziesz do mnie w nocy,
Potrzeba mi byczka."

„O, cesarska pani!"
Janiczek odrzecze,
„Pozwól mi się zastanowić."
„Zastanów się, człecze."

Hej! obraziła się
Pani cesarzowa
I zawoła: „Już od stryczka
Nic cię nie uchowa!"

„Nie żal mi niczego,
Jeno jednej rzeczy:
Że tam w domu ma dziewczyna
Strasznie się rozbeczy."

(Jan Kasprowicz, Żarty Janiczka)

Ta legenda pokazuje, że rzeczywista działalność zbójnicka znacznie różni się od tej zmitologizowanej, wyidealizowanej. W rzeczywistości Janosik nie mógł się nigdy spotkać z Marią Teresą, ponieważ ta przyszła na świat w 1717 roku, a Janosik został powieszony cztery lata wcześniej, a więc w roku 1713. Zbój nie omieszkał drwić z samej cesarzowej, nie obawiając się śmierci, która mogła być konsekwencją takowego postępowania. Żałował jedynie swojej dziewczyny, wiedząc, że ta zaleje się łzami po jego śmierci.

Oleksy Dobosz

Jego sławę hetmańską można porównać jedynie do Janosika czy Ondraszka. Oleksy lub Aleksy Dobosz przyszedł na świat na początku XVIII wieku na Pokuciu (Ukraina). O pierwszych latach jego życia i początkach zbójnickiej działalności niewiele wiadomo. Dokładnie informacje pochodzą z 1738 roku, kiedy Oleksy był już żonaty i stał na czele dużej, bo liczącej około 30 osób grupy rozbójników aż do 1745 roku, a więc do czasu, kiedy został zastrzelony przez chłopa, na którego sam zorganizował zasadzkę (Sala 2015: 106).

Dobosz był największym zbójnickim harnasiem Karpat Wschodnich. Jego wyprawy wykraczały daleko poza Pokucie. Nie ominął więc Czarnohory, Gorganów, Rusi Zakarpackiej, Bukowiny, a także Podola. Do jego kompanii należał również jego brat Iwan. To z nim wdał się w sprzeczkę, po której został ranny w nogę i od tego czasu utykał. Kalectwo jednakże nie ujęło nic z jego wizerunku, wręcz przeciwnie – tylko dodało mu sławy. Zapisał się w ludzkiej pamięci daleko poza obszarem swego działania jako kulawy zbójnik.

Podobno w darze z niebios otrzymał nadludzką moc, a ponadto cechowała go nadprzyrodzona odporność na zranienia. Zastrzelony został przez zazdrosnego chłopa, z którego żoną się spotykał. To ona dowiedziała się, że zranić zbójnika można jedynie magiczną srebrną kulą, nad którą dwunastu

popów odprawiło dwanaście nabożeństw. Po tym jak zazdrosna kochanka dowiedziała się, że Dobosz zdradza ją z innymi kobietami, przekazała tajemnicę mężowi.

To właśnie Oleksy miał pokonać ducha Bieszczadów – Biesa, wypędzić Turków z Bukowiny i otrzymać błogosławieństwo od rosyjskiego cesarza. Jednak największą zaletą zbójnika była troska o ubogich oraz odpłacanie bogatym za poniesione krzywdy. W Karpatach wiele miejsc nazwano imieniem tego zbója, np. Kamienie Dobosza, których jest kilka.

Mimo, że żył później od Janosika, to jednak szybko został bohaterem niezliczonych legend i opowieści, w tym tych zanoszonych do salonów sfer wyższych. W XIX wieku opisał go Eugeniusz Brocki w powieści *Opryszki w Karpatach* oraz Kazimierz Wóycicki w książce *Stare gawędy i obrazy*. Oleksy, podobnie jak Janosik i Ondraszek, był częścią polskiego panteonu narodowego (Wóycicki 1840: 97). Dopiero po II wojnie światowej, kiedy to ziemie huculskie (należące do górali pochodzenia rusińskiego i wołoskiego) znalazły się poza granicami Polski, postać Oleksego Dobosza została w Polsce celowo wymazana z pamięci zbiorowej. W ten sposób postać ta pozostała jedynie ukraińskim bohaterem narodowym, walczącym z polską szlachtą.

Zbójnicy karpaccy – podsumowanie

Z przeprowadzonej analizy wynika, że na terenie Karpat przeważali zbójnicy o negatywnym wizerunku, nastawieni na rozboje i kradzieże, jak na przykład Klimczok, Janosik, Proćpak. O wiele mniej było szlachetnych harnasi, pomagających ubogim, wdowom, sierotom – Dobosz, Ondraszek. Niewielu zbójników posiadało nadprzyrodzone, magiczne zdolności. Spośród tych wymienić należy Ondraszka, obdarzonego mocą jasnowidztwa oraz Proćpaka, posiadającego nadludzką odporność na zranienia. Jeszcze inni zapisali się trwale w historii Karpat dzięki nazwaniu szczytów czy gołoborzy ich imieniem (porównaj: szczyt Klimok, kamienie Dobosza).

Zbójnicy współcześnie

Współczesna popkultura obfituje w postacie szlachetnych zbójników, którzy walczą z niesprawiedliwością i krzywdą wyrządzaną słabszym. Jest to archetyp występujący w wielu kulturach. W Polsce pojęcie szlachetnego przestępcy wiąże się przede wszystkim z opisywanymi legendarnymi bohaterami, takimi jak Janosik czy Ondraszek. Okazuje się, że to właśnie Janosik doczekał się największej liczby ekranizacji, spośród których należy wskazać serial

Jerzego Passendorfera z 1974 roku i dwuczęściowy film *Jánošík* w reżyserii Paľa Bielika, powstały w Czechosłowacji w 1962 roku.

Szlachetni zbójnicy w kulturze światowej

W popkulturze globalnej postaci szlachetnych zbójników także cieszą się ogromną popularnością. Przykładem może być hollywoodzki Robin Hood, którego przygody były inspiracją dla wielu filmów, seriali i gier. To właśnie od tego zbójnika wywodzi się motyw „zabierania bogatym i dawania biednym". Warto wspomnieć też o wymyślonej przez Johnstona McCulleya postaci Zorro, który bronił mieszkańców Kalifornii przed uciskiem ze strony hiszpańskiego gubernatora.

Bandyci społeczni

Fenomenem szlachetnych społecznych bandytów (ang. *social bandits*) zajmował się brytyjski historyk Eric Hobsbawm. W swojej książce *Bandits* opisał to zjawisko, szeroko ilustrując je przykładami z całej Europy na przestrzeni wieków. Uważa on, że działania „poza prawem" cieszyły się przyzwoleniem społecznym najuboższych grup, które w ten sposób wyrażały swój sprzeciw przeciwko uciskowi i niesprawiedliwości. Zbójnicy bez możliwości schronienia się wśród chłopów nie byliby w stanie przetrwać. Z tego powodu taki układ odpowiadał obydwu stronom. Chłopi zyskiwali lokalnych dobroczyńców i obrońców, a bandyci miejsce schronienia na zimę i pożywienie. Obecnie również znani są tacy społeczni bandyci, jak np. Pablo Escobar. Baron narkotykowy i bezwzględny przestępca w swoim otoczeniu uchodził za hojnego darczyńcę i dobroczyńcę lokalnej społeczności, uzyskując w zamian schronienie i zmowę milczenia, broniącą go przed wymiarem sprawiedliwości. Można więc dostrzec podobieństwo karpackich zbójników i współczesnych baronów narkotykowych.

Zakończenie

Podsumowując należy stwierdzić, że zbójnickich harnasi było o wiele więcej. W artykule przedstawiliśmy jedynie tych wybranych, najbardziej zasłużonych dla legendy zbójnickiej. Trzeba podkreślić, że prawie we wszystkich opowieściach ludowych o góralskich hetmanach pojawiają się podobne motywy. Zazwyczaj posługują się oni nadnaturalną siłą i posiadają jakieś nadprzyrodzone zdolności. Takie cechy zostały im przypisane w folklorze, co

przyczyniło się do wyolbrzymiania i przeinaczania rzeczywistych wyczynów zbójników. Wybrani przez nas – Ondraszek, Klimczok, Proćpak, Janosik i Dobosz byli prawdziwymi, istniejącymi w rzeczywistości zbójnikami, którzy wykazali się zdumiewającymi czynami i w związku z tym zasługują na poczesne miejsce w folklorze karpackim.

Tematyka zbójnicka nie straciła na ważności, a nawet przeżywa swego rodzaju odrodzenie, o czym świadczy fenomen współczesnych szlachetnych bandytów społecznych, a ich pierwowzorem mogą być szlachetni zbójnicy karpaccy.

BIBLIOGRAFIA

Buchtová 2009: Buchtová, Renata. *Postać zbójnika Ondraszka w literaturze Śląska Cieszyńskiego*. Brno: Masarykova Univerzita.

Brocki 1836: Brocki, Eugeniusz. *Opryszki w Karpatach.*

Hobsbawm 2019: Hobsbawm, Eric. *Bandyta społeczny*. Tłum. M. Pospiszyl. Praktyka Teoretyczna 33(3): 115 – 134.

Janicka-Krzywda 1988: Janicka-Krzywda, Urszula. *Poczet harnasi karpackich*. Warszawa-Kraków: PTTK Kraj historia.

Kasprowicz 1926: Kasprowicz, Jan. *Mój świat, pieśni na gęśliczkach i malowanki na szkle*. Warszawa: Wojciech Meisels.

Sala 2015: Sala, Grzegorz. *Księga karpackich zbójników*. Olszanica: Seria Legendarz.

Źródła internetowe

Karpaty – wiadomości ogólne <https://www.konwencjakarpacka.org.pl/karpaty/karpaty-wiadomosci-ogolne> [16.11.2024].

Słownik języka polskiego PWN <https://sjp.pwn.pl/sjp/legenda;2565793.html> [08.12.2025].

АВТОРИ НА АНОНИМНИ РЕЦЕНЗИИ КЪМ ИЗДАНИЕТО

Кшищоф Билински (Вроцлавски университет)

Марта Болинска (Университет „Ян Коцхановски“ в Келце)

Уршула Гленск (Вроцлавски университет)

Дорота Голек-Сепетлиева (Шльонски университет)

Йоанна Джеджиц (Университет в Бялисток)

Рафал Заремски (Лодзки университет)

Ценка Иванова (Великотърновски университет)

Йорданка Илиева-Циган (Варшавски университет)

Агата Кавецка (Лодзки университет)

Панайот Карагьозов (Софийски университет)

Даниела Константинова (Великотърновски университет)

Агнешка Мерник (Университет „Ян Кохановски“ в Келце)

Божена Котула (Люблински университет „Мария Склодовска-Кюри)

Павел Прухняк (Краковски Педагогически университет)

Камен Рикев (Люблински университет „Мария Склодовска-Кюри“)

Остап Сливински (Лвовски университет)

Петър Сотиров (Люблински университет)

Анна Сокул-Клейн (Лодзки университет)

Ян Страдомски (Ягелонски университет)

Владимир Хънтов (Великотърновски университет)

Петя Цонева (Великотзрновски университет)

Мариана Шопова (Великотърновски университет)

Кристиян Янев (Софийски университет)

50 ГОДИНИ ПОЛОНИСТИКА
ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

50 LAT POLONISTYKI NA UNIWERSYTECIE
IM. ŚWIĘTYCH CYRYLA I METODEGO
W WIELKIM TYRNOWIE

Юбилеен сборник
с материали от конференцията
„Езици, култури, комуникации“
Велико Търново, 6 – 8 юни 2024 г.

•

Дизайн на предната корица:
Станка Бонова

•

Формат: 70 x 100 / 16
Печатни коли: 21,25

•

Предпечат и печат:
ФАБЕР
гр. Велико Търново
ул. „Гара Велико Търново“ № 1
www.faber-bg.com

ISBN 978-619-00-2045-5